BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WOR

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon. Court of Directors of the East India Company

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

EDITED BY DR. E. ROER

VOL. III.—NOS. 14, 15, 17, 20, 23, 25

सानन्दगिरिकृतटीकाशाङ्करभाष्यसम्वलित छान्दोग्योपनिषत् ।

THE CHHANDOGYA UPANISHAD,

WITH THE

COMMENTARY OF SANKARA ACHARYA AND THE GLOSS OF ANANDA GIRI

EDITED BY DR. E. ROER.

CALCUTTA

PRINTED BY J. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
CIRCULAR ROAD

1850

भा० ताभ्युपगमादकर्तृत्वमभ्युपगम्यते । तदप्यसत् । तदभ्युपगन्तुः सत्त्वाभ्युपगमात् । यथाक्षरममतया अकर्तृत्वाभ्युपगमः सोऽप्यसत्कारकबुद्धेरनिवर्त्तितत्वाप्रमाणेन । तस्माद्वेदान्तप्रमाणजनितैकत्वप्रत्ययवत एतत्कर्मनिवृत्तिलक्षणं पारिव्राज्यं ब्रह्मसंस्थत्वस्येति सिद्धं । एतेन गृहस्थस्यैकत्वविज्ञाने सति पारिव्राज्यमर्थसिद्धं । नन्वग्न्युत्सादनदोषभाक् स्यात्परिव्रजन् । वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयत

आ० ध्यारोपितमहङ्कारं त्यागनिष्ठायाः स्वीकृतत्वात्सम्भवाद्व । यस्त्विति । न हि लभते कूटस्थात्मधीवशेन नैष्कर्म्यं युक्तं । क्रियाकारकादिबुद्धेरविवेकस्य च सत्त्वेन त्यागमात्रापनोद्यत्वायोगात् । न च सर्वव्यापारोपरमसम्भवो मनोबुद्ध्यादीनां । तच्छीलत्वात् । न हि कश्चित्क्षणमपीत्यादि स्मृते । अतः साङ्ख्यवचो मिथ्यैवेत्यर्थः । ननु बौद्धैर्नापि नैरात्म्यमिच्छता नैष्कर्म्यमिष्टं तथा च कर्मत्यागमुपदिशता त्वयापि तन्मतमेवानुमोदितं नेत्याह । यथेति । तदभ्युपगन्तुरित्यत्राकर्तृत्वं तच्छब्दार्थः । दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेदिति स्मृतेः । आत्मक्लेशमवेतरैरकर्तृत्वमनुपेयते । भगवतापि कर्म त्यजतां तन्मतमादृतमित्याशङ्क्याह । यथार्हैरिति । अकर्तृत्वाभ्युपगम इति च्छेदः । ते हि मोहादेव कर्म त्यजन्तो न तत्फलं लभन्ते । स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेदिति स्मृतेः । वयं तु प्रमाणवशादेव कर्म त्यजन्तो न त्यागोऽस्मदीयप्रमाणादियामहे । तस्मादिष्टमस्मदीयं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमप्रत्याख्येयमिति भावः । मध्यान्तरे नैष्कर्म्यासिद्धेरमूलत्वे स्थिते पक्षमुपसंहरति । तस्मादिति । यत्तु कैश्चिदैकात्म्यप्रमाणितं तच्च्यादिति । एतेनेति । एकत्वविज्ञानेन भेदप्रत्ययस्योपमर्दितत्वोपपादनेनेति यावत् । एकत्वविज्ञानं परोक्षं विवक्षितं । अपरोक्षस्य पारिव्राज्येन सहैवोपायत्वासिद्धत्वात् इत्यादिवत्त्वाधन्यत्रोदिति द्रष्टव्यं । गृहस्थस्य पारिव्राज्यश्रुतिविरोधं शङ्कते । नन्विति । देवानामेव सन् वीरहा एतमग्निमिति विंशे आते मध्याख्यादेरवम्

उ० प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या सम्प्रास्रवत्तामभ्यतपत्तस्या अभितप्ताया एतान्यक्षराणि सम्प्रास्रवन्त भूर्भुवः स्वरिति ॥ ३ ॥ तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ॐकार

भा० इति श्रुतेः । न दैवेनैवोत्पादितत्वादुत्पन्न एव हि स एकत्वदर्शने जाते । अपागादग्नेरग्नित्वमिति श्रुतेः । अतो न दोषभाग्गृहस्थः परिव्रजन्निति ।

यत्संस्थोऽमृतत्वमेतीति तन्निरूपणार्थमाह । प्रजापतिर्विराट् कश्यपो वा लोकानुद्दिश्य तेषु सारजिघृक्षयाऽभ्यतपदभितापं कृतवान् ध्यानं तपः कृतवानित्यर्थः । तेभ्योऽभितप्तेभ्यः सारभूता त्रयी विद्या सम्प्रास्रवत् प्रजापतेर्मनसि प्रत्यभादित्यर्थः । तामभ्यतपत् । पूर्ववत्तस्या अभितप्ताया एतान्यक्षराणि सम्प्रास्रवन्त भूर्भुवः स्वरिति

आ० त्वाध्यवसायात्तदभिनिवेशप्रध्वंसित्वान्न तत्त्यागे दोषप्राप्तिरिति दूषयति । न दैवेति ॥ सम्यग्ज्ञाने सत्यग्न्यादेस्तत्त्यक्तत्वे मानमाह । अपागादिति ॥ गृहस्थस्यापि विवेकवतो वैराग्यद्वारा मुख्यं पारिव्राज्यमित्याह । अत इति ॥ इतिशब्दो ब्रह्मसंस्थवाक्यव्याख्यानसमाप्त्यर्थः ॥

किन्तद्ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायामाह । यत्संस्थ इति ॥ लोकानामभितो दग्धत्वाभितापप्रतिभासं व्यवच्छिनत्ति । ध्यानमिति ॥ द्रवत्वाभावे कथं प्रस्रवणं त्रय्याः स्यादित्याशङ्क्याह । पूर्ववदिति ॥ त्रयी विद्या सारजिघृक्षयाऽऽलोचितवानित्यर्थः । कथं तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य प्रक्षरत्वादित्याह । कीदृशमित्यादिना ॥ तत्र ब्रह्मशब्दप्रवृत्तौ हेत्वन्तरं सूच

उ॰ सम्प्रास्रवत्तद्यथा शङ्कुना सर्व्वाणि पर्णानि सन्तृणा-
न्येवमोङ्कारेण सर्व्वा वाक् सन्तृणा ॐकार एवे-
दꣳ सर्व्वमोङ्कार एवेदꣳ सर्व्वं ॥ ४ ॥ २३ ॥

भा॰ व्याहृतयः । तान्यक्षराण्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य सारभूत ॐकार सम्प्रास्रवत्तद्ब्रह्म । कीदृश किंरूपमित्याह । तद्यथा । शङ्कुना पर्णनालेन सर्व्वाणि पर्णानि पत्रावयवजातानि सन्तृणानि निबद्धानि व्याप्तानीत्यर्थ । एवमोङ्कारेण ब्रह्मणा परमात्मन प्रतीकभूतेन सर्व्वा वाक् शब्दजात सन्तृणा । अकारो वै सर्व्वा वागित्यादि श्रुते । परमात्मविकारश्च नामधेयमात्रमित्यत ॐकार एवेदꣳ सर्व्वमिति द्विरभ्यास आदरार्थ । लोकादिनिष्पादनकथनमयोकारस्तुत्यर्थमिति ॥ २२ ॥

व्या॰ यति । परमात्मन इति । ॐकारावयवस्याकारस्यापि सर्व्ववाग्व्याप्तिरस्ति किमु वक्तव्यमोङ्कारस्येति मन्वान श्रुत्यन्तरमुदाहरति । अकार इति । व्याप्तिमेतीदं सर्व्वमित्यादिवाक्यमादिपदार्थ । ॐकारव्याप्तत्वेऽपि वाग्जातस्य न तस्य सर्व्वात्मत्वमाकाशादिपरमात्मविकारस्य पृथगेव विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याह । परमात्मेति । सकलमपि जगत्परमात्मविकारत्वात्तदतिरेकेण नास्ति । स च प्रणवादोङ्कारान्नातिरिच्यते । एतद्वै सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कार इति श्रुते । तस्मादुपपन्नमोङ्कारस्य सर्व्वात्मत्वमित्यर्थ । ॐकार सर्व्वात्मक ब्रह्मरूपमुपासीतेति विधिसमाप्त्यर्थमिति शब्द । किमित्योङ्कारस्य लोकादिद्वारा निष्पत्तिरुच्यते तत्राह । लोकादीति । स्तुतिर्धीपाश्यर्था । यत्स्तूयते तद्विधीयत इति स्थिते । तथा च सिद्धमोङ्कारोपासनममृतत्वफलमिति शब्द । २३ ।

उ॰ ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रातःसवनꣳ रुद्राणां माध्यन्दिनꣳ सवनमादित्यानाञ्च विश्वेषाञ्च देवानां तृतीयसवनं । १ । क्व तर्हि

भा॰ सामोपासनप्रसङ्गेन कर्मगुणभूतत्वान्निर्वर्त्त्योङ्कारं परमात्मप्रतीकत्वाद्यमृतत्वहेतुत्वेन महीकृत्य प्रकृतस्यैव यज्ञस्याङ्गभूतानि सामहोममन्त्रोत्थानान्युपदिदिक्षन्नाह ॥ ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यत्प्रातःसवनं प्रसिद्धं तद्वसूनां । तैश्च प्रातःसवनसम्बन्धोऽयं लोको वशीकृतः सवनेशानैः । तथा रुद्रैर्माध्यन्दिनेशानैरन्तरिक्षलोकः । आदित्यैश्च विश्वैर्देवैश्च तृतीयसवनेशानैस्तृतीयो लोको वशीकृतः । इति यजमानस्य लोकोऽन्यः परिशिष्टो न विद्यते । अतः क्व तर्हि यजमानस्य लोको यदर्थं यजते । न क्वचिल्लोकोऽस्तीत्यभिप्रायः । लोकाय वै यजते यो यजत इति

व्या॰ प्रासङ्गिकं हित्वा प्रकृतमनुसन्धत्ते । सामेति ॥ पञ्चविधं सप्तविधञ्च यज्ञाङ्गीभूतं साम तस्योपासनवचनादोङ्कारस्य तद्रूपस्य सुतरामेव कर्म्मगुणत्वे प्राप्ते ततस्तं व्यावर्त्त्य ब्रह्मप्रतीकत्वादमृतत्वहेतुत्वेन तमेव महीकृत्य प्रस्तुतयज्ञाङ्गभूतसामादिविज्ञानविधानार्थमुत्तरवाक्यमित्यर्थः ॥

सामहोममन्त्रोत्थानसामादिज्ञानविधित्सया तदपरिज्ञाने दोषमाह । ब्रह्मेत्यादिना । तेषां प्रातःसवनेशानत्वेऽपि यजमानस्य का हानिरित्याशङ्क्याह । तैश्चेति । यथा पृथिवीलोको वसुभिस्तथेति यावत् । अन्तरिक्षलोको वशीकृत इति पूर्व्वेण सम्बन्धः । तृतीयो लोको द्युलोकाख्यः ॥ अस्तु तत्तद्देवानां तत्तल्लोकवशीकारस्तथापि यजमानस्य लोकित्वे किमायातमित्याशङ्क्याह । इति यजमानस्येति ॥ परिशिष्टलोकाभावोऽतःशब्दार्थः । तर्हि

उ॰ यजमानस्य लोक इति स यस्तं न विद्यात्कथं कुर्य्यादथ विद्वांकुर्य्यात् ॥ २ ॥ पुरा प्रातरनुवाकस्योपाकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख उपविश्य स वासवꣳ सामाभिगायति ॥ ३ ॥

लोकद्वारमपावार्णू२३३पश्येम त्वा वयꣳ रा
३३३३ऽ३हुं ३आ २३३ जा३ यो ३आ १२४५

भा॰ श्रुतेः । लोकाभावे च स यो यजमानस्तं लोकस्वीकरणोपायं सामहोममन्त्रोत्थानलक्षणं न विजानीयात्सोऽज्ञः कथं कुर्य्याद्यज्ञं न कथञ्चन तस्य कर्तृत्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ सामादिविज्ञानस्तुतिपरत्वान्नाविदुषः कर्तृत्वं कर्म्ममात्रविदः प्रतिषिध्यते । स्तुतये च सामादिविज्ञानस्याविद्वत्कर्तृत्वप्रतिषेधाय चेति चेन्निश्चेत वाक्यं । आद्ये चोपरस्थे काण्डेऽविदुषोऽपि कर्म्मास्तीति ह्येतमवोचाम । अथैतद्वक्ष्यमाणं सामाद्युपायं विद्वान् कुर्य्यात् ॥

किन्तद्वेद्यमित्याह । पुरा पूर्व्वं प्रातरनुवाकस्य शस्त्रस्य

टा॰ द्विपातादूर्द्धमित्येतत् ॥ लोकापेक्षा विनापि विधिवशाद्यागो भविष्यतीत्याशङ्क्याह । लोकायेति ॥ लोकत्रयस्य यज्ञाद्यधीनतया यजमानानधीनत्वे तस्य तदधीनत्वार्थं यज्ञादनुष्ठानमित्याशङ्क्याह । लोकाभावे चेति ॥ अज्ञो यज्ञं स्वर्गादिसाधनीभूतं कथं कुर्य्यादित्याक्षेपादविद्वत्कर्म्मानुष्ठाननिन्दापरं वाक्यमित्याशङ्क्याह । सामादीति ॥ अपेदं वाक्यं स्तुत्यर्थं निषेधार्थं च भविष्यति नेत्याह । स्तुतये चेति ॥ इतश्चाविद्वत्कर्तृत्वं निरोद्धुमशक्यमित्याह । आद्ये

उ॰ इति ॥ ४ ॥ अथ जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्देष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥ ५ ॥ अत्र यजमानः परस्तदायुषः स्वाहाऽपजहि परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवनꣳ सम्प्रयच्छन्ति

भा॰ प्रारम्भाज्जघनेन गार्हपत्यस्य पश्चादुदङ्मुखः सन्नुपविश्य स वासवं वसुदैवत्यं सामाभिगायति ॥ लोकद्वारमस्य पृथिवीलोकस्य प्राप्तये द्वारमपावृणु हे अग्ने तेन द्वारेण पश्येम त्वा त्वां राज्यायेति ॥ अथानन्तरं जुहोत्यनेन मन्त्रेण नमोऽग्नये प्रह्वीभूतास्तुभ्यं वयं पृथिवीक्षिते पृथिवीनिवासाय लोकक्षिते लोकनिवासाय पृथिवीलोकनिवासायेत्यर्थः। लोकं मे मह्यं यजमानाय विन्द लभस्व। एष वै मम यजमानस्य लोक एता गन्तास्मि ॥ अत्रास्मिन् लोके यजमानोऽहमायुषः परस्तादूर्द्ध्वं मृतः सन्नित्यर्थः।

व्या॰ चेति ॥ मटचीहतेष्वित्यादौ विदुष सन्निधाने तदनुज्ञामन्तरेणाविदुष कर्म्म कर्त्तुमयुक्तं। प्रत्यवायप्रसङ्गात्। तदसन्निधौ तु तेनापि क्रियमाणं कर्म्म न दुष्यतीत्युपपादितमित्यर्थः ॥ अथशब्दो हेत्वर्थः। सामाद्यविज्ञाने यस्मादज्ञाकरणमेव प्राप्तं तस्मादित्यर्थः ॥ ज्ञातव्यं सामादि प्रश्नपूर्व्वकं विवृणोति। किन्तदित्यादिना ॥ अप्रगीत म्नाज्ञात प्राक्स यत्रात काले प्रस्तते प्रातरनुवाकस्येति यावत्। उपाकरणादित्यस्यार्थमाह। प्रारम्भादिति ॥ जघनेनेत्येतद्व्याचष्टे। पश्चादिति ॥ स गार्हपत्यस्य पृष्ठत उदग्भागे स्थित्वा वसुदेवताकं सामगानं कृतवानित्यर्थः। स वासवमित्यत्र सशब्दो यजमानविषयः। राज्याय त्वद्दर्शनेन त्वदनुग्रहात् पृथिवीप्रयुक्तभोगाये-

उ॰ ॥ ६ ॥ पुरा माध्यन्दिस्य सवनस्योपाकरणाज्ज-
घनेनाग्नीध्रीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रꣳ
सामाभिगायति ॥७॥ लोकद्वारमपावार्णू २३३
पश्येम त्वा वयं वि रा ३३३३ हुं आ ३३ जा
यो आ ३३३४५ इति ॥ ८ ॥ अथ जुहोति नमो
वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय
विन्देष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥९॥ अत्र
यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघ-
मित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यन्दिनꣳ सवनꣳ
सम्प्रयच्छन्ति ॥ १० ॥ पुरा तृतीयसवनस्योपा-

भा॰ स्वाहेति जुहोति । अपजह्यपनय परिघं लोकद्वारार्गल-मित्येतं मन्त्रमुक्त्वोत्तिष्ठति । एवमेतैर्वसुभ्यः प्रातःसवन-सम्बन्धो लोको निष्क्रीतः स्यात्ततस्ते प्रातःसवनं वसवो यजमानाय सम्प्रयच्छन्ति ॥

तथाग्नीध्रीयस्य दक्षिणाग्नेर्जघनेनोदङ्मुख उपविश्य स रौद्रं सामाधिगायति यजमानो रुद्रदैवत्यं वैराज्याय ॥

भा॰ र्थं । पृथिव्या क्षयति वसतीति पृथिवीक्षिदग्निस्तस्मै पृथिवी-क्षिते । पृथिवीलोके मया लब्धे किं स्यादित्यत आह । एष वै मम यजमानस्येति ॥ स्वाहाशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थो होमद्योतकः । सर्वेषु मन्त्रेष्विति सामहोममन्त्रोऽव्यानैरित्यर्थः ।

यथा पृथिवीलोकजयोपायो दर्शितस्तथान्तरिक्षलोकज-योपायोऽपि प्रदर्शयन्नाह । तथेति । अन्तरिक्षे क्षयती

उ॰ करणाज्जघनेनाहवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्यꣳ स वैश्वदेवꣳ सामाभिगायति ॥११॥

लोकद्वारमपावार्णू २३३ पश्येम त्वा वयꣳ स्व रा ३३३३ हुं आ २३३ जा ३ यो ३ आ ३४५ इति ॥१२॥ आदित्यमथ वैश्वदेवं लोकद्वारमपावार्णू २३३ पश्येम त्वा वयꣳ साम्रा ३३३३ हुं ३ आ २३३ जायो ३ आ ३१११ इति ॥१३॥ अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यो लोकं मे यजमानाय विन्दत ॥ १४ ॥

एष वै यजमानस्य लोक एतास्म्यत्र यजमानः

भा॰ अन्तरिक्षक्षिते इत्यादि समानं ॥ तथाऽऽहवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्यदैवत्यं वैश्वदेवञ्च सामाभिगायति क्रमेण स्वाराज्याय साम्राज्याय दिविक्षिद्भ्य इत्येवमादिसमानमन्यत्। विन्दताऽपहतेति बहुवचनमात्रं विशेषः। याजमानन्त्वेतत्। एतास्म्यत्र यजमान इत्यादि लिङ्गात्। एष ह वै यजमान एवंवित्। यथोक्तस्य सामादेर्विद्वान्यज्ञस्य

या॰ अन्तरिक्षक्षिद्वायुस्तस्मै वायवे। यथा पृथिव्यन्तरिक्षयोराधिपाय-त्यात्पृथिवीलोकाद्यपायोऽप्युच्यत इत्याह। तथेति॥ स्वाराज्यमन्तरिक्षे स्वतन्त्रं आदित्यानामिव स्वातन्त्र्यमिह विवक्षितं॥

किमिह सामाद्यार्त्विज्यमाहो याजमानिकमिति विवक्षायामाह॥ याजमानन्त्विति॥ आदिपदेन लोकं मे यजमानायेति-

उ॰ परस्तादायुषः स्वाहाऽपहतपरिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति ॥ १५ ॥ तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयसवनꣳ सम्प्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥ २४ ॥ इति द्वितीयप्रपाठकः ॥ २ ॥

भा॰ मात्रां यज्ञयाथात्म्यं वेद यथोक्तं । य एवं वेद य एवं वेदेति द्विरुक्तिरध्यायसमाप्त्यर्था ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्यविवरणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

आ॰ निर्देशो गृह्यते ॥ सामादिज्ञानफलं कथयति । एष इति ॥ य एवंविदित्यस्य व्याख्या । यथोक्तस्येति ॥ यथोक्तं सामादीत्येतदेवमित्युक्तप्रकारोक्तिरुक्तास्य यज्ञयाथात्म्यविदस्तदनुष्ठानद्वारा तत्फलं सम्भवतीत्यर्थं ॥ २४ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीय प्रपाठक समाप्त

उ॰ तृतीयप्रपाठकप्रारम्भः ।

हरि । ॐ । असौ वा आदित्यो देवमधु

भा॰ ॥ॐ॥ असौ वा आदित्य इत्याद्यध्यायारम्भे सम्बन्धो ऽतीतानन्तराध्यायान्ते उक्त । यज्ञस्य मात्रां वेदेति यज्ञविषयाणि च सामहोममन्त्रोत्थानानि विशिष्टफलप्राप्तये यज्ञाङ्गभूतानि उपदिष्टानि। सर्वयज्ञानाञ्च कार्यनिर्वृत्तिरूप सविता महत्या श्रिया दीप्यते। स एव सर्वप्राणिकर्मफलभूतप्रत्यक्ष सर्वैरुपजीव्यते। अतो यज्ञव्यपदेशानन्तर तत्कार्यभूतसवितृविषयमुपासन सर्वपुरुषार्थेभ्य श्रेष्ठतम फल विधास्यामीत्येवमारभते श्रुतिरसौ वा आदित्यो देवमध्वित्यादि । देवाना मोदनान्मध्विव मध्वसा-

---

आ॰ ॐ श्रीगणेशाय नम । कर्माङ्गावबद्ध विज्ञान परिसमाप्य कर्मफलस्यादित्यस्य सत्कर्मोपास्तिविध्यर्थमध्यायान्तरमारभमाण सम्बन्ध प्रतिजानीते । असाविति । पूर्वोत्तरग्रन्थयो सम्बन्ध प्रतिज्ञात प्रकटयितु वृत्त कीर्तयति । अतीतेति । विशिष्टफल पृथिव्यादिलोकलक्षण अनन्तरसन्दर्भस्य तात्पर्य वक्तु पातनिका करोति । सर्वेति । तस्य प्रेप्सितत्व सूचयति । महत्येति । कथ पुनरादित्यस्य सर्वप्राणिकर्मफलभूतत्वमित्याशङ्क्य सर्वैरुपजीव्यत्वोपलम्भादित्याह । स एव इति । पातनिका फलितोत्तरग्रन्थमुत्थापयति । अत इति । आदित्यस्य कर्मफलत्वादिति यावत । तदुपदेशे हेत्वन्तरमाह । सर्वपुरुषार्थेभ्य इति । श्रेष्ठतम फल कर्मैव मुक्तिफलब्रह्मस्याश्लीति तथोक्त । आदित्ये कर्मफलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुक्त व्यक्तीकर्तुमाह । वस्वा दीनामेति । चकारो विद्वत्सङ्ग्रहार्थ । वक्ष्यत्यादित्यस्येति सम्बन्ध । तस्य सर्वेषा यज्ञाना फलरूपत्वादिति हेतु । वसा

उ॰ तस्य द्यौरेव तिरश्चीनवंशोऽन्तरिक्षमपूपो मरि-
चयः पुत्राः ॥ १ ॥ तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता
एवास्य प्राच्यो मधुनाड्यः ।

भा॰ वादित्यो वस्वादीनाञ्च मोदनहेतुत्वं वक्ष्यति सर्वयज्ञफलरूपत्वादादित्यस्य। कथं मधुत्वमित्याह। तस्य मधुनो द्यौरेव भ्रमरस्येव मधुनस्तिरश्चीनवंशा वंशेति तिरश्चीनवंशः। तिर्यग्गतेव हि द्यौर्लक्ष्यतेऽन्तरिक्षञ्च मधुपूपो द्युवंशे लग्नः सन् लम्बत इवातो मधुपूपसामान्यादन्तरिक्षं मधुपूपो मधुनः सवितुराश्रयत्वात्। मरीचयो रश्मयो रश्मिस्था आपो भौमाः सवित्राकृष्टाः। एता वा आपः स्वराजो यन्मरीचय इति हि विज्ञायन्ते। ता अन्तरिक्षमधुपूपस्थरश्म्यन्तर्गतत्वाद्भ्रमरबीजभूताः पुत्रा इव

आ॰ एवञ्च कर्मफलभोगाकरत्वमादित्ये दृष्ट्वा कथयतीति सूत्रमित्यर्थः ।

आदित्यं मधुदृष्ट्योपासीतेत्युक्तं तत्र प्रसिद्धमधुसाम्यमादित्यस्य मधुत्वमाकाङ्क्षापूर्वकं दर्शयति । कथमित्यादिना । दिवि तिरश्चीनवंशदृष्टौ निमित्तमाह । तिर्यग्गतेति । अन्तरिक्षमित्यादि निमित्तमाह । विशदयति । अन्तरिक्षे मधुपूपदृष्टिं उपपादयति । अन्तरिक्षमिति । मधुनः सवितुराश्रयत्वात् । मरीचयः पुत्रा इति वाक्यं व्याचष्टे । मरीचय इति । आपो भौमा रश्मिस्थाः सवित्राकृष्टा इत्याह । एता इति । स्वराजः स्वेनैव राजमानाः सवितुरिति यावत् । तासां पुत्रत्वं दर्शयति । ता इति । यद्वा अन्तरिक्षमधुपूपस्थ पुत्राः मधुपूपस्थ रश्म्यन्तर्गतत्वाद्भ्रमरबीजभूतत्वाच्च मधुपूपान्तर्गतपुत्रसदृशा

उ० ऋच एव मधुकृतः ऋग्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः

भा० हिता रश्मय इति पुत्रा इव पुत्रा मध्वपूपनाड्यन्तर्गता हि भ्रमरपुत्रास्तस्य सवितुर्मध्वाश्रयस्य मधुनो ये प्राञ्च प्राच्यां दिशि गता रश्मयस्ता एवास्य प्राञ्चः प्रागञ्चनान्मधुनो नाड्यो मधुनाड्य इव मध्वाधारच्छिद्राणीत्यर्थः ॥

तत्रर्च एव मधुकृतो लोहितरूपं सवित्राश्रयं मधु कुर्वन्तीति मधुकृतो भ्रमरा इव यतो रसानादाय मधु कुर्वन्ति तत्पुष्पमिव पुष्पमृग्वेद एव । तत्र ऋग्ब्राह्मणसमुदायस्यर्ग्वेदाख्यत्वाच्छब्दमात्राच्च भोग्यरूपरसनिस्रावासम्भवात् । ऋग्वेदशब्देनात्र ऋग्वेदविहितं कर्म । ततो हि कर्मफलभूतमधुरसनिस्रावसम्भवात् । मधुकरैरिव पुष्प-

था० भवन्ति तत्स्थैतासु भ्रमरबीजदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । प्राचीदिगभिमुखादित्यरश्मिषु प्राचीनमधुनाडीदृष्टिर्विधेयेत्याह । तस्येति । अभ्यासस्य लोहितादिरूपं मधु वक्ष्यमाणं तदाधारस्येत्यर्थः । ऋक्षु मन्त्ररूपासु भ्रमरदृष्टिमारोपयति । तत्रेति । प्रकृतं मधु सप्तम्यर्थः । तासां मधुकर्तृत्वं साधयति । लोहितेति । ऋग्वेदविहिते कर्मणि पुष्पदृष्टिं सम्पादयति । यत इति । ऋचो मन्त्रा इति मन्त्राणां पृथक्कृतत्वादृग्वेद पुष्पमित्यृग्वेदशब्देन ब्राह्मणसमुदायस्य वक्तव्यत्वात्कथमृग्वेदविहिते कर्मणि तच्छब्देन लक्षिते पुष्पदृष्ट्याध्यासेऽपि कुतस्ततो मधुनिष्पत्तिरित्याशङ्क्याह । ततो हीति । तदेवोपपादयति । मधुकरैरिति । लोके तावदपः पुष्पाश्रया समुदायमधुकरैर्मधु निर्वर्त्यते तथेहापि मधुकरस्थानीयैर्ऋङ्मन्त्रैस्तदृग्वेदविहितपुष्पस्थानीयात्कर्मणः यथाभावादपो रसीभूता मधु निष्पाद्यते

उ० ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥ एतमृग्वेदमभ्य-

भा० स्थानीयादृग्वेदविहितात्कर्मण आप आदाय ऋग्भिर्मधु निर्वर्त्यंते । कास्ता आप इत्याह ताः कर्मणि प्रयुक्ताः सोमाज्यपयोरूपा अग्नौ प्रक्षिप्तास्तत्पाकाभिनिर्वृत्ताः । अमृतार्थत्वादत्यन्तरसवत्य आपो भवन्ति । तद्रसमादाय ता वा एता ऋचः पुष्पेभ्यो रसमाददाना इव भ्रमरा ऋच एतमृग्वेदविहितं कर्म पुष्पस्थानीयमभ्यतपन्नभितापञ्च कृतवत्य इव एता ऋचः कर्मणि प्रयुक्ताः । ऋग्भिर्हि मन्त्रैः शस्त्राद्यङ्गभावमुपगतैः क्रियमाणं कर्म मधु निर्वर्तकं रसं मुञ्चतीत्युपपद्यते पुष्पाणीव भ्रमरैराचोष्यमाणानि । तदेतदाह तस्याभितप्तस्य । कोऽसौ रसो य ऋङ्मधुकराभितापनिःसृत इत्युच्यते । यशो विश्रुतत्वं तेजो देहगता दीप्तिरिन्द्रियं सामर्थ्योपेतैरिन्द्रियैरवैकल्यं वीर्यं सामर्थ्यं बलमित्यर्थः । अन्नाद्यमन्नं तदाद्यं

उ॰ तपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य-
मन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥ ३ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्य-
मभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितꣳ
रूपं ॥ ४ ॥ १ ॥ अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता

भा॰ येनोपयुज्यमानेनाहन्यहनि देवानां स्थितिः स्यात्तदन्नाद्य-
मेव रसोऽजायत यागादिलक्षणात्कर्मणः। यश आद्यन्ना-
द्यपर्य्यन्तं तद्व्यक्षरद्विशेषेणाक्षरदगमत्। गत्वा च तदादि-
त्यमभितः पार्श्वतः पूर्व्वभागं सवितुरश्रयदाश्रितवदित्यर्थः॥
अमुष्मिन्नादित्ये सञ्चितं कर्म्मफलाख्यं मधु भोक्ष्यामह
इत्येवं हि यश आदिलक्षणप्राप्तये कर्म्माणि क्रियन्ते मनुष्यैः
केदारनिष्पादनमिव कर्षकैः। तत्प्रत्यक्षं प्रदर्श्यते श्रद्धा-
हेतोः। किन्तद्यदेतदादित्यस्योद्यतो दृश्यते रोहितं रूपं॥ १॥
अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मय इत्यादि समानं। यजूंष्येव

आ॰ स्थानीयाना पुष्पस्थानीयऋग्वेदविहितकर्म्माभितप्तवता फल-
वत्त्वमित्याशङ्क्याह। यशेत्यादि इति। तासां कर्म्मणि प्रयुक्तत्वेऽपि
किमायातं तदाह। ऋग्भिरिति। अभितप्तस्य रसोऽजायतेति
सम्बन्धः। तं प्रश्नपूर्व्वकं विशदयति। कोऽसाविति। तच्छब्दार्थ-
माह। यश आदीति। यथानुष्ठितकर्म्मजनितफलं कथमादित्य-
माश्रयतीत्याशङ्क्याह। अमुष्मिन्निति। इत्यन्ते भोक्ष्यामहे मोक्षा-
दिर्जनितं फलमित्यभिप्रायेण मोक्षादिप्राप्त्यर्थमिति शेषः।
किन्तत्कर्म्मफलं यदादित्यमाश्रित्य तिष्ठतीत्याशङ्क्याह। तत्प्रत्य-
क्षमिति। कर्म्मफले प्रत्यक्षे तत्साधने कर्म्मणि कर्म्मिणां श्रद्धा-
सिद्ध्यर्थमिति यावत्। तदेव फलं प्रश्नपूर्व्वकं विशदयति।
किमित्यादिना॥ १॥
मध्वन्तरं दर्शयति। अथेति। वक्तव्यविशेषं कथयति। यजूं-

उ० एवास्य दक्षिणा मधुनाड्यो यजूꣳष्येव मधुकृतो
यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥
तानि वा एतानि यजूꣳष्येतं यजुर्वेदमभ्य-
तपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य्यम-
न्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्य-
मभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लꣳ रूपं
॥ ३ ॥ २ ॥ अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता
एवास्य प्रतीच्यो मधुनाड्यः सामान्येव मधुकृतः
सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥
तानि वा एतानि सामान्येतꣳ सामवेदमभ्य-
तपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य्यं-
मन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्-

भा० मधुकृतो यजुर्वेदविहितानि कर्माणि मधुकराणि। पूर्ववन्मधुकृत इव। यजुर्वेदविहितं कर्म पुष्पस्थानीयं पुष्पमित्युच्यते। ता एव सोमाद्या अमृता आपस्तानि वा एतानि यजूंष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपन्नित्येवमादि सर्वं समानं मधु। एतदादित्यस्य दृश्यते शुक्लं रूपं ॥ १ ॥ अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मय

टी० यीति। कथं तेषां मधुकृत्त्वं तदाह। पूर्ववदिति। ऋग्वेदादौ ऋग्वेदविहिते कर्मणि प्रयुक्तानां दध्यादीनां मधुकरत्वमुक्तं। तथा यजुषामपीत्यर्थः। यजुर्वेदविहिते कर्मणि पुष्पदृष्टिमाचष्टे। यजु-र्वेदेति। ता अमृता आप इत्यस्य पूर्ववद्व्याख्यानमित्याह। ता एवे-ति। यजुरादित्यसमञ्जि मधु तदस्य दर्शयति। एतदिति।१।

उ॰ दादित्यमभितोऽश्रयन्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य कृष्णꣳ रूपं ॥ ३ ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधुनाड्योऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपुराणं पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳ

भा॰ इत्यादि समानं । तथा साम्नां मधु । एतदादित्यस्य कृष्णं रूपं ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मय इत्यादि समानं । अथर्वाङ्गिरसोऽथर्वाङ्गिरसाश्च दृष्टा मन्त्रा अथर्वाङ्गिरसः कर्माणि प्रयुक्ता मधुकृतः । इतिहासपुराणं पुष्पं ॥ तयोश्चेतिहासपुराणयोरश्वमेधे पारिप्लवासु रात्रिषु कर्माङ्गत्वेन विनि-

---

आ॰ तृतीयं मधु कथयति । अथेति । ऋचां यजुषां च मधु यथा कथितं तथेति यावत् । तस्य प्रत्यक्षत्वं दर्शयति । एतदिति ॥ ३ ॥

चतुर्थं मधु दर्शयति । अथेति । किन्तत्कर्म्म इत्याशङ्क्याह । इतिहासेति । तद्धीथर्वणामाङ्गिरसश्च प्रसिद्धं ब्राह्मणं तद्विहितं कर्म्म पुष्पं पुष्पस्थानीयमित्यर्थः ॥

यदा प्रसिद्धयोरितिहासपुराणयोरुपादानं तदापि न दूषणमित्याह । तयोश्चेति । अश्वमेधे कर्मणि जामितापरिहारार्थं पारिप्लवो नानाविधोपाख्यानसमुदायो यत्र तत्पारिप्लवमाख्यानमिति विधिवशात्प्रयुज्यते । तासु रात्रिषु तस्यैव कर्मणोऽङ्गत्वेन मनुर्वैवस्वतो राजेत्येवम्प्रकारयोरितिहासपुराणयोर्विनियोगस्य पूर्वतन्त्रे पारिप्लवार्थाधिकरणेनैव सिद्धत्वात्तत्सम्बन्धिकर्म्म

उ० रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितो ऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परः कृष्णꣳ रूपं ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधुनाड्यो गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा एते गुह्या आदेशा एतद्ब्रह्माभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यश इन्द्रियं

भा० योगः सिद्धो मध्येतदादित्यस्य परः कृष्णं रूपमतिशयेन कार्ष्ण्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योर्ध्वा इत्यादि पूर्ववत्। गुह्या गोप्या रहस्या एवादेशा लोकद्वारीयादिविधयः। उपासनानि च कर्माङ्गविषयाणि मधुकृतो ब्रह्मैव। शब्दाधिकारात् प्रणवाख्यं पुष्पं॥

समानमन्यत्। मध्येतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव समाहितदृष्टेर्दृश्यते सञ्चलतीव। ते वा एते यथोक्ता रोहितादिरूपविशेषा रसानां रसाः। केषां रसानामित्याह।

प्रा० पुष्पमित्यर्थः। पञ्चमस्यापि मधुनः प्राग्वत्प्रत्यक्षतामाह। मध्येतदिति। ४।

पञ्चमं मधु दर्शयति। अथेति। लोकद्वारीयादिविधयो लोकद्वारमपावृणु पश्येम त्वा वयमित्यादयः। ब्रह्मशब्दार्थमाह। शब्दाधिकारादिति। अकारादिशब्दानां प्रकृतत्वादित्यर्थः।

पञ्चमस्यापि मधुनः प्राग्वद्प्रत्यक्षतामाह। मध्येतदिति। समाहितदृष्टेः प्रकाशार्थं समाहितचित्तस्येत्यर्थः। एवं मधूनि व्याख्याय तेषां सर्वेषां श्रेष्ठत्वसिद्ध्यर्थं स्तुतिं प्रकुरुते। ते वा एते इति। तत्र केषामिति सम्बन्धः। कर्माणि विनियुक्तत्वेन तद्द्वारा-

उ॰ वीर्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव ॥ ३ ॥ ते वा एते रसानाꣳ रसा वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एतान्यमृतानाममृतानि वेदा ह्यमृतास्तेषामेतान्यमृतानि ॥ ४ ॥ ५ ॥

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना

भा॰ वेदा हि यस्माल्लोकनिष्यन्दत्वात्साराः इति रसास्तेषां रसानां कर्मभावापन्नानामप्येते रोहितादिविशेषा रसा अत्यन्तसारभूता इत्यर्थः । तथा अमृतानाममृतानि । वेदा ह्यमृता नित्यत्वात्तेषामेतानि रोहितादीनि रूपाण्यमृतानि । रसानां रसा इत्यादिकर्मस्तुतिरेषा । यस्यैव विशिष्टानि अमृतानि फलमिति ॥ ५ ॥

तत्तत्र यत्प्रथमममृतं रोहितरूपलक्षणं तद्वसवः प्रातःसवनेशाना उपजीवन्त्यग्निना मुखेनाग्निना प्रधानभूतेनाग्निप्रधानाः सन्त उपजीवन्तीत्यर्थः । अन्नाद्य रसोऽजायत

आ॰ तद्भावार्थमिति । वेदानां कार्यत्वेऽपि प्रयत्नपूर्वकत्वाभावान्नित्यत्वं या मधुनि स्तुतिः सा कर्मस्तुतिरित्याह । रसानामिति । कर्म स्तुतिमभिनयति । यस्यैवमिति । रसानां रसा । अमृतानाममृतानीत्येवं विशिष्टान्यमृतानि यस्य फलं कर्मणस्तस्य महाभाग्यमिव वाच्यमिति स्तूयते कर्मेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अमृतानि ध्येयान्युक्त्वा तदुपजीविनो देवगणाननुचिन्तनीयाननुपदिशति । तत्रेति । कवचाद्याह कवचं गृहीत्वा यथा

उ॰ मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादु-

भा॰ इति वचनात्कवलग्राहमश्नन्तीति प्राप्तं तत्प्रतिषिध्यते । न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्तीति कथं तर्ह्युपजीवन्तीत्युच्यते । एतदेव हि यथोक्तममृतं रोहितरूपं दृष्ट्वोपलभ्य सर्व्वकरणैरनुभूय तृप्यन्ति । दृशेः सर्व्वकरणद्वारोपलब्ध्यर्थत्वात् । ननु रोहितं रूपं दृष्ट्वेत्युक्तं । कथमन्येन्द्रियविषयत्वं रूपस्येति । न । यश आदीनां श्रोत्रादिगम्यत्वात् । श्रोत्रग्राह्यं यशः । तेजोरूपं चाक्षुषमिन्द्रियं विषयग्रहणकार्य्यानुमेयं करणसामर्थ्यं । वीर्यं बलं देहगतं । उत्साहः प्राणवत्ता । अन्नाद्यं प्रत्यहमुपजीव्यमानं शरीरस्थितिकरं यद्भवति । रसो ह्येवमात्मकः सर्व्वः । यं दृष्ट्वा तृप्यन्ति सर्व्वे ।

देवा दृष्ट्वा तृप्यन्तीत्येतत्सर्व्वं स्वकरणैरनुभूय तृप्यन्तीत्यर्थः । आदित्यसंश्रयाः सन्तो वैगन्ध्यादिदेहकरणदो-

---

आ॰ प्राप्तोऽश्नातीति यदुदितमेतत् । ननु पानभोजनाभावे न युक्तमुपजीवनवचनमित्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना । चक्षुषेति वाक्ये कथं सर्व्वकरणैरित्यधिकमुच्यते तत्राह । दृशेरिति । चक्षुषैव रूपमनुभवामीति नियममाश्रित्य शङ्कते । नन्विति । सर्व्वोपलभ्यभूतस्य रसस्य रोहितात्मतामङ्गीकृत्य नास्ति चक्षुर्मात्रग्राह्यमिति परिहरति । नेत्यादिना । विशेषतस्तत्र रसस्यापान्तं तत्राह । रसो हीति । तस्यापि श्रोत्रादिग्राह्यत्वेति शेषः ।

एतदेवेत्यादिवाक्यमुपसंहरति । देवा इति । किं तेषां स्वात्मनो तृप्तिर्निवृत्ताह । आदित्येति । वैगन्ध्यं दौर्गन्ध्यं । आदिपदेन

उ० ष्ठन्ति ॥२॥ स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स य एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥३॥ स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता वसूनामेव तावदाधिपत्यꣳ स्वाराज्यं पर्य्येता ॥

भा० परहिताय। किन्ते निरुद्यमा अमृतमुपजीवन्ति न कथं। तर्ह्येतदेव रूपमभिलक्ष्याधुना भोगावसरो नास्माकमिति बुद्ध्वाभिसंविशन्त्युदासते। यदा वै तस्यामृतस्य भोगावसरो भवेत्तदैतस्मादमृतादमृतभोगनिमित्तमित्यर्थः। एतस्माद्रूपादुद्यन्त्युत्साहवन्तो भवन्तीत्यर्थः। न ह्यनुत्साहवतामननुतिष्ठतामलसानां भोगप्राप्तिर्लोके दृष्टा ॥

स यः कश्चिदेतदेवं यथोदितमृतस्य मधुकरतापरससङ्क्षरणमृग्वेदविहितं कर्म्म पुष्पात्तस्य चादित्यसंश्रयणं रोहितरूपत्वममृतस्य प्राचीदिग्गतरश्मिनाडीसंस्थतां वसुदेवभोग्यतां। तद्विदश्च वसुभिः सहैकतां गत्वा अग्निना मुखेनोपजीवनं दर्शनमात्रेण तृप्तिश्च स्वभोगावसरमुद्यमनं तत्कालापाये च संवेशनं वेद सोऽपि वसुवत्सर्व्वं तथैवा-

---

टी० सम्भाविताः सर्व्वेऽपि देहकरणदोषा गृह्यन्ते। एतस्माद्रूपादिति। व्याख्यातस्यानुवादमात्रं। उत्साहवतां देवानां यथोक्तामृतोपजीवित्वमित्यत्र लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति। न हीति॥

पाठक्रमेणोक्तं ध्येयस्वरूपमनूद्य साधिकारे ध्यानविधिं दर्शयति (स य इति। वसुदेवभोग्यता वसुभिर्देवैरुपजीव्यत्वमिति यावत्। एतद्विद्यसाध्यं मधु निदर्शयति। एवं शब्दार्थं

उ॰ ॥ ४ ॥ ६ ॥ अथ यद्द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीन्द्रेण मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वेन्द्रेणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावद्दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणामेव तावदाधिपत्यँ

भा॰ नुभवति । कियन्तं कालं विद्वांस्तदमृतमुपजीवतीत्युच्यते स विद्वान् यावदादित्यः पुरस्तात्प्राच्यां दिश्युदेता पश्चात्प्रतीच्यामस्तमेता तावद्वसूनां भोगकालस्तावन्तमेव कालं वसूनामाधिपत्यं पर्येता परितो गन्ता भवतीत्यर्थः । न यथा चन्द्रमण्डलस्थः केवलकर्मिपरतन्त्रो देवानामन्नभूतः। किन्तर्ह्ययमाधिपत्यं स्वाराज्यं स्वराड्भावञ्चाधिगच्छति ॥६॥

अथ यद्द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीत्यादि समानं । स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावत्ततो

व्या॰ विशदयति । यथोदितमिति । तथैव सूर्यस्य मध्ये चेत्यर्थः । भोगकालपरिमाणं प्रपञ्चयन् निर्धारयति । वियन्तमिति । आधिपत्यं स्वाराज्यमिति विशेषणद्वयोक्तार्थमाह । न यथेति ।६।

प्रथममभृतमधिकृत्य विज्ञानीयमुक्त्वा द्वितीयममृतमादिश्य तद्दर्शयति । अथेति । विद्याफलं कथयति । स यावदिति । यावदसूनां भोगकालस्ततो द्विगुणो रुद्राणां भोगकाल । यथा प्रथ-

उ॰ स्वाराज्यं पर्य्येता ॥ ४ ॥ ७ ॥ अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्यतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेदादित्यानामेवैको भूत्वा वरुणेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यो दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्पश्चादुदेतापुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेव तावदाधिपत्यꣳ स्वाराज्य पर्य्येता ॥ ४ ॥ ८ ॥ अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा

भा॰ द्विगुणं काल दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणां तावद्भोगकालः ॥ ७ ॥

व्या॰ मान्स्तथायिना वसुभिस्तुल्यो भोगकालस्तथा द्वितीयान्स्तथायिनामपि रुद्रैस्तुल्यो भोगकाल इत्यर्थं ॥ ७ ॥

इतरान्स्तथायिना फलानि निर्दिशति । तथेति ॥ विपर्य्ययेण पुरस्ताद्दक्षिणतोऽधस्ताच्चेत्यर्थः । यथा पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता ततो दक्षिणतो द्विगुणेन कालेनोदेता उत्तरतश्चास्तमेतेत्युक्तं। तथा ततः द्विगुणेन कालेन पश्चादुदेता पुरस्ताच्चास्तमेता तावानादित्याना भोगकाल ।तृतीयान्स्तथायिनामपि तावानेव भोगकाल । ततो द्विगुणेन कालेन यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता तावान्मरुतां भोगकाल । चतुर्थान्स्तथायिनामपि

उ० तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविश-
न्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं
वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमेनैव मुखेनैतदेवा-
मृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्ये-
तस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पश्चा-
दुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उदेता
दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधिपत्यꣳ
स्वाराज्यं पर्य्येता ॥ ४ ॥ ६ ॥ अथ यत्पञ्च-
ममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन न वै
देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति
॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपा-
दुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद साध्याना-
मेवैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा
तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्मा-
द्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्य उत्तरत

भा० तथा पश्चादुत्तरत ऊर्द्ध्वमुदेता विपर्य्ययेणास्तमेता। पूर्व्व-
स्मात्पूर्व्वस्माद्द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनेत्यपौराणं दर्शनं।
सवितुश्चतुर्दिशमिन्द्रयमवरुणसोमपुरीषूदयास्तमयकालस्य

व्या० तावानेव भोगकालः। ततो द्विगुणेन कालेनोर्द्ध्वमुदेता पश्चादस्त-
मेता भावाऽन्साध्यानां भोगकालः। एवमाम्नातविन्दूपासकानामपि तावा-
न्नेवेत्यर्थः। तत्पूर्व्वपूर्व्वोदयास्तमयकालापेक्षया द्विगुणेन कालेनो-
त्तरोत्तरोदयास्तमयाविष्कृतं। तत्पुराणविरुद्धमिति चेन्न। पूर्व्वं

उ० उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदूर्द्ध्वं उदेताऽर्वागस्तमेता साध्यानामेव तावदाधिपत्यꣳ स्वाराज्यं पर्य्येता ॥ ४ ॥ १० ॥

भा० तुल्यत्वं हि पौराणिकैरुक्तं ॥ मानसोत्तरस्य मूर्द्धनि मेरोः प्रदक्षिणावृत्तेस्तुल्यत्वादिति ॥

आ० तस्मात्पूर्व्वस्मादिति । कथं तुल्यत्वं स्यात् यथाश्रुतस्य पुराणविरुद्धत्वादित्याशङ्क्याह । सवितुश्चेति ।

उक्तमेव सङ्क्षिपति । मानसोत्तरस्येति । महागिरेर्मेरोः प्राकारवत्स्थितः स्थितस्य मूर्द्धनि वलयस्य चक्रारूढस्य सवितुर्मेरोः प्रदक्षिणावृत्तेस्तुल्यत्वात् । कालाधिक्ये कारणाभावाच्च । चतसृष्वपि पुरीषु उदयास्तमयकालस्य तुल्यत्वं । उक्तं हि विष्णुपुराणे । यथा दीर्णो पुटे तिष्ठत्याशक्लेव पुरस्य । विकर्णौ द्वौ विकर्णस्थस्त्रीणां यात् द्वे पुटे तथेति । भिक्षु चोक्तं । मानसोपरि माहेन्द्री प्राच्यां मेरोः स्थिता पुरी । दक्षिणे भानुपुत्रस्य यमस्य तु वारुणे । सौम्ये सोमस्य विपुला तासु दिग्देवताः स्थिताः । अमरावती संयमिनी सुखा चैव विभा क्रमात् । लोकपालोपरिष्टात्तु सर्वतो दक्षिणायने । काष्ठां गतस्य सूर्यस्य गतिर्या तां निबोधत । दक्षिणां प्रक्रमेद्भानुः क्षिप्तेषुरिव धावति । पुष्करार्द्धे यदा भानुः कस्य भवति प्रभुः । सव्यः शक्राश्रमे शौरेरुदयो दृश्यते द्विजाः । स एव संयमन्यां तु निशार्द्धस्य प्रदृश्यते । अस्तमेति तदा सूर्यो विभायां विप्रद्विजप्रभुः । तदा प्रोक्तोऽमरावत्यां दृश्यतेऽसौ वारिसमरः । तथा संयमिनी प्राप्य सुखायेव विभां गतः । यदा मध्याह्नव्यापेयां पूर्व्वाह्णे दृश्यते द्विजाः । तदा सदरदायस्य वारुभागे सुदारुणः । ऐशान्यां पूर्व्वदावत्तु उत्तरेषाम्य सर्व्वत इति । तथा चोपरिष्टादमराव त्यामिन्द्रमध्याह्न तथैव सौम्यायां दृश्यदासमादेयकोदस्मामागा यदाम सदमिन्द्रो उदय यथावेति । सविता स्य यदा याम्ये मध्याह्ने तिष्ठति तदेन्द्रे चास्तमद । वारुणे दृश्यदाम । नैर्ऋति कोणे यदा दाम । वारुण उदय । यदा च वारुणे मध्याह्नस्तदा सौम्ये मद । निर्ऋतिकोणे दृश्यो याम । वायव्ये प्रदगयान ।

भा० अत्रोक्त. परिहार आचार्य्यैरमरावत्यादीनां पुरीणां द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनोदयः स्यात्। उदयश्च नाम सवितुस्तन्निवासिनां प्राणिनां चक्षुर्गोचरापत्तिस्तदत्यय-श्चास्तमय न परमार्थत उदयास्तमये स्तः। तन्निवासिनाञ्च प्राणिनामभावे तान् प्रति तेनैव मार्गेण गच्छन्नपि नैवो-देता नास्तमेतेति चक्षुर्गोचरापत्तेस्तदत्ययस्य चाभावात्॥

भा० तथाऽमरावत्याः सकाशाद्द्विगुणकालं संयमिनी पुरी व्रजत्यतस्तन्निवासिनः प्राणिनः प्रति दक्षिणत इवोदेत्युत्तरतोऽस्तमेतीत्युच्यतेऽस्मद्बुद्धिस्थापेक्ष्य तथोत्तरास्वपि पुरीषु योजना । सर्व्वेषाञ्च मेरुरुत्तरो भवति । यदामरावत्यां मध्याह्नगतः सविता तदा संयमिन्यामुदयन्दृश्यते तत्र मध्याह्नगोचरो वारुण्यामुदयन्दृश्यते ॥

वा० अथोदयास्तकालाधिक्याद्भोगयुतिकालाधिक्यं न भोगकालाधिक्यमत आह । तथेति । यथोदयास्तकालद्वैगुण्यमुक्तं तद्वदिति यावत् । अमरावतीनिवासिप्राणिवर्गापेक्षया संयमिनीनिवासिनः प्राणिनः प्रति द्विगुणेन कालेन सवितुरुदयास्तमयाविति युक्तं वक्तुं । दर्शनादर्शनयोर्द्विगुणकालभावित्वात् । न च तन्निवासिदृष्ट्यपेक्षया दक्षिणोत्तरयोरुदयास्तमयौ । तत्तद्दृष्ट्या पूर्व्वपश्चिमयोरेव सद्भावात् । अस्मद्बुद्धिमपेक्ष्य तु दक्षिणत उदेति उत्तरतस्त्वस्तमेतीत्युच्यते । इदमुक्तयोक्तनिवासिजनापेक्षया दक्षिणोत्तरयोरसत्त्वं द्योतयतीत्यर्थः । यथाऽमरावत्यपेक्षया संयमिन्यामुदयास्तकालाधिक्यमुक्तं तथा तदपेक्षया वारुण्यां तदपेक्षया विभायां तत्कालाधिक्यमवधेयमित्याह । तथेति । संयमिनीत्यान्तर्भाव्य गमकवचनं ॥ इतस्थास्मद्बुद्धिमपेक्ष्य दक्षिणगत्याऽऽदित्यास्तमयमित्याह । सर्व्वेषाञ्चेति । उदयगमादित्यं पुरतोऽवलोकयतां वामभागे स्थितत्वान्मेरुः सर्व्वेषामेवोत्तरतो भवति । तथाचोदयास्तमययोः पूर्व्वापरदिग्विभागाच्च तत्पुरवासिदृष्ट्यपेक्षया दक्षिणत इत्यादिवचनं । किन्त्वस्मद्दृष्ट्यपेक्षयैवेत्यर्थः । उदयास्तकालद्वैगुण्यापेक्षया भोगकालद्वैगुण्यमित्युक्तं । सम्प्रति स्पष्टगत्याधिक्यापेक्षयैव भोगकालाधिक्यं किं न स्यादित्याशङ्क्य पुराणविरोधसमाधानासम्भवान्नैवमित्याह । यदेत्यादिना ।

भा॰ तथोत्तरस्यां प्रदक्षिणावृत्तेरुपपन्नत्वात्। इलावृतवासिनां सर्वतः पर्वतप्राकारनिवारितादित्यरश्मीनां सवितोर्द्ध्वं इवोदेताऽर्वागस्तमेता दृश्यते। पर्वतोर्द्ध्वच्छिद्रप्रवेशात्प्रविष्टप्रकाशस्य। तथगांचमृतोपजीविनाममृतानाञ्च द्विगुणोत्तरोत्तरवीर्यवत्त्वमनुमीयते भोगकालद्वैगुण्यलिङ्गेन।

व्या॰ यथा संयमिन्यां मध्याह्नगो वारुण्यामुद्यन् भवति तथा तस्यां मध्याह्नगो विभायामुदयन् दृश्यत इत्याह। तथेति। उक्तञ्च वायुप्रोक्ते। मध्यगस्त्वमरावत्यां यावद्भवति भास्करः। वैवस्वते संयमने उदयंस्तत्र दृश्यते॥ सुखायामर्द्धरात्रश्च विभायामस्तमेति चेति। कथं पुनः स यावदादित्य उपरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता दिशायद्दूर्द्ध्वं उदेताऽर्वागस्तमेतेत्युच्यते। न हि तथोदयास्तकालस्य बाधितत्वमस्ति येनोदयास्तमयकालाधिक्याद्भोगकालाधिक्यं स्यादत आह। इलावृतेति। मेरोश्चतुर्दिग्विभागस्थितं नाम वर्षं प्रसिद्धं। तन्निवासिना प्राणिनामुभयतः पर्वताभ्यां मानसोत्तरहिमवद्भ्यां प्राकाररूपाभ्यामुभयोर्द्ध्वस्थितमाच्छाद्येनाभिनिवारितादित्यरश्मीनामूर्द्ध्वमुदेताऽर्वागस्तमेता च सविता दृश्यते। इव शब्दस्तूदयास्तमययोर्वस्तुतोऽसत्त्वद्योतनार्थं। कथं सवितोर्द्ध्वं समुदेत्यर्वागस्तमेति तत्राह। पर्वतेति। सर्वोर्द्ध्वप्रकाशस्य पर्वतयोरुपरितने छिद्रे प्रवेशादधोवर्तिनाम्प्राणिनामुपरि प्रसारितनेत्राणां सावित्रं प्रकाशं पश्यता तथोदयमेव सवितोपलभ्यते प्रदेशान्तरे च दृश्यमानोऽधस्तादिवास्तमेति। यथोपरिष्टादवस्थितमुपलभ्यमानो मेघस्ततो दूरादृश्ये। भूतलप्रदेशेष्ववलीयते तथेहापीत्यर्थः। भोगकालस्याविरोधेनाधिक्यमापाद्य तेनैव लिङ्गेनातिशयवत्त्वममृतादेरपि कथयति। तथेति। भोगका-लाधिक्ये सतीति यावत्। अनुमीयते कल्प्यते। यत्तु भोगकाल-माकल्पेऽमृतकालमतं तदभावं कालोपयन्यममन्दादिपूरुषं दृष्टिमात्रेण दर्शितमत्त्वं तत्स्वर्गे विदुषोऽपि कल्प्यते देवे गग

उ॰ अथ तत ऊर्द्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल-एव मध्यस्थाता तदेष श्लोकः ॥ १ ॥ न वै तत्र

भा॰ उद्यमनप्रवेशनादि देवानां रुद्रादीनां विदुषश्च समानं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

कृत्वैवमुदयास्तमनेन प्राणिनां स्वकर्म्मफलभोगनिमित्तमनुग्रहं तत्कर्म्मफलोपभोगक्षये तानि प्राणिजातान्यात्मनि संहृत्य ततस्तस्मादनन्तरं प्राण्यनुग्रहकालादूर्द्ध्वं सवितात्मन्युदेत्योद्गम्य यान्प्रत्युदेति तेषां प्राणिनामभावात्स्वात्मस्थो नैवोदेता नास्तमेतैकलोऽद्वितीयोऽनवयवो मध्ये स्वात्मन्येव स्थाता। तत्र कश्चिद्विद्वान् वस्वादिसमाचरणो रोहिताद्यमृतभोगभागी यथोक्तक्रमेण स्वात्मानं सवितारमात्मत्वेनोपेत्य समाहितः सन्नेतं मन्त्रं दृष्ट्वोत्थितोऽन्यस्मै पृष्टवते जगाद यतस्त्वमागतो ब्रह्मलोकात्किन्तत्राप्यहो-

---

व्या॰ मित्याह । उद्यमनेति । पञ्चभिः पर्यायैर्मधुविद्या यथावदुक्ता । ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

क्रमेण मुक्तिफलपर्यवसायित्वं तस्या दर्शयितुमनन्तरवाक्यमवतार्याह । कृत्वेत्यादिना । तस्मात्प्राण्यनुग्रहकालादनन्तरमिति तच्छब्दार्थः । ऊर्द्ध्वं सम्यग्धीभूतो वर्त्तमान इति यावत् । आत्मन्युदेत्यस्य महिम्नि प्रकाशं लब्ध्वेत्येतत्। स्थातेति प्रयोगात्क्रममुक्तिरत्र विवक्षिता। तत्र विद्वदनुभवं प्रमाणयति। तत्रेति। क्रममुक्तिं समर्थयते। यथोक्तक्रमेणासौ वा आदित्यो देवमध्वित्यादिना पञ्चामृतत्वेन स्थितमित्यर्थः । स्वमात्मानं वेद्यतया विद्वदात्मसम्भूतमित्यर्थः । आत्मत्वेनोपेत्याहमस्मीति गृहीत्वेत्येतत् ॥

उ॰ न निम्लोच नोदियाय कदाचन देवास्तेनाहꣳ सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति ॥ २ ॥ न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृद्दिवा हैवास्मै भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥ ३ ॥

भा॰ रात्राभ्यां परिवर्त्तमानः सविता प्राणिनामायुः क्षपयति यथेहास्माकमित्येवं पृष्टः प्रत्याह ॥

तत्तत्र यथा पृष्टे यथोक्ते चार्थे एष श्लोको भवति तेनोक्तो योगिनेति श्रुतेर्वचनमिदं । न वै तत्र यतोऽहं ब्रह्मलोकादागतस्तस्मिन् न वै तत्रैतदस्ति यत्पृच्छसि । न हि तत्र निम्लोचास्तमगमत्सविता न चोदियायोद्गतः कुतश्चित्कदाचन कस्मिंश्चिदपि काले इति । उदयास्तमयवर्जितो ब्रह्मलोक इत्युपपन्नमित्युक्तः शपथमिव प्रतिपेदे । हे देवाः साक्षिणो यूयं शृणुत यथा मयोक्तं सत्यं वचस्तेन सत्येनाहं ब्रह्मणा ब्रह्मस्वरूपेण मा विराधिषि मा विरुद्धेयमप्राप्तिर्ब्रह्मणो माभूदित्यर्थः । सत्यं तेनोक्तमित्याह

टी॰ कथं प्रश्न इत्याकाङ्क्षायामाह । यात इति । लब्धब्रह्मोपदेशो ब्रह्मविद्ब्राह्मणो नियुक्तावस्थाया केनचित्पृष्टः प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥

कथं प्रत्युक्तिरिति तत्राह । तत्रेति । श्लोकमुपादाय व्याकरोति । न वै तत्रेति । न निम्लोचेति । निम्लोचत्यस्मिन्नर्थे छान्दस प्रयोगः । इतिशब्दः पूर्वार्द्धव्याख्यासमाप्त्यर्थः । उत्तरार्द्धमुत्थापयति । उदयास्तमयेति । लोकत्वाविशेषादितरलोकवद्ब्रह्मलोकोऽपि नोदयास्तमयवर्जित इत्युक्तो विद्वानुत्तरार्द्धेन शपथं कुर्वन्परिहरतीत्यर्थः । एवं मन्त्रदृक् शपथद्वारा निर्णीतेऽर्थे न हेत्याद्या किमर्था श्रुतिरित्याशङ्क्याह । सत्यमिति । न हेत्याद्या

उ॰ तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यस्तद्धैतदुद्दालकायारुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ ४ ॥ इदं वाव तज्ज्ये-

---

भा॰ श्रुतिर्न ह वा अस्मै । यथोक्तब्रह्मविदे नोदेति न निम्लोचति नास्तमेति किन्तु ब्रह्मविदेऽस्मै सकृद्दिवा हैव सदैवाहर्भवति स्वयंज्योतिष्ट्वाद्य एतां यथोक्तां ब्रह्मोपनिषदं वेदगुह्यं वेद ॥

एवं तन्त्रेण वंशादिचयं प्रत्यस्तसम्बन्धस्य यथान्यद-वोचाम एवं जानातीत्यर्थः । विद्वानुदयास्तमयकालापरिच्छेद्यं नित्यमजं ब्रह्म भवतीत्यर्थः ॥ तद्धैतन्मधुज्ञानं ब्रह्मा हिरण्यगर्भो विराजे प्रजापतये उवाच । सोऽपि मनवे। मनुरिक्ष्वाक्वादिभ्यः प्रजाभ्यः प्रोवाचेति विद्यां स्तौति ब्रह्मादिविशिष्टक्रमागतेति। किञ्च। तद्धैतन्मधुज्ञानमुद्दालकायारुणये पिता ब्रह्मविज्ञानं ज्येष्ठाय पुत्राय प्रोवाच ।

व्या॰ श्रुतिमादाय व्याचष्टे। यथोक्तेति॥ ब्रह्मोपनिषदमित्यस्यार्थमाह । वेदगुह्यमिति ॥

एवंशब्दमादाय व्याकरोति । एवमित्यादिना ॥ वंशादिचयं तिरश्चीनवंशो मध्वपूपो मधुनाड्यश्चेत्येवं रूपमित्यर्थः । प्रत्यस्तसम्बन्धं च लोहितादमृतेष्वेकैकवस्वादीनां सम्बन्धमित्यर्थः। यदन्यदित्युदयनसंवेशनादि गृह्यते ॥ उक्तविद्याफलमुपसंहरति। विद्वानिति ॥ ननु विद्या सफला चेदुक्ता तर्हि किमुपाख्यानेनेत्याशङ्क्याह । तद्धैतदिति॥ स्तुतिमेवाभिनयति । ब्रह्मादीति॥ तद्धैतदुद्दालकायेत्यादिना विद्याया योग्यं पात्रं प्रदर्श्य तद्वाचष्टे । किञ्चेति ॥ इतस्तुत्यर्थमेतद्विधानमित्यर्थः ॥ मधुविज्ञानं व्याकरोति । ब्रह्मविज्ञानमिति ॥ तस्य परोक्षत्वं व्यावर्त्त-

उ० ष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्राणाय्याय वान्तेवासिने ॥ ५ ॥ नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततोभूय इत्येतदेव ततो भूय इति ॥ ६ ॥ ११ ॥

भा० इदं वाव तद्यथोक्तं। अन्योऽपि ज्येष्ठाय पुत्राय सर्व्वप्रियार्हाय ब्रह्म प्रब्रूयात्॥

प्राणाय्याय योग्यायान्तेवासिने शिष्याय। नान्यस्मै कस्मैचन प्रब्रूयात्तीर्थद्वयमनुज्ञातमनेकेषां प्राप्तानां तीर्थानामाचार्य्यादीनां। कस्मात्पुनस्तीर्थसङ्कोचनं विद्यायाः कृतमित्याह। यद्यप्यस्मै आचार्य्याय इमां कश्चित्पृथिवीमद्भिः परिगृहीतां समुद्रपरिवेष्टितां समस्तामपि दद्याद् अस्या विद्याया निष्क्रयार्थमाचार्य्याय धनस्य पूर्णां सम्पन्नां भोगोपकरणैर्नासावस्य निष्क्रयो यस्मात्ततोऽपि दानादेतदेव यन्मधुविद्यादानं भूयो बहुतरफलमित्यर्थः द्विरभ्यास आदरार्थः ॥ ११ ॥

आ० यति। इदं वावेति॥ अथ ज्येष्ठाय पुत्राय ब्रह्म वक्तव्यमिति पूर्व्वेषामयं नियमो नेदानीन्तनानामित्यत आह। अन्योऽपीति॥

पात्रान्तरमनुजानाति। प्राणाय्यायेति॥ पुत्रशिष्याभ्यां पात्रान्तरं प्रत्याचष्टे। नेति॥ तीर्थद्वयं विद्याप्रदानेऽधिकारिद्वयमित्यर्थः। निर्द्धारणे षष्ठी। आचार्य्यो विद्यादाता। आदिपदाद्धनदायी श्रोत्रियो मेधावी च गृह्यते॥ सर्व्वेषामर्थिनामत्राधिकारमाशङ्क्य दूषयति। कस्मादित्यादिना॥ आचार्य्यायेति पुनरुपादानं क्रियापदेन तस्यान्वयद्योतनार्थं विद्यायामादरो वा। मुख्यमधिकारकारित्वं फलतीति भाव॰॥११॥

भा॰ यत एवमतिशयफलैषा ब्रह्मविद्या अतः सा प्रकारान्तरेणापि वक्तव्येति गायत्री वा इत्यादारभ्यते । गायत्रीद्वारेण चोच्यते ब्रह्म । सर्व्वविशेषरहितस्य नेति नेतीत्यादिविशेषप्रतिषेधगम्यस्य दुर्बोधत्वात् ॥

सत्स्वनेकेषु छन्दःसु गायत्र्या एव ब्रह्मज्ञानद्वारतयो-

आ॰ गतेन वक्ष्यमाणस्य गतार्थत्वं परिहरति । यत इति । सविशेषद्वारकब्रह्मविद्यानन्तरं तद्द्वेषतागायत्रीद्वारेण तद्विद्योपदिश्यत इत्यर्थः । ब्रह्मविद्याया विवक्षितत्वे ब्रह्मैवोपदिश्यतां किं गायत्र्युपदेशेनेत्याशङ्क्याह । गायत्रीति ।

तथापि छन्दोऽन्तराणि विहाय किमिति गायत्रीद्वारैव ब्रह्मोपदिश्यते तत्राह । सत्स्विति । ब्रह्मज्ञानद्वारतया तदुपायतयेत्यर्थः । प्राधान्ये हेतुमाह । सोमाहरणादिति । सोमस्याहरणमानयनं । तत्र साधनत्वं गायत्रीच्छन्दस्तामिष्टा याजकैरिष्यते । तथाच तस्या यज्ञे प्राधान्यमित्यर्थः । यद्वा देवैः सोमहरणमिच्छद्भिश्छन्दसां गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीनां तादर्थ्येन नियोगे जगतीत्रिष्टुभौ मध्ये मार्गमध्यगता निवृत्ते । गायत्री सोमं प्राप्य रक्षिणः विजित्य स देवेभ्यः समाहरदिति । ऐतरेयब्राह्मणे सोमो वै राजाऽमुष्मिँल्लोक आसीदित्यत्र प्रसिद्धमतस्तस्याः प्राधान्यमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । इतरेति । उष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तीतराणि छन्दांसि तेषां पादशोऽक्षराणि समाष्टादिसङ्ख्याकानि तेषामाहरणमुपादाय गायत्र्यक्षरैः पादस्य पूर्त्तिः क्रियते ऽधिकसङ्ख्याया न्यूनसङ्ख्यामन्तरेणासम्भवात्तस्मादितरेषु छन्दस्सु गायत्र्या व्याप्तेश्च प्राधान्यमित्यर्थः । अथवा गायत्र्यैवेतरयोस्त्रिष्टुब्जगतीच्छन्दसोः सोमाहरणे उद्यतयोरप्रत्ययोर्मार्गमध्ये भग्ना क्षतानि त्रीण्यक्षराणि त्रिष्टुभा चैकमक्षरं । ततश्चतुश्चत्वारिंशदक्षरा जगती अष्टचत्वारिंशदक्षरा संवृत्ता । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् त्रिचत्वारिंशदक्षरा संवृत्ता । तत्र

ॐ गायत्री वा इदꣳ सर्व्वं भूतं यदिदं किञ्च वाग्वै

भा॰ पादानं प्राधान्यात्। सोमाहरणादितरच्छन्दोऽक्षराहरणेन इतरच्छन्दोव्याप्त्या च सर्व्वसवनव्यापकत्वाच्च यज्ञे प्राधान्यं गायत्र्याः। गायत्रीसारत्वाच्च ब्राह्मणस्य। मातरमिव हित्वा गुरुतरां गायत्रीं ततोऽन्यद्गुरुतरं न प्रतिपद्यते यथोक्तं ब्रह्मापीति। तस्यामत्यन्तगौरवस्य प्रसिद्धत्वात्। अतो गायत्रीमुखेनैव ब्रह्मोच्यते गायत्री वै इत्यवधारणार्थो वैशब्दः। इदं सर्व्वं भूतं प्राणिजातं यत्किञ्च स्थावरं जङ्गमं वा तत्सर्व्वं गायत्र्येव।

व्या॰ गायत्री सोममाहरति त्यक्ताक्षराणामक्षराणामाहरणेन मूर्त्तता तयोरापद्यते। व्याप्य स्थिता तेन तत्प्राधान्यमित्यर्थः॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह। सर्व्वसवनेति। सर्व्वाणि प्रातःसवनं माध्यन्दिनं सवनं तृतीयसवनमित्येतानि तेषु गायत्र्या व्यापकत्वमित्यर्थः। गायत्रं प्रातःसवनं। त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं। जागतं तृतीयसवनमिति स्थिते त्रिष्टुब्जगत्योर्गायत्रीव्याप्तेर्युक्तत्वात्तयोश्च यदाभ्यां मुखेन च सोमाहरणद्वारेण सवनत्रयसम्बन्धादस्त्येव तस्या अस्ति यज्ञे प्राधान्यमित्यर्थः। कर्म्मणि तत्प्राधान्येऽपि कुतो ब्रह्मविद्यायां तत्प्राधान्यमित्याशङ्क्याह। गायत्रीति। ब्रह्मविद्यायामपि तत्प्राधान्यमिति शेषः। गायत्रीमेवालम्बनत्वेन प्रतिपद्यते। अत्रैव च लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति। तस्यामिति। गायत्र्या ब्रह्मज्ञानद्वारेणोपादानमुक्तहेतुभ्यः सिद्धमित्युपसंहरति। अत इति। यथा चैतोऽर्पणनिगदादिति न्यायेन गायत्र्युपाधिकं ब्रह्मोपास्यमिति प्रतिजानीते। गायत्रीति। निपातमादाय व्याचष्टे। वै इति। अवधारणरूपमेवार्थं स्फुटयन्निदमित्यादि व्याकरोति। इदमिति। तदिदं सर्व्वं गायत्र्येवेति योजना। गायत्रा सर्व्वा-

उ॰ गायत्री वाग्वा इदᳪ सर्व्वं भूतं गायति च त्रायते च ॥ १ ॥ या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिव्यस्याᳪ हीदᳪ सर्व्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव

भा॰ तस्माच्छन्दोमात्रायाः सर्व्वभूतत्वमनुपपन्नमिति गायत्री-कारणं वाचं शब्दरूपामापादयति गायत्रीं ॥

वाग्वै गायत्रीति। वाग्वा इदं सर्व्वं भूतं। तस्मात् वाक् शब्दरूपा सती सर्व्वं भूतं गायति च शब्दयति असौ गौरसावश्व इति त्रायते च रक्षत्यमुष्मान्माभैषीः किं ते भय-मुत्थितमित्यादि। सर्व्वतो भयान्निवर्त्त्यमानो वाचा त्रातः स्यात्। यद्वाग्भूतं गायति त्रायते च गायत्र्येव तद्गायति च वाचोऽनन्यत्वात् गायत्र्याः गानात्त्राणाच्च गायत्र्या गायत्रीत्वं। या वै सैवंलक्षणा सर्व्वभूतरूपा गायत्री। इयं वाव सा येयं पृथिवी। कथं पुनरियं पृथिवी गायत्रीत्युच्यते। सर्व्वभूतसम्बन्धात्। कथं सर्व्वभूतसम्बन्धोऽस्यां पृथिव्यां हि।

आ॰ छन्दस्त्वाद्ब्रह्मणोपाधित्वेऽन्वयानुपपत्तिमाशङ्क्यानन्तरवाक्येनोत्त-रमाह। तस्मा इति।

कथं वाचो गायत्रीत्वमित्याशङ्क्य तस्याः सर्व्वभूतसम्बन्धं दर्श-यति। वागिति। कुतो गायत्रीत्वं तत्राह। यस्मादिति। भव-त्वेवं वाचः स्वरूपं गायत्र्यास्तु किमायातं तदाह। यद्वागिति। गायत्रीनामनिर्व्वचनादपि वाचस्तद्रूपं गायत्र्यामेवैष्टव्यमित्याह। गानादिति। व्यक्तिर्हि वाचः सर्व्वभूतात्मकत्वं तद्वाचकत्वाद्वाच्यस्य च वाचकातिरेकेण निरूप्यत्वात्तथा च वाग्भूता गायत्री सर्व्वभूता-त्मिकेत्युक्तं। इदानीं तस्या विधान्तरमाह। या वै सेति। एवं लक्ष-णं व्याचष्टे। सर्व्वेति। गायत्रीमनूद्य पृथिवीत्वं तस्या विधित्तं

उ॰ नातिशीयते ॥ २ ॥ या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणा प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥ यद्वैतत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे हृदयमस्मिन्हीमे प्राणा प्रतिष्ठिता एतदेव

भा॰ यस्मात्सर्व्वं स्थावरजङ्गमञ्च भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव पृथिवीं नातिशीयते नातिवर्त्तत इत्येतत् ॥

यथा गानत्राणाभ्यां भूतसम्बन्धेन गायत्र्या एवं भूतप्रतिष्ठानाद्भूतसम्बन्धाद्वा पृथिवी अतो गायत्री पृथिवी। या वै सा पृथिवी गायत्रीयं वाव सा इदमेव। तत्किं यदिदमस्मिन्पुरुषे कार्य्यकारणसङ्घाते जीवति शरीरं पार्थिवत्वाच्छरीरस्य। कथं शरीरस्य गायत्रीत्वमित्युच्यते। अस्मिन्हीमे प्राणा भूतशब्दवाच्या प्रतिष्ठिता। अतः पृथिवीवत् भूतशब्दवाच्यप्राणप्रतिष्ठानाच्छरीरं गायत्री। एतदेव यस्माच्छरीरं नातिशीयन्ते प्राणा। यद्वैतत्पुरुषे

आ॰ प्रश्नपूर्व्वकमुपपादयति। कथं पुनरिति॥ गायत्र्याः सर्व्वभूतसम्बन्धस्योक्तत्वात्पृथिव्यास्तत्सम्बन्धोक्तिपूर्व्वकं व्यत्यापयति। कथमिति॥ सर्व्वस्य पृथिव्यां प्रतिष्ठितत्वं साधयति। एतामेवेति॥

तथापि कथं पृथिव्या गायत्रीत्वं तदाह। यथेति॥ सम्प्रति गायत्र्याः शरीररूपत्वं निरूपयति। या वा इति॥ गायत्र्यात्मिकां पृथिवीमनूद्य वक्ष्या गायत्रीशरीरयोरभेदे हेतुमाह। पार्थिवत्वादिति॥ इदानीं गायत्रीशरीरयोरैक्यं प्रश्नपूर्व्वकं कथयति। कथमित्यादिना॥ प्राणानां शरीरे प्रतिष्ठितत्वं प्रक

उ० नातिशीयन्ते ॥ ४ ॥ सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्यनूक्तं ॥ ५ ॥ तावानस्य महिमा ततो ज्यायाꣳश्च पुरुषः पादोऽस्य सर्वा

भा० शरीरं गायत्रीदं वाव तत्। यदिदमस्मिन्नन्तर्मध्ये पुरुषे हृदयं पुण्डरीकाख्यमेतद्गायत्री। कथमित्याह अस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता अतः शरीरवद्गायत्री हृदयं ॥

एतदेव च नातिशीयन्ते प्राणाः। प्राणो हि पिता। प्राणो माता। अहिंसन् सर्व्वभूतानीति श्रुतेः। भूतशब्दवाच्याः प्राणाः। सैषा चतुष्पदा षडक्षरपादा छन्दोरूपा सती भवति गायत्री षड्विधा। वाग्भूतपृथिवीशरीरहृदयप्राणरूपा सती षड्विधा भवति। वाक्प्राणयोरन्यार्थनिर्दिष्टयोरपि गायत्रीप्रकारत्वं। अन्यथा षड्विधसंख्यापूरणानुप-

---

आ० टयति। एतदेवेति। अथ गायत्र्या हृदयत्वमावेदयति। यद्वैतदिति। हृदयस्य गायत्र्यात्मकत्वं प्रश्नपूर्व्वकं विशदयति। एतदित्यादिना।

हृदये प्राणानां प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति। तदेवेति। प्राणानां भूतशब्दवाच्यत्वे तत्सम्बन्धे सति भूतसम्बन्धाद्गायत्र्याः शरीरादिभावः सम्भवति। तेषां भूतशब्दवाच्यत्वे तु किं मानमित्याशङ्क्याह। प्राणो हीति। अहिंसावाक्येऽपि प्राणपरं मरणं प्रतिषिध्यते तथा भूतशब्दस्य प्राणेतिमोपरो भवत्येवेत्याह। भूतेति। व्याख्यानप्रयत्नेन गायत्र्यानुप्रासादार्थं दर्शयति। सैषेति। लक्षयित्वा तस्याः षड्विधत्वमनूद्य साधयति। षड्विधेति। गायत्रीहृदययोः सर्व्वभूतसम्बन्धसिद्धार्थमुपदिष्टयोर्वाक्प्राणयोर्गायत्रीभेदत्वेन कथं व्याख्यानमित्याशङ्क्याह। वाक्प्राणयोरिति। विधिमद्वे वाक्यशेषयोर्व्याख्यायोरपि गायत्रीभेदत्वमित्यर्थः।

उ० भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ॥ ६ ॥ तद्वै-
तद्ब्रह्मेतीदं वाव तद्योऽयं वहिर्द्धा पुरुषादाकाशो
यो वै स वहिर्द्धा पुरुषादाकाशः ॥ ७ ॥ अयं

भा० पक्ते । तदेतस्मिन्नर्थे एतद्गायत्र्याख्यं ब्रह्म गायत्र्यनुगतं गायत्रीमुखेनोक्तं। ऋचापि मन्त्रेणाभ्युक्तं प्रकाशितं। तावानस्य गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः समस्तस्य महिमा विभूतिविस्तारः यावांश्चतुष्पात् षड्विधश्च ब्रह्मणो विकारः पादो गायत्रीति व्याख्यातः । अतस्तस्माद्विकारलक्षणात् गायत्र्याख्याद्वाचारम्भणमात्रात्ततो ज्यायान्महत्तरश्च परमार्थसत्यरूपोऽविकारः पुरुषः सर्व्वपूरणात्पुरिशयनाच्च। तस्यास्य पादः सर्व्वा सर्व्वाणि भूतानि तेजोऽबन्नादीनि सस्थावरजङ्गमानि। त्रिपात्त्रयः पादा अस्य सोऽयं त्रिपात्। त्रिपादमृतं पुरुषाख्यं समस्तस्य गायत्र्यात्मनो दिवि द्योतनवति स्वात्मन्यवस्थितमित्यर्थ इति । यदेतत्त्रिपादमृतं गायत्रीमुखेनोक्तं ब्रह्मैतदिदं वाव तदिदमेव। तद्योऽयं प्रसिद्धो वहिर्द्धा वहिः पुरुषादाकाशो भौतिको यो वै स वहिर्द्धा पुरुषा-

आ० तस्मिन्नर्थे वाग्भूतपृथिवीशरीरहृदयप्राणभेदात्षड्विधा गायत्रीमनुचिन्त्याजहल्लक्षणया तदवच्छिन्नब्रह्म तदनुचिन्तयेदिति तच्छेषत्वेनैव पूर्व्वोक्ते स्थिते सतीत्यर्थः । समस्तस्य पादविभागविशिष्टस्येति यावत् । विस्तारमेव विवृणोति । यावानिति । वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति वाक्यशेषमाश्रित्य विशिनष्टि । वाचारम्भणमात्रादिति । परमार्थसत्यत्वे हेतुमाह । अविकार इति । तावानस्येत्यादि स्पष्टयति । तस्येति । स्थावरपदेन

उ० वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तः-
पुरुष आकाशः ॥ ८ ॥ अयं वाव स योऽयमन्त-
र्हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्णमप्रवर्त्ति पूर्णमप्र-

भा० दाकाश उक्तः । अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुषे शरीर आकाशः । यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः । अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदये पुण्डरीक आकाशः ॥ कथमेकस्य सत आकाशस्य त्रिधा भेद इति । उच्यते बाह्येन्द्रियविषये जागरितस्थाने नभसि दुःखबाहुल्यं दृश्यते । अतः शरीरे स्वप्नस्थानभूते मन्दतरं दुःखं भवति । स्वप्नान्पश्यतो हृदयस्थे पुनर्नभसि न कञ्चन कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति । अतः सर्व्वदुःखनिवृत्तिरूपमाकाशं सुषुप्तस्य स्थानं । अतो युक्तमेकस्यापि त्रिधा भेदानुव्याख्यानं । बहिर्द्धा पुरुषादारभ्याकाशस्य हृदये सङ्कोचकरणं चेतःसमाधानस्थानस्तुतये । यथा त्रयाणामपि लोकानां कुरु-

---

व्या० वायुराकाशश्चेत्युभयमुक्तं । ततो ज्यायानित्यादि स्फुटयति । त्रिपादिति । समस्तस्य सर्व्वप्रपञ्चात्मकस्येत्यर्थः । श्रुताविति शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः । यद्ब्रह्म गायत्र्यवच्छिन्नमुपास्यमुक्तं हृदयाकाशे तद् ध्येयमिति वक्तुं क्रमेण हृदयाकाशमवतारयति । यद्वैतदित्यादिना । एकस्याकाशस्य कथं त्रैविध्यमुक्तमिति शङ्क्यते । कथमिति । औपाधिकत्रैविध्यमविरुद्धमिति परिहरति । उच्यत इति । बाह्येन्द्रियविषयत्वं तद्विषयशब्दाद्याश्रयत्वं स्वप्नस्थानभूते नभसीति सम्बन्धः । न कञ्चनेत्यादिना निषेधद्वयेन पूर्व्वप्रकारमवस्थाद्वयं निषिध्यते । निषेधफलमाह । अत इति । सर्व्वन्दुःखं स्थूलं वासनामयञ्च तन्निवृत्त्या निरूप्यमाणं हृदयाकाशमित्यर्थः । सोपाधि-

उ॰ वर्त्तिनीं श्रियं लभते य एवं वेद ॥ ९ ॥ १२ ॥

भा॰ सेयं विशिष्यते । अर्द्धतस्तु कुरुचेत्रमर्द्धतस्तु पृथूदकमिति तद्वत् । तदेतद्धार्द्दाकाशाख्यं ब्रह्म पूर्णं सर्व्वगतं न हृदयमात्रपरिच्छिन्नमिति मन्तव्यं । यद्यपि हृदयाकाशे चेतः समाधीयते अप्रवर्त्ति न कुतश्चित्प्रवर्त्तितुं शीलमस्येति अप्रवर्त्ति तदनुच्छित्तिधर्म्मकं । यथान्यानि भूतानि परिच्छिन्नान्युच्छित्तिधर्म्मकाणि न तथा हार्द्दं नभः पूर्णमप्रवर्त्तिनीमनुच्छेदात्मिकां श्रियं विभूतिं गुणफलं लभते दृष्टं । य एवं यथोक्तं पूर्णमप्रवर्त्तिगुणं ब्रह्म वेद जानातीहैव जीवंस्तद्भावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

व्या॰ कर्मैविध्यमुपसंहरति । यत इति ॥ यद्यपि किमित्यनेन अनेयाकाशस्य सङ्क्षेपो हृदये क्रियते तथाह । यद्विर्द्धेति ॥ स्थानस्तुतिमुदाहरणेन स्फुटयति । यथेति ॥ यत्र कुरुक्षेत्रमर्द्धतोऽर्द्धस्थानीयं पृथूदकमपि तथेति द्विदलयुगलमिव तदुभय लोकमर्यादयेत्यया विशिष्टतरमित्यर्थं ॥ हृदयाकाशे चेत समाधीयते चेतनत्वाच्च परिच्छिन्नं ब्रह्म प्राप्तमित्याशङ्क्याह । तदेतदिति ॥ पूर्णत्वेन जन्मनाशशून्यत्वं सिध्यतीत्याह । चाप्रवर्त्तीति ॥ प्रधानफलत्वं व्यावर्त्तयति । गुणफलमिति ॥ दृष्टफलं स्वर्गादिरिति दृष्टमित्युक्तं ॥ ज्ञानमेव विशिनष्टि । इहैवेति ॥ वर्त्तमानो देह॰ सामर्थ्यं । यो विद्वानेव स यथोक्तं फलं लभत इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥

उ॰ तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः स योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदि-

भा॰ तस्य ह वा इत्यादिना गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मण उपासनाङ्गत्वेन द्वारपालादिगुणविधानार्थमारभ्यते। यथा लोके द्वारपाला राज्ञ उपासनेन वशीकृता राजप्राप्त्यर्था भवन्ति तथेहापीति। तस्येति प्रकृतस्य हृदयस्येत्यर्थः। एतस्यानन्तरनिर्दिष्टस्य पञ्च पञ्चसङ्ख्याका देवानां सुषयो देवसुषयः स्वर्गलोकप्राप्तिद्वारच्छिद्राणि देवैः प्राणादित्यादिभी रक्ष्यमाणानीत्यतो देवसुषयस्तस्य स्वर्गलोकभवनस्य हृदयस्यास्य यः प्राङ्सुषिः पूर्वाभिमुखस्य प्राग्गतं यच्छिद्रं द्वारं स प्राणस्तत्स्थस्तेन द्वारेण यः सञ्चरति वायुविशेषः स प्राणितीति प्राणः। तेनैव सम्बद्धमव्यतिरिक्तं तच्चक्षुस्तथैव स आदित्यः। आदित्यो ह वै बाह्यप्राण इति श्रुतेः।

या॰ चरसमाप्तप्रागतस्य तात्पर्यं परिहृत्य प्रकरणभेदं व्यावर्त्तयितुमुत्तरसन्दर्भस्य तात्पर्यमाह। तस्येति। द्वारपालादीत्यादिपदेन तद्गतो विशेषो गृह्यते। ब्रह्मण्युपासनेनाप्रसिद्धत्वे द्वारपालोपास्तिरनुपयुक्तेत्याशङ्क्याह। यथेति। इति तदुपास्तिरर्थवतीति शेषः। स्वर्गलोकशब्दः परमात्मविषयः। स्वर्गलोकमित ऊर्ध्वो विमुक्ता वेति श्रुत्यन्तरात्।

देवसुषित्वं साधयति। देवैरिति। स्वर्गलोकस्य परस्यात्मनो भवनमायतनं तस्येति यावत्। प्राङ्गतावस्थामाश्रित्योक्तं। पूर्वाभिमुखस्येति। तत्स्थेनेति। तच्छब्दो हृदयविषयः। तेनैवेति प्राणविषयत्वमुच्यते। तदव्यतिरिक्तं तादात्म्येन चक्षुषो किञ्चिदन्तरम्। न हि चक्षुषा प्राणस्य सम्बन्धो न हि प्राणस्य तत्सम्बन्धो [illegible] तमाह। चक्षुरिति। अधिष्ठातृत्वेनादित्य

उ० त्यस्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

भा० चक्षूरूपप्रतिष्ठाक्रमेण हृदि स्थितः । स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीत्यादि वाजसनेयके । प्राणवायुदेवतैव ह्येका चक्षुरादित्यश्च सहाश्रयेण । वक्ष्यति च । प्राणाय स्वाहेति हुतं हविः सर्वमेतत्तर्पयतीति । तदेतत्प्राणाख्यं स्वर्गलोकद्वारपालत्वाद्ब्रह्म ॥

स्वर्गलोकं प्रतिपित्सुस्तेजस्वित्वेन चक्षुरादित्यस्वरूपेणाद्यत्वाच्च सवितुस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीत । ततस्तेजस्व्यन्नादश्चामयावित्वरहितो भवति य एवं वेद तस्यैतद्गुणफलम् । उपासनेन वशीकृतो द्वारपः स्वर्गलोकप्राप्तिहेतुर्भवतीति मुख्यं फलम् ॥

आ० चक्षुषि प्रतिष्ठितश्चक्षुश्च ग्राहकतया रूपे प्रतिष्ठितं रूपदर्शने करणीभवति । तथैव प्राणस्य चक्षुष्ट्वमित्यर्थः । प्राणादित्ययोरैक्ये प्रमाणमाह । आदित्यो हेति । कथं यथोक्तस्यादित्यस्य हृदयसुषिद्वारस्थानीयत्वं तादात्म्येन हृदये प्रतिष्ठितानि तदाऽनेन क्रमेणादित्यो हृदये तिष्ठतीत्यर्थः । तत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । स आदित्य इति । एकदेवताभिन्नत्वादपि प्राणाभेदेन चक्षुरादित्ययोराध्यानं युक्तमित्याह । प्राणेति । आश्रयशब्देन रूपाणि हृदयश्चोच्यते द्युलोको वा आदित्यश्चक्षुषोर्देवतत्तदधिष्ठितस्य सर्वस्य प्राणात्मत्वे वाक्यशेषमनुकूलयति । वक्ष्यति चेति । न हि प्राणे हुते सर्वस्य तृप्तिस्तादात्म्यमन्तरेण सम्भवतीति भावः । तदेतत्प्राणाख्यं ब्रह्म स्वर्गलोकं प्रतिपित्सुः पुरुषस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टमुपासीतेति सम्बन्धः ॥

किमिति यथोक्तोऽधिकारी प्राणोपासने नियुज्यते तत्राह । स्वर्गेति । तथापि कथं यथोक्तगुणद्वयवैशिष्ट्यं प्राणाख्यस्य ब्रह्मणः

उ० अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रꣳ स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत श्रीमान्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

भा० अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषः स वीर्यवत्कर्म कुर्वन्विगृह्य वा प्राणापानौ नाना वाऽनितीति व्यानस्तत्सम्बद्धमेव च तच्छ्रोत्रमिन्द्रियं तथा स चन्द्रमाः ॥ श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्चन्द्रमाश्चेति श्रुतेः । सहाश्रयौ पूर्ववत्तदेतच्छ्रीश्च विभूतिः श्रोत्रचन्द्रमसोर्ज्ञानान्नहेतुत्वमतस्ताभ्यां श्रीत्वं ज्ञानान्नवतश्च यशः ख्यातिर्भवतीति यशोहेतुत्वाद्यशस्त्वमतस्ताभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेत्यादि समानम् ॥

आ० सिध्यति । ननु तेजः शब्दं व्याकुर्वन्नाह । तेजस्वीति । एतत्प्राणाख्यं ब्रह्म । चक्षूरूपेण तेजस्वी तथाच तेजोगुणविशिष्टतया तदुपासनामर्हति । सवितुश्चाग्नादत्वं कथितादेत्यादित्याज्जायते वृष्टिरित्यादौ दृष्टमतश्चान्नं च तदाद्यश्चेति गुणान्तरविशिष्टत्वेनापि सवितृरूपं प्राणाख्यं ब्रह्म ध्यानार्हमित्यर्थः । किन्तर्हि मुख्यं फलमिति तदाह । उपासनेनेति । हृदयस्य पूर्वदिग्गतच्छिद्रसम्बन्धत्वेन प्राणमुक्त्वा व्यानं श्रोत्रं चन्द्रमाश्चेति त्रितयमितरसम्बद्धमुपास्यमित्याह । अथेति । वीर्यवत्कर्म कुर्वन् व्यान इति सम्बन्धः । प्राणापानौ विगृह्य निरुध्य वा व्यनितीति पक्षान्तरं नानाशब्दसन्निधिसमर्थं विविधमनितीति चेष्टत इति विकल्पान्तरं तेन सम्बन्धः श्रोत्रस्य श्रुतत्वाद्ध्यानार्थो मन्तव्यः । यथा श्रोत्रस्य व्यानेन सम्बन्धस्तथा चन्द्रमसोऽपि तेन सम्बन्धस्य श्रुत्युक्तत्वादेव ध्यानार्थतया ग्राह्य इत्याह । तथेति ।

श्रोत्रचन्द्रमसोः सम्बन्धे श्रुत्यन्तरमनुकूलयति । श्रोत्रेणेति । यदिदाजः श्रोत्रं तदात्मना दिशश्चन्द्रमाश्चेत्येते सृष्टा इति श्रुतेः

उ० अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः सोऽपानः सा वाक् सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ अथ योऽस्योदङ्सुषिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यः

भा० अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुषिः पश्चिमस्तस्थो वायुविशेषः स मूत्रपुरीषाद्यपनयन्नधोऽनितीत्यपानः सा तथा सा वाक् ॥

तत्सम्बन्धात्तथाग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसम् । अग्निसम्बन्धाद्वृत्तस्वाध्यायस्य । अन्नप-

---

आ० दित्यर्थः । मिथः सम्बन्धेऽपि कथमनयोर्ध्यानात्मत्वं ध्याने ह्यस्यतीत्यादिवाक्यशेषादवधेयमित्यर्थः । तदेतच्छ्रोत्राख्यं ब्रह्म श्रीश्च यशश्चेत्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेति सम्बन्धः । कथं तस्य गुणद्वयवत्त्वं ध्यानमित्याशङ्क्य श्रोत्रस्य ज्ञानहेतुत्वाच्चन्द्रमसोऽन्नहेतुत्वात्तयोराश्रयत्वे तदात्मनो ध्यानस्यापि तद्गुणोपपत्तिरित्याह । श्रोत्रेति । ज्ञानाश्रयत्वस्यापि गुणान्तरं साधयति । ज्ञानेति । उक्तस्य ब्रह्मणो गुणद्वयसम्भवोऽत्र शब्दार्थः । श्रीमानित्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । समानं तेजस्वीत्यादिवाक्येनेति शेषः । हृदयस्य पश्चिमदिगवस्थितसुषिसम्बन्धित्वेनापानो वागग्निश्चेति त्रितयमन्योन्यसम्बन्धं ध्येयमित्याह । अथ योऽस्येति । सोऽपान इत्यस्यार्थमाह । तस्येति । सोऽपान इति सम्बन्धः । अपानशब्दे वायुविशेषे वृत्तिं दर्शयति । मूत्रेति । आदिशब्देन शुक्रादि गृह्यते । यथा चक्षुः श्रोत्रस्य प्राणत्व व्यानत्वञ्चोक्तं तथा वागपानो भवत्यपाने दृश्यतीत्यादिश्रुतेरित्याह । सा तथेति ।

यथा चक्षुरादिद्वारेणादित्यादेः प्राणादिरूपत्वमुक्तं तथा वायोऽधिष्ठातृत्वेन सम्बन्धादग्निद्वारेणापानो भवतीत्याह । तत्सम्बन्धादिति । तदेतदपानाख्यं ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्याभ्यां

उ॰ तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान्व्युष्टिमान्भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

भा॰ मनोहेतुत्वादपानस्यान्नाद्यत्वं । समानमन्यत् ॥ अथ योऽस्योदङ्सुषिरुदग्गतः सुषिस्तस्थो वायुविशेषः सोऽशितपीते समं नयतीति समानः । तत्सम्बद्धं मनोऽन्तःकरणं स पर्जन्यो वृष्ट्यात्मको देवः पर्जन्यनिमित्ताश्चाप इति ॥

मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्चेति श्रुतेस्तदेतत्कीर्तिश्च । मनसो ज्ञानस्य कीर्तिहेतुत्वात् । आत्मपरोक्षं विश्रुतत्वं कीर्तिर्यशः । स्वकरणसंवेद्यं विश्रुतत्वं व्युष्टिः कान्तिर्देहगतं

आ॰ गुणाभ्यां विशिष्टमुपासीतेति सम्बन्धः । ब्रह्मवर्चसं व्याचष्टे । वृत्तेति ॥ कथमपानाख्ये ब्रह्मणि यथोक्तौ गुणौ सिध्यतीत्याशङ्क्याभिहारे-त्याह । अपिसम्बन्धादिति । तथापि कथमन्नाद्यत्वमित्याशङ्क्याभिहारेत्याह । अन्नेति । ब्रह्मवर्चसीत्यादिफलवाक्ये च श्रीमानित्यादित्यादिना तुल्यार्थत्वात्र योग्यतापेक्षमित्याह । समानमिति । हृदयस्योत्तरसुषिसम्बन्धत्वेन समानो मनः पर्जन्यश्चेति त्रितयं परस्परसम्बद्धमुपास्यमित्याह । अथेति । समानशब्दं वायुविशेषे व्युत्पादयति । अशितेति । मनस समाने सम्बन्धः । समाने तृप्यतीति श्रुतेर्यास्त्र इत्याह । तत्सम्बन्धमिति । मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यतीति । तदेव वाक्यशेषमाश्रित्य तयोः सम्बन्धमाह । पर्जन्य इति । श्रुत्यन्तरादपि तयोः सम्बन्धं वक्तुं पातनिकामाह । पर्जन्येति । शेषं प्रसिद्धपरामर्शार्थः ॥

तथापि कथं पर्जन्यमनसोः सम्बन्धसिद्धिरित्याशङ्क्य वायोरपि कारणत्वेनाङ्गीकृतसम्बन्धात्तद्द्वारा मिथोऽपि तत्सिद्धिरित्याह । मनस इति । तदेतत्समानाख्यं ब्रह्म कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेति सम्बन्धः । सङ्क्रमप्राप्ति कीर्तिरूप गुणं

उ॰ विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया रसान्प्रावृहद्भूरित्यृग्भ्यो भुवरिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः ॥ ३ ॥ तद्यदृक्तो रिष्येद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयादृचामेव तद्रसेनर्चां वीर्य्येणर्चां यज्ञस्य विरिष्टꣳ सन्दधाति ॥ ४ ॥ अथ यदि यजुष्टो रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्य्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टꣳ

भा॰ मेवमभ्याद्याः। स एतास्तिस्रो देवता उद्दिश्याभ्यतपत्। ततोऽपि सारं रसं त्रयीविद्यां जग्राह तां पुनरभ्यतपत्त्रयीं विद्याम्। तस्यास्तप्यमानाया रसं भूरिति व्याहृतिमृग्भ्यो जग्राह। भुवरिति व्याहृतिं यजुर्भ्यः। स्वरिति व्याहृतिं सामभ्यः। अत एव लोकदेववेदरसा महाव्याहृतयः॥ अतस्तत्र यज्ञे यद्यृक्त ऋक्सम्बन्धादृङ्निमित्तं रिष्येद्यज्ञः क्षतं प्राप्नुयाद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात्। सा तत्र प्रायश्चित्तिः॥

कथमृचामेव तदिति क्रियाविशेषणं रसेनर्चां वीर्य्येणौजसा ऋचां यज्ञस्य ऋक्सम्बन्धिनो यज्ञस्य विरिष्टं

टी॰ भूरितीति। व्याहृतिमित्यादिना प्रथमोऽत्र शब्दो यत इत्यस्मिन्नर्थे यद्यृक्त इति ऋक्शब्दस्तन्निमित्तः।

प्रायश्चित्तमेवाकाङ्क्षापूर्व्वकं विवृणोति। कथमित्यादिना। क्रियाविशेषणमिति यज्ञस्य क्षतं सन्दधातीति यत्तदृचामेव रसेन सन्दधातीत्यर्थः। ओजसा सन्दधातीति सम्बन्धः। तथा च सति यथोक्ते साधने सतीत्यर्थः। यथा पूर्व्वस्मिन् प्रायश्चित्ते

उ॰ सन्दधाति ॥ ५ ॥ अथ यदि सामतो रिष्येत्स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्साम्नामेव तद्रसेन साम्नां वीर्य्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टꣳसन्दधाति ॥ ६॥ तद्यथा लवणेन सुवर्णꣳ सन्दध्यात्सुवर्णेन रजतꣳ रजतेन त्रपु त्रपुणा सीसꣳ सीसेन लोहं लोहेन दारु दारु चर्म्मणा ॥ ७ ॥ एवमेषां लोका-

भा॰ विच्छिन्नं घतरूपमुत्पन्नं सन्दधाति प्रतिसन्धत्ते ॥ अथ यदि यजुष्टो यजुर्निर्म्मितं रिष्येद्भुवः स्वाहेतिदक्षिणाग्नौ जुहुयात्॥ तथा सामनिमित्ते रिष्येत् स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्। तथा पूर्व्ववद्यज्ञं सन्दधाति ब्रह्मनिमित्ते तु रेषे त्रिष्वग्निषु तिसृभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् ॥

त्रय्या हि विद्यायाः स रेषः । अथ केन ब्रह्मत्वमित्यनयैव त्रय्या विद्ययेति श्रुतेः । न्यायान्तरं वा त्र्यग्नं ब्रह्मत्वनिमित्ते रेषे ॥ तद्यथा लवणेन सुवर्णं सन्दध्यात्। क्षारेण टङ्कणादिना खरेषु मृदुत्वकरं हि तत्। सुवर्णेन रज-

व्या॰ यज्ञस्य क्षतमिव रसेन सन्दधाति ॥ तथा द्वितीयतृतीयप्रायश्चित्तयोरपि यजुषां साम्नाञ्च रसेनाध्वर्युरुद्गाता च तत्क्षतं सन्धत्त इत्याह । पूर्व्ववदिति ॥ होत्रादिपराधाधीनयज्ञध्वंसे प्रायश्चित्तमुक्त्वा ब्रह्मापराधकृते यज्ञनाशे किं प्रायश्चित्तमित्यत्र ब्रह्माह । ब्रह्मेति ॥

अथ यथोक्तप्रायश्चित्ते लिङ्गं दर्शयति । त्रय्या हीति ॥ ब्रह्मत्रय्योस्सारत्वे प्रमाणमाह । अथ केनेति ॥ साधारणकार्य्यस्य साधारणसामग्रीजन्यत्वनियमादेतत्त्रयसाधारणे ब्रह्मत्वे वेदत्रयसाधारणमेव प्रायश्चित्तं वाच्यमित्येको न्यायो दर्शितः। साम-

उ॰ नामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्य्येण यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवति ॥ ८॥ एष ह वा

भा॰ तमयस्कसन्धानं सन्दध्यात्. रजतेन तथा त्रपु त्रपुणा सीसं सीसेन लोहं लोहेन दारु दारु चर्म्मणा चर्म्मबन्धनेन ॥ एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्य्येण रसाख्येनौजसा यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति। भेष-जकृतो ह वा एष यज्ञः। रोगार्त्त इव पुमांश्चिकित्स-केन सुशिक्षितेनैष यज्ञो भवति। कोऽसौ यत्र यस्मिन्यज्ञे एवंविद्यथोक्तव्याहृतिहोमप्रायश्चित्तविद्ब्रह्मर्त्विग्भवति स यज्ञ इत्यर्थः ॥ किञ्चैष ह वा उदक्प्रवण उदङ्निम्नो

आ॰ त्रय्यस्यैव वेदैकसम्प्रसिद्धैर्मन्त्रैः सर्ववेदार्थाभिज्ञस्य ब्रह्मणो त्रय्यैव दोषनिरासाप्राप्त्यप्रायश्चित्तं विधेयमिति न्यायान्तरमाह। न्यायान्तरं चेति। वस्तुस्वभाववैचित्र्यादुत्तमस्यापि यत्नस्य केन-चित्सन्धानं भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह। तद्यथेत्यादिना। विलय-साधनमिति तद्दर्शयति। क्षारेणेति। खटे सुवर्णे वह्निसंयुक्ते द्रवीभूते क्षारप्रक्षेपेण टङ्कणादिना मृदुकरस्य मिथोऽवयवसंयो-जनं सन्धानं प्रसिद्धमित्यर्थः। रजतं सुवर्णेन स्वरसतश्चासद्-शत्वं सन्धानं तथापि वह्निसंयोगपूर्वकं पूर्ववदेव तथापि प्रसिद्धं सन्धानमित्याह। एवमिति। इमानीत्यादावपि यथोक्तं द्रष्टव्यम्। सन्धातीति प्रत्येकेति शेषः। भेषजेनैव कृत संस्कृत इति यावत्।

तदेव स्फुटयति। रोगार्त्त इति। भवति संस्कृत इति शेषः। इत्थमेवंविदा ब्रह्मणा भवितव्यमित्याह किञ्चेति। गाथा-शब्दो गायत्र्यादिच्छन्दोव्यतिरिक्तच्छन्दोविषयः। यत्रो यत्र प्रदे-

उ० उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदꣳ ह वा एषा ब्रह्माणमनुगाथा यतो यत आवर्त्तते तत्तद्गच्छति ॥ ९ ॥ मानवो ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कुरून-श्वाऽभिरक्षत्येवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानꣳ सर्वाꣳश्चर्त्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव

भा० दक्षिणोच्छ्रायो यज्ञो भवति। उत्तरमार्गं प्रति हेतुरित्यर्थः। यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदं ह वै ब्रह्माणमृत्विजं प्रत्येषानुगाथा ब्रह्मणः स्तुतिपरा। यतो यत आवर्त्तते कर्म प्रदेशात्। ऋत्विजां यज्ञः क्षतीभवंस्तत्तद्यज्ञस्य क्षतरूपं प्रतिसन्दधत्प्रायश्चित्तेन गच्छति परिपालयतीत्येतन्मानवो ब्रह्मा। मौनाचरणान्मननाद्वा ज्ञानवत्त्वात्ततो ब्रह्मैवैकर्त्विक्कुरून् कर्तॄन्॥

योद्धॄनारूढानश्वा वडवा यथाऽभिरक्षत्येवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति तत्कृतदोषापनयनात्। यत एवं विशिष्टो ब्रह्मा विद्वांस्तस्मादेवं-

---

आ० प्राक्कर्म आवर्तत इत्युक्तं विवक्षोति। ऋत्विजामिति। यत्र यत्र प्रदेशे यज्ञस्य क्षतिरभ्युपगतीनामभवत्तत्र तत्र यज्ञस्य क्षतरूपं प्रायश्चित्तेन प्रतिसन्धानात् ब्रह्मा कर्तॄन् परिपालयतीति सम्बन्धः। ऋत्विजि ब्रह्मणि मानवशब्दप्रवृत्तौ निमित्तद्वयमाह। मौनेति। ज्ञानातिशयवत्त्वमस्त्यर्थः। कर्तॄनभिरक्षयतीति सम्बन्धः। उक्तमर्थं दृष्टान्तेन प्रकटयति। योद्धॄनित्यादिना। प्रकरणार्थमुपसंहरति। एवमिति॥ १० ॥ । इति श्रीमत्परमहंस-

उ० ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवंविदं ॥ १० ॥
॥ १७ ॥ इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थः प्रपा-
ठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

भा० विदमेव यथोक्तव्याहृत्यादिविदं ब्रह्माणं कुर्वीतेति ।
नानेवंविदं कदाचनेति । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥
१७ ॥ इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंस-
परिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्यो
पनिषद्विवरणे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

या० परिव्राजकाचार्यं श्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञान-
कृतायां छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीकायां चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः
॥ ४ ॥

उ० ॥ॐ॥ यो ह वै ज्येष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥

भा० ॥ॐ॥ सगुणब्रह्मविद्याया उत्तरा गतिरुक्ता। अथेदानीं पञ्चमेऽध्याये पञ्चाग्निविदो गृहस्थस्य ऊर्द्ध्वरेतसाञ्च श्रद्धालूनां विद्यान्तरशीलिनां तामेव गतिमनूद्यान्या दक्षिणदिक्सम्बन्धिनी केवलकर्म्मिणां धूमादिलक्षणा पुनरावृत्तिरूपा तृतीया च। ततः कष्टतरा संसारगतिर्वैराग्यहेतोर्वक्तव्येत्यारभ्यते। प्राणः श्रेष्ठो वागादिभ्यः प्राणो वाव संवर्ग इत्यादि च बहुशोऽतीते ग्रन्थे प्राणग्रहणं कृतं स कथं श्रेष्ठो वागादिषु सर्व्वैः संहत्यकारित्वाविशेषे

व्या० ॥ॐ॥ श्रीगणेशाय नमः। वृत्तमनूद्य वर्त्तिष्यमाणाध्यायस्य सङ्गतिं सङ्गिरते। सगुणेति। विद्यान्तरं पञ्चाग्निविद्यातिरिक्ता सगुणविद्या। तच्छीलिनां तन्निष्ठानामिति यावत्। तामेव गतिमर्च्चिरादिलक्षणामित्यर्थः। ततो गतिद्वयात्तृतीया विद्याकर्म्मरहितानामिति शेषः। अथ क्रमेण मुक्तिसम्भवादुत्तरा गतिरस्त्वेतावता किमिति दक्षिणा तृतीया च संसाररूपा गतिरिति विरक्त्यै व्यपदिश्यते तत्राह। कष्टतरेति। सगुणब्रह्मविद्यावतामर्च्चिराद्या गतिरुक्ता समुच्चितानामसमुच्चितानां कर्म्मणां संसारगतिप्रभेदरूपं फलं वक्तुमयमारम्भ इत्यर्थः। कर्म्मविधिश्च धनसम्पत्तौ सत्यां भवति। तत्सम्पत्तिश्च ब्राह्मणस्य श्रैष्ठ्ये सत्येव सम्भवतीति श्रैष्ठ्यसिद्धये प्राणोपासनं पूर्व्वं वक्तव्यमित्यनन्तरग्रन्थसङ्गतिं वदन् प्रसङ्गं करोति। प्राण श्रेष्ठ इत्यादिना। प्राणो ब्रह्मेत्यादिवाक्यजातग्रहणार्थं। उदाहृतानुदाहृतश्रुत्यन्तरसमुच्चयार्थश्चकारः। प्राणस्य वागादिभ्य श्रैष्ठ्यमुक्तमाक्षिपति। कथमिति। सर्व्वैर्वागादिभि संहत्य प्राणस्य

उ० · यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति वाग्वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां

भा० कथन्तु तस्योपासनमिति तस्य श्रेष्ठत्वादिगुणविधित्सया इदमनन्तरमारभ्यते ॥

यो ह वै कश्चिज्ज्येष्ठञ्च प्रथमं वयसा श्रेष्ठञ्च गुणै-रभ्यधिकं वेद स ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति। फलेन पुरुषं प्रलोभ्याभिमुखीकृत्याह । प्राणो वाव ज्येष्ठश्च वयसा वागादिभ्यः। गर्भस्थे हि पुरुषे प्राणस्य वृत्तिर्वागा-दिभ्यः पूर्वं लब्धात्मिका भवति। यया गर्भो विवर्द्धते चक्षुरादिस्थानावयवनिष्पत्तौ सत्यां पश्चाद्वागादीनां वृत्तिलाभ इति प्राणो ज्येष्ठो वयसा भवति। श्रेष्ठत्वन्तु

आ० कार्य्यकरणत्वे सम्प्रतिपन्ने स एव कथं श्रेष्ठो निर्द्धार्य्यते तेषाम-न्यतमस्यैव श्रैष्ठ्यं किं न स्यादित्यर्थः ॥

तस्यैवोपास्यतया श्रैष्ठ्यमाशङ्क्य वागादीनामन्यतमस्योपास्य-त्वमपास्य प्राणस्यैव नोपास्यत्वं चैतन्याभावादित्याशङ्क्योत्तरमाह। कथन्त्विति। प्राणस्य श्रेष्ठत्वं ज्येष्ठत्वमित्यादिगुणविधानार्थमेव तावत् प्रथममारभ्यते। यो ह वै ज्येष्ठमित्याद्यपोद्यं परिहरति। प्रथममिति। प्राणस्यैवोपासनं न वागादीनामित्येतदनन्तर-मारभ्यते। अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन् इत्यादिनेति। द्वितीयं चोद्यमुद्धरति। इदमनन्तरमिति। कोऽसौ ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वगुणो वेदितव्य इत्याह। फलेनेति। कुतो वागादिभ्यो ज्यैष्ठ्यं प्राणस्य प्रतीतं। सर्व्वे हि वागादयः सप्राणाः सहैव गर्भस्थे सती वृत्ति-भागिनो भवन्ति तत्राह। गर्भस्थे हीति। तत्र गर्भविवृद्धि-दर्शनं प्रमाणयति। ययेति। कदा तर्हि वागादीनां वृत्तिला-भस्तत्राह। चक्षुरादीति। प्राणस्य श्रैष्ठ्यं प्रतिपादितं निग-

वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च
उ॰ चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ यो ह॰वै सम्पदं वेद
सꣳहास्मैकामाः पद्यन्ते देवाश्च मानुषाश्च श्रोत्रं
वाव सम्पत् ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदायतनꣳ

भा॰ प्रतिपादयिष्यति सुहय इत्यादिनिदर्शनेन । अतः प्राण एव ज्येष्ठः श्रेष्ठश्चास्मिन् कार्य्यकारणसङ्घाते ॥

यो ह वै वसिष्ठं वसिष्ठतममाच्छादयितृतमं वसुमत्तमं वायोर्वेद स तथैव वसिष्ठो ह भवति स्वानां ज्ञातीनां। कस्तर्हि वसिष्ठ इत्याह। वाग्वाव वसिष्ठो वाग्मिनो हि पुरुषा वसन्ति अभिभवन्त्यन्यान् वसुमत्तमो ह्यतो वाग्वसिष्ठः। यो ह वै प्रतिष्ठां वेद स अस्मिन् लोकेऽमुष्मिंश्च परे प्रति तिष्ठति ह। तर्हि का प्रतिष्ठेत्याह। चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा। चक्षुषा हि पश्यन् समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति यस्मादतः प्रतिष्ठा चक्षुः। यो ह वै सम्पदं वेद तस्मा अस्मै देवाश्च मानुषाश्च कामाः सम्पद्यन्ते तर्हि का सम्प-

---

व्या॰ मयति। इति प्राण इति॥ गुणद्वयमुपास्यत्वाय दर्शितं निगमयति। यत इति॥

तदर्थत्वेनैव गुणान्तरं दर्शयति। यो ह वा इति॥ वसुमत्तम धनवत्त्वादन्येषां निवासकारणमित्यर्थः। तथैवेत्युपासनानुसारेणेति यावत्। वसिष्ठो ह भवतीति वासयिता चेत्यर्थः॥ वाचो वसिष्ठत्वं समर्थयते। वाग्मिनो हीति॥ वसुमत्तमाश्च तेनान्याग्निवासयन्तीति शेषः॥ गुणान्तरमाध्यानायोपदिशति। यो ह इति। प्रतिष्ठात्वं चक्षुषो विशदयति। चक्षुषा हीति॥

उ॰ ह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनं ॥ ४ ॥
अथ ह प्राणा अहᳫ श्रेयसि व्यूदिरेऽहᳫ श्रेयानस्म्यहᳫ श्रेयानस्मीति ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुर्भगवन् को नः श्रेष्ठ इति

भा॰ दित्याह । श्रोत्रं वाव संपत् । यस्माच्छ्रोत्रेण वेदं शृण्वन्ति तदर्थविज्ञानञ्च ततः कर्माणि क्रियन्ते ततः कामसंपदित्येवं कामसंपद्धेतुत्वात्। श्रोत्रं वाव संपत्। यो ह वा आयतनं वेदायतनᳫ स्वानां भवति। मनो ह वा आयतनम् ॥ इन्द्रियोपहृतानां विषयाणां भोक्त्रर्थानां प्रत्ययरूपाणां मन आयतनमाश्रयः । अतो मनो ह वा आयतनमित्युक्तं । अथ ह प्राणा एवं यथोक्तगुणाः सन्तोऽहं श्रेयानस्म्यहं श्रेयानस्मीति एतस्मिन् प्रयोजने व्यूदिरे नाना विरुद्धं चोदिरे उक्तवन्तस्ते ह ते हैवं विवदमाना आत्मनः श्रेष्ठत्वविज्ञानाय प्रजापतिं पितरं जनयितारं कञ्चिदेत्योचुरुक्तवन्तो हे भगवन् को नोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठोऽभ्यधिको गुणैरित्येवं पृष्टवन्तः ।तान् पितोवाच ह यस्मिन् वो युष्माकं मध्ये उत्क्रान्ते शरीरमिदं पापिष्ठ-

---

गुणान्तरमाह । यो ह वा इति । दैवाः कामाः स्वर्गादयो वा मानुषाः पश्वादयः । श्रोत्रस्य संपत्त्वं साधयति । यस्मादिति । इत्येवं यस्मात्तस्मादिति योजना । संप्रति गुणान्तरमाह । यो हेति । कथं पुनरायतनत्वं मनसः सिद्धमित्यत आह । इन्द्रियोपहृतानामिति । यथोक्ता गुणा मुख्यप्राणगामिनः प्रत्येक

उ० तान् होवाच यस्मिन् व उत्क्रान्ते शरीरं पापि-
ष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥
सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्य्ये-
त्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा
कला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा
शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश
ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य
पर्य्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा
ऽन्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश

भा० मिवातिशयेन जीवितोऽपि समुत्क्रान्तप्राण ततोऽपि पापि-
ष्ठतरमेवातिशयेन दृश्येत। कुणपमस्पृश्यमशुचि दृश्येत स
वो युष्माकं श्रेष्ठ इत्यवोचत् काका तद्दुःखं परिजिहीर्षुः।
तथोक्तेषु पित्रा प्राणेषु सा ह वागुच्चक्रामोत्क्रान्तवती।
सा चोत्क्रम्य संवत्सरमात्रं प्रोष्य स्वव्यापारान्निवृत्ता सती
पुनः पर्य्येत्येतरान् प्राणानुवाच कथं केन प्रकारेण अशकत
शक्तवन्तो यूयं मदृते मां विना जीवितुं धारयितुमात्मान-

आ० वागादिषु भवन्तीति तत्कमाख्यायिका प्रदर्शयति। पर्य्येतीति॥
कश्चिद्विराज कश्यपादीनामन्यतम वेत्यर्थं। शरीरस्य पापि
ष्ठत्व पापकार्य्यप्रधानत्व। इवशब्दोऽवधारणार्थं॥ उक्तमेवार्थं
सङ्क्षिप्याह। कुणपमिति॥ त्यक्तप्राण शवरूपमिति यावत्॥
ननु प्रजापति सर्व्वज्ञो मुख्यमेव प्राणं किमिति श्रेष्ठं नाभि

उ० ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रꣳ होच्चक्राम तत्संवत्सरं
पर्य्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा
बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह
श्रोत्रं ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य
पर्य्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा
बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह
मनः ॥ ११ ॥ अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन्स यथा
सुहयः पड्वीशशङ्कून् संखिदेदेवमितरान् प्राणान्
समखिदत्तꣳ हाभिसमेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वन्नः श्रेष्ठो

भा० मिति ते होचुर्यथा कला इत्यादि। कला मूका यथा लोके
वदन्तो वाचा जीवन्ति। कथं। प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्त-
श्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसा सर्वकरणचेष्टां
कुर्वन्त इत्यर्थः। एवं वयमजीविष्मेत्यर्थः। आत्मनोऽश्रेष्ठतां
प्राणेषु बुद्ध्वा प्रविवेश ह वाक् पुनः स्वव्यापारे प्रवृत्ता बभू-
वेत्यर्थः। समानमन्यत्। चक्षुर्होच्चक्राम श्रोत्रं होच्चक्राम
मनो होच्चक्रामेत्यादि। यथा बाला अमनसः अप्ररूढमनस

उ॰ ऽसि मोत्क्रमीरिति ॥ १२ ॥ अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठासीति ॥ १३ ॥ अथ हैनꣳ श्रोत्रमुवाच यदहꣳ सम्प-

---

भा॰ इत्यर्थः ॥ एवं परीक्षितेषु वागादिष्वथानन्तरं ह स मुख्यः प्राण उच्चिक्रमिषन्नुत्क्रान्तुमिच्छन्किमकरोदित्युच्यते । यथा लोके सुहयः शोभनोऽश्वः पड्वीशशङ्कून् पादबन्धनकीलान् परीक्षणायारूढेन कशया हतः सन् संवृहेत् समुत्खनेत् समुत्पाटयेत् एवमितरान् वागादीन्समुत्खिदत् समुद्धृतवान् । ते प्राणाः सञ्चालिताः सन्तः स्वस्थाने स्थातुमनुत्सहमाना अभिसमेत्य मुख्यं प्राणं तमूचुर्हे भगवन् एधि भवनः स्वामी यस्मात्त्वं नोऽस्माकं श्रेष्ठोऽसि मा चास्माद्देहादुत्क्रमीरिति । अथ हैनं वागादयः प्राणस्य श्रेष्ठत्वं कार्येणापादयन्त आहुर्बलिमिव हरन्तो राज्ञो विशः । कथं वाक् तावदुवाच यदहं वसिष्ठाऽस्मि यदिति क्रियाविशेषणं । यद्वसिष्ठत्वगुणास्मीत्यर्थः । त्वं तद्वसिष्ठस्तेन वसिष्ठत्वगुणेन त्वं तद्वसिष्ठोऽसि तद्गुणस्त्वमित्यर्थः ॥

आ॰ वागादीनामपि बहिरन्तरिन्द्रियत्वाविशेषात्कथममनस इति विशेषणमत आह । अप्रकृष्टेति । परीक्षितेषु श्रेष्ठतारहितेषु निश्चयोपनिषत्स्वित्येतत्पदनशीला । पादास्तेषां संहतिः पड्वीस्तस्या ईशाः नियामकाः शङ्कवो यस्मिन्विशारस्कन्दवः । तान्यथोक्तानश्वो युगपदुत्पाटयेत् । यथेति दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति । मयि श्रेष्ठत्वधीर्युष्माकमस्तीति कथं ज्ञातुं शक्यमित्याशङ्क्याह ।

उ० दस्मि त्वं तत्सम्पदसीत्यथ हैनं मन उवाच यद-
हमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति ॥ १४ ॥ न वै
वाचो न चक्षुꣳषि न श्रोत्राणि न मनाꣳसी-

भा० अथवा तच्छब्दोऽपि क्रियाविशेषण एव । त्वत्तस्त्वदी-
योऽसौ वसिष्ठत्वगुणोऽज्ञानान्ममेति मयाभिमत इत्येतत् ।
तथोत्तरेषु योज्यं चक्षुःश्रोत्रमनःसु श्रुतेरिदं वचो युक्तमिदं
वागादिभिर्मुख्यं प्राणं प्रत्यभिहितं यस्मान्न वै लोके वाचो
न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न मनांसीति वागादीनि कर-
णान्याचक्षते लौकिका आगमज्ञा वा किन्तर्हि प्राणा
इत्येवाचक्षते कथयन्ति यस्मात्प्राणो ह्येवैतानि सर्व्वाणि
वागादीनि करणजातानि भवत्यतो मुख्यं प्राणं प्रत्यनु-
रूपमेव वागादिभिरुक्तमिति प्रकरणार्थमुपसञ्जिहीर्षति ॥

आ० अथेति ॥ वचनं प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥
क्रियाविशेषणत्वमेव विशदयति । यद्वसिष्ठत्वेति ॥ वसिष्ठत्वेन
गुणेनाहं गुणवानस्मि यत्तत्त्वमेवेति योजना । अनन्तरं वाक्य
मादाय व्याचष्टे । त्वमित्यादिना तद्वसिष्ठ इति समस्तपदमिति-
गृहीत्वा व्याख्याय पक्षान्तरमाह । अथ वेति ॥ यच्छब्दवदित्यपे-
रर्थः । अहं वसिष्ठत्वगुणोऽस्मीति यत्त्वमेव वसिष्ठत्वगुणोऽसीति
कथमिदानीमुच्यते । अन्यथा हि पूर्व्वमभिधानस्तवासीदित्याश-
ङ्क्याह । त्वत्तत इति ॥ वाचि दर्शितं न्यायं चक्षुरादावति-
दिशति । तथेति ॥ वागादिवचनादुत्थाय प्राणाधीनता वागादे
श्रुतिरेव कथयन्तीत्युत्तरस्य । न वै वाच इत्यादेस्तात्पर्य्यमाह ।
श्रुतेरिति ॥ तदेव च सोपस्कारं व्याकरोति । युक्तमित्यादिना ॥
यदि सर्व्वाण्येव करणानि वागादीनि स्युस्तर्हि वाचमित्येव तानि

उ॰ त्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति ॥ १५ ॥ १ ॥

भा॰ ननु कथमिदं युक्तं चेतनावन्त इव पुरुषा अहं श्रेष्ठतायै विवदन्तोऽन्योन्यं स्पर्द्धेयुरिति । न हि चक्षुरादीनां वाचं प्रत्याख्याय प्रत्येकं वदनं सम्भवति। तथापगमो देहात्पुनः प्रवेशो ब्रह्मगमनं प्राणस्तुतिर्वोपपद्यते। तत्राग्न्यादिचेतनावद्देवताधिष्ठितत्वाद्वागादीनां चेतनावत्त्वं तावत्सिद्ध-

---

आ॰ ब्रूयु । यदि चक्षुरादीनि स्युस्तदा सर्वाण्येव चक्षूंषीति वदेयु । न चैव वदन्ति प्राणा इति तु तानि कथयन्ति । तस्मात्प्राणमात्रत्वं करणानां सिद्धमित्यर्थं । वागादिभिरुक्तात्त्वद्वसिष्ठोऽसीत्यादि प्राणस्यैव यथोक्तगुणवतो ध्येयत्वं प्रकरणार्थं ॥ साक्षादुपसंहारादर्शनादुपसंक्षिप्य दर्शयतीत्युक्तं । आख्यायिकाया यथा श्रुतमर्थमाक्षिपति । नन्विति ॥ यथा पुरुषाश्चेतनावन्तो विवदमाना स्पर्द्धन्ते तथा वागादयोऽचेतना स्वश्रेष्ठत्वसिद्ध्यर्थं विप्रतिपन्ना मिथः स्पर्द्धेरन्निति नैव युक्तमचेतनेषु स्पर्द्धादेरदर्शनादित्यर्थं । किञ्च वाग्व्यतिरिक्तानामन्योन्य वचनमेवानुचितं वचनस्य वाग्व्यापारत्वादित्याह । न हीति ॥ किञ्च वागादीनां देहात्समपक्रमाद्ययुक्तमचेतनत्वादित्याह । तथेति ॥ वाक्शब्दो न चोद्यस्यानुकर्षणार्थं । अग्न्यादयश्चेतनावन्तो देवतास्ताभिरधिष्ठितत्वात्तादात्म्याभिप्रायेण वागादीनां चेतनावत्त्वसम्भवाद्वदनादिव्यवहारः सम्भवतीति ॥ अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदिति श्रुतिमनुसृत्योत्तरमाह । तत्रेति ॥ एकस्मिन्देहे अनेकचेतनावता विरुद्धानेकाभिप्रायानुविधायित्वेन देहस्योन्मथनप्रसङ्गादक्रियत्वप्रसङ्गाद्वा नानेकचेतनाधिष्ठितत्वमेकस्य देहस्य सम्भवतीति शङ्कते । तार्किकेति ॥ किमेकशरीरमनेकमनेकचेतनाधिष्ठितं न भवति किं वा तैर्निर्मीतकर्मभोक्त्रधिष्ठितमिति विकल्प्याद्यं दूषयति । नेतीति ॥ अस्ति हि परमते

भा॰ आगमत । तार्किकसमयविरोध इति चेत्। देहे एकस्मिन्ननेकचेतनावत्त्वेनेश्वरस्य निमित्तकारणत्वाभ्युपगमात् ।

ये तावदीश्वरमभ्युपगच्छन्ति तार्किकास्ते मनआदिकार्य्यकारणानामाध्यात्मिकानां बाह्यानाञ्च पृथिव्यादीनां ईश्वराधिष्ठितानामेव नियमेन प्रवृत्तिमिच्छन्ति रथादिवत् । न चास्माभिरग्न्याद्याश्चेतनावत्यो देवता अध्यात्मकर्तृभोक्तृयोग्या अभ्युपगम्यन्ते किं तर्हि कार्य्यकरणवतीनां हि तासां प्राणैकदेवताभेदानां अध्यात्माधिभूताधिदैवभेदकोटिविकल्पानां । अध्यक्षतामात्रेण नियन्तेश्वरोऽभ्युपगम्यते । स ह्यकरणः । अपाणिपादो जवनो ग्रहीता

आ॰ शरीरस्य जीवाधिष्ठितस्यैवेश्वराधिष्ठितत्वं तथापैकशरीरमनेकचेतनाधिष्ठितं न भवतीति नास्ति सेश्वरवादिनः प्रत्यर्थः ॥

सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति । ये तावदिति ॥ अचेतनानां चेतनाधिष्ठितानामेव प्रवृत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह । रथादिवदिति ॥ द्वितीयं प्रत्याह । न चेति ॥ कार्य्यकरणानामधिष्ठातृदेवतानां तर्हि तत्कार्य्यकरणानां किमधिष्ठातृदेवतान्तरमिति पृच्छति । किन्तर्हीति ॥ देवताकार्य्यकरणानामधिष्ठातृदेवतान्तरमिष्टं चेदनवस्था स्यादिति मन्वान प्रत्याह । कार्य्यकरणवतीनामिति ॥ प्राकल्यमाद्याक्षमनुस्मृत्याह । प्राणेति ॥ ननु भूयस्यो देवताः कथं तासां प्राणस्यैकदेवताप्रभेदत्वमत आह । अध्यात्मेति ॥ अध्यात्माधिभूताधिदैवानां भेदकोटिभिर्विकल्पो यासामिति विग्रहः ॥ नियन्तृत्वप्रयुक्तव्यापारवत्त्वं वारयितुं विशिनष्टि । अध्यक्षतामात्रेणेति ॥ अथेश्वरस्यापि नियन्तृत्वात्कार्य्यकरणवत्त्वं देवतानामिव स्यादिति चेन्नेत्याह । स हीति ॥ अकरणत्वमकार्य्यत्वस्योपलक्षणं ॥ तत्र श्रुतिं प्रमाणयति । अपाणीति । आदित्यपदेन च न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यत इत्यादि मन्त्रवर्णो गृहीतः ।

भा॰ पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इत्यादिमन्त्रवर्णात्। हिरण्यगर्भं पश्यति जायमानं। हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वमित्यादि च श्वेताश्वतरीयाः पठन्ति॥

भोक्ता कर्म्मफलसम्बन्धी देहे तद्विलक्षणो जीव इति वक्ष्यामः। वागादीनाञ्चेह संवादः कल्पितो विदुषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रेष्ठतानिर्द्धारणार्थं। यथा लोके पुरुषा अन्योन्यमात्मनः श्रेष्ठतायै विवदमानाः कञ्चिद्गुणविशेषाभिज्ञं पृच्छन्ति को नः श्रेष्ठो गुणैरिति। तेनोक्ता एकैकश्येनादः कार्य्यं साधयितुमुद्यच्छन्तु। येनादः कार्य्यं साध्यते स वः श्रेष्ठ इत्युक्तास्तथा एवोद्यच्छन्त आत्मनोऽन्यस्य वा श्रेष्ठतां निर्द्धारयन्ति। तथेमं संव्यवहारं वागादिषु कल्पितवती श्रुतिः। कथं नाम विद्वान् वागादीनामेकैकस्याभावेऽपि जीवनं दृष्टं न तु प्राणस्येति प्राणश्रेष्ठतां प्रतिपद्येत इति। तथाच श्रुतिः कौषीतकीनां। जीवति वागपेतो मूकान् हि पश्यामो जीवति

व्या॰ सूत्रात्मा हिरण्यगर्भो वा चैषा समष्टिरूपा देवता तदवस्थाभेदाना देवतानामीश्वरो नियन्तेत्युक्त तत्र प्रमाणमाह। हिरण्यगर्भमिति॥ आदिपदेन हिरण्यगर्भं समवर्त्ततेत्यादि गृह्यते॥

देवानामीश्वरस्य चास्मिन्देहे भोक्तृत्वाभावे कस्य भोक्तृत्वमित्यत आह। भोक्तेति॥ तद्विलक्षणो देवतेश्वराभ्यां व्यावृत्त इति यावत्। वागादिशब्दवाच्याश्चेतनावन्तो देवता इति स्तोत्रत्याख्यायिकायामर्थनिश्चयमुक्तमिदानीं तस्यास्तात्पर्य्यमाह। वागादीनाञ्चेति॥ कस्य प्रयोजनमाह। विदुष इति॥ यथोक्तां कल्पनां दृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथेत्यादिना॥ तेनोक्ता इत्युक्तमेव व्यनक्ति। एकैकश्येनेति॥ विदुष इत्यादिनोक्तं प्रयोजनं प्रकटयति।

उ॰ स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किञ्चिदिदमाश्वभ्य आशकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवं-

---

भा॰ चक्षुरपेतोऽन्धान् हि पश्यामो जीवति श्रोत्रापेतो बधिरान् हि पश्यामो जीवति मनोऽपेतो बालान् हि पश्यामो जीवति बाहुच्छिन्नो जीवत्यूरुच्छिन्न इत्याद्या ॥ १ ॥

स होवाच मुख्यः प्राणः किं मेऽन्नं भविष्यतीति । मुख्यप्राणं प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वागादीन् प्रति वक्तॄनिव कल्पयन्ती श्रुतिराह । यदिदं लोकेऽन्नजातं प्रसिद्धमाश्वभ्य आश्वभिः सहाऽऽशकुनिभ्यः सह शकुनिभिः सर्व्वप्राणिनां यदन्नं तत्तवान्नमिति होचुर्व्वागादय इति । प्राणस्य सर्व्वमन्नं प्राणोऽत्ता सर्व्वस्यान्नस्येत्येवंप्रतिपत्तये कल्पि-

---

टी॰ कथं नामेति ॥ विद्वान् प्राणश्रेष्ठतां कथं नाम प्रतिपद्येतेति सम्बन्धः ॥ प्रतिपत्तिप्रकारं सङ्क्षिपति । वागादीनामिति ॥ भगवती कल्पनेति शेषः ॥ दृष्टेऽप्यर्थे श्रुतिमनुग्राहकत्वेन दर्शयति । तथा चेति ॥ १ ॥

वागादीनां स्वामी श्रैष्ठ्यादिगुणः प्राणोऽस्मीति विद्यादिति प्रधानविद्यामुपदिश्य तद्दर्शनाङ्गभूतामन्नवासोदृष्टिविधानार्थं प्रक्रमे प्रथममन्नदृष्टिं विधातुं प्रसङ्गं प्रकुरुते । स होवाचेति ॥ मुख्यस्य प्राणस्य प्रष्टृत्वं वागादीनां प्रति वक्तृत्वं काल्पनिकमित्याह । मुख्यमिति ॥ यदिदमित्युक्तमेव च यत्पदं वाक्यार्थकल्पनार्थं यदन्नमित्यत्रानूद्यते । तद्वा एतदित्यादि ॥ उत्तरवाक्यस्य पूर्व्ववाक्यादर्थभेदाभावमाशङ्क्याह । प्राणस्येति ॥ प्राणशब्दं विहायाऽनशब्दप्रयोगे तात्पर्य्यमाह । सर्व्वप्रकारेति ॥ अन चेष्टायामिति धातुजस्यानशब्दस्योपादानं सर्व्वप्रकारचेष्टया प्राणस्य प्राप्ति

उ॰ विदि किञ्च नान्नं भवतीति ॥ १ ॥ स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा

भा॰ माख्यायिकारूपाद्वाक्यादपोद्धृत्य स्वेन श्रुतिरूपेणाह। तद्वै एतद्यत्किञ्चिल्लोके प्राणिभिरन्नमद्यते अनस्य प्राणस्य तदन्नं प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः। सर्व्वप्रकारचेष्टाव्याप्तिगुणप्रदर्शनार्थमन इति प्राणस्य प्रत्यक्षं नाम। प्राद्युपसर्गपूर्व्वत्वे हि विशेषगतिरेव स्यात्। तथाच सर्व्वान्नानामत्तुर्नामग्रहणमितीदं प्रत्यक्षं नाम अन इति। सर्व्वान्नानामत्तुः साक्षादभिधानं। न ह वै एवंविदि यथोक्तप्राणविदि प्राणोऽहमस्मि सर्व्वभूतस्थः सर्व्वान्नानामत्तेति तस्मिन्नेवंविदि ह वै किञ्चन किञ्चिदपि प्राणिभिराद्यं सर्व्वैरनन्नमनद्यं न भवति सर्व्वमेवंविद्यन्नं भवतीत्यर्थः। प्राणभूतत्वाद्विदुषः। प्राणाद्वा एष उदेति

व्या॰ गुणप्रदर्शनार्थं। तथा यः कोऽपि दहति शोषयति श्वासयति वा सर्व्वोऽपि प्राण एवेति युक्तं। प्राणस्यान इति नामेत्यर्थः। प्रत्यक्षं पूर्व्वोक्तधातुजन्मनामेति यावत्॥

उक्तमेवार्थं समर्थयते। प्रादीति। अनशब्दस्येति शेषः। न प्राणस्य सर्व्वचेष्टाव्याप्तिरित्येवकारार्थः। तथाच प्राणादिशब्दोपादाने विशेषव्याप्तिरेवेति स्थिते सतीत्यर्थः। अन इति प्रत्यक्षमिदं नाम। सर्व्वान्नानामत्तुर्नामग्रहणमिति सम्बन्धः। तदेव व्याचष्टे। सर्व्वान्नानामिति। तत्र प्राणशब्दस्य प्राणविदः सर्व्वमन्नं चेत्तद्विदुषो भक्ष्याभक्ष्यविभागासिद्धौ तद्विषयं शास्त्रं विरुध्येतेत्याशङ्क्याध्यात्मिकं रूपं हित्वाऽधिदैविकेन रूपेण तस्य सर्व्वान्नत्वे विभागस्याध्यात्मिकपरिच्छेदविषयत्वेनाविरुद्धमित्याह। प्राणभूतत्वादिति। प्राणभूतो विद्वानित्यत्र श्रुत्यन्तरं संवादयति। प्राणा

उ॰ एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति लम्भुको ह वासो भवत्यनग्नो ह भवति ॥ २ ॥

भा॰ प्राणोऽस्तमेतीत्युपक्रम्यैवंविदो ह वा उदेति सूर्य्य एवंविद्यस्तमेतीति श्रुत्यन्तरात् ॥

स होवाच पुनः प्राणः। पूर्व्ववदेव कल्पना। किं मे वासो भविष्यतीत्यर्थं इति होचुर्वागादयः। यस्मात्प्राणस्य वास आपस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तो भोक्ष्यमाणा भुक्तवन्तश्च ब्राह्मणा विद्वांस एतत्कुर्व्वन्ति। किं अद्भिर्वासस्थानीयाभिः पुरस्ताद्भोजनात्पूर्व्वमुपरिष्टाच्च भोजनादूर्द्ध्वञ्च परिदधति परिधानं कुर्व्वन्ति मुख्यस्य प्राणस्य लम्भुको लम्भनशीलो वासो भवति। वाससो लब्धैव भवतीत्यर्थः। अनग्नो भवति। वाससो लम्भुकत्वेनार्थसिद्धैवानग्नता इत्यनग्नो ह भवतीत्युत्तरीयवान् भवतीत्येतत्। भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं शुद्ध्यर्थं विज्ञातं तस्मिन् प्राणस्य वास इति दर्शनमात्रमिह विधीयते। अद्भिः परिदधतीति नाचमनान्तरं। यथा लौकिकैः प्राणिभिरद्यमानमन्नं प्राणस्येति दर्शन-

---

व्या॰ देति। प्राणविद्याङ्गत्वेनान्नदृष्टिरुपदिष्टा। सम्प्रति तदङ्गत्वेन वासोदृष्टिं प्रस्तौति। स होवाचेति। अत्रापि प्राणस्य प्रष्टृत्वं वागादीनां प्रति वक्तृत्वञ्च कल्पितमेवेत्याह। पूर्व्ववदिति। अथ प्राणं प्रति वासोत्पत्तौ गमकमाह। यस्मादिति। वासोदृष्टिफलमाचष्टे। लम्भुक इति। अनग्नो ह भवतीत्यस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्यार्थविशेषमाह। वास इति। आचमनान्तरं प्राणविदो विधीयते एवंविदशिष्यन्नाचामेदिति श्रुतेरित्याशङ्क्याह। भोक्ष्य-

भा० मात्रं। तदस्तिं मे वास इत्यादि प्रश्नप्रतिवचनयोस्तुल्यत्वात्। यद्याचमनमपूर्व्वं तादर्थ्येन क्रियेत तदा सर्व्वाद्यन्नमपि प्राणस्येति भक्ष्यत्वेन विहितं स्यात्।

तुल्ययोर्विज्ञानार्थयोः प्रश्नप्रतिवचनयोः प्रकरणस्य विज्ञानार्थत्वादर्द्धजरतीयो न्यायो न युक्तः कल्पयितुं। यत्तु प्रसिद्धमाचमनं प्रायत्यार्थं प्राणस्यानग्नतार्थञ्च न भवतीत्युच्यते न तथा वयमाचमनमुभयार्थं ब्रूमः। किन्तर्हि प्रायत्यार्थाचमनसाधनभूता आपः प्राणस्य वास इति दर्शनमिहोद्यत इति ब्रूमः। तथाचमनस्योभयार्थत्वप्रसङ्गदोषचोदनानुपपन्ना। वासोऽर्थ एवाचमने तद्दर्शनं स्यादिति चेत्। न। वासोज्ञानार्थवाक्ये वासोऽर्था

व्या० मात्रस्येति। आदिपदेन प्रश्नप्रतिवचने गृह्येते। सर्व्वप्राणि-भोग्येऽन्ने तस्यान्नमिति दृष्टिवदाचमनीयास्वप्सु तस्य विधीयते॥ वासोदृष्टिरित्युक्तं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति। यदीति॥ तादर्थ्ये-नानग्नतार्थ्येनेति यावत्॥

अथ पूर्व्वमन्नदृष्टिरेव विधीयते। सर्व्वान्नभक्षणस्य प्रमाणवि-रुद्धत्वादिह त्वपूर्व्वमाचमनमविरोधाद्विधीयतामित्याशङ्क्याह। तुल्ययोरिति॥ एकस्याचमनस्य शुद्ध्यर्थत्वमनग्नतार्थत्वञ्च वक्तुम-शक्यं विरोधादित्याशङ्क्याह। यत्त्विति॥ विरोधो यथा स्यात्तथेति यावत्। तर्हि कीदृगाचमनं विवक्षितमित्याह। किन्तर्हीति॥ प्रयतस्य भावः प्रायत्यं तदर्थो या आचमनक्रिया तत्साधनभूता स्वप्सु वास सङ्कल्पनं क्रियान्तरमत्र विधित्सितमित्याह। प्राय-त्येति॥ क्रियाभेदे फलितमाह। तत्रेति॥ अन्यार्थास्वप्सु अन्यार्थ-त्वचिन्तने प्रमाणविरोधाद्विधियोगेन वासोऽर्थमाचमनान्तरमेव विधेयं। तत्र चानग्नतार्थत्वचिन्तनमुचितमिति शङ्कार्थः। वासो-ऽर्थापूर्व्वाचमनविधाने तत्रानग्नतार्थत्वदृष्टिविधाने च वाक्यभे

उ॰ तद्धैतत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोक्त्वोवाच यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ३ ॥ अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्याᳫं रात्रौ सर्वौषधस्य मन्थं

भा॰ पूर्वोक्ताचमनविधाने तदनन्नतार्थत्वदृष्टिविधाने च वाक्यभेदः। आचमनस्य तदर्थत्वमन्यार्थत्वञ्चेति प्रमाणाभावात्।

तदेतत्प्राणदर्शनं स्तूयते। कथं तद्धैतत्प्राणदर्शनं। सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये नाम्ना वैयाघ्रपद्याय व्याघ्रपदोऽपत्यं वैयाघ्रपद्यस्तस्मै गोश्रुत्याख्यायोक्त्वोवाचाऽन्यदपि वक्ष्यमाणं वचः। किन्तदुवाचेत्याह। यद्यपि शुष्काय स्थाणवे एतद्दर्शनं ब्रूयात् प्राणविज्जायेरन्नुत्पद्येरन्नेवास्मिन् स्थाणौ शाखाः प्ररोहेयुश्च पलाशानि च पत्राणि। किमु जीवते पुरुषाय ब्रूयादिति। यथोक्तप्राणदर्शनविद इदं मन्थाख्यं कर्मारभ्यते। अथानन्तरं यदि महत्त्वं

आ॰ दृष्टप्रकारप्रसिद्धाचमनस्य साधनभूतात्मपुरुषासोदृष्टिपरमेव च वाक्यमित्युत्तरमाह। नेत्यादिना। वासोऽर्थत्वमन्यार्थत्व दृष्ट्यर्थत्वमित्युभे प्रमाणस्यैकस्य वाक्यस्याप्रमाणत्वप्रसङ्गादिति यावत्।

तद्धैतदित्यादि वाक्य विधानार्थं नापि मन्त्रवचनं तथाच व्यर्थमित्याशङ्क्याह। तदेतदिति। स्तुतिमेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति। कथमिति। जीवते पुरुषाय प्राणविद्यावत्तद्दर्शनं ब्रूयात्तदास्मिन्नायमेव भवतीति किमु वक्तव्यमिति योजना। गोदोहनवदधिकृताधिकारमिदं कर्म प्राणविदो ऽस्मिन्

उ० दधिमधुनोरुपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्य-
ग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत् ॥ ४ ॥
वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे
सम्पातमवनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य
हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्सम्पदे स्वाहेत्यग्नावा-
ज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेदायतनाय
स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्
॥ ५ ॥ अथ प्रतिसृप्याञ्जलौ मन्थमाधाय जप-

भा० जिगमिषेत् गन्तुमिच्छेन्महत्त्वं प्राप्तुं यदि कामयेदि-
त्यर्थः । तस्येदं कर्म विधीयते । महत्त्वे सति श्रीरुपन-
मते । श्रीमतो ह्यर्थं प्राप्तधनं ततः कर्मानुष्ठानं ततश्च
देवयानं पितृयानं वा पन्थानं प्रतिपत्स्यत इत्येतत्प्रयो-
जनमुररीकृत्य महत्त्वप्रेप्सोरिदं कर्म न विषयोपभोग-
कामस्य । तस्यायं कालादिविधिरुच्यते । अमावास्यायां
दीक्षित्वा दीक्षित इव भूमिशयनादिनियमं कृत्वा तपो-

व्या० धिकारोऽस्तीत्याह । यथोक्तविदिति । अनन्तरं प्राणविद्यानिष्पत्ते-
रिति शेषः । वाक्यशेषं पूरयति । तस्येति । महत्त्वद्वारा
विषयोपभोगकामुकस्य कर्मविधायि शास्त्रं श्येनादिशास्त्रव-
दनर्थफलमेवेत्याशङ्क्याह । महत्त्वे हीति । तस्येति प्रकृतम-
न्थाख्यकर्मोक्तिः । कालादीत्यादिशब्दो द्रव्यादिसङ्ग्रहार्थः ।
दैक्ष्यं दीक्षाया भव मौञ्ज्यभ्यञ्जनादि न सर्वमेवायमनुतिष्ठति ।
प्रकृतिधर्मा हि विकृतावनुवर्त्तन्ते । प्रकृतिवद्दिशति कर्त्तव्येति

ॐ त्यमो नामास्यमा हि ते सर्वमिदꣳ स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्यैष्ठ्यꣳ श्रैष्ठ्यꣳ राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदꣳ सर्वमसानीति

भा॰ रूपं सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमित्यादिधर्मवान् भूत्वा इत्यर्थो न पुनर्दीक्षणमेव कर्मजातं सर्वमुपादत्ते। अतद्विकारत्वान्मन्थाख्यस्य कर्मणः। उपसद्व्रतीतिश्रुत्यन्तरात्। पयोमात्रभक्षणं च शुद्धिकारणं तप उपादत्ते। पौर्णमास्यां रात्रौ कर्मारभते सर्वौषधस्य ग्रामारण्यानामोषधीनां यावच्छक्त्याल्पमल्पमुपादाय तद्वितुषीकृत्यामसमेव पिष्टं दधिमधुनोरौदुम्बरे कंसाकारे चमसाकारे वा पात्रे श्रुत्यन्तरात्प्रक्षिप्योपमथ्याऽग्रतः स्थापयित्वा ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावावसथ्ये आज्यस्य आवापस्थाने हुत्वा स्रुवसंलग्नं मन्थे सम्पातमवनयेत्संस्रवमधः पातयेत्। समानमन्यत्। वसि-

आ॰ न्यायात्। न चेदं कर्म कस्य चिद्विकृतिरतो दीक्षाधर्मवत्त्वमेवात्र विवक्षितमित्यर्थः। दीक्षितवन्नेव विवक्षितं धर्मान्तरमाह। उपसदिति। उपसदो नामेष्टयः प्रवर्ग्येषु प्रसिद्धाः। तासु व्रतं पयोमात्रभक्षणं तद्युक्तो भूत्वा मन्थं सम्पाद्य जुहोतीति वाजसनेयके समाम्नानप्रकरणे श्रवणादिति यावत्। पिष्टं कृत्वा तदाममपक्वमेव दधिमधुनोः सम्यक् पात्रे प्रक्षिपेदिति सम्बन्धः। औदुम्बरत्वे नियमः। पात्रस्याकारे तु विकल्पः। कथमस्यैतत् पात्रमत्र लभ्यते तत्राह। श्रुत्यन्तरादिति। औदुम्बरे कंसाकारे कंसे चमसे वेति वाजसनेये सर्वशाखाप्रत्ययन्यायात्तदपेक्षितं पात्रमत्र गृहीतमित्यर्थः। आवसथ्यमग्नौ विशेषोऽपि। आवसथ्यो विवक्षितो दक्षिणाग्न्यादिगतमन्यं कर्म क्रियते आवसथ्य एवेति

उ० ॥ ६ ॥ अथ खल्वेतयर्चा पच्छ आचामति तत्सवितुर्वृणीमह इत्याचामति वयं देवस्य

भा० ष्ठाय प्रतिष्ठायै सम्पदे आयतनाय स्वाहेति प्रत्येकं तथैव सम्पातमवनयेत्। हुत्वाऽग्नेः प्रतिसृप्याग्नेरीषदपसृत्याञ्जलौ मन्थमाधाय जपतीमं मन्त्रं। अमो नामास्यमा हि ते। अम इति प्राणस्य नाम। अन्नेन हि प्राणः प्राणिति देहे इत्यतो मन्थद्रव्यं प्राणस्यान्नत्वात्प्राणत्वेन स्तूयते अमो नामासीति ॥ कुतः। यतोऽमा सह हि यस्मात्ते तव प्राणभूतस्य सर्व्वं समस्तं जगदिदं अतोऽमो नामासीत्यर्थः। स हि प्राणभूतो मन्थो ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च। अत एव च राजा दीप्तिमानधिपतिश्चाधिष्ठाय पालयिता सर्व्वस्य। स मा मामपि मन्थः प्राणो ज्यैष्ठ्यादिगुणपूगमात्मनो गमयत्वहमेवेदं सर्व्वं जगदसानि भवानि प्राणवत्। इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥ अथानन्तरं

आ० सम्बन्धः। आवपनस्थानमञ्जलिप्रदेशोपदेशः। श्रेष्ठोक्तं वसिष्ठाय स्वाहेत्यादिवाक्यं पूर्व्ववाक्येन तुल्यार्थमित्याह। समानमिति ॥ तुल्यत्वमेव स्फुटयति। वसिष्ठायेति। स्वाहेति मन्त्रं समुच्चार्य्य हुत्वेति सम्बन्धः। तथैव प्रथमहोमानन्तरमित्यर्थः। आहुत्यनन्तरमथशब्दार्थः ॥

भवतु प्राणस्येदं नाम मन्थनस्य तु कथं मन्त्रार्थमित्याशङ्क्याह। अन्नेन हीति ॥ प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रश्नपूर्व्वकं हेतुमाह। कुत इति ॥ अतस्त्वमो नामासीति पूर्व्वेण सम्बन्धः। हेतुं व्याचष्टे। यस्मादिति। अनन्तरं जपकर्म्मणः सकाशादिति शेषः। तदेव स्फुटयति। मन्त्रस्येति। मन्त्रस्यैकैकेन पादेन मन्थस्यैकैकं ग्रासं

उ॰ भोजनमित्याचामति श्रेष्ठꣳ सर्वधातममित्याचा-
मति तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं पिबति ॥ ७ ॥

भा॰ खल्वेतया वक्ष्यमाणयर्चा पच्छः पादश आचामति भक्षयति । मन्त्रस्यैकैकेन पादेनैकैकग्रासं भक्षयति । तद्भोजनं सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः प्राणमादित्यं चैकीकृत्योच्यते । आदित्यस्य वृणीमहे प्रार्थयेमहि मन्त्ररूपं । येनान्नेन सावित्रेण भोजनेनोपभुक्तेन वयं सवितृस्वरूपापन्ना भवेमेत्यभिप्रायः । अथवा देवस्य सवितुरिति पूर्वेण सम्बन्धः । श्रेष्ठं प्रशस्यतमं सर्वान्नेभ्यः सर्वधातमं सर्वस्य जगतो धारयितृतमं अतिशयेन विधातृतममिति वा । सर्वथा भोजनविशेषणं तुरं त्वरं तूर्णं शीघ्रमित्येतद्भगस्य देवस्य सवितुः स्वरूपमिति शेषः । धीमहि चिन्तयेमहि विशिष्टभोजनेन संस्कृताः शुद्धात्मानः सन्त इत्यभिप्रायः । अथवा भगस्य श्रियः कारणं सदस्य प्राप्त कर्म कुर्वन्तो वयं तद्धीमहि चिन्तयेमहि । सर्वं च मन्त्र-

---

आ॰ भक्षयतीति योजना । भोजनं मन्त्ररूपमिति सम्बन्धः । तच्च सवितुः स्यात् प्राणस्य हि मन्त्रदर्शनमभिप्रेतं तथाहि । प्राण-मिति । उच्यते सवितुर्भोजनमिति शेषः । प्राणादित्ययोरैक्यं सूचितमित्यभिप्रायः । आदित्यस्येति । मन्त्ररूपं तद्भोजनमिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

प्रार्थनाविषयं भोजनमेव विशिनष्टि । येनेति । तस्यैव विशेषणान्तरं श्रेष्ठमित्यादि श्रुतिवाक्यमुक्त्वा व्याचष्टे प्रशस्यतमेति । अतिशयेनेति । धमधातोः धनदानेति धनदातोः धनदाने च धातुः श्रेष्ठमिति भोजने वक्ष्यमाणे ध्यानमुच्यते

उ॰ निर्णिज्य कꣳसं चमसं वा पश्चादग्नेः संविशति चर्म्मणि वा स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः स यदि स्त्रियं पश्येत् समृद्धं कर्म्मेति विद्यात् ॥ ८ ॥ तदेष श्लोको यदा कर्म्मसु काम्येषु स्त्रियꣳ स्वप्नेषु पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥ ९ ॥ २ ॥

भा॰ शेषं पिबति निर्णिज्य प्रक्षाल्य कंसं कंसाकारं चमसं चमसाकारं वौदुम्बरं पात्रं । पीत्वा आचम्य पश्चादग्नेः प्राक्शिराः संविशति चर्म्मणि वाऽजिने स्थण्डिले केवलायां भूमौ । वाचंयमो वाग्यतः सन्नित्यर्थः। अप्रसाहो न प्रसह्यते नाभिभूयते स्त्र्याद्यनिष्टस्वप्नदर्शनेन यथा तथा संयतचित्तः सन्नित्यर्थः । स एवम्भूतो यदि स्त्रियं पश्येत् स्वप्नेषु तदा विद्यात्समृद्धं ममेदं कर्म्मेति ॥

तदेतस्मिन्नर्थ एष श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । यदा

आ॰ तमाह । विशिष्टेति । शुद्धधीत्वं ध्यानकार्य्यमुक्त्वा प्रकृतकर्म्मप्रेप्सितसमृद्धौ हेतुत्वादपि ध्यानमनुष्ठेयमित्याह । अथवेति । सावित्रं रूपमुक्तं नियमेनौदुम्बरं वैकल्पिताकारे विशेषः । पात्रं प्रक्षाल्य पिबतीति सम्बन्धः । मन्थलेपपात्रं प्रक्षाल्य पीत्वाचमनपूर्व्वकमग्नेः पश्चिमभागे कृष्णाजिनव्यवहितायां केवलायां वा भूमौ प्राक्शिरा भूत्वा शयीतेत्याह । पीत्वेति । शयनस्य कर्त्तव्यं दर्शयति । वाचंयम इति । तस्य स्वप्ने कथञ्चिदुत्तमस्त्रीदर्शने शुभागम सूच्यत इत्याह । स एवम्भूत इति ॥ २ ॥ प्राणविद्या तदङ्गकर्म्म चेत्युभयमुक्तमिदानीमग्निविद्यामाख्यातुकामस्तावदाख्यायिकायास्तात्पर्य्यमाह । श्वेतादीति ॥

उ॰ श्वेतकेतुर्हारुणेयः पञ्चालानाᳪं समितिमेयाय तᳪं ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच कुमारानु त्वाशिषत्पितेत्यनु हि भगव इति ॥ १ ॥ वेत्थ यदितोऽधिप्रजाः प्रयन्तीति न भगव इति वेत्थ यथा पुनरावर्तन्ता३ इति न भगव इति वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च यावर्तना३ इति

भा॰ कर्मसु काम्येषु कामार्थेषु स्त्रियं स्वप्नेषु स्वप्नदर्शनेषु स्वप्नकालेषु वा पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात्। कर्मणां फलनिष्पत्तिर्भविष्यतीति जानीयादित्यर्थः ॥ तस्मिन् स्त्र्यादिप्रशस्तस्वप्नदर्शने सति इत्यभिप्रायः । द्विरुक्तिः कर्मसमाप्त्यर्था ॥ ९ ॥ ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताः संसारगतयो वक्तव्या वैराग्यहेतोर्मुमुक्षूणामित्यत आख्यायिका आरभ्यते । श्वेतकेतुर्नामतो ह इत्यैतिह्यार्थः । अरुणस्यापत्यमारुणिस्तस्यापत्यमारुणेयः पञ्चालानां जनपदानां समितिं सभामेयाय आजगाम । समागतवन्तं ह प्रवाहणो नामतो जीवलस्यापत्यं जैवलिरुवाचोक्तवान्। हे कुमारानु त्वा त्वामशिषदन्वशिषत्पिता । किमनुशिष्टस्त्वं पित्रेत्यर्थः । इत्युक्तः स आहानु ह्यनुशिष्टोऽस्मि भगव इति सूचयन्नाह । तं होवाच यद्यनुशिष्टोऽसि

आ॰ तासां वक्तव्यत्वे हेतुमाह । वैराग्यहेतोरिति । राजा कुमारेति सम्बोधयन्नभिमानं श्वेतकेतोरपनिनीषति ।

उ० न भगव इति ॥ २ ॥ वेत्थ यथाऽसौ लोको न सम्पूर्य्यता३ इति न भगव इति वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति नैव भगव इति ॥ ३ ॥ अथ नु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्यात् कथं सोऽनुशिष्टो ब्रुवी-

---

भा० वेत्थ यदितोऽस्माल्लोकादध्यूर्द्ध्वं यत्प्रजाः प्रयन्ति यद्गच्छन्ति तत्किं जानीषे इत्यर्थः । न भगव इत्याह इतरो न जानेऽहं यत्पृच्छसि । एवं तर्हि वेत्थ जानीषे यथा येन प्रकारेण पुनरावर्त्तन्ता इति न भगव इति प्रत्याह । वेत्थ पथोर्मार्गयोः सह प्रयाणयोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्त्तना व्यावर्त्तनं इतरेतरवियोगस्थानं सह गच्छतामित्यर्थः । न भगव इति वेत्थ यथाऽसौ लोकः पितृसम्बन्धी । य प्राप्य पुनरावर्त्तन्ते बहुभिः प्रयद्भिरपि येन कारणेन न सम्पूर्य्यता ३ इति । न भगव इति प्रत्याह । वेत्थ यथा येन क्रमेण पञ्चम्यां पञ्चसङ्ख्याकायामाहुतौ हुतायामाहुतिनिर्वृत्ता आहुतिसाधनाश्चापः पुरुषवचसः

आ० यथेति । अस्यार्थमाह । येनेति । विद्वदविदुषोस्तुल्यमार्गयोः सतोर्द्वौ मार्गौ तयोर्मध्ये देवयानस्येत्यादि योज्यमुक्तं वाक्यार्थं सङ्क्षिपति । इतरेतरेति । विदुषाञ्च कर्म्मिणाञ्च मार्गद्वयमधिकृत्य सह प्रस्थितानां यत्र मिथो वियोगो भवति तत्किं वेत्थेत्यर्थः । पितृलोकसम्बन्धिनं लोकमेव व्याकरोति । य प्राप्येति । आहुतिनिर्वृत्ता इत्यस्य व्याख्यानं आहुतिसाधनाश्चेति अपूर्वरूपाणामपां भूतान्तरसमुच्चयार्थश्चकारः । अथवा पयोहुतादि

उ० तेति स हायस्तः पितुरर्धमेयाय तꣳ होवाचाऽननुशिष्य वाव किल मा भगवानब्रवीदनु त्वाशिषमिति ॥ ४ ॥ पञ्च मा राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्राक्षीत्तेषां नैकंचनाशकं विवक्तुमिति स होवाच

भा० पुरुष इत्येवंवचोऽभिधानं यासां हूयमानानां क्रमेण पञ्चमाहुतिभूतानां ताः पुरुषवचसः पुरुषवाच्या भवन्ति पुरुषाख्यां लभन्त इत्यर्थः । इत्युक्तो नैव भगव इत्याह । नैवाहमत्र किंचन जानामीत्यर्थः । अथैवमज्ञः सन्किमनुशिष्टोऽस्मीत्यवोचस्तथा उक्तवानसि । यो हीमानि मया पृष्टान्यर्थजातानि न विद्यान्न विजानीयात्कथं स विद्वत्स्वनुशिष्टोऽस्मीति ब्रुवीत । एवं स श्वेतकेतू राज्ञाऽऽयस्त आयासितः सन् पितुरर्धं स्थानमेयाय गतवांस्तं च पितरमुवाचाऽननुशिष्याऽनुशासनमकृत्वैव मा मां किल भगवान् समावर्तनकालेऽब्रवीदुक्तवान् अनु त्वाशिषमन्वशिषं त्वामिति ॥

यतः पञ्च पञ्चसंख्याकान् प्रश्नान् राजन्यबन्धू राजन्याः बन्धवोऽस्येति राजन्यबन्धुः स्वयं दुर्वृत्त इत्यर्थो

आ० रूपेणाऽऽकृतिं साधयन्तीति चाऽऽहुत्या पुनरपूर्वात्मना निष्पन्ना इत्यर्थः । क्रमेणेति श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतसां हवनद्वारेणेति यावत् । पञ्चमाऽऽहुतिभूतानामन्त्येष्टिविधानेन शरीराऽऽकृतिद्वारा सूक्ष्मतां गतानामित्यर्थः । त्वत्पृष्टार्थजातातिरिक्तविषयमनुशासनं ममास्तीत्यनुशिष्टोऽस्मीत्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । यो हीति । यद्यननुशिष्य त्वामन्वशिषमिति कथमुक्तवानसीत्याशङ्क्याऽऽह । यत इति । नैकंचनेत्युक्तमेव नञ्पदं भाष्यमिति सम्बन्धं

उ॰ यथा मा त्वं तदेतानवदो यथाहमेषां नैकञ्चन वेद यद्यहमिमानवदिष्यं कथं तेनावक्ष्यमिति ॥ ५ ॥ स ह गौतमो राज्ञोऽर्द्धमेयाय तस्मै ह प्राप्ता-

---

भा॰ ऽप्राक्षीत्पृष्टवांस्तेषां प्रश्नानां नैकस्य चैकमपि नाशकं न शक्तवानहं विवक्तुं विशेषेणार्थतो निर्णेतुमित्यर्थः । स होवाच पिता यथा मा मां वत्स त्वं त्वदागममात्रमेव एतान्प्रश्नानवद उक्तवानसि तेषां नैकस्य नाशकं विवक्तुमिति । तथा मां जानीहि त्वदीयाज्ञानेन लिङ्गेन मम तद्विषयमज्ञानं जानीहीत्यर्थः । कथं यथाऽहमेषां प्रश्नानामेकस्य नैकमपि न वेद न जाने इति । यथा त्वमेवाङ्ग एतान्प्रश्नान्न जानीषे तथाऽहमप्येतान्न जान इत्यर्थः । अतो मय्यन्यथाभावो न कर्त्तव्यः ॥

कुत एतदेवं यतो यद्यहमिमान् प्रश्नानवदिष्यं विदितवानस्मि कथं ते तुभ्यं प्रियाय पुत्राय समावर्त्तनकाले पुरा नावक्ष्यं नोक्तवानस्मीति उक्त्वा स ह गौतमो गोत्रतो

आ॰ दर्शयितुं पुनरपार्चं । अतो मां प्रति तव मिथ्यावादिता सिद्धेति शेषः । पिता स्वकीयमिथ्यावादित्वशङ्कां परिहरति । स होवाचेति ॥ यथा मा त्वमित्यादिवाक्यं पूरयित्वा व्याख्यायानन्तरवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति । कथमित्यादिना ॥ तद्व्याचष्टे । यथेति । अज्ञानाविशेषोऽत्र शब्दार्थः । अन्यथाभावो ज्ञातेऽपि विषये तवानुक्तिरिति यावत् ॥

त्वदीयमज्ञानं कुतो हेतोर्मया ज्ञातव्यमित्याशङ्कामुद्भाव्यानन्तरवाक्येनोत्तरमाह । कुत इत्यादिना ॥ अतस्तव पात्रभूतस्याऽनुपदेशान्मदीयमज्ञानं ज्ञातव्यमिति शेषः । अर्हया योग्या

उ॰ यार्हाञ्चकार स ह प्रातः सभाग उदेयाय तँ होवाच मानुषस्य भगवन् गौतम वित्तस्य वरं वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन् मानुषं वित्तं यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामेव मे ब्रूहीति ॥ ६ ॥

भा॰ राज्ञो जैवलेरर्धं स्थानमेयाय गतवान्। तस्मै ह गौतमाय प्राप्तायार्हामर्हणाञ्चकार कृतवान्। स च गौतमः कृतातिथ्य उषित्वा परेद्युः प्रातःकाले सभागे सभां गते राज्ञि उदेयाय। भजनं भागः पूजा सेवा सह भागेन वर्त्तमानो वा सभागः पूज्यमानोऽन्यैः स्वयं गौतम उदेयाय राजानमुद्गतवान्। तं होवाच गौतमं राजा मानुषस्य भगवन् गौतम मनुष्यसम्बन्धिनो वित्तस्य ग्रामादेर्वरं वरणीयं कामं वृणीथाः प्रार्थयेथाः। स होवाच गौतमस्तवैव तिष्ठतु राजन्मानुषं वित्तं। यामेव कुमारस्य मम पुत्रस्यान्ते समीपे वाचं पञ्चप्रश्नलक्षणामभाषथा उक्तवानसि तामेव वाचं मे मह्यं ब्रूहि कथयेत्युक्तो गौतमेन राजा सह कृच्छ्री दुःखी बभूव॥

व्या॰ पूजामित्यर्थः। सभागपदं सप्तम्यन्तं राजविषयं। प्रथमान्तं गौतमविषयमिति भेदः। गौतममागतं योगक्षेमार्थिनं बुद्ध्वा राजा प्रसन्नः सन्नुक्तवानित्याह। तं होवाचेति। तर्हि कृतकृत्यस्य तव किमागमनमित्याशङ्क्याह। यामेवेति।

उ॰ स ह कृच्छ्री बभूव तꣳ ह चिरं वसेत्याज्ञापयाञ्चकार तꣳ होवाच यथा मा त्वं गौतमाऽवदो यथेयन्न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति तस्मादु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति

भा॰ कथन्विदमिति । स ह कृच्छ्रीभूतोऽप्रत्याख्येयं ब्राह्मणं मन्वानो ह न्यायेन विद्या वक्तव्येति मत्वा तं ह गौतमं चिरं दीर्घकालं वसेत्येवमाज्ञापयाञ्चकार आज्ञप्तवान्। यत्पूर्वं प्रत्याख्यातवान् राजा विद्यां यच्च पश्चाच्चिरं वसेत्याज्ञप्तवान् तन्निमित्तं ब्राह्मणं क्षमापयति हेतुवचनोक्त्या। तं होवाच राजा सर्वविद्यो ब्राह्मणोऽपि सन् यथा येन प्रकारेण मा मां हे गौतमावदस्त्वं तामेव विद्यालक्षणां वाचं मे गृहीत्यज्ञानात् तेन त्वं जानीहि । तत्रास्ति वक्तव्यं यथा येन प्रकारेणेयं विद्या प्राक् त्वत्तो न ब्राह्मणान् गच्छति न गतवती । न च ब्राह्मणा अनया विद्ययाऽनुशासितवन्तः । तथैतत्प्रसिद्धं लोके यतो यस्मादु पुरा पूर्वं

टी॰ *कृच्छ्रीभावमभिनयति* । *कथमिति* । *गौतमस्य वचनं राज्ञो* दुःखीभावकारणं तर्हि प्रत्याख्यायतामित्याशङ्क्याह । सहेति । किमिति तर्हि चिरं वसेत्युक्तवानित्याह । न्यायेनेति । संवत्सरं वसेदिति यावत्। वक्तव्यविद्येविशेष । कथं राज्ञो ब्राह्मणं प्रत्याख्या कुर्वतो न प्रत्यवायः स्यादित्याशङ्क्याह । यत्पूर्वमिति । प्रत्याख्यानादिविषयहेतुवचनं न केवल विद्यावशादेव श्रैष्ठ्यं किन्तु जातितोऽपीत्यपेरर्थः । तर्हि ब्रूहि तां वाचमित्याशङ्क्याह । तत्रेति । विद्याप्रवचने प्रस्तुते सतीति यावत्। यथेत्यस्यापेक्षितं

उ॰ तस्मै होवाच ॥ ७ ॥ ३ ॥

भा॰ सर्व्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव क्षत्रजातिरेवानया विद्यया प्रशासनं प्रशास्तृत्वं शिष्याणामभूद्बभूव। क्षत्रियपरम्परयैवेयं विद्यैतावन्तं कालमागता। तथाप्यहमेतां तुभ्यं वक्ष्यामि त्वत्सम्प्रदानादूर्ध्वं ब्राह्मणान् गमिष्यति। अतो मया यदुक्तं तत्क्षन्तुमर्हसीत्युक्त्वा तस्मै होवाच विद्यां राजा ॥ ७ ॥ पञ्चम्यामाहुतावाप इत्ययं प्रश्नः प्राथम्येनापाक्रियते। तदपाकरणमन्वितरेषामपाकरणमनुकूलं भवेदिति। अग्निहोत्राहुत्योः कार्य्यारम्भो यः स उक्तो वाजसनेयके। तं

आ॰ पूरयति। तथेति। प्रसिद्धमेव स्फोरयति। तस्मादिति। ब्राह्मणानामनया विद्यया प्रशास्तृत्वस्य प्रागभावादिति यावत्। इतिशब्दोपात्तमर्थं कथयति। क्षत्रियेति। उक्तप्रत्याख्यानादिकारणमत्र शब्दार्थः ॥ ७ ॥ ननु यथा प्रश्नमेव प्रतिवचनमुचितं पञ्चमस्तु प्रश्नः प्राथम्येन प्रतिवदता क्रमो निराकृतस्तत्र किं कारणमत आह। पञ्चम्यामिति। अर्थक्रममनुसृत्य पाठक्रमो ऽभिधातव्य इत्यर्थः। ननु वाजसनेयके ऽग्निहोत्रप्रकरणे ऽग्निहोत्राहुत्यपूर्व्वपरिणाम जगदित्युक्तं तदेवेहापि विवक्षितमिति चेत् किमनेन पिष्टपेषणन्यायेनेत्याशङ्क्यार्थभेदं वक्तुमग्निहोत्रप्रकरणास्थितमर्थमनुवदति। अग्निहोत्राहुत्योरिति। उक्तप्रकारमेव प्रदर्शयन् प्रथमं याज्ञवल्क्यस्य जनकं प्रति षट् प्रश्नानुत्थापयति। न प्रतीति। कार्य्यारम्भकत्वार्थं। अग्निहोत्राहुत्यपूर्व्वपरिणामो जगदिष्यते। तत्राग्निहोत्रे सायं प्रातश्चाहुतयोराहुत्योरस्माल्लोकादुत्क्रान्तिः। उत्क्रान्तयोः परलोकं प्रति गतयोस्तत्र प्रतिष्ठा। प्रतिष्ठितयोस्तत्राश्रये सम्पाद्यमाना तृप्तिः। तृप्तिमापाद्यावस्थितयोः पुनरिमं लोकं प्रत्यावृत्तिः। आवृत्तयोराश्रय पुमान्

भा॰ प्रति प्रश्ना । उत्क्रान्तिराहुत्योर्गति प्रतिष्ठा तृप्ति पुन-रावृत्तिर्लोक प्रत्युत्थायीति तेषां व्याकरणमुक्तं तत्रैव ॥

ते एते आहुती हुते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशत-स्तेऽन्तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वाते वायुं समिधं मरीचिरेव शुक्लामाहुतिं तेऽन्तरिक्षं तर्पयतस्ते तत उत्क्रा-मत इत्यादि । एवमेव पूर्ववद्दिवं तर्पयतस्ते तत आवर्त्तन्ते। इमामाविश्य तर्पयित्वा पुरुषमाविशत । तत

आ॰ कथमसु लोकं प्रत्युत्थानशीलो भवतीति वार्थारम्भमधिकृत्य षट् प्रश्ना प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ तथैव वाजसनेयके याज्ञवल्क्य प्रति जनकस्य प्रतिवचनं दर्शयति । तेषामेति ॥

अपूर्वरूपे उभ्याहुती यजमानमुत्क्रामन्तं परिवेष्ट्योत्क्रामतः । ते च धूमादिना यजमानेऽन्तरिक्षमाविशतः तदाश्रितत्वाल-दाविशत । ते युगदन्तरिक्षस्थयजमानानुकूलतया स्थितिं स्वय मन्तरिक्षाधिकरणे तदाहवनीयमिव कुर्वाते । आहुत्यधिकरणाहवनीयत्वात । तत्र वायुं समिधमिव कुरुत । वायु नान्तरिक्षस्य समिध्यमानत्वात । शुक्ला शुक्लामाहुतिमिव मरीचिरेवाधत्ते । मरीचीनामन्तरिक्षे व्याप्तत्वात। ते चान्तरिक्षस्थे तन्निष्ठं यजमानं फलोन्मुखमादधाते। ते युगदन्तरिक्षा-दुत्क्रामति यजमाने सहोत्क्रामतः । यजमाने च द्युलोकमावि शति सहाविशत । तमाविश्य तमेवाहवनीयं कुर्वाते आदित्यं समिधमित्याद्यन्तरिक्षे च यदेवोक्तं। यथावाहुती पूर्वमन्तरिक्षं तर्पयत इत्युक्तं तथैव द्युलोकस्थयजमानं फलदानेन सुखिनमातन्वाते। ते चारब्धक्षये ततो द्युलोकाद्यजमाने पृथिवीमाविशति सहानुवर्तेते। पृथिवीमाविश्य व्रीह्यादिना स्वाश्रयं शोधयित्वा रेतःसिच पुरुषमाश्रयद्वारेणाविशतः । पुरुषाच रेतो द्वारा द्वितीयां प्रकृतिमाविश्य गर्भीभूतं स्वाश्रयं कर्मानुष्ठानयोग्य देहभाजिनमापादयत । ततोऽसौ पारलौकिककर्मानुष्ठायान्तेलोकं प्रत्युत्थानशीलो भवति। इति सर्वं जनकेनोक्तमित्यर्थः।

भा॰ स्त्रियमाविश्य लोकं प्रत्युत्थायी भवतीति । तत्राग्निहोत्राहुत्योः कार्यारम्भमात्रमेवप्रकारं भवतीत्युक्तम् ॥

इह तु तत्कार्यारम्भमग्निहोत्रापूर्वपरिणामलक्षणं पञ्चधा प्रविभज्याग्नित्वेनोपासनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सन्नाहासौ वाव लोकोऽग्निरित्यादि । इह सायम्प्रातरग्निहोत्राहुती हुते पयआदिसाधने श्रद्धापुरःसरे आहवनीयाग्निसमिद्धूमार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गभाविते कर्त्रादिकारकभाविते चान्तरिक्षं क्रमेणोत्क्रम्य द्युलोकं प्रविशन्त्यौ सूक्ष्मभूतेऽप्समवायित्वादप्शब्दवाच्ये श्रद्धाहेतुत्वाच्च श्रद्धाशब्दवाच्ये तयोरधिकरणोऽग्निः । अन्यच्च तत्सम्बन्धं समिदादीत्युच्यते ॥

आ॰ तथापि कथमर्थभेदसिद्धिरित्याशङ्क्योक्तमेव सङ्क्षिपति । तत्रेति ॥ वाजसनेयिके समन्वयः ॥

प्रश्नश्रुतेरर्थविशेषं दर्शयति । इह त्विति ॥ पञ्चधा द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्प्रकारैरिति यावत् ॥ पञ्चाग्निसम्बन्धमवताय्य प्रथमपर्यायस्य तात्पर्यमाह । इहेति ॥ असौ लोको भूलोकस्त्विग्निरित्यर्थः । आहुत्योरप्समवायित्वसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि । पय आदीति ॥ तयोः श्रद्धात्वसिद्ध्यर्थं श्रद्धापुरःसरे इत्युक्तं । तयोरधिकरणोऽग्निरित्यादिकल्पनोपयोगित्वेन विशेषणान्तरमादत्ते । आहवनीयेति ॥ तयोः स्वातन्त्र्यं परिहरति । कर्त्रादीति ॥ अधिकरणशब्दो भावप्रधानो धर्मिपरः । काल्पनिको द्युलोकाख्योऽग्निस्तत्सम्बन्धमिति तच्छब्दोऽग्निविषयः ॥ अन्यच्चेत्युक्तं स्पष्टयति । समिदादीति ॥ आदिशब्दो धूमार्चिरङ्गारादिविषयः ॥

उ० असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ

भा० असावग्न्यादिभावनाऽऽहुत्योः सापि तथैव निर्द्दिश्यते। असौ वाव लोकोऽग्निर्हे गौतम यथाऽग्निहोत्राधिकरणमाहवनीयं। इह तस्याग्नेर्द्युलोकाख्यस्यादित्य एव समित् तेन हीद्धोऽसौ लोको दीप्यते। अतः समिन्धनात् समिदादित्यः। रश्मयो धूमस्तदुत्थानात्। समिधो हि धूम उत्तिष्ठति। अहरर्चिः प्रकाशसामान्यात्। आदित्यकार्य्यत्वाच्च। चन्द्रमा अङ्गाराः। अह्नः प्रशमेऽभिव्यक्तेः। अर्चिषो हि प्रशमेऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते। नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाश्चन्द्रमसोऽवयवा इव विप्रकीर्णत्वसामान्यात्। तस्मिन्नेतस्मिन्यथोक्तलक्षणेऽग्नौ देवाः। यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपाः। अधिदैवं श्रद्धां। अग्निहोत्राहुतिपरिणामावस्थारूपाः सूक्ष्मा आपः श्रद्धाभाविताः श्रद्धा उच्यन्ते। पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यपां होम्यतया प्रश्ने श्रुतत्वात् ॥

व्या० पर्य्यायतात्पर्य्यमुक्त्वाऽक्षराणि व्याकरोति। असावित्यादिना। इहेत्येतल्लोकनिर्देशः पूर्वेण सम्बध्यते। तदुत्थानादित्यत्र तच्छब्देनादित्यो गृहीतः। अध्यात्माधिदैवविभागेन देवान् विशदयति यजमानेति। प्रत्ययविशेषत्वेन श्रद्धाया होम्यत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य श्रद्धां व्याकरोति। अग्निहोत्रेति। किञ्च प्रश्नप्रतिवचनयोरेकार्थत्वात् प्रश्ने चापां होम्यतया श्रुतत्वात्प्रतिवचनेऽपि ताः श्रद्धाशब्दिता होम्यतया विवक्षिता इत्याह। पञ्चम्यामिति।

उ॰ देवा श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति ॥ २ ॥ ४ ॥

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिद् भ्रं

भा॰ श्रद्धा वा आपः श्रद्धामेवारभ्य प्रणीय प्रचरन्तीति च विज्ञायते। तांश्रद्धामब्रूपां जुह्वति। तस्या आहुतेः सोमो राजा। अपां श्रद्धाशब्दवाच्यानां द्युलोकाग्नौ हुतानां परिणामः सोमो राजा सम्भवति। यथा ऋग्वेदादिपुष्परसा ऋगादिमधुकरोपनीतास्त आदित्ये यशआदिकार्यं रोहितादिरूपलक्षणमारभन्त इत्युक्तं। तथेमा अग्निहोत्राहुतिसमवायिन्यः सूक्ष्मा श्रद्धाशब्दवाच्या आपो द्युलोकमनुप्रविश्य चान्द्रं कार्यमारभन्ते फलरूपमग्निहोत्राहुत्योः। यजमानाश्च तत्कर्तार आहुतिमया आहुतिभावनाभाविता आहुतिरूपेण कर्मणाऽऽकृष्टाः श्रद्धास-

---

आ॰ अप्सु श्रद्धाशब्दस्य रूढ्यव्यवहारप्रयोगाभावान्नैवमित्याशङ्क्याह। श्रद्धेति। कथमापः श्रद्धाशब्देन प्रसिद्धवदुच्यन्ते तत्राह। श्रद्धा इति। श्रद्धापूर्वकहोममुद्दिश्य पयः सोमाद्याहुतिसाधनं सम्पाद्य जुहोतीति तैत्तिरीयकाः पठन्ति। तथा चाप्सु श्रद्धाशब्दः सम्भवतीत्यर्थः। उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथेत्यादिना। उक्तं मधुविद्यायामिति शेषः। चान्द्रं कार्यं चन्द्रसमीपस्थं तत्सदृशं शरीरमित्यर्थः। तथापि यजमानानां कथं फलित्वमत आह। यजमानाश्चेति। आहुती तच्छब्देन गृह्येते। प्राधान्ये मयडित्यर्थः। तदेव स्पष्टयति। आहुतिभावनाभाविता इति। तत्स्वरूपास्तदनुसारित्वस्तदाय्यया इत्यर्थः। तद्भावितत्वफलमाह। आहुतिरूपेणेति। तेनाकृष्टत्वं चपो द्दतत्वं। आहुतिभाविता इत्युक्तं स्पष्टयति। श्रद्धेति। तत्पूर्वकं

उ॰ धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमꣳ राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षꣳ सम्भवति ॥ २ ॥ ५ ॥

भा॰ मवायिनो द्युलोकमनुप्रविश्य सोमभूता भवन्ति । तदर्थं हि तैरग्निहोत्रं हुतं । अत्र त्वाहुतिपरिणाम एव पञ्चाग्निसम्बन्धक्रमेण प्राधान्येन विवक्षित उपासनार्थं । न यजमानानां गतिः । तां त्वविदुषां धूमादिक्रमेणोत्तरत्र वक्ष्यति विदुषां चोत्तरां विद्याकृतां ॥ ४ ॥ द्वितीयहोमपर्यायार्थमाह । पर्जन्यो वाव पर्जन्य एव गौतमाग्निः पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानिनी देवताविशेषः । तस्य वायुरेव समित् । वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते । पुरोवातादिप्राबल्ये वृष्टिदर्शनात् ॥

आ॰ पयः सोमादिसाधनं यत्कर्म तदाश्रया इत्यर्थः । सोमभूतास्तत्समीपस्थं शरीरं प्राप्य तत्स्वरूपा इत्यर्थः । कथं सोमराजत्वं धर्मिणां फलमित्याशङ्क्याह । तदर्थमिति । यजमानानां सोमभावो गतिमन्तरेण न सिध्यति । तथाच वक्तव्या गतिरित्याशङ्क्याह । अत्रेति । आहवनीयोऽग्नि सामान्यर्थः । सा तर्हि कुत्रोच्यते । न हि तदुक्तिमन्तरेण यथोक्तं फलं सिध्यतीत्याह । तान्त्विति ॥ ४ ॥ द्वितीयहोमसम्बन्धी द्वितीयः पर्यायस्तस्यार्थं निर्वक्तुं तमेव पर्यायमादत्ते श्रुतिरित्यर्थः । पुरोवातादीत्यादिशब्देन वर्षहेतुर्वायुभेदो गृह्यते ॥

उ॰ पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव समिदाकाशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नꣳ सम्भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा॰ अभ्रं धूमो धूमकार्य्यत्वाद्धूमवच्च लक्ष्यमाणत्वात्। विद्युदर्चिः। प्रकाशसामान्यात्। अशनिरङ्गाराः। काठिन्यात् विद्युत्सम्बन्धाद्वा। ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गाः। ह्रादुनयो गर्जितशब्दाः। मेघानां विप्रकीर्णत्वसामान्यात्। तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पूर्व्ववत्सोमं राजानं जुह्वति। तस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवति। श्रद्धाख्या आपः सोमाकारपरिणता द्वितीये पर्य्याये पर्जन्याग्निं प्राप्य वृष्टित्वेन परिणमन्ते ॥ ५ ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निरित्यादि पूर्व्ववत्। तस्याः पृथिव्याख्यस्याग्नेः संवत्सर एव समित्। संवत्सरेण हि कालेन समिद्धा पृथिवी व्रीह्यादिनिष्पत्तये भवति। आकाशो धूमः पृथिव्या इवोत्थित आकाशो दृश्यते। यथाऽग्नेर्धूमो रात्रिरर्चिः पृथिव्या ह्यप्रकाशात्मिकाया अनुरूपा रात्रिः। तमोरूपत्वात्। अग्नेरिवानुरूपमर्चिर्दिशोऽङ्गारा उपशा-

---

व्या॰ उक्तञ्चाभ्राणां धूमकार्य्यत्वं पौराणिकैः। यज्ञधूमोद्भवं त्वभ्रं द्विजानां च हितं सदा। दावाग्निधूमसम्भूतमभ्रं वनहितं स्मृतं। मृतधूमोद्भवन्त्वभ्रमशुभाय भविष्यति। अभिचाराग्निधूमोत्थं भूतनाशाय वै द्विजा इति। अध्यात्मं यजमानस्य प्राणाः। इन्द्रा-

उं० • पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समि-
त्प्राणो धूमो जिह्वाऽर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फु-
लिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं
जुह्वति तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ २ ॥ ७ ॥
योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव

भा० ल्पत्वसामान्यात्। अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः। क्षुद्रत्वसामान्यात्। तस्मिन्नित्यादि समानं। तस्या आहुतेरन्नं व्रीहियवादि सम्भवति ॥ ६ ॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निः। तस्य वागेव समित्। वाचा हि मुखेन समिध्यते पुरुषो न मूकः। प्राणो धूमो धूम इव मुखान्निर्गमनात्। जिह्वार्चिर्लोहितत्वात्। चक्षुरङ्गारा भास आश्रयत्वात्। श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः। विप्रकीर्णत्वसाम्यात्। समानमन्यत्। अन्नं जुह्वति व्रीह्यादिसंस्कृतं। तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ ७ ॥

योषा वाव गौतमाग्निः। तस्या उपस्थ एव समित्। तेन हि सा पुत्राद्युत्पादनाय समिध्यते। यदुपमन्त्रयते स

आ० दयस्ताधिदैवतं देवा इत्याह। पूर्ववदिति। सोम राजानमित्यादि व्याचष्टे। श्रद्धाख्या इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवति इत्युक्तं व्यक्तीकरोति। एवमिति। यथोक्तयोक्ता श्रद्धादीनां रेतोऽन्तानां यानि द्युलोकादिषु योषिदन्तेष्वग्निषु हवनानि तेषामेकैकस्मिन् पर्याये यः क्रमो व्याख्यातस्तेनेति यावत्।

कथं पुनरापो गर्भीभवन्ति भूतान्तराणामपि तुल्यो गर्भीभावस्तत्र पाञ्चभौतिकत्वादत आह। तथेति। भूतानां मध्ये विशि-

उ॰ समिद्यदुपमन्त्रयते स धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवति ॥ २ ॥ ८ ॥

भा॰ धूमः। स्त्रीसम्भवादुपमन्त्रणस्य। योनिरर्चिर्लोहितत्वात्। यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अग्निसम्बन्धात्। अभिनन्दाः सुखलवा विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वात्॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति। तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवतीति। एवं श्रद्धासोमवर्षान्नरेतोहवनपर्य्यायक्रमेणाप एव गर्भीभूतास्ताः। तत्रापामाहुतिसमवायित्वात् प्राधान्यविवक्षा आपः पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचसो भवन्तीति। न त्वाप एव केवलाः सोमादिकार्य्यमारभन्ते। न चापोऽत्रिवृत्कृताः सन्तीति। त्रिवृत्कृतत्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञालाभो दृष्टः पृथिवीयमिमा आपोऽयमग्निरित्यन्यतमबाहुल्यनिमित्तः। तस्मात्समुदिता-

---

आ॰ त्वपां प्राधान्यविवक्षयैव निर्देशः। तासामेव केवलानां कार्य्यारम्भकत्वविवक्षा किं न स्यादित्याह। न त्विति। भूतान्तरासंसृष्टानां केवलानामपामारम्भकत्वे यदारब्धं कार्य्यं न तद्भोगायतनं तस्य जलबुद्बुदवदत्यन्तचञ्चलत्वादित्यर्थः। केवलानामप्यसम्पृक्तत्वोक्तमिदानीं तदेव नास्तीत्याह। न चेति। इतिशब्दस्तासां त्रिवृतं। त्रिवृतमेकैकामकरोदिति श्रुतेरिति हेत्वर्थः। सर्व्वस्य त्रिवृत्कृतत्वे कथं दृष्टो विशेषव्यपदेशो युज्यतेत्याशङ्क्याह। त्रिवृत्कृतत्वेऽपीति। अपां प्राधान्यविवक्षया प्रश्नप्रतिवचनयोरप्शब्द इत्युपसंहरति। तस्मादिति। केवलानामपामसत्त्वादिति यावत्। कथमारम्भकेषु भूतेष्वपां बाहुल्यमवगतमित्याशङ्क्य कार्य्यद्वारा तदधिगतिरि-

उ० इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्बावृतो गर्भो दश वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते ॥ १ ॥

भा० वध्तानि बाहुल्यात्कर्मसमवायीनि सोमादिकार्यारम्भकाण्याप इत्युच्यन्ते। दृश्यते च द्रवबाहुल्यं सोमवृष्ट्यन्नरेतोदेहेषु। बहुद्रवञ्च शरीरं यद्यपि पार्थिवं तत्र पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां रेतोरूपा आपो गर्भीभूताः ॥ ८ ॥

इति लेवन्तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति व्याख्यात एकः प्रश्नः। यत्तु द्युलोकादिमां प्रत्याहृतयोराहुत्योः पृथिवीं पुरुषं स्त्रियं क्रमेणाविश्य लोकं प्रत्युत्थायी भवतीति वाजसनेयक उक्तं तत्प्रासङ्गिकमिहोच्यते। इह च प्रथमे प्रश्न उक्तं वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति। तस्य चायमुपक्रमः। स गर्भोऽपां पञ्चमः

आ० त्याह। दृश्यते चेति। सोमादीनामब्बाहुल्येऽपि कथं पार्थिवशरीरस्य तद्बाहुल्यमित्याशङ्क्याह। बहुद्रवञ्चेति। पञ्चमप्रश्ननिर्णयमुपसंहर्त्तुं पातनिकां करोति। तत्रेति। योषायामाविति यावत्। गर्भीभूताः पुरुषवचसो भवन्तीति सम्बन्धः॥ ७॥ ८॥

उक्तार्थं वाक्यं योजयति। इति त्विति। अपां गर्भीभावोक्तिमात्रेण पुरुषवचस्त्वस्य निर्णीतत्वादलमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य तस्य तात्पर्यमाह। यत्त्विति। आहुत्योः सम्बन्धीति शेषः। प्रासङ्गिकं गर्भीभावोक्तिप्रसङ्गादागतमिति यावत्। इहेति प्रकृतश्रुत्युक्तिः। प्रासङ्गिकी सङ्गतिं त्यक्त्वा साक्षादेव पूर्वोत्तरग्रन्थयोरस्ति सङ्गतिरिति तात्पर्यान्तरमाह। इह चेति। प्रजानामूर्द्ध्वगमनमुपरम्य निरूपयिष्यते। तादर्थ्येन तासामुत्पत्तिरादावुच्यत इत्यर्थः।

उ॰ स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्ट-

भा॰ परिणामविशेषः। आकृतिकर्मसमवायिनीनां श्रद्धाशब्दवाच्यानां उल्बावृत उल्बेन जरायुणाऽऽवृतो वेष्टितो दश वा नव वा मासानन्तर्मातुः कुक्षौ शयित्वा यावता कालेन न्यूनेनातिरिक्तेनान्तरं जायते॥

उल्बावृत इत्यादिवैराग्यहेतोरिदमुच्यते। कष्टं हि मातुः कुक्षौ मूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्मादिपूर्णे तदनुलिप्तस्य गर्भस्योल्बाऽशुचिपूयावृतस्य लोहितरेतोऽशुचिबीजस्य मातुरशितपीतरसानुप्रवेशेन विवर्द्धमानस्य निरुद्धशक्तिबलवीर्यतेजःप्रज्ञाचेष्टस्य शयनं। ततो योनिद्वारेण पीड्य-

व्या॰ विविधां सङ्कलिमुक्ता वाच्याक्षराणि योजयति। स गर्भ इति॥ सोमवच्छुक्रशोणितास्यपेक्ष्य पञ्चमस्य गर्भाख्यस्य परिणामस्य प्रश्नः। अपरं प्रश्नत्रयोत्तरार्थमाकृतीत्यादि विशेषणद्वयं। अथवा पूर्व्वं शास्त्रान्तरस्यूनाधिकेन वा कालेन यावता जन्तुः समग्राङ्गो जायते तावता कालेन कुक्षौ शयित्वेति सम्बन्धः। अनन्तरं योनितो निर्गमनकारणीभूतकर्म्माभिव्यक्तेरिति शेषः॥

उल्बावृतस्य कुक्षौ चिरं शयनं योनितो निःसरणमित्येतद्धीयमति प्रसिद्धं किमिति पुनर्व्यपदिश्यते तत्राह। उल्बावृत इत्यादीति। वैराग्यार्थत्वमस्य स्फुटयति। कष्टं हीति। श्लेष्मादीत्यादिशब्देनान्त्रकृमिमज्जादीनि गृह्यन्ते। तदनुलिप्तस्येति तच्छब्दो मूत्रपुरीषादिविषयः। शक्तिर्बुद्धिसामर्थ्यं। बलं देहसामर्थ्यं। तेजः शरीरगता कान्तिः। प्रज्ञा चेतना जीवधर्म्मः। चेष्टा प्राणधर्म्मः। ता निरुद्धा यस्य तस्येति विग्रहः॥ मातुरुदरे शयानस्य कष्टत्वेऽपि तदुदराद्योनिद्वारा निःसरणं सुखकरमिति चेन्नेत्याह। ततः इति॥ तद्धानप्रकारमेवाभिनयति।

उ॰ मितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः सम्भूतो भवति ॥ २ ॥ ९ ॥

भा॰ मागस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति वैराग्यं ग्राहयति। मुहूर्त्तमप्यसह्यं दश वा मासानतिदीर्घकालमन्तः शयित्वेति। स एवं जातो यावदायुषं पुनर्घटीयन्त्रवद्गमनागमनाय कर्म्म कुर्व्वन् कुलालचक्रवद्वा तिर्य्यग्भ्रमणाय यावत्कर्म्मणोपात्तमायुस्तावज्जीवति। तमेवं क्षीणायुषं प्रेतं मृतं दिष्टं कर्म्मणा निर्द्दिष्टं परलोकं प्रति। यदि चेज्जीवन् वैदिके कर्म्मणि ज्ञाने वाधिकृतस्तमेनं मृतमितोऽस्माद्ग्रामादग्नयेऽग्न्यर्थमृत्विजो हरन्ति पुत्रा वान्त्यकर्म्मणे। यत एव इत आगतोऽग्नेः सकाशाच्छ्रद्धाद्याहुतिक्रमेण। यतश्च पञ्चभ्योऽग्निभ्यः सम्भूत उत्पन्नो

व्या॰ मुहूर्त्तमपीति। यस्मादुदरान्तः शयनं मुहूर्त्तमपि दुःसहं तत्कथं दीर्घकालं शयितुं शक्यम्। कश्चन दश वा नव वा मासानन्तः शयित्वा पुनर्योनिद्वारा दुष्करं निःसृत्य दुःसह्यं स्यादिति वैराग्यं ग्राहयति श्रुतिरित्यर्थः। जातस्य पुनरनर्थो नास्तीत्याशङ्क्याह। स एवमिति। यावदायुषमित्येतद्व्याचष्टे। पुनरिति। घटीयन्त्रवदूर्द्ध्वं गमनार्थं वा निषिद्धं कर्म्म पौनःपुन्येनाचरन् यावत्कर्म्मणार्ज्जितमायुस्तावदस्मिन्देहे जीवति ततो म्रियते। तथा च जातस्य मृत्युप्रोप्यान्नास्ति सम्यग्ज्ञानं विना स्वस्तिप्राप्तिरित्यर्थः। अस्तु तर्हि मृतस्य कृतकृत्यतेत्याशङ्क्याह। तमेवमिति। सर्व्वस्य तर्हि मृतस्य पारलौकिकत्वं स्यादिति चेन्नेत्याह। यदीति। तदा परलोकं

भा० भवति तस्मा एवाग्नये हरन्ति स्वामेवयोनिमग्निमापादयन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीत्ययं प्रश्नः प्रत्युपस्थितोऽपाकर्त्तव्यतया । तत्र लोकं प्रत्युत्थितानामधिकृतानां गृहमेधिनां च इत्यमेव यथोक्तं पञ्चाग्निदर्शनं द्युलोकाद्यग्निभ्यो वयं क्रमेण जाता अग्निस्वरूपाः पञ्चाग्न्यात्मान इत्येवं विदुर्जानीयुः । कथमवगम्यते इत्थं विदुरिति । गृहस्था एव उच्यन्ते नान्य इति । गृहस्थानां ये त्वनित्थं विदुः केवलेष्टापूर्त्तदत्तपरास्ते धूमादिना चन्द्रं गच्छन्तीति वक्ष्यति । ये चारण्योपलक्षिता वैखानसाः परिव्राजकाश्च श्रद्धातप इत्युपासते तेषाञ्चेत्थंविदां सहार्चिरादिना

आ० प्रति कर्मसंख्या निर्द्दिष्टमिति पूर्वेण सम्बन्धः । युक्तञ्च तन्मृतस्याग्न्यर्थं नयनमित्याह । यत इति ॥ ९ ॥

स उपवाक्षत इत्यादिनोक्तमनुवदति । वेत्थेति । प्रत्युपस्थितं प्रश्नोत्पत्तिदर्शनेन प्रसक्तमिति यावत् । तत्र इत्थं विदुरित्येतद्व्याचष्टे । तत्रेत्यादिना । समुच्चयार्थमेव स्फुटयति । लोकमिति । निर्द्धारणार्था षष्ठी । वेदनप्रकारमनुवदति । द्युलोकादीति । तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीत्युत्तरत्र सम्बन्धः । साधारण्योक्तेर्विशेषे सङ्कोचो हेतुं विना न सिध्यतीति शङ्कते । कथमिति । पारिशेष्यं सङ्कोचकमिति परिहरति । गृहस्थानामिति । षष्ठी निर्धारणे । अतश्च केवलकर्म्मिणो गृहस्था न विदुरिति यद्वक्ष्यन्तीति शेषः । पारिव्राजका वानप्रस्थाश्च गृहस्थान्तामिति चेन्नेत्याह । ये चेति । केषां तर्हि गृहस्थमत आह । पारिशेष्यादिति । गृहस्थ एव । हेत्वन्तरमाह । अग्निहोत्रेति । तदाऽऽन्त्यपूर्वं परिणामात्मकं जगदत्र पञ्चधा प्रविभज्याग्नित्वेन दर्शनमुक्तं

भा० गमनं वक्ष्यति। पारिशेष्यात् अग्निहोत्राद्याहुतिसम्बन्धाच्च गृहस्था एव गच्छन्ति इत्थं विदुरिति॥

ननु ब्रह्मचारिणोऽप्यगृहीता ग्रामश्रुत्यारण्यश्रुत्या चानुपलक्षिताश्च विद्यन्ते कथं पारिशेष्यसिद्धिः। नैष दोषः। पुराणस्मृतिप्रामाण्यात्। ऊर्ध्वरेतसां नैष्ठिकब्रह्मचारिणामुत्तरेणार्यम्णः पन्थाः प्रसिद्धः। अतस्तेऽप्यरण्यवासिभिः सह गमिष्यन्ति। उपकुर्वाणकास्तु स्वाध्यायग्रहणार्था इति न विशेषनिर्देशार्हाः। नन्वूर्ध्वरेतस्त्वं चेदुत्तरमार्गप्रतिपत्तिकारणं पुराणस्मृतिप्रामाण्यादिष्यते हन्त विद्वत्त्वमनर्थकं प्राप्तम्॥

आ० मार्गप्राप्तिसाधनं चोद्यते। अतो विद्यायास्तत्सम्बन्धाद्गृहस्थानामपि तत्सम्बन्धस्य प्राप्तत्वात् तेषामेवेह ग्रहणमुचितमित्यर्थः।

पारिशेष्यमाक्षिपति। नन्विति। ग्रामे सपत्नीको वासः। न च ब्रह्मचारिणो पत्नीसम्बन्धः। तत्र ग्रामश्रुत्या ब्रह्मचारिणो गृहीताः। गुरुकुलवासित्वाच्च नारण्यश्रुत्योपलक्षिताः। ततस्तेषामिह ग्रहणसम्भवान्न पारिशेष्यमित्यर्थः। किं नैष्ठिकब्रह्मचारिणोऽप्येत्थं विदुरिति गृह्यन्ते किं वोपकुर्वाणा इति विकल्प्याद्यं दूषयति। नैष दोष इति। अष्टाशीति सहस्राणि यतीनामूर्ध्वरेतसाम्। स्थानं तु यत्तेषां तदेव गुरुवासिनामित्यादिपुराणस्मृतेः श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यान्नैष्ठिकब्रह्मचारिणामूर्ध्वरेतसामादित्यसम्बन्धेनोत्तरायणेनोपलक्षितो देवयानाख्यो मार्गो यावता प्रसिद्धस्तस्मात्तेषामरण्यवासिभिः सहाखण्डितब्रह्मचर्येणैवार्चिरादिगतिलाभान्न पञ्चाग्निवित्त्वेन प्रयोजनमिति पारिशेष्यसिद्धिरित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह। उपकुर्वाणकास्त्विति। ते हि स्वाध्यायग्रहणार्थास्तस्मिन् गृहीते स्वेच्छावशादाश्रमान्तरं गच्छन्तस्तत्त्वेनैव फलवन्तो भवन्तीति न गृहस्थादिभ्यो विभज्येत्थं विदुरिति निर्देशमर्हन्तीत्यर्थः। किं नैष्ठिकानां ब्रह्मचारिणामुत्तरमार्गप्राप्तिसम्भवादनर्थकत्वं विद्वत्त्वं प्राप्तमिति श्रुतिविरोधात्। द्वितीये तु पारिशेष्यसिद्धिवादवैयर्थ्यमिति शङ्कार्थः॥

भा॰ न गृहस्थान् प्रत्यर्थवत्त्वात्। ये गृहस्था अनित्यं विदुस्तेषां स्वभावतो दक्षिणो धूमादिः पन्था. प्रसिद्धस्तेषां ये इत्थं विदुः सगुणं वाऽन्यद्ब्रह्म विदुः। अथ यद् चैवास्मिन् शव्यं कुर्व्वन्ति यदि च नार्चिषमेवेति लिङ्गादुत्तरेण ते गच्छन्ति। नमूर्द्धरेतसां गृहस्थानाञ्च समाने आश्रमित्वे ऊर्द्धरेतसामेवोत्तरेण पथा गमनं न गृहस्थानामिति न युक्तं। अग्निहोत्रादिवैदिककर्म्मबाहुल्ये च सति नैष दोषः। अपूता हि ते ॥ शत्रुमित्रसंयोगनिमित्तौ हि .तेषां

आ॰ किमित्थंवित्त्वं नैष्ठिकान् प्रत्यनर्थकमित्युच्यते किं वा सर्व्वानेव प्रतीति विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति। न गृहस्थानिति॥ तान् प्रत्यर्थवत्त्वमेवेत्थंवित्त्वस्य विभज्य समर्थयते। ये गृहस्था इति॥ स्वभावतस्तदनुष्ठितेष्टापूर्त्तबलादित्यर्थं। तेषामेव गृहस्थानां मध्ये ये केचिदुक्तेन प्रकारेणेत्थं पञ्चाग्निदर्शनं विदुरन्येऽन्यद्वा सगुणं ब्रह्म विदुस्ते देवयानेनोत्तरेण पथा गच्छन्तीति सम्बन्धः। न केवलं गृहस्थानां पञ्चाग्निवित्त्वमेव किन्तु सगुणब्रह्मवित्त्वमपि तेषामस्तीति प्रमाणमाह। अथेति॥ अन्त्येष्टिकार्य्याकार्य्ययोरविशेषेण ब्रह्मविदामर्च्चिरादिगतिश्रवणाद्भक्ति गृहस्थानामपि ब्रह्मवित्त्वमिति गम्यते। पारिव्राजकादिष्वन्त्येष्ट्यसम्भवेन विद्याफलुतेरपि दुर्व्वचत्वादित्यर्थः। विहितत्वाविशेषादाश्रमाणां तुल्यत्वमाश्रित्य शङ्कते। नन्विति॥ साम्यमुक्त्वा गृहस्थेषु विशेषं दर्शयति। अग्निहोत्रादीति॥ वैदिकानि कर्म्माणि भूयांसि सन्ति। तेषाञ्च बाहुल्ये सत्यविदुषामूर्द्धरेतसामेव देवयानेन पथा गमनं न गृहस्थानामित्ययुक्तं। साधनभूयस्त्वे फलभूयस्त्वन्यायविरोधादित्यर्थं.॥ आश्रमित्वाविशेषेऽपि धर्म्मविशेषादिशुद्धितारतम्यसम्भवाद्वैकल्प्यमिति परिहरति। नैष दोष इति॥

भा॰ रागद्वेषौ । तथा धर्माधर्मौ हिंसानुग्रहनिमित्तौ । हिंसानृतमायाऽब्रह्मचर्यादि चानेकशुद्धिकारणमप्यपरिहार्यं तेषाम् । अतोऽपूताः । अपूतत्वान्नोत्तरेण पथा गमनं । हिंसानृतमायाऽब्रह्मचर्यादिपरिहाराच्च । गृहस्थात्मनो ह्येतरे अनुमितरागद्वेषादिपरिहाराच्च विरजसस्तेषां युक्त उत्तरः पन्थाः । तथा च पौराणिकाः । ये प्रजामीषिरेऽधीरास्ते श्मशानानि भेजिरे । ये प्रजां नैषिरे धीरास्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे इत्याहुः । इत्थंविदां गृहस्थानामरण्यवासिनां च समानमार्गत्वेऽमृतत्वे फले च सत्यरण्यवासिनां विद्यानर्थक्यं प्राप्तम् । तथा च श्रुतिविरोधः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विन इति । स एनमविदितो न भुनक्तीति च विरुद्धम् । न । आभूतसंप्लवस्थानस्यामृतत्वेन विवक्षितत्वात् ॥

व्या॰ कथं गृहस्थानामग्निहोत्रादिभूयोधर्मवतां विद्याहीनानामप्यपूतत्वं तत्राह । अनुमितेति । अब्रह्मचर्यादीत्यादिपदेन परिग्रहीतादि गृह्यते । अशुद्धिबाहुल्यकारणमत्र शब्दार्थः । तुल्यमूर्ध्वरेतसामप्यशुद्धिहेतुबाहुल्यादपूतत्वमित्याशङ्क्याह । हिंसेति । ऊर्ध्वरेतसां पूतत्वे सिद्धे फलितमाह । तेषामिति । ऊर्ध्वरेतसां देवयाने पथ्यनुप्रवेशे प्रमाणमाह । तथा चेति । पौराणिका आहुरिति सम्बन्धः । आश्रमधर्ममात्रमार्गद्वारेणामृतत्वमूर्ध्वरेतसामुक्तमाक्षिपति । इत्थं विदामिति । तेषां विद्यानर्थक्यमिष्टमेवेत्याशङ्क्याह । तथा चेति । स परमात्मा स्वयमज्ञातः सन्नेनमधिकारिणमपवर्गप्रदानेन न पालयतीति च वाक्यं विद्यामन्तरेणामृतत्वं ब्रुवतो विरुद्धमित्यर्थः । ऊर्ध्वरेतसाममृतत्वस्यापेक्षिकत्वात्तत्र विद्यानर्थक्यमेवेति परिहरति । आभूतेति ।

भा॰ तथैवोक्तं पौराणिकैः। आभूतसम्प्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति। यच्चात्यन्तिकममृतत्वं तदपेक्षया न तत्र दक्षिणा यन्ति न एनमविद्वांसो न भुनक्तीत्याद्याः श्रुतयः इत्यतो न विरोधः। न च पुनरावर्त्तन्ते इतीमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्त इत्यादिश्रुतिविरोध इति चेत्। न। इमं मानवमिति विशेषणात्तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीति च। यदि ह्येकान्तेनैव नावर्त्तेरन्निमं मानवमिहेति च विशेषणमनर्थकं स्यात्। इममिहेत्याकृतिमात्रमुच्यत इति चेत्। न। अनावृत्तिशब्देनैव नित्यानावृत्त्यर्थस्य प्रतीतत्वादाकृतिकल्पनाऽनर्थिका। अत इममिहेति च विशेषणार्थवत्त्वाय अन्यत्रावृत्तिः कल्पनीया। न च सदेकमेवाद्वितीय मित्येव प्रत्ययवतां मूर्द्धन्यया नाड्याऽर्चिरादिमार्गेण गमनं॥

व्या॰ आपेक्षिकममृतत्वमित्यत्र प्रमाणमाह। तथैवेति। यत्र गता मयमाना मुक्तिभाजो न भवन्तीत्युक्तं तत्रैव तत्त्वमिधायिति यावत्। कथं तर्हि यथोक्तश्रुतिविरोधसमाधिरित्याशङ्क्याह। यच्चेति। आदिशब्दस्तमेव विदित्वाऽमृत इह भवतीत्यादिश्रुतिसङ्ग्रहार्थः। आपेक्षिकामृतत्वे श्रुतिविरोधो न शक्यते परिहर्त्तुमिति शङ्कते। न चेति। आदिशब्दस्तेषामिह न पुनरावृत्तिरित्यादिवाक्यसङ्ग्रहार्थः। इममिहेति विशेषणावष्टम्भेन निराचष्टे। नेत्यादिना। तदेव व्यतिरेकमुखेन विशदयति। यदीति। सर्व्वकल्पेषु श्रुतिरेता दृशत्वादिममिहेति पदद्वयसामान्येन सर्व्वकल्पविषये विशेषणानर्थक्यं दुर्व्वारमित्युत्तरमाह। नानावृत्तीति। विधान्तरेण विशेषणार्थसम्भवे फलितमाह। अत इति। यस्मिन् कल्पे ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तस्मात्कल्पान्तरमन्यत्रेत्युक्तं। ऊर्द्ध्वरेतसामाश्रमधर्म्ममात्रनिष्ठानाममृतत्वमपेक्षिकमुपक्षिप्तं। सम्प्रति तेषामेव साक्षात्कृतब्रह्मतत्त्वानामात्यन्तिकममृतत्वं गतिनिरपेक्षं सिध्यतीत्याह। न चेति।

भा॰ ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति। तस्मात्तत्सर्व्वमभवत्। न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति। अत्रैव समवलीयन्त इत्यादिश्रुतिभ्यस्तेभ्यः। न तस्माज्जीवादुत्क्रमिषोः प्राणा नोत्क्रामन्ति सहैव गच्छन्तीत्ययमर्थः कल्प्यत इति चेत्। न। अत्रैव समवलीयन्त इति विशेषणानर्थक्यात्। सर्व्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति च प्राणैर्गमनस्य प्राप्तत्वात्। तस्मादुत्क्रामन्तीत्यनाशङ्कैवैषा। यदापि मोक्षस्य संसारगतिवैलक्षण्यात्प्राणानां जीवेन सहागमनमाशङ्क्य तस्मान्नोत्क्रामन्तीत्युच्यते तदाप्यत्रैव समवलीयन्त इति विशेषणमनर्थकं स्यात्। न च प्राणैर्वियुक्तस्य गतिरुपपद्यते॥ जीवत्वं वा। सर्व्वगतत्वात्सदात्मनो निरवयवत्वात् प्राण सम्बन्धमात्रमेव ह्यग्निविस्फुलिङ्गवज्जीवत्वं भेदकारणमिति॥

आ॰ तेषां गत्यादिनिरपेक्षमात्यन्तिकममृतत्वं भवतीत्यत्र प्रमाणमाह। ब्रह्मैवेति॥ न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति माध्यन्दिनश्रुतिमनुसृत्य न तस्येत्यादिका काण्वश्रुतिरपि नेतव्येति शङ्कते। न तस्मादिति। वाक्यशेषविरोधान्नैवमिति दूषयति। नामेति॥ श्रुत्यन्तरालोचनायामपि न स्वयूथ्यकल्पनेत्याह। सर्व्वे प्राणा इति॥ प्राणैः सह जीवस्येति शेषः। संसारदशायां प्राणै सह विज्ञानात्मनो गमनेऽपि मोक्षे नास्ति प्राणानां जीवेन सह गमनमित्याशङ्कायां न तस्मादित्यादिवाक्यमित्याशङ्क्याह। यदापीति। भवतु प्राणानामत्रैव समवसयस्तथापि जीवस्य गमनाय तममृतत्त्वमित्याशङ्क्याह। न चेति। कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि। कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति। स प्राणमसृजतेति श्रुतेरिति शेषः। किञ्च प्राणैर्वियुक्तस्य चिदात्मनो जीवत्वं नोपपद्यते प्राणोपाधिकस्यैव तस्य जीवशब्दवाच्यत्वादित्याह। जीवत्वं वेति।

भा० परमात्मविद्यायां जीवस्य गतिर्वा न शक्या परिकल्पयितुं। श्रुतविरोधप्रसङ्गात्। न च मनोऽन्तरवयवः स्फुटितो जीवाख्यः सद्रूप च्छिद्रीकुर्वन् गच्छतीति शक्यं कल्पयितुं। तस्मात्तयोर्द्धि-नायमप्यस्तमेतीति सगुणब्रह्मोपासकस्य प्राणैः सह नाड्या गमनं सापेक्षमेव चाप्तमर्थं। न मावागोच इति गम्यते। तदपराजितापूर्मादिरं सदीयं सर इत्याद्युक्त्या तेषामेवैष ब्रह्मलोक इति विशेषणात्। अतः पञ्चाग्निविदो इत्थम्या ये चेमेऽरण्ये वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्च सह नैष्ठिकब्रह्मचारिभिः श्रद्धा तप इत्येवमाद्युपासते। श्रद्धावागाप-म्विनयोपर्थः। उपासनशब्दतात्पर्यार्थः। इष्टापूर्ते दत्त-

---

व्या० उपलक्षणं समर्थयते। चार्यर्णत्वादिति। चिदात्मा हि कल्पनायामधिष्ठाने सति स्वतो निर्भासे सर्वस्यात्मा। तस्मादस्मेवेदंस्पु-लिङ्गवत्तीयत्वाद्भेदसम्पादनं तस्य प्राणशब्दभाजनत्वेति वेदिकानां प्रसिद्धं। तथा च आत्मविद्यायां विद्वत्तनो जीवस्य गतिर्न शक्यते कल्पयितुं। तस्मात्पूर्वत्वादिप्रतिपादकश्रुतीनां प्रमाणत्वादित्यर्थः। सदात्मनः सर्वगतस्य जीवाख्यभेदकस्य न प्राणोपाधिकत्वं। किन्तु सत एव तदंशो जीवस्तथा चाविविदस्तु लिङ्गवत्तस्य गमनं लोपयत्येतिदिव्यामज्ञाह। न चेति। निष्कलं निष्क्रियं शान्तमित्यादिश्रुतेरिति शेषः। प्रकृतमर्थमुपसंहरति। तस्मादिति। निर्गुणब्रह्मविदामात्यन्तिकाम्रतत्वस्य गमनादिनिरपेक्षत्वादिति यावत्।

सगुणब्रह्मोपासकस्य सापेक्षममृतत्वमित्यत्र विशेषणश्रुतिमनुकूलयति। तदपराजितेति। आदिपदेन तदश्वत्थः सोमसवन इत्यादि गृह्यते। तेषामेव ब्रह्मविदामेष पूर्वोक्तविशेषणगुणो ब्रह्मण: सत्यलोकस्य लोको नान्येषामब्रह्मविदामिति विशेषदर्शनादमृतत्वं तेषां ब्रह्मलोकनिवासिभिः समं सापेक्षमेवेति निर्धारितमित्यर्थः। ऊर्ध्वरेतसामाश्रमान्तरनिष्ठानामपि ब्रह्म-

उ॰ ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभि-
सम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्य्यमाण पक्षमापूर्य्य-
माणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासाꣳस्तान् ॥ १ ॥
मासेभ्यः सम्वत्सरꣳ सम्वत्सरादादित्यमादि-

भा॰ मित्युपासत इति यद्वत् ॥ श्रुत्यन्तराच्च सत्यं ब्रह्म हिर-
ण्यगर्भाख्यमुपासते ते सर्व्वेऽर्चिषमर्चिरभिमानिनीन्देवता-
मभिसंविशन्ति प्रतिपद्यन्ते ॥

समानमन्यच्च चतुर्थगतिव्याख्यानेन । एष देवयानः
पन्था व्याख्यातः सत्यलोकावसानो नाण्डाद्बहिः । यद्-
न्तरा पितरं मातरञ्चेति मन्त्रवर्णात् । अथेत्यर्थान्तर-

टी॰ लोकोऽपि लभ्यते । गृहस्थानां पुनर्विदुषामेवेत्युपपाद्य प्रकृतिश्रुति-
व्याख्यानमनुवर्त्तयति । य इति । पूर्व्वोक्तपादिभ्यादिति
यावत् । पारिव्राजकाश्चेत्यमुख्य सन्न्यासिन स्त्रिदण्डिनो गृह्यन्ते
मुख्यसन्न्यासिनां ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति पृथक्कृतत्वात् । श्रद्धां
सत्यमुपासत इति श्रुत्यन्तरं । पञ्चाग्निविदो गृहस्थाः स्वाश्रमभा-
जश्च यथाभूर्द्ध्वरेतसः सत्यब्रह्मोपासकाश्चोभये सर्व्वशब्देनोच्यन्ते ॥
चतुर्थे यदुपकोशलविद्याया गतिव्याख्यानमतिदिष्टं तेन समान
मर्चिषोऽहरित्यादि वाक्यव्याख्यानं । तथाच तत्र पृथक्कर्त्तव्यमि-
त्याह । समानमिति । समानमित्युत्तरभागं व्याख्यानमुपसंह-
रति । एष इति । देवयानेन पथा वहिरण्डाद्यवस्थितं ब्रह्म
गन्तव्यमित्येके तान्प्रत्याह । नाण्डादिति । तत्र हेतुमाह । यदन्त-
रेति । पितरं द्युलोकं मातरञ्च पृथिवीं मध्ये द्वे सृती अण्डएवं
ताभ्यामिदं विश्वं कर्म्म ज्ञानाधिकृतं गच्छति । नचाण्डाद्वहिरस्ति
गतिद्वयमित्यर्थः । वेत्थ यदितोऽधिप्रजाः प्रयन्तीत्यस्य प्रश्नस्य प्रति-
वचनं देवयानोपदेशेन व्याख्यातं । सम्प्रति पितृयाणोपदेशेना-

उ॰ त्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः स एनां ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति ॥ २ ॥ अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभि सम्भवन्ति धूमाद्रात्रिꣳ रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणेति मासाꣳस्तान्नैते

भा॰ प्रस्तावनार्थौ य इमे गृहस्थाः । ग्राम इति गृहस्थानामसाधारणं विशेषणमरण्यवासिभ्यो व्यावृत्त्यर्थं ।

यथा वानप्रस्थपरिव्राजकानामरण्यं विशेषणं गृहस्थेभ्यो व्यावृत्त्यर्थं तद्वत् । इष्टापूर्ते इष्टमग्निहोत्रादिवैदिकं कर्म । पूर्त्तं वापीकूपतडागारामादिकरणं । दत्तं च बहिर्वेदि यथा शक्त्यर्हेभ्यो द्रव्यसंविभागो दत्तं । इत्येवंविधं परिचरणपरित्राणाद्युपासते इति शब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते दर्शनवर्जितत्वाद्धूमं धूमाभिमानिनीं देवतामाभिमुख्येन सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तयाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिं रात्रिदेवतां रात्रेरपरपक्षदेवतां एवमेव कृष्णपक्षाभिमानिनीमपरपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति

आ॰ ऽपि ग्रामनिवासित्वाविशेषादित्याशङ्क्याह । ग्राम इतीति । सर्व लोको हि वासो ग्राम इत्युच्यते । न च सर्वलोकत्वमूर्ध्वरेतसां युक्तं तथा च गृहस्थानामेव ग्रामविशेषणमसाधारणं न च तदर्थमूर्ध्वरेतोभ्यस्तेषां व्यावृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः । तदेव दृष्टान्तेन स्फुटयति ।

यथेति । वेदान्तर्भावव्यासेधाद्बहिर्वेदीति विशेषणमादौ दत्तमिति प्रतीकोपादानं पुनर्व्याख्याऽस्यानुवाद इत्यपुनरुक्तिः । इतिशब्दार्थमाह । इत्येवंविधमिति । परिचरणं गुर्वादिषु

उ॰ सम्वत्सरमभिप्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति ॥ ४ ॥

भा॰ सविता । तान् मासान् दक्षिणायनान् षण्मासाभिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्घचारिण्यो हि षण्मासदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तासु । नैते कर्म्मिणः प्रकृताः सम्वत्सरं सम्वत्सराभिमानिनीं देवतामभिप्राप्नुवन्ति । कुतः पुनः सम्वत्सरप्राप्तिप्रसङ्गो यतः प्रतिषिध्यते । अस्ति हि सम्वत्सरस्य प्रसङ्गो ह्येकस्यावयवभूते दक्षिणोत्तरायणे तत्रार्च्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्यो ऽवयविनः सम्वत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदवयवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः सम्वत्सरस्यापि पूर्व्ववत्प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तत्प्राप्तिं प्रतिषिध्यते नैते सम्वत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकं

आ॰ श्रुता परिशिष्टां दत्तां । आदित्यं नित्यस्वाध्यायादिसङ्ग्रहार्थं । उपासते तात्पर्य्येणानुतिष्ठन्तीति यावत् । कथमिति शब्दस्य यथोक्तार्थत्वमिति द्रष्टोपाध्यायः कथयतीतिवत्प्रकृतमाश्रमाभित्वादित्याशङ्क्याह । शब्दस्येति । देवयानाधिकृतेभ्यः सकाशात् पितृयाणाधिकृतेषु विशेषान्तरमाह । नैत इति । अप्राप्तप्रतिषेधो ऽयमिति शङ्कते । कुत इति ॥

प्राप्तिं दर्शयन्नुत्तरमाह । अस्ति हीति ॥ पूर्व्वसद्यथापूर्व्वं देवयानेन पथा ऽवयवेभ्यो ऽवयविनः सम्वत्सरस्य प्राप्तिस्तथेति यावत् । अमशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोदयति । गच्छतीति । चोप-

भा० पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसं। कोऽसौ यस्तैः प्राप्यः चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति। अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते नन्वसमर्थायेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैष दोषः। अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात्। न हि ते कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते। किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां भवन्ति। ते स्त्रीपशुभृत्यादिवत्। दृश्यते ह्यन्नशब्द उपकरणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं विशोऽन्नं राज्ञामित्यादि॥

न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो नास्ति। तस्मात्कर्मिणो देवानामुपभोग्या अपि सन्तः सुखिनो देवैः क्रीडन्ति। शरीरञ्च तेषां सुखोपभोगयोग्यं चन्द्रमण्डले आप्यमारभ्यते। तदुक्तं पुरस्ताच्छ्रद्धा शब्दा आपो द्युलोकाग्नौ हुताः सोमो राजा सम्भवतीति। ता आपः कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगताः द्युलोकं प्राप्य चन्द्रत्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति।

व्या० भाक्तिकमर्थं युक्त्या परिहरति। नैष दोष इति। स्त्र्यन्नप्रयोगमन्तरेण कथमुपकरणविषयोऽन्नशब्दो व्याख्यायते तत्राह। दृश्यतेति।
भवतु कर्मिणां देवान्प्रत्युपकरणत्वं तथापि स्वयमुपभोगाभावादनर्थकमिष्टादिकरणमित्याशङ्क्याह। न चेति। अन्योपभोग्यत्वमपि स्वयंभोगमात्रं तस्मादित्युच्यते। तथापि तेषां स्त्रीणामशरीरिणां कथं सुखोपभोगः सम्भवतीत्याशङ्क्याह। शरीरञ्चेति। कथमपां चन्द्रलोके शरीरारम्भकत्वं तदाह। तदुक्तमिति। अपामां सोमत्वमेवाभिलक्ष्यते ननु कर्मिदेहारम्भकत्वमित्या-

उ॰ तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमध्वानं पुनर्निवर्तन्ते

भा॰ अन्त्यायाश्च शरीराहुतावग्नौ हुतायामग्निना दह्यमाने शरीरे तदुत्था आपो धूमेन सहोर्द्ध्वं यजमानमावेष्ट्य चन्द्रमण्डलं प्राप्य कुशमृत्तिकास्थानीया बाह्यशरीरारम्भिका भवन्ति। तदारब्धेन च शरीरेणेष्टादिफलमुपभुञ्जाना आसते यावत्तदुपभोगनिमित्तस्य क्षयः कर्मणः। सम्पतन्ति येनेति सम्पातः कर्मणः क्षयो यावत्सम्पातं यावत्कर्मणः क्षय इत्यर्थः। तावत्तस्मिंश्चन्द्रमण्डले उषित्वा अथाऽनन्तरमेतमेव वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गं। पुनर्निवर्त्तन्त इति प्रयोगात्पूर्व्वमप्यसकृच्चन्द्रमण्डलं गता निवृत्ताश्चेति गम्यते। तस्मादिह लोके इष्टादिकर्मोपचित्य चन्द्रं गच्छन्ति। तत्क्षये चावर्त्तन्ते। क्षणमात्रमपि तत्र स्थातुं न

आ॰ शङ्काह। ता आप इति। कर्म्मसमवायिनीनामपां कर्म्मापूर्व्वद्वारा यजमानदेहे प्रतिष्ठानात् कथं द्युलोकप्रवेशादि सम्भवतीत्याशङ्क्याह। अन्त्यायाश्चेति। अद्भिरारब्धस्य शरीरस्य भोगायतनत्वं दर्शयति। तदारब्धेनेति।

तद्देवानामन्नमित्यादि व्याख्याय तस्मिन्नित्यादि व्याचष्टे। यावदिति। चन्द्रलोकस्तच्छब्दार्थः। यावत्सम्पातमुषित्वेति श्रूयते। कथमन्यथा व्याख्यायते तत्राह। सम्पतन्तीति। पुनःशब्दप्रयोगस्य तात्पर्य्यमाह। पुनरिति। अथेत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति। तस्मादिति। तच्छब्दपरामृष्टहेतुं स्फुटयति। स्थितीति। यथा दीपस्य स्नेहक्षये स्थितिनिमित्ताभावादस्थितिस्तथा चन्द्रलोके स्थितिनिमित्तस्येष्टादेर्भोगेन क्षयात्तत्र स्थित्यसम्भवाद्धानिरेवेत्यर्थः। तस्मिन्यावत् सम्पातमुषित्वेत्यत्र विचारयति। किम-

भा॰ लभ्यते। स्थितिनिमित्तकर्मक्षयात्। स्नेहक्षयादिव प्रदीपस्य। किं तत्र येन कर्मणा चन्द्रमण्डलमारूढस्तस्य सर्वस्य क्षये तस्मादवरोहणं किं वा सावशेष इति। किन्ततः॥

यदि सर्वस्यैव क्षयः कर्मणश्चन्द्रमण्डलस्थस्यैव मोक्षः प्राप्नोतीति। तिष्ठतु तावत्तत्रैव मोक्षः स्यान्नवेति। तत आगतस्येह शरीरोपभोगादि न सम्भवति। ततः शेषेणेत्यादिस्मृतिविरोधश्च स्यात्। नन्विष्टापूर्त्तदत्तव्यतिरेकेणापि मनुष्यलोके शरीरोपभोगनिमित्तानि कर्माण्यनेकानि सम्भवन्ति न च तेषां चन्द्रमण्डल उपभोगः। अतः

या॰ चेति। तस्य चन्द्रमण्डलप्रापकस्यातिरिक्तस्य च सर्वस्य कर्मणः क्षये प्रतीति यावत्। सावशेषोऽनुष्ठितकर्मणः सकाशादतिरिक्तेन केनचित्कर्मणा सहित सन्नित्यर्थः। पक्षद्वयेऽपि फलं पृच्छति। किन्तत इति।

तत्राद्यं पक्षं पूर्वपक्षिमुखेन प्रतिषिध्योत्तरपक्षमाह। यदीति। तत्रैव दूषणान्तरमाह। तिष्ठत्विति। चन्द्रमण्डल इत्यर्थः। तत चन्द्रमण्डलादित्येतत्। इहेत्येतल्लोकोक्तिः। आदिपदं शुभाशुभकर्मानुसारिसम्बन्धावरोहणार्थं। न केवलं सर्वकर्मक्षयपक्षे श्रुतिरेव विरुध्यते किन्तु स्मृतिश्चेत्याह। तत इति। चन्द्रलोके भोक्तव्यस्य कर्मणो भोगेन क्षयादूर्ध्वं शेषेणानुपभुक्तेन कर्मणा जन्म प्रतिपद्यन्त इत्याद्या स्मृतिः सर्वकर्मक्षयपक्षे विरुध्येत इत्यर्थः। सर्वकर्मक्षयपक्षे पूर्वपक्षिणा ऽन्यथावादिना प्रतिक्षिप्ते सावशेषपक्षमुक्तवादी प्रतिपद्यते। नन्विति। तान्यपि चन्द्रमण्डले भुक्तान्येवेति नावशेषोऽस्तीत्याशङ्क्याह। न चेति। न हि सर्वकर्मणां चन्द्रमण्डलप्रापकत्वमिति भावः। तर्हि चन्द्रमण्डले कर्मफलोपभोगाभावादवं तदारोहे वैयर्थ्यमाशङ्क्याह। यन्निमित्त-मिति। अविरोधश्चन्द्रमण्डले भोगस्य शेषकर्मसद्भावस्य चेति शेषः। यत्तु तत इत्येतदादिस्मृतिविरोध इति तत्राह।

भा॰ क्षीणानि तानि । यन्निमित्तं चन्द्रमण्डलमारूढस्तान्येव क्षीणानीत्यविरोधः । शेषशब्दस्य सर्व्वेषां कर्म्मत्वसामान्याद-विरुद्धः ॥

अत एव च तत्रैव मोक्षः स्यादिति दोषाभावः । विरुद्धानेकयोन्युपभोगफलानाञ्च कर्म्मणामेकैकस्य जन्मारा-रम्भकत्वसम्भवात् । न चैकस्मिञ्जन्मनि सर्व्वकर्म्मणां क्षय उपपद्यते । ब्रह्महत्यादेर्य्यैकैकस्य कर्म्मणोऽनेकजन्मारम्भक-त्वस्मरणात् । स्थावरादिप्राप्तानाञ्चात्यन्तमूढानामुत्कर्ष-हेतोः कर्म्मण आरम्भकत्वासम्भवात् । गर्भभूतानाञ्च स्रंसमानानां कर्म्मासम्भवे संसारानुपपत्तिः । तस्मान्नैकस्मि-

---

आ॰ शेषशब्दस्येति ॥ निःशेषेष्वपि भुक्तेषु कर्म्मस्वभुक्तकर्म्मसु शेष शब्दो न विरुध्यतेऽभुक्तानां कर्म्मणां कर्म्मत्वस्य तुल्यत्वात्प्राभ सावशेषपक्षे श्रुतिविरोधोऽस्तीत्यर्थः ॥

यच्चन्द्रमण्डलस्थस्यैव मोक्षः स्यादिति तत्राह । अत एवेति ॥ शेषकर्म्मसद्भावादेवेति यावत् । इतश्च कर्म्मशेषसिद्धिरित्याह । विरुद्धेति ॥ आरम्भकत्वसम्भवादेकजात्युपभोग्यकर्म्मक्षयेऽपि कर्म्मशेष सम्भवतीति ॥ यद्येकस्मिञ्जन्मनि सर्व्वाणि क्षीयन्ते कर्म्माणि प्रायस्यैकभविकत्वादित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ एकभविकान्या-यस्योपरिष्टान्निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ इतश्च शेषकर्म्म सिद्धिरित्याह । ब्रह्महत्यादेश्चेति ॥ श्वसूकरखरोष्ट्राणामित्यादि-स्मरणं घृतभाण्डस्थेहशेषवत भुक्तस्यैव कर्म्मणः शेषात्तुनरावृत्ति-र्भविष्यतीत्यत आह । स्थावरादीति ॥ शेषकर्म्मसिद्धौ हेत्वन्तर माह । गर्भभूतानामिति ॥ कर्म्मशेषसद्भावमुपसंहरति । तस्मा-दिति ॥ एकस्यापि कर्म्मणोऽनेकजन्महेतुत्वं तच्छब्दार्थः । मता-न्तरमुत्थापयति । यत्त्विति ॥ यावत्प्रवृत्तफलं कर्म्म न क्षीयते तावत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धादन्यानि कर्म्माणि स्वफलं नारभन्ते । तस्य

भा॰ जन्मनि सर्व्वेषां कर्मणामुपभोगः। यत्तु केचिदुच्यते सर्व्वकर्माशयोपमर्द्देन प्रायेण कर्मणां जन्मारम्भकत्वं ॥

तत्र कानिचित्कर्माण्यनारम्भकत्वेनैव तिष्ठन्ति कानिचिज्जन्मान्तरमारभन्त इति नोपपद्यते। मरणस्य सर्व्वकर्माभिव्यञ्जकत्वात् स्वगोचराभिव्यञ्जकप्रदीपवदिति। तदसत्। सर्व्वस्य सर्व्वात्मकत्वाभ्युपगमात्। न हि सर्व्वस्य सर्व्वात्मकत्वे देशकालनिमित्ताविरुद्धत्वात् सर्व्वात्मनोपमर्द्दः। कस्यचित्क्वचिदभिव्यक्तिर्वा सर्व्वात्मनोपपद्यते। तथा कर्मणामपि साश्रयाणामुपमर्द्दो भवेत्। यथा च पूर्व्वानुभूतमनुष्यमयूरमर्कटादिजन्माभिसञ्जाताविरुद्धानेकवासना मर्कटस्य-

---

व्या॰ काले तु प्रतिबन्धकाभावात्सर्व्वकर्माशयसङ्घातोपमर्द्देन तेषामुत्तरशरीरारम्भकत्वमविरुद्धमित्यर्थः।

तथापि कथं शेषकर्मसद्भावसिद्धिरित्यत आह। तथेति। यदारम्भककर्मणां सर्व्वेषामुत्तरशरीरारम्भकत्वे सतीति यावत्। प्रयाणकाले यानि कर्माण्यभिव्यक्तानि तान्येवोत्तरशरीरारम्भकाणि इतरेषां न शरीरारम्भकत्वमिति दूषयति। तदसदिति। मधुमाधवयोरिव न्यायेन सर्व्वस्य सर्व्वात्मकत्वात् ग्रीष्मादेरपि तथात्वात् सर्व्वात्मनोपमर्द्दानुपपत्तिरित्यर्थः। उक्तमर्थमुपपादयितुं सामान्यन्यायमाह। न हीति। सर्व्वं सर्व्वस्य कारणं कार्यं चेति न्यायेन सर्व्वस्य सर्व्वात्मकत्वे स्थिते सति कस्यचित् क्वचित् सर्व्वात्मनोपमर्द्दः। तथाभिव्यक्तिर्व्वा नोपपद्यते। प्रतीपगामोपमर्द्दादेर्द्दर्शनविरोधादित्यर्थः। उक्तन्यायं प्रकृते योजयति। तथेति। इतरथ कर्मणैव सम्भवतीति कर्माशयानाह। यथा चेति। पूर्व्वं कर्मणानुभूतानि यानि मनुष्यादिजन्मानि तैरभिव्यक्ताः सर्व्वादितो विरुद्धा या भुक्ता वासनास्ताः।

भा० प्रापकेन कर्मणा मर्कटजन्मारभ्यमाणेन नोपमृद्यन्ते तथा कर्माण्यप्यन्यजन्मप्राप्तिनिमित्तानि नोपमृद्यन्त इति युक्तं ॥ यदि हि सर्वाः पूर्वजन्मानुभववासना उपमृद्येरन् मर्कटादिजन्मनिमित्तेन कर्मणा मर्कटजन्मन्यारब्धे मर्कटस्य जातमात्रस्य मातुः शाखायाः शाखान्तरगमने मातुरुदरसंलग्नत्वादिकौशलं न प्राप्नोति । इह जन्मन्यनभ्यस्तत्वात् । न चातीतानन्तरजन्मनि मर्कटत्वमेवासीत्तस्येति शक्यं वक्तुं । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुतेः । तस्माद्वासनावन्नाशेषकर्मोपमर्द इति शेषकर्मसम्भवः । यत एवं तस्माच्छेषेणोपयुक्तात्कर्मणः संसार उपपद्यत इति न कश्चिद्विरोधः । कोऽसावध्वा यं प्रति निवर्तन्त इत्युच्यते । यथेतं यथागतं निवर्तन्ते । ननु मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चान्द्रमसमिति गमन-

---

टी० तिर्यक्शरीरप्रापकेण कर्मणा तस्मिन्नारभ्यमाणेन निवर्त्यन्त इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति ॥

दृष्टान्तं विवृणोति । यदि हीति ॥ व्यवहितवासनोच्छेदेऽपि नाव्यवहितस्तदंश उच्छिद्यते ॥ तथा चानन्तरजन्मोत्थवासनासामर्थ्यान्मर्कटशिशोर्यथोक्तकौशलमविरुद्धमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ किञ्च पूर्वप्रज्ञा चेत्यविशेषेण पूर्वजन्मार्जितवासना जीवमनुगच्छतीति श्रवणाद्व्यवहितपूर्वजन्मवासनैव तमन्वेतीति न शक्यं विशेषतो वक्तुमित्याह । तं विद्येति ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिकं निगमयति । तस्मादिति ॥ शेषकर्मसद्भावं फलितमाह । यत इति ॥ उपयुक्तात्कर्मणः शेषेणेति सम्बन्धः । कश्चिदिति श्रौतो वा स्मार्तो वा यौक्तिको वा लौकिको वेत्यर्थः ॥ एतमेवाध्वानमिति प्रकृतमध्वानं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कोऽसावित्यादिना ॥ यथे-

उ॰ यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति ॥ ५ ॥ अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहि

भा॰ क्रम उक्तो न तथा निवृत्तिः । किन्त्वाकाशाद्वायुमित्यादि कथं यथेतमित्युच्यते । नैष दोषः । आकाशप्राप्तेस्तुल्यत्वात्पृथिवीप्राप्तेश्च ॥

न चात्र यथेतमेवेति नियमोऽनेकविधमपि निवर्त्तनं पुनर्निवर्त्तन्त इति तु नियमः । अत उपलक्षणार्थमेतद्यथेतमिति । अतो भौतिकमाकाशं तावत्प्रतिपद्यन्ते । यास्तेषां चन्द्रमण्डले शरीरारम्भका आप आसंस्तास्तेषां तत्रोपभोगनिमित्तानां कर्मणां क्षये विलीयन्ते । घृत-

---

आ॰ यथेतमित्युक्तमाक्षिपति । नन्विति । किं यथेतमित्येतदेव न सम्भवति । किं वा यथेतमेवेति नियमो नोपपद्यते । तत्राद्यं दूषयति । नैष दोष इति ।

द्वितीयं प्रत्याह । न चेति । यथेति निवर्त्तितव्यता । अनेकविधमपीति यथागतिक्रमो दर्शितो न तथा निवृत्तिर्नियता । किन्तु विधान्तरेणापि सम्भवतीत्यर्थः । निवृत्तौ क्रमनियमाभावे कीदृशो नियमो विवक्षित इत्याशङ्क्याह । पुनरिति । केनाभिप्रायेण तर्हि यथेतमित्युक्तमत आह । अत इति । गतिक्रमवदिह निक्रमे नियमाभावेऽप्युक्त इत्यर्थः । उक्तं च यथेतमनेवंविधमेति । निवृत्तिनियमे फलितमाह । अत इति । परमाकाशं व्यावर्त्तयितुं भौतिकमित्युक्तं । कथं पूर्वसिद्धाकाशतादात्म्यं प्रतिपद्यते इत्याशङ्क्य तत्सादृश्यमनमेव तद्भावापत्तिरित्युपपद्यते । ना भाव्यापत्तिरिति न्यायादित्याह । यास्तेषामिति । एतस्य ताभ्यां काठिन्यत्यागात्मकाशभूताद्य तस्याविर्भविता कर्मक्षयेऽप्यवरोहन

उ० यवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो

भा० संस्थानमिवाग्निसंयोगेन ता विलीना अन्तरिक्षस्था आकाश-भूता इव सूक्ष्मा भवन्ति। ता अन्तरिक्षाद्वायुर्भवन्ति। वायु-प्रतिष्ठा वायुभूता इतश्चामुतश्चोह्यमानास्ताभिः सह क्षीण-कर्म्मा वायुर्भूतो भवति। वायुर्भूत्वा ताभिः सहैव धूमो भवति। धूमो भूत्वाऽभ्रं अभरणमात्ररूपो भवति। अभ्रं भूत्वा ततः सेचनसमर्थो मेघो भूत्वा उन्नतेषु प्रदेशेष्वथ-प्रवर्षति। वर्षधारारूपेण शेषकर्म्मा पततीत्यर्थः। त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इत्येवम्प्रकारा क्षीणकर्म्माणो जायन्ते। क्षीणकर्म्मणामनेकत्वाद्बहुवचन-निर्द्देशः। मेघादिषु पूर्व्वेष्वेकरूपत्वादेकवचननिर्द्देशः। यस्माद्गिरितटदुर्गनदीसमुद्रारण्यमरुदेशादिसन्निवेशसह-

---

व्या० सूक्ष्मा इव भवन्तीत्यर्थः। आकाशाद्वायुमित्यस्यार्थं साधयति। ता अन्तरिक्षादिति। उन्नतेषु समुद्रादिव्यतिरिक्तेषु प्रदेशेष्विति यावत्। त इत्यनुशायिनो निर्दिश्यन्ते। इहेति पृथिवी कथ्यते। कथमस्मिन् वाक्ये बहुवचनेनानुशायिनां बहुत्वा निर्द्दिश्यन्त इत्याह। क्षीणकर्म्मणामिति। कथं मेघो भूत्वा प्रवर्षतीत्यादावेकवचन-निर्द्देशस्तत्राह। मेघादिष्विति। ये पूर्व्वे मेघादयो नभोऽन्तास्तेषु प्रत्येकमभिमानिदेवतानामेकरूपत्वात्तदुपश्लिष्टानामनुशायिना-मप्येकवचनेन निर्द्देशो युक्त इत्यर्थः। अतो वै खल्वित्यादि वाक्यं व्याचष्टे। यस्मादिति। अनुशायिना दुःखनिःसरणमित्युक्तं प्रपञ्चयति। यत इत्यादिना। मकरादिभिर्भक्षितानामनुशायिनां तेभ्यस्तत्समानजातीयत्वेन समुद्भवो भविष्यतीति चेन्नेत्याह।

उ॰ रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति ॥ ६ ॥

भा॰ स्राणि वर्षधाराभिः पतितानां। अतस्तस्माद्धेतोर्वै खलु दुर्निष्प्रपतरं दुर्निष्क्रमणं दुर्निःसरणं। यतो गिरितटादुदकस्रोतसोह्यमाना नदीः प्राप्नुवन्ती ततःसमुद्रं। ततो मकरादिभिर्भक्ष्यन्ते। तेऽप्यन्येन। तत्रैव च सह मकरेण समुद्रे विलीनाः समुद्राम्भोभिर्जलधरैराकृष्टाः पुनर्वर्षधाराभिर्मरुदेशे शिलातटे वाऽगम्ये पतितास्तिष्ठन्ति। कदाचिद्व्यालमृगादिपीता भक्षिताश्चान्यैः॥

तेऽप्यन्यैरित्येवंप्रकाराः परिवर्त्तेरन्। कदाचिदभक्ष्येषु स्थावरेषु जातास्तत्रैव शुष्येरन्। भक्ष्येष्वपि स्थावरेषु जातानां रेतःसिग्देहसम्बन्धो दुर्लभ एव। बहुत्वात् स्थावराणामिति। अतो दुर्निष्क्रमणत्वं। अथवाऽतोऽस्माद्व्रीहियवादिभावाद्दुर्निष्प्रपतरं दुर्निर्गमनतरं। दुर्निष्प्रपतरमिति तकार एको लुप्तो द्रष्टव्यः। व्रीहिय-

व्या॰ तेऽपीति। मकरादयोऽपि अन्यादिभिरन्यैर्भक्ष्यन्ते तदा च समुद्रे पतितानामनुशायिनां तत्रैव नाशः स्यादित्यर्थः। तत्रैव-मनुशायिनः समुद्रे लीना न तत्र पुनरुत्थातुं शक्नुवन्ति। तदा च कर्मविनाशः स्यादित्याशङ्क्याह। जलधरैरिति। समुद्राम्भोभिरिति तृतीया सहार्थे। तर्हि सर्वदा क्षेपभुक्तानामनुशायिनां तत्समानजातीयदेहभोगः स्यादिति चेन्नेत्याह। भक्षिताश्चेति।
येनादिं कर्मादृष्टं भक्ष्यते [illegible] नामनुशायिनामुदय स्यादिति चेन्नेत्याह। तेऽपीति। तथापि [illegible] परिवर्त्तन्ते [illegible] कदाचित्[illegible] चेत्

भा० यादिभावो दुर्निष्प्रपततरस्तस्मादपि दुर्निष्प्रपतराद्रेतःसिग्देहसम्बन्धो दुर्निष्प्रपततर इत्यर्थः। यस्मादूर्द्ध्वरेतोभिर्बालैः पुंस्त्वरहितैः स्थविरैर्वा भक्षिता अन्तराले शीर्यन्ते। अनेकत्वादन्नादानां। कदाचित्काकतालीयन्यायेन रेतःसिग्भिर्भक्ष्यन्ते यदा तदा रेतःसिग्भावं गतानां कर्मिणां वृत्तिलाभः। कथं यो यो ह्यन्नमत्ति अनुशयिभिः संश्लिष्टं रेतःसिक् यश्च रेतः सिञ्चत्यृतुकाले योषिति तद्भूय एव तदाकृतिरेव भवति। रेतोरूपेण तदवयव आकृतिभूयस्त्वं भूय इत्युच्यते रेतोरूपेण योषिति॥

रेतसो रेतःसिगाकृतिभावितत्वात्। सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूतमिति हि श्रुत्यन्तरात्। अतो रेतःसिगाकृतिरेव भवतीत्यर्थः। तथा हि पुरुषात्पुरुषो जायते

आ० त्याह। कदाचिदिति। तथापि भक्षेषु जातानां रेतःसिग्योगः सुलभः स्यादिति नेत्याह। भक्षेष्वपीति। इतिशब्दो यच्छब्देन पूर्वेण सम्बध्यते। सर्वमतः शब्दो हेतुपरतया व्याख्यातः। सम्प्रति व्रीह्यादिवद्धिवा पाठेन तं व्याचष्टे। अथवेति। दुर्निष्प्रपततरमिति तकारद्वयसहिते पाठे सति विवक्षितमर्थमाह। व्रीह्यादीति। तत्र हेतुमाह। यस्मादिति। तर्हि तेषामन्नादानां विशीर्णानां देहभाक्त्वाभावादनुशयिनामैश्वर्यमित्याशङ्क्याह। कदाचिदिति। काकतालीयया वृत्त्या यादृच्छिकन्यायेनेति यावत्। अनुशयिनस्तस्य कर्मणो भाविदेहारम्भार्थं मुख्यं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति। कथमित्यादिना।

अनुशयिनो रेतःसिगाकारभाक्त्वे हेतुमाह। रेतस इति। तस्य रेतःसिगाकृत्या तदङ्गेन भावितत्वात्सर्वाङ्गत्वात्तदङ्गसम्भूतत्वात्तद्रूपेण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेतःसिगाकृतिर्भवतीत्यर्थः। रेतसो रेतःसिगङ्गसमुत्थत्वे प्रमाणमैतरेयकश्रुतिरित्याह। सर्वेभ्य इति। रेतोरूपेण गर्भाशयं प्रविष्टस्य रेतःसिगाकार-

भा॰ गोगर्दभाकृतिरेव न जात्यन्तराकृतिस्तस्मादुक्तं तद्रूप एव भवतीति। ये त्वन्येऽनुशयिभ्यश्चन्द्रमण्डलमनारुह्यैव पापकर्मभिर्घोरैर्व्रीहियवादिभावं प्रतिपद्यन्ते पुनर्मनुष्यादिभावं गतास्तेषां नानुशयिनामिव दुर्निष्प्रपततरं। कस्मात् कर्मणा हि तैर्व्रीहियवादिदेह उपात्त इति। तदुपभोगनिमित्तक्षये व्रीह्यादिस्तम्बदेहविनाशे यथा कर्मार्जितं देहान्तरं नवं नवं जलूकावत्संक्रमन्ते सविज्ञाना एव। सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति श्रुत्यन्तरात्॥

यद्यप्युपसंहृतकरणाः सन्तो देहान्तरं गच्छन्ति तथापि स्वप्नवद्देहान्तरप्राप्तिनिमित्तकर्मोद्भावितवासना-

---

आ॰ त्वमुक्तं निगमयति। अत इति। अनुशयिनो देहसिताकारत्वे लौकिकानुभवमनुकूलयति। तथेति। चन्द्रमण्डलस्खलितानामवरोहतां व्रीह्यादिदेहसंश्लिष्टानां द्राघीयसा कालेन देहान्तरलाभश्चेत्तर्हि व्रीह्यादिदेहाभिमानिनामपि दुःखं निष्क्रमणं। व्रीह्यादिदेहसम्बन्धाविशेषादित्यत आह। ये त्विति। व्रीह्यादिदेहसम्बन्धाविशेषे कुतस्तद्देहभाजां ततो निःसरणमशक्यं न भवतीत्याशङ्क्य विशेषमाह। कस्मादित्यादिना। घोरैरिति कर्मदोषैर्यान्ति स्थावरतां नर इत्यादिश्रुतिस्मृत्योर्येषां कर्मनिमित्तं स्थावरं जन्म तेषां कर्मक्षय एवावधिः। अवरोहतां तु कर्मासङ्कीर्तनाद्वैषम्यमित्यर्थः। यथा जलूका तृणात्तृणान्तरं दीर्घभूता सङ्क्रमते न तथाऽनुशयिनो व्रीह्यादिदेहभाजोऽपि तद्योगेन देहान्तरं गच्छन्तस्तद्विषयविज्ञानवन्त एव गच्छन्तीत्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति। सविज्ञान इति।

अथोपसंहृतकरणानां विज्ञाने कारणाभावात्कथं सविज्ञानत्वमत आह। यद्यपीति। दृष्टकारणाभावेऽप्यदृष्टमेवैषां वासनात्मकं ज्ञानोत्पत्तौ निमित्तमिति तेन सविज्ञाना एव गच्छन्ति देहान्तरमित्यत्र हेतुमाह। श्रुतिप्रामाण्यादिति। श्रुतिरत्र बृह-

भा० स्थानेन सविज्ञाना एव देहान्तरं गच्छन्ति। श्रुतिप्रामा-
ण्यात्। तथार्चिरादिना धूमादिना च गमनं। स्वप्न इवो-
द्भूतविज्ञानेन लब्धवृत्तिकर्मनिमित्तत्वाद्गमनस्य। न तथा
ऽनुशयिनां व्रीह्यादिभावेन आत्मना च सविज्ञानमेव
रेतःसिग्योषिद्देहसम्बन्ध उपपद्यते। न हि व्रीह्यादि-
लवनकण्डनपेषणादौ च सविज्ञानानां स्थितिरस्ति। ननु
चन्द्रमण्डलादप्यवरोहतां देहान्तरगमनस्य तुल्यत्वात्स्व-
प्नवत्सविज्ञानतैव युक्ता। तथा सति घोरो नरकानुभव॥

इष्टापूर्त्तादिकारिणां चन्द्रमण्डलादारभ्य प्राप्तेः
यावत् ब्राह्मणादिजन्म। तथा च सत्यनर्थायैवेष्टापूर्त्ता-
द्युपासनं विहितं स्यात्। श्रुतेश्चाप्रामाण्यं प्राप्तं वैदि-

आ० दारव्धकश्रुतिः। यथा सविज्ञानानामेव व्रीह्यादिदेहान्तरगमनं
तथा ज्ञानिनामर्चिरादिना कर्म्मिणां धूमादिना च गमनं स्वप्न
इवोद्भूतवासनात्मकविज्ञानानामेवेत्याह। नतथेति। तेषां सवि
ज्ञानत्वे हेतुमाह। लब्धवृत्तीति। अनुशयिनामपि तर्हि व्रीह्या-
दिषु श्लिष्टानां रेतःसिग्योषिद्देहसम्बन्धः सविज्ञानानामेवेति
चेन्नेत्याह। न तथेति। अनुशयिनां हेतुमाह। न हीति। व्रीह्या
दिसंश्लिष्टानामनुशयिनां सविज्ञानत्वे तल्लवनादौ तज्जीववत्तेषा
मपि प्राणप्रसङ्गात् रेतःसिग्देहसम्बन्धासिद्धेरित्यर्थः। व्रीह्या
दिषु देहान्तरं गच्छतु विज्ञानलोपस्तस्मादनुशयिनामपि देहा
न्तरप्राप्तेरविशेषात् युक्तं सविज्ञानत्वमिति शङ्कते। नन्विति। यथा
स्वप्नान्तरं प्रति आगमनवदवरोहतामपि देहाद्देहान्तरं
प्रति गमनस्य तुल्यत्वाद्व्रीह्यादिष्वपि सविज्ञानतेति योजना।
अस्तु तेषां विज्ञानत्वं का हानिरित्यत आह। तथा सतीति।
इष्टापूर्त्तादिकारिणामन्तराले नरकानुभव। तथा च सति तद
नर्थायत्वात् यागादेर्विहितत्वे वेदस्य साधनविषयकर्मकाण्ड विरु

भा॰ कानां कर्म्मणामनर्थानुबन्धित्वात्। न वृक्षारोहणपतनयत् विशेषसम्भवात्। देशाद्देशान्तरं प्रतिपित्सोः कर्म्मणा समभ्यवृत्तित्वात्। कर्म्मणोद्भावितेन विज्ञानेन सविज्ञानत्वं युक्तं। वृक्षाग्रमारोहत इव फलं जिघृक्षोः। तथार्च्चिरादिना गच्छतां सविज्ञानत्वं भवेत्। धूमादिना च चन्द्रमण्डलमारुरुक्षतां न तथा चन्द्रमण्डलादवरुरुक्षतां वृक्षाग्रादिव पततां सचेतनत्वं। यथा च मुद्गराद्यभिहतानां तदभिघातवेदनानिमित्तसमूर्च्छितप्रतिबद्धकरणानां स्वदेहेनैव देशाद्देशान्तरं नीयमानानां विज्ञानशून्यता दृष्टा तथा चन्द्रमण्डलान्मानुषादिदेशान्तरं प्रत्यवरुरुक्षतां स्वर्गभोगनिमित्तकर्म्मक्षया-

---

व्या॰ र्थमाह। युक्तेति। यथा बुद्धिपूर्व्वं वृक्षमारोहतो सविज्ञानत्वेऽपि तस्मादबुद्धिपूर्व्वं पततो न सविज्ञानत्वं विधीयते। तथा चन्द्रमण्डलमारोहतां सविज्ञानत्वेऽपि ततोऽवरोहतां नैव तदस्ति। उद्भूतकर्म्माभावात्। इत्यारोहावरोहयोर्योगविशेषसम्भवान्नैवमिति परिहरति। न वृक्षेति। सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति। देशादित्यादिना। चकारात् गच्छतां सविज्ञानत्वं भवेदिति सम्बन्धः। अवरोहतां जीवानां सर्व्वथा विज्ञानशून्यत्वमयुक्तं तेषां चैतन्यस्वाभाव्यादुद्भूततामपि विज्ञानमात्रमस्त्येवेत्याशङ्क्योदाहरणान्तरमाह। यथा चेति। तेन मुद्गरादिना योऽभिघातस्तेन हेतुना यद्वेदनाख्यं निमित्तं तेन सम्मूर्च्छितानि प्रतिबद्धानि वा करणानि येषां तेषामिति यावत्। मर्द्दितोऽभिनष्टो देहोऽस्य स्थूलो देशो येषां तेषामन्तर एव प्रतिबद्धकरणानां युक्ता विज्ञानशून्यतेति सम्बन्धः। यथोक्तदृष्टान्तवशाच्चन्द्रमण्डलादवरोहन्तो विज्ञानशून्याः सिद्ध्यन्तीति निगमयति। अत इति। तथापि मूर्च्छितानां

भा० न्मृदिताद्देहानां प्रतिबद्धकरणानां। अतस्तेऽपरित्यक्तदेह-बीजभूताभिरद्भिर्मूर्च्छिता इवाकाशादिक्रमेणेमामवरुह्य कर्मनिमित्तजातिस्थावरदेहैः संश्लिष्यन्ते। प्रतिबद्धकरणतयाऽनुद्भूतविज्ञाना एव॥

तथा लवनकण्डनपेषणसंस्कारभक्षणरसादिपरिणामरेतःसेककालेषु मूर्च्छितवदेव। देहान्तरारम्भकस्य

आ० स्थूलदेहसद्भावाद्देहान्तरगमनं न युक्तं। व्रीहित्वाप्तेस्तु तद-भावे कथं व्रीह्यादिभावः सम्भवतीत्यत आह। अपरित्यक्तेति। न परित्यक्तं देहभावस्य बीजं कर्मापूर्वं याभिरद्भिस्ताभिर-वहिता जीवा मूर्च्छितवद्विज्ञानशून्या गगनादिक्रमेण पृथिवीं प्राप्य कर्मफलभूतजातिस्थावरशरीरैः संश्लिष्यन्त इति सम्बन्धः। स्थावरदेहसम्बन्धित्वात्तद्गतजीववत्तदा सविज्ञानत्वं सम्भवती-त्याशङ्क्याह। प्रतिबद्धेति। व्रीह्यादिसंश्लेषावस्थायामनुशयिनां कर्मणोऽनुद्भूतवृत्तित्वात् करणानां च तत्र वृत्तिलाभाभावादनु-द्भूतविज्ञानत्वं युक्तमित्यर्थः।

न केवलं व्रीह्यादिसंश्लेषकालेऽनुद्भूतविज्ञानत्वं किन्तु व्रीह्या-देर्लवनादिकालेऽपीत्याह। तथेति। पाकसंस्कारो रसादीत्या-दिशब्देन शोणितमांसमेदोऽस्थिमज्जादेर्ग्रहणं। तस्मिन् काले मूर्च्छितवदनुद्भूतविज्ञानत्वे देहाद्विनिर्गतानां प्रागेवा-न्तरप्राप्तेस्तद्वदेवेति हेतुमाह। देहेति। अनन्तरत्वादिति छेदः कथं पुनरनुशयिनां विज्ञानशून्यत्वं। तथापि दृश्यन्ते-युक्ता दृष्टान्तं गत्वाऽन्यमार्गमनाकम्प्याऽज्ञानमुपसर्पतीत्यादौ सचेतना जलूका दृष्टान्तत्वेनोपादीयते तत्राह। देहबीजभू-तेति। सर्व्वास्ववस्थासु तासु व्रीह्यादिसंश्लेषलक्षणादिष्वादिति यावत्। न चेतनत्वात्र जलूकादृष्टान्तो विवक्षितं। किन्तु यावत्-मात्रमिति भावः। जलूकावत्त्वं जलूकासादृश्यमनुशयिनामि-त्यर्थः। आरोहतां सविज्ञानत्वमवरोहतां विज्ञानराहित्य-मित्युपपादारोहतामपि प्रावकाववात्प्रेभ्यः कर्मानुसारेण

भा॰ कर्मणोऽलब्धवृत्तित्वात्। देहबीजभूताभ्यामद्भ्यापरित्यागेनैव सर्वास्ववस्थासु वर्तन्त इति जलूकावच्चेतनावत्त्वं न विरुध्यते। अन्तराले त्वविज्ञानं मूर्च्छितवदित्यदोषः। न च वैदिकानां कर्मणां हिंसायुक्तत्वेनोभयहेतुत्वं शक्यमनुमातुं। हिंसायाः शास्त्रचोदितत्वात्। अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति श्रुतेः। शास्त्रचोदितायां हिंसायां नाधर्महेतुत्वमभ्युपगम्यते। अभ्युपगतेऽप्यधर्महेतुत्वे मन्त्रैर्विषादिवत्तदपनयोपपत्तेर्न दुःखकार्यारम्भकत्वोपपत्तिर्वैदिकानां कर्मणां मन्त्रेणेव विषभक्षणस्येति॥

टी॰ देहेऽवस्थानं तावदेव सविज्ञानत्वं। न देहाद्विनिर्गतानां प्राग्देहान्तरप्राप्तेः। तदस्त्वनुशयिनां तु चन्द्रमण्डलादवरोहतामपि न भाविदेहपर्य्यन्ता वासना दीर्घा भवति प्रमाणाभावादित्याह। अन्तराले त्विति॥ चन्द्रमण्डलादवरोहतां देहान्तरगमनस्य तुल्यत्वेऽपि विज्ञानशून्यत्वमदुष्टमित्युपसंहरति। इत्यदोष इति॥

यत्तु हिंसानुग्रहात्मकत्वाज्ज्योतिष्टोमादिकर्मणः स्थावरत्वमपि तत् पापमेव। तथाच वैदिकानां कर्मणामनर्थानुबन्धित्वादप्रामाण्यं श्रुतेरिति तत्राह। न चेति॥ उभयहेतुत्वमर्थानर्थहेतुत्वमिति यावत्। अहिंसन्नित्यादिश्रुतेः शास्त्रचोदितवैदिकेषु कर्मसु हिंसा नानर्थहेतुरित्याह। अभ्युपगतेऽपीति॥ यद्यपि स्वरूपेण हिंसानर्थहेतुरभ्युपगम्यते। तथापि तद्युक्तानां वैदिककर्मणां नानर्थारम्भकत्वं। यथा स्वरूपेण विषदध्यादेर्मरणज्वरादिहेतुत्वेऽपि मन्त्रशर्करादिभिः सहोपयुक्तस्य न तत्कार्यारम्भकत्वं। तथा हिंसायाः स्वतोऽधर्महेतुत्वेऽपि वैदिककर्मनिष्ठाया न तद्धेतुत्वं। वैदिकैरेव कर्मभिस्तत्कृतदोषापनयनसिद्धेरित्यर्थः। पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तं स्पष्टयति। मन्त्रेणेति॥ तेन सहोपभुक्तस्य विषस्यानर्थाहेतुत्वेन पुष्टिहेतुत्ववद्वैदिककर्मानुप्रविष्टाया हिंसायाः पुरुषार्थमेव शुद्धमिति चेन्न शब्दादिति न्यायादित्यर्थः।

उ॰ तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्

भा॰ तत्र च तेष्वनुशयिनां य इह लोके रमणीयं शोभनं चरणं शीलं येषां ते रमणीयचरणा रमणीयचरणेनोपलक्षितः शोभनोऽनुशयः पुण्यं कर्म येषां ते रमणीयचरणा उच्यन्ते । क्रौर्यानृतमायावर्जितानां हि शक्य उपलक्षयितुं शुभानुशयसद्भावः । तेनानुशयेन पुण्येन कर्मणा चन्द्रमण्डले भुक्तशेषेणाभ्याशो ह क्षिप्रमेव यदिति क्रियाविशेषणं । ते रमणीयां क्रौर्यादिवर्जितां योनिमापद्येरन् प्राप्नुयुः । ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा स्वस्वकर्मानुरूपेण ॥

अथ पुनर्ये तद्विपरीताः कपूयचरणोपलक्षितकर्मा-

आ॰ तद्रूप एव भवतीत्येतत्प्रसङ्गागतं परिसमाप्य प्रकृतं श्रुतिव्याख्यानमनुवर्तयति । तत्रेति । चन्द्राधिरूढे पूर्ववदभिलापादिति न्यायेन तेषु व्रीह्यादिषु संश्लिष्टा येऽनुशयिनस्तेषां मध्ये ये केचिदस्मिँल्लोके चन्द्रमण्डलप्राप्तेः प्रागवस्थायामनुष्ठिताशुभ्ररमणीयचरणास्ते रमणीयां योनिं प्रपद्येरन्निति सम्बन्धः । तमेव स्पष्टयति । शोभनमिति । कथं रमणीयचरणानुरोधेन शोभनोऽनुशयो लक्ष्यते तत्राह । क्रौर्येति । ते खल्वनुशयिनो देहवियोगानन्तरं तेन कर्मणा रमणीयां योनिमापद्येरन्निति यत्क्षिप्रमेवेति योजना । तत्रापि हेतुमाह । स्वकर्मेति । चरणेति प्रतीकं गृहीत्वा व्याचष्टे । पुनरिति । तद्विपरीता-

उ० श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा ॥ ७ ॥ अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयꣳ स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते

भा० पोऽशुभानुशया अभ्याशो ह यत्ते कपूयां यथा कर्मयोनिमापद्येरन् कपूयामेव। धर्मसम्बन्धवर्जितां जुगुप्सितां योनिमापद्येरन्। श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा स्वकर्मानुरूपेणैव। ये तु रमणीयचरणाद्द्विजातयस्ते स्वकर्मस्थाश्चेदिष्टापूर्तादिकारिणस्ते धूमादिना गच्छन्त्यागच्छन्ति। च पुनः पुनर्घटीयन्त्रवद्विद्यां चेत्प्राप्नुयुस्तदार्चिरादिना गच्छन्ति। यदा तु न विद्यासेविनो नापीष्टापूर्तादिकर्म सेवन्ते तदाऽथैतयोः पथोर्यथोक्तयोरर्चिर्धूमादिलक्षणयोर्न कतरेणान्यतरेण च नापि यन्ति। तानीमानि भूतानि

आ० लोकेभ्यो विलक्षणा इति यावत्। ते कपूयां योनिमशुभानुशयवशादेव स्थित्योगानन्तरमापद्येरन्निति यत्तदपि क्षिप्रमेवेति योजना। तत्रापि विकल्पे कारणमाह। स्वकर्मेति। योनिविकल्पे तृतीयं स्थानमवतारयितुं पूर्वोक्तौ पन्थानौ संक्षिप्यानुवदति। ये त्विति। शुभानुशयवशाद्ये केचिद्ब्राह्मणादियोनिमापन्नास्ते स्ववर्णाश्रमविहितकर्मनिष्ठाः सन्तो यदीष्टादिकर्म कृतवन्तस्तदा दक्षिणेन पथा चन्द्रं गच्छन्ति। तत्र च भोगाय ये कर्मणि भोगेन क्षीणे पुनरवशिष्टेन कर्मणा पृथिवीमागच्छन्ति। एवं घटीयन्त्रवत्पुनः पुनरारोहन्तोऽवरोहन्तश्च केवलकर्मिणो दृश्यन्ते। यदि चेद्द्विजातयः स्वकर्मस्थाः सन्तो ज्ञानं लभेरंस्तूत्तरेण

भा० क्षुद्राणि दंशमशककीटादीन्यसकृदावर्त्तीनि भवन्त्यत उभयमार्गपरिभ्रष्टा ह्यसकृज्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः ॥

तेषां जननमरणसन्ततेरनुकरणमिदमुच्यते । जायस्व म्रियस्वेति ईश्वरनिमित्तचेष्टोच्यते । जननमरणलक्षणेनैव कालयापनं भवति । न तु क्रियासु भोजनेषु भोगेषु वा कालोऽस्तीत्यर्थः । एतत्क्षुद्रजन्तुलक्षणं तृतीयं पूर्वोक्तौ पन्थानावपेक्ष्य स्थानं संसरतां । येनैव दक्षिणमार्गगा अपि पुनरागच्छन्ति । अनधिकृतानां ज्ञानकर्मणोरगमनमेव दक्षिणेन पथेति । तेनासौ लोको न सम्पूर्यते । पञ्चमस्तु प्रश्नः पञ्चाग्निविद्यायां व्याख्यातः । प्रथमो दक्षिणोत्तरमार्गाभ्यामपाकृतो दक्षिणेतरयोः पथोर्व्यावर्त्तनापि मृतानामग्नौ प्रक्षेपः समानः । ततो व्यावर्त्तनान्येऽर्चिरादिना यन्त्यन्ये धूमादिना । पुनरुत्तरदक्षिणायने षण्मासान् प्राप्नुवन्तः संयुज्य पुनर्व्यावर्त्तन्ते । अन्ये संवत्सरमन्ये मासेभ्यः

टी० यामेनेति मध्यलोकं गच्छन्तीत्यर्थः । इदानीं तृतीयस्थानमुपदिशति । यदा त्विति ।

येन पुण्येन सोमलोकमधिगतवन्तस्तयोः सम्बन्धात्तेषु विधानात् पुनः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यभिप्रेत्य जायस्व म्रियस्वेति पदेन इत्याह । तेषामिति । यदा सर्वेश्वरो भावं दृष्टं दृष्ट्वा तं जायस्व म्रियस्वेति प्रेरयतीत्यविशेषणत इति द्रष्टव्यं । तेनासा-वित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । येनैवमिति । उक्तया रीत्या निर्गमात् प्रयाण् विविध प्रतिपत्तिविशेषस्यैर्यं वदति । पञ्चमस्त्विति । व्यावर्त्तनापि व्याख्यातेत्यनुषङ्ग सम्बन्धः । मृतानामित्युपाधे-रर्थं । अन्योऽन्यमन्तरं विदुषां कर्मिणां च संवत्सरमिति प्राग्भिरो दशमे । षष्ठे पितृलोकमिति चैवमर्थमिव इति विभागः ।

उ० तस्माज्जुगुप्सेत तदेष श्लोकः॥ ८॥ स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबंश्च गुरोस्तल्पमावसन् ब्रह्महा चैते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचरंस्तैरिति॥ ९॥

भा० पितृलोकमिति व्याख्याता। पुनरावृत्तिरपि क्षीणानुशयानां चन्द्रमण्डलादाकाशादिक्रमेणोक्ता। अमुष्य लोकस्यापूरणं स्वशब्देनैवोक्तं। तेनासौ लोको न सम्पूर्यत इति॥ यस्मादेवं कष्टा संसारगतिस्तस्माज्जुगुप्सेत। यस्माच्च जन्ममरणजनितवेदनानुभवक्षणाः क्षुद्रजन्तवो ध्वान्ते घोरे दुस्तरे प्रवेशिताः सागर इवागाधे ऽप्लवे निराशाश्चोत्तरणं प्रति तस्माच्चैवंविधां संसारगतिं जुगुप्सेत बीभत्सेत घृणी भवेत्। मा भूदेवंविधे संसारे महोदधौ घोरे पात इति। तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः पञ्चाग्निविद्यास्तुतये॥ स्तेनो हिरण्यस्य ब्राह्मणसुवर्णस्य हर्ता। सुरां पिबन् ब्राह्मणः सन्। गुरोश्च तल्पं दारानावसन्। ब्रह्महा ब्राह्मणस्य हन्ता चेत्येते पतन्ति चत्वारः। पञ्चमश्च पतितैः सहाचरन्निति॥

आ० क्षीणानुशयानां चन्द्रलोके भोक्तव्यं कर्म भोगेन क्षपितवतामिति यावत्। स्वशब्देनैवानुवदति। तेनेति। विसर्पमेषां सञ्चारवती तीव्रा संसारगतिस्तस्या जुगुप्साभाव। यस्मादिति। कष्टोदयात्तस्य कष्टत्वं दर्शयति। यस्माच्चेति। जन्मादिना जनिता या वेदना तदनुभवे क्षत च्यवोऽवसरो मान्द्य येषां। तथाऽप्लव इति च्छेदः। प्लवोपायान्तर्हितश्चेदत्र ध्वस्तत्वात्स्वलेत्यभिप्रेत्याह। तस्माच्चेति। संसारस्य पञ्चसंख्या तात्पर्यमुक्त्वा पञ्चाग्निविद्यायामनुष्ठाननिषेधार्थं तस्य ज्ञापकं श्लोकमुदाहृत्य व्याचष्टे। तदेतस्मिन्नित्यादिना। पञ्चाग्निविद्यामाहात्म्यं सम्पदं।

उ० अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद न सह तैरप्याचरन् पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥१०॥१०॥

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरि-

भा० अथ ह पुनर्यो यथोक्तान् पञ्चाग्नीन् वेद स तैरप्याचरन्महापातकिभिः सह न पाप्मना लिप्यते शुद्ध एव । तेन पञ्चाग्निदर्शनेन पावितो यस्मात्पूतः पुण्यलोकः प्राजापत्यादिर्यस्य सोऽयं पुण्यलोको भवति य एवं वेद यथोक्तं समस्तं पञ्चभिः प्रश्नैः पृष्टमर्थजातं वेद । द्विरुक्तिः समस्तप्रश्ननिर्णयप्रदर्शनार्था ॥ १० ॥ दक्षिणेन पथा गच्छतामन्नभाव उक्तस्तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्तीति क्षुद्रजन्तुलक्षणा च कष्टा संसारगतिरुक्ता । तदुभयदोषपरिजिहीर्षया वैश्वानरात्मभावप्रतिपत्त्यर्थमुत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमित्यादिलिङ्गादाख्यायिका सुखावबोधार्था विद्यासम्प्रदानन्यायप्रदर्शनार्था च ॥

प्राचीनशाल इति नामत उपमन्योरपत्यमौपमन्यवः ।

आ० पञ्चमहापातकिनः श्लोके निर्दिश्यन्ते न तु पञ्चाग्निविद्याकृतिरिह भातीत्याशङ्क्याह । अथेति । शुद्धत्वे हेतुमाह । तेनेति । कस्येदं फलमित्यपेक्षायां पूर्वोक्तविद्यावन्तमनुवदति । य एवमिति ॥ १० ॥ पूर्वोत्तरयोः सन्दर्भयोः सम्बन्धं दर्शयन्नुत्तरसन्दर्भमवतारयति । दक्षिणेनेत्यादिना । उत्तरग्रन्थस्य वैश्वानरात्मभावप्रतिपत्त्यर्थत्वे गमकमाह । अत्स्यन्नमिति ।

विद्यायाः सम्प्रदानं शिष्यस्तस्य न्यायो विनयादिसम्पत्तिस्त-

उ० न्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमाꣳसाञ्चक्रुः को न आत्मा किं ब्रह्मेति ॥१॥

भा० सत्ययज्ञो नामतः पुलुषस्यापत्यं पौलुषिः । तथेन्द्रद्युम्नो नामतो भल्लवेरपत्यं भाल्लविस्तस्यापत्यं भाल्लवेयः । जन इति नामतः शर्कराक्षस्यापत्यं शार्कराक्ष्यः । बुडिलो नामतोऽश्वतराश्वस्यापत्यमाश्वतराश्विः । पञ्चापि ते हैते महाशाला महागृहस्था विस्तीर्णाभिः शालाभिर्युक्ताः सम्पन्नाः । महाश्रोत्रियाः श्रुताध्ययनवृत्तसम्पन्ना इत्यर्थः । ते एवम्भूताः सन्तः समेत्य सम्भूय क्वचिन्मीमांसां विचारणाञ्चक्रुः कृतवन्त इत्यर्थः । कथम् । को नोऽस्माकमात्मा किं ब्रह्मेत्यात्मब्रह्मशब्दयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वं ब्रह्मेत्यध्यात्मपरिच्छिन्नमात्मानं निवर्त्तयत्यात्मेति च आत्मव्यतिरिक्तस्यादित्यादिब्रह्मण उपास्यत्वं निवर्त्तयति । अभेदेनात्मैव ब्रह्म ब्रह्मैवात्मेत्येवं सर्वात्मा वैश्वानरो ब्रह्म स आत्मेत्येतत्सिद्धं भवति ॥

व्या० तदर्थं नार्थ आख्यायिका । इष्यते चात्र प्राचीनशालप्रभृतीनां तत्सम्पत्तिरित्याह । विशेषेति० । आत्मब्रह्मशब्दयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वं व्यावर्त्याभावादित्याशङ्क्याह । ब्रह्मेति । उक्तरीत्या मिथो विशेषणविशेष्यत्वे फलितमाह । अभेदेति ।

उ० ते ह सम्पादयाञ्चक्रुरुद्दालको वै भगवन्तोऽय-
मारुणिः सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तᳪ
हन्ताभ्यागच्छामेति तᳪ हाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥ स
ह सम्पादयाञ्चकार प्रक्ष्यन्ति मामिमे महाशाला
महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये
हन्ताहमन्यमभ्यनुशासानीति ॥ ३ ॥ तान् होवा-
चाश्वपतिर्वै भगवन्तो ऽयं कैकेयः सम्प्रतीममा-

भा० मूर्द्धा ते व्यपतिष्यदन्धोऽभविष्यदित्यादिलिङ्गात् । ते ह मीमांसन्तोऽपि निश्चयमलभमानाः सम्पादयाञ्चक्रुः सम्पादितवन्त आत्मन उपदेष्टारं। उद्दालको वै प्रसिद्धो नामतः । हे भगवन्तः पूजावन्तो ऽयमारुणिः अरुणस्यापत्यं सम्प्रति सम्यगिममात्मानं वैश्वानरमस्मदभिप्रेतमध्येति स्मरति । तं हन्तेदानीमभ्यागच्छामेत्येवं निश्चित्य ॥ हाभ्याजग्मुस्तं गतवन्तः। आरुणिः स ह तान् दृष्ट्वैव तेषामागमनप्रयोजनं बुध्वा सम्पादयाञ्चकार । कथं । प्रक्ष्यन्ति मां वैश्वानरं इमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्योऽहं न सर्व्वमिव पृष्टं प्रतिपत्स्ये वक्तुं नोत्सहे । अतो हन्ताहमिदानीमन्यमेषामभ्यनुशासानि वक्ष्याम्युपदेष्टारमित्येवं सम्पाद्य तान् होवाच । अश्वपतिर्वै नामतो भगवन्तोऽयं केकय-

---

था० इतरथोपास्यस्य सर्वात्मत्वं उच्यते। परिच्छिन्नोपासनमत्र निन्दितत्वाद्भूय एतुबन्धायाप्यलमिति न्यायादित्याह। मूर्द्धेति। भग-

उ॰ स्मान वैश्वानरमध्येति तꣳ हन्ताभ्यागच्छामेति तꣳ हाभ्याजग्मु ॥ ४ ॥ तेभ्यो ह प्राप्तेभ्य पृथगर्हाणि कारयाञ्चकार स ह प्रात संजिहान उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाविद्वान् स्वैरी स्वैरिणी कुतो यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि यावदेकैकस्मा ऋत्विजे धन दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि

भा॰ अश्वपते कैकेय सम्यगिममात्मान वैश्वानरमध्येतीत्यादि समान । तेभ्यो ह राजा प्राप्तेभ्य पृथक् पृथगर्हाण्य र्हणानि पुरोहितैर्भृत्यैश्च कारयाञ्चकार कारितवान् ॥ स हान्येद्युराजा प्रात संजिहान उवाच विनयेनोपगम्यैतद्धन मत्त उपादध्वमिति । तै प्रत्याख्यातो मयि दोष पश्यन्ति नून यतो न प्रतिगृह्णन्ति मत्तो धनमिति मन्वान आत्मन सद्वृत्ततां प्रतिपिपादयिषन्नाह । न मे मम जनपदे स्तेन परस्वहर्ता विद्यते । न कदर्योऽदाता सति विभवे । न मद्यपो द्विजोत्तम सन् । नानाहिताग्नि शतगु । नाविद्वानधिकारानुरूप । न स्वैरी परदारेषु गन्ता । अत एव स्वैरिणी कुतो दुष्टचारिणी न सम्भवतीत्यर्थ । तैश्च न वय धनार्थिन इत्युक्त आह अल्प मत्वैते धन न गृह्णन्तीति ।

आ॰ वयं नाम सम्यागतासकृदिति पूर्वेण सम्बन्ध । जनपदेत्यादौ भगवन्त इति प्राचीनशालादयस्तद सम्बोध्यन्ते । तदेवमादि [illegible] आचष्टे । न [illegible] ।

उ० वसन्तु भगवन्त इति ॥ ५ ॥ ते होचुर्येन हैवार्थेन पुरुषश्चरेत्तꣳ हैव वदेदात्मानमेवेमं वैश्वानरꣳ सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति ॥ ६ ॥ तान् होवाच प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति ते ह

भा० यक्ष्यमाणो वै कतिभिरहोभिरहं हे भगवन्तोऽस्मि । तदर्थं क्लृप्तं धनं मया यावदेकैकस्मा ऋत्विजे धनं दास्यामि तावत्प्रत्येकं भगवद्भ्योऽपि दास्यामि । वसन्तु भगवन्तः पश्यन्तु च मम यागमित्युक्तास्ते होचुः । येन हैवार्थेन प्रयोजनेन यं प्रति चरेद्गच्छेत्पुरुषस्तं हैवार्थं वदेत् । इदमेव प्रयोजनमागमनस्येत्ययं न्यायः सतां । वयञ्च वैश्वानरज्ञानार्थिनः । आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि सम्यग्जानासि अतस्तमेव नोऽस्मभ्यं ब्रूहीत्युक्तस्तान् होवाच । प्रातर्वो युष्मभ्यं प्रतिवक्तास्मि ,प्रतिवाक्यं दातास्मीत्युक्तास्ते च राज्ञोऽभिप्रायज्ञाः समित्पाणयः समिद्भारहस्ता अपरेद्युः पूर्वाह्णे राजानं प्रतिचक्रमिरे गतवन्तः । यत एवं महाशाला महाश्रोत्रिया ब्राह्मणाः सन्तो महाकुलीनत्वाद्यभिमानं हित्वा समिद्भारहस्ता जातितो हीनं राजानं विद्यार्थिनो विनयेनोपजग्मुः । तथाऽन्यैर्विद्योपादित्सुभिर्भवितव्यं ।

आ० यथोक्तं ख्यातप्रसिद्धमिति यावत् । किमर्थं भगवदागमनप्रयोजनं तदाह । वयञ्चेति ।

तत्समापि प्राप्नोति श्रुतिं निरस्यति । आत्मानमिति । शिष्यभावेनोपसन्नेभ्यो विद्या दातव्या न यथा कथंचिदिति राज्ञोऽभि-

उ० समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे तान् हानुप-
नीयैवैतदुवाच ॥ ७ ॥ ११ ॥

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि

भा० तेभ्यश्चाददाद्विद्यां विवधुरनुपनीयैवोपनयनमकृत्वैव तान् यथायोग्येभ्यो विद्यामदात् तथाऽन्येनापि विद्या दातव्येत्याख्यायिकार्थः । एतद्वैश्वानरविज्ञानमुवाचेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥ ११ ॥

स कथमुवाचेत्याह । औपमन्यव हे कमात्मानं वैश्वानरं त्वमुपास्स इति पप्रच्छ । नन्वयमन्याय आचार्यः सन् शिष्यं पृच्छतीति । नैष दोषः । यद्वेत्थ तेन मोपसीद ततस्त ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामीति न्यायदर्शनात् । अन्यथाप्यप्रतिभानवति शिष्ये प्रतिभोत्पादनार्थः प्रश्नो दृष्टोऽजातशत्रोः । क्वैष तदाऽभूत् कुत एतदागादिति । दिवमेव द्युलोकमेव वैश्वा-

---

आ० प्रायः । ते हेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । यत इति । योगक्षेमार्थं राजानं प्रत्युपगमनमिष्टमेवेति मन्वानो विशिनष्टि । विद्यार्थिन इति । तथेत्यचातःशब्दो द्रष्टव्यः । उपनयनं पादयोर्निपतनं वक्ष्यमाणवैश्वानरविद्यां । तेनैतदित्यस्य सम्बन्ध इति यावत् । आख्यायिकातात्पर्यमुपसंहरति । यथेति ॥ ११ ॥

शिष्यो हि प्रष्टा । आचार्यस्तु प्रतिवक्तेति न्यायेन प्रश्ने । नन्विति । वाक्यशेषावष्टम्भेन दूषयति । नैष दोष इति ।

उ॰ प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्धा त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १२॥ अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमु-

---

भा॰ नरमुपास्से भगवो राजन्निति होवाच । एष वै सुतेजाः शोभनं तेजो यस्य सोऽयं सुतेजा इति प्रसिद्धो वैश्वानर आत्मा। अस्यात्मनोऽवयवभूतत्वाद्यं त्वमात्मानमात्मैकदेशमुपास्से तस्मात्सुतेजसो वैश्वानरस्योपासनात्तव सुतमभिषुतं सोमरूपं कर्माणि प्रसुतं प्रकर्षेण च सुतमासुतमाहर्गणादिषु तव कुले दृश्यते अतीव कर्मिणस्त्वत्कुलीना इत्यर्थः । अत्स्यन्नं दीप्ताग्निः सन् पश्यसि च पुत्रपौत्रादिप्रियमिष्टं ॥

अन्योऽप्यन्नमत्ति पश्यति च प्रियं भवत्यस्य सुतं प्रसुतमासुतमित्यादिकर्मित्वं ब्रह्मवर्चसं कुले यः कश्चिदेतं यथोक्तमेवं वैश्वानरमुपास्ते मूर्द्धा तु वैश्वानरस्यैष न समस्तो वैश्वानरः । अतः समस्तबुद्ध्या वैश्वानरस्योपासनाच्छिरो मूर्द्धा ते

आ॰ बृहदारण्यकश्रुत्यालोचनायामपि नैतदन्याय्यमित्याह । अन्यत्रापीति । आचार्यस्याजातशत्रोरिति सम्बन्धः । तस्यात्मत्वे हेतुमाह । आत्मन इति । एकाहादिरूपो ज्योतिष्टोमादिरहर्गणश्च तत्र सोमरूपं सुतादरूपं अहीने प्रसुतं सत्रे त्वासुतमिति भेदः । तर्हीति पुनर्वचनमन्वयदर्शनार्थं ।

न केवलं प्राचीनशालस्यैवेदं फलं किन्त्वन्यस्यापि भवतीत्याह । अन्योऽपीति । तर्हि यथोक्तवैश्वानरध्यानादेव तत्तत्-

उ॰ पास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरोऽयं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ प्रवृत्तोऽश्वतरीरथो दासीनिष्कोऽत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते चक्षुर्ह्येतदात्मन इति होवाचान्धोऽभविष्यद्यन्मां

भा॰ विपरीतग्राहिणं व्यपतिष्यद्विपतितमभविष्यत् । यद्यदि मां नागतोऽभविष्यत् साध्वकार्षीर्यन्मामागतोऽसीत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥ अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं हे प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच । शुक्लनीलादिरूपत्वाद्विश्वरूपत्वमादित्यस्य सर्वरूपत्वाद्वा ॥ सर्वाणि रूपाणि हि त्वाष्ट्राणि यतोऽतो वा विश्वरूप आदित्यस्तदुपासनात्तव बहु विश्वरूपमिहामुत्रार्थमुपकरणं दृश्यते कुले । किञ्च त्वामनुप्रवृत्तोऽश्वतरीभ्यां युक्तो रथोऽश्वतरीरथो दासीनिष्को दासीभिर्युक्तो निष्को हारो दासीनिष्कोऽत्स्यन्नमित्यादि समानं । चक्षुर्वैश्वानरस्य

आ॰ मेत्याह स्पष्टम् ।मूर्द्धा त्विति । अक्षरार्थमुक्त्वा विवक्षितार्थमाह । साध्विति ॥ १२ ॥ अथ प्राचीनशाले तूष्णीम्भूते जिज्ञासमाने सत्ययज्ञमित्यर्थः । आदित्यस्य शुक्लादिरूपवत्त्वं स्पष्टी भविष्यति । तस्य सर्वरूपत्वेन विश्वरूपत्वमुपपादयति । त्वा- ष्ट्रीति । अत्स्यन्नमित्यादि । चक्षुर्ह्येतदित्यत्र प्राणत्वमिति शेषः । चक्षुर्ह्येतदित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । चक्षुरित्यादिना । तथापि तात्पर्यं

उ० नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १३ ॥ अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इति वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वां पृथग्बलय आययन्ति पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त

भा० तु सविता । तस्य समस्तबुद्ध्योपासनादन्धो भविष्यच्चक्षुर्हीनो भविष्यो यन्मां नागमिष्य इति पूर्ववत् ॥ १२ ॥ अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादि समानं । पृथग्वर्त्माऽऽत्मा नाना वर्त्मानि यस्य वायोरावहोद्वहादिभिर्भेदैर्वर्त्तमानस्य सोऽयं पृथग्वर्त्मात्मा वायुः । तस्मात्पृथग्वर्त्मात्मनो वैश्वानरस्योपासनात् पृथङ्नानादिक्कास्त्वां प्रति बलयो वस्त्रान्नादिलक्षणा बलय आयन्ति आगच्छन्ति । पृथग्रथश्रेणयो रथपङ्क्तयोऽपि त्वामनुयन्ति । अत्स्यन्नमित्यादि समानं । प्राणस्त्वेष आत्मन इति

आ० यथा पूर्वं तथाऽयमित्याह । पूर्ववदिति ॥ १२ ॥ वायुरेवापरमात्मत्वमित्यपशब्दार्थः । एवमित्यतः प्रागुक्तमादिपदेन गृहीतं । पृथग्वर्त्मेति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । नानेति । आभिमुख्येनाग-च्छन्तीत्याह । ऊर्ध्वेन गच्छतीत्युद्वहः । तस्मात्त्वामित्यादि व्याचष्टे । तस्मादिति । नानादिक्काः नानाविधास्तद्दिगुद्भवा इत्यर्थः । अत्स्यन्नमित्यादि समानमित्यत्रादिपदमुपात्तं ब्रह्मवर्चस-

उ० उदक्रमिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १४ ॥
अथ होवाच जनꣳ शार्कराक्ष्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च ॥ १ ॥
अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते सन्देहस्त्वेष आत्मन इति होवाच सन्दे-

---

भा० होवाच प्राणस्ते तव उदक्रमिष्यदुत्क्रान्तोऽभविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥१४॥ अथ होवाच जनमित्यादि समानं। एष वै बहुल आत्मा वैश्वानरः। बहुलत्वमाकाशस्य सर्वगतत्वाद्बहुलगुणोपासनाच्च। त्वं बहुलोऽसि प्रजया पुत्रपौत्रादिलक्षणया धनेन च हिरण्यादिना। सन्देहस्त्वेष, सन्देहो मध्यमशरीरं वैश्वानरस्य। दिहतेर्धातोरुपचयार्थत्वान्मांसरुधिरास्थ्यादिभिश्च बहुलं शरीरं। तत्सन्देहस्ते तव शरीरं व्यशीर्य्यत शीर्णमभविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति॥१५॥

आ० हार्थमुत्तरवाक्येऽप्यभिप्रायसाम्यं मत्वाह। प्राणस्त्विति। १४। इन्द्रद्युम्नोपरमानन्तर्यमथशब्दार्थः। जनादिपदमेव इत्याम्नातान्तवाक्यसंग्रहार्थं। कथमाकाशस्य बहुलत्वमत आह। बहुलत्वमिति। कथं शरीरस्य मध्यमे भागे [illegible] सन्देहशब्दो वर्त्तते तत्राह। दिहतेरिति। आकाशस्य सर्वगतत्वेन बहुलत्वादेहस्य च परिच्छिन्नत्वेन तदभावात्। कथमाकाशं वैश्वानरस्य शरीरं स्यादित्याशङ्क्याह। मांसेति। तच्छरीरमिति सम्बन्धः।१५।

उ० हस्ते व्यशीर्यद्यन्मां नागमिष्य इति॥२॥१५॥अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यप एव भगवो राजन्निति होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वꣳ रयिमान् पुष्टिमानसि॥ १॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते बस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच बस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नागमिष्य इति॥२॥१६॥

भा० अथ होवाच बुडिलं आश्वतराश्विमित्यादि समानं । एष वै रयिरात्मा वैश्वानरो धनरूपः । अद्भ्योऽन्नं ततो धनमिति । तस्माद्रयिमान् धनवांस्त्वं पुष्टिमांश्च शरीरेण पुष्टेरन्ननिमित्तत्वात् । बस्तिस्त्वेष आत्मनो वैश्वानरस्य बस्तिर्मूत्रसङ्ग्रहस्थानं बस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्भिन्नोऽभविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ १६ ॥

आ० [illegible] । कथमबात्मको वैश्वानरो रयिरिति धनेन निर्दिश्यते तत्राह । अद्भ्य इति । [illegible] [illegible] [illegible] इत्यर्थः । [illegible] [illegible] [illegible] कथं पुष्टिमानित्यधिका [illegible] । पुष्टिश्चेति । [illegible] [illegible] [illegible] । बस्तिरिति ॥ १६ ॥

उ० अथ होवाचोद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमा-
त्मानमुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति
होवाचैष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरोऽयं त्वमात्मान-
मुपास्से तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशु-
भिश्च ॥ १ ॥ अत्त्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति
प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच
पादौ ते व्यम्लास्येतां यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥
१७ ॥ तान् होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं

भा० अथ होवाचोद्दालकमित्यादि समानं । पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै प्रतिष्ठा पादौ वैश्वानरस्य । पादौ ते व्यम्लास्येतां विम्लानावभविष्येतां शिथिलीभूतौ यन्मां नागमिष्य इति ॥ १७ ॥ तान् यथोक्तवैश्वानरदर्शनवतो ह उवाच । एते यूयं वै खल्वित्यनर्थकौ यूयं

आ० प्राचीनशालप्रभृतिषु पञ्चसु गौतममातिष्ठमानेष्वनन्तरमित्यथशब्दार्थः । उद्दालकान्तेषूपासकेषु साकल्येन वैश्वानरविद्यां वक्तुकामस्तेषां मिथ्याज्ञानमनुवदति । तानित्यादिना । खल्वर्थकाविवानर्थकौ निपातौ न त्वनर्थकावेव । तेषां मिथ्याज्ञानत्वसिद्धिकारकत्वात्पृथगित्यस्यार्थः । प्रागुक्तमपि पाठक्रमेण पुनरनूद्य पृथगिव विद्वांस इति सम्बन्धः । यथा जात्यन्धा हस्तिदर्शने भिन्नदृष्टयो भवन्ति तथा यूयं वैश्वानरमात्मानमेकमपि सर्वात्मकं सन्तं भिन्नमिव विद्वांसः परिच्छिन्नात्मरूपेणात्मानं बुद्धवन्तः । तथा च मिथ्यादर्शिनो यूयं प्रागेव प्रत्यवायाभ्यामागमवन्त साधु ज्ञातवन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रधानविद्यां वक्तुं पातनिका

उ० वैश्वानरं विद्वाꣳसोऽन्नमत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति ॥ १ ॥

भा० पृथगिवापृथक् सन्तमिममेकं वैश्वानरं विद्वाꣳसोऽन्नमत्थ परिच्छिन्नात्मबुद्ध्या एतद्धस्तिदर्शन इव जात्यन्धाः ॥ यस्त्वेतमेवं यथोक्तावयवैर्द्युमूर्द्धादिभिर्विशिष्टमेकं प्रादेशमात्रं प्रादेशैर्द्युमूर्द्धादिभिः पृथिवीपादान्तैरध्यात्मं मीयते ज्ञायत इति प्रादेशमात्रं । मुखादिषु वा करणेष्वकर्तृत्वेन मीयत इति प्रादेशमात्रः । द्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरिमाणो वा प्रादेशमात्रः । प्रकर्षेण शास्त्रेणादिश्यन्त इति प्रादेशा द्युलोकादय एव तावत्परिमाणः प्रादेशमात्रः । शाखान्तरे तु मूर्द्धादिचिबुकप्रतिष्ठ इति प्रादेशमात्रं कल्पयन्ति । इह तु न तथाभिप्रेतः । तस्य ह वा एतस्यात्मन इत्याद्युपसंहारात् ॥ प्रत्यगात्मतया ऽभिविमीयतेऽह-

---

आ० कृत्वा तामिदानीमुपदिशति । यस्त्वित्यादिना । एतमेवम्भूतं यस्तूपास्ते स सर्वेष्वन्नमत्तीति सम्बन्धः । एवं शब्दार्थमाह । यथोक्तेति । एवं समस्तं त्रैलोक्यात्मकमिति यावत् । प्रादेशमात्रमित्येतद्विभजते । प्रादेशैरिति । यथोक्तैराधिदैविकावयवैरध्यात्मं प्रत्यगात्मत्वेनायं मीयत इति व्युत्पत्त्या प्रादेशमात्रत्वमिति यावत् । प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । मुखादिष्विति । तेषु हि प्रदेशेष्वप्रम-कर्तृत्वेन साक्षितया मीयत इति व्युत्पत्त्या तथोच्यत इत्यर्थः । विधान्तरेण व्याचष्टे । द्युलोकादीति । अर्थान्तरमाह । प्रकर्षेणेति । व्याप्तमस्ति चैतन्यमिति न्यायेन पक्षान्तरमाह । शाखान्तरे त्विति । अस्तु तर्हि शाखान्तरप्रसिद्ध्यनुसारेण मूर्द्धानमारभ्याधरचिबुक-

उ॰ तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूप प्राण पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो वस्तिरेव रयि पृथिव्येव पादौ उर

भा॰ मिति ज्ञायत इत्यभिविमानस्तमेतमात्मानं वैश्वानरं विश्वान्नरान्नयति पुण्यपापानुरूपां गतिं। सर्वात्मैष ईश्वरो वैश्वानरो विश्वो नर एव वा सर्वात्मत्वात्। विश्वैर्वा नरैः प्रत्यगात्मतया प्रविभज्य नीयत इति वैश्वानरः। तमेवमुपास्ते यः सोऽदन्नन्नादी सर्वेषु लोकेषु द्युलोकादिषु सर्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्वेष्वात्मसु शरीरेन्द्रियमनो-बुद्धिषु तेषु ह्यात्मकल्पनाव्यपदेशः प्राणिनामन्नमत्ति। वैश्वानरवित्सर्वात्मा सन्नन्नमत्ति। न यथाऽज्ञः पिण्डमात्राभिमानः सन्नित्यर्थः। कस्मादेवं। यस्मात्तस्य ह वै प्रकृतस्यैवैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ

आ॰ सर्वस्मिं देहावयवे सम्पादितो वैश्वानरः प्रादेशमात्र इति नेत्याह। इह त्विति। सर्वात्मत्वेन वैश्वानरस्योपास्यत्वादप्रमाणमान अल्पश्रुतिरनर्थकेत्यर्थः। विशेषमाकार व्याचष्टे। प्रत्यगात्म तयेति। सर्वेश्वरत्व सर्वात्मत्व सर्वप्रत्यगात्मत्व वा विगृह्य वैश्वानरशब्दमनेकधा व्याकरोति। विश्वानित्यादिना। ईश्वरो वैश्वानर इत्यत्र वैश्वानरपदमध्ययन सम्बध्यते। स वैश्वानरविदन्नमदन् सर्वेषु लोकादिषु स्थितोऽन्नमत्तीति सम्बन्धः। कथमात्मशब्देन शरीरादयो गृह्यन्ते तत्राह। तेषु चेति। सर्वेषु लोकेष्वित्या दिवाक्यस्य तात्पर्यार्थं दर्शयति। वैश्वानरविदिति। वैश्वानरो पासकः सर्वात्मा सन्नन्नमत्तीत्येव तस्मादेतोर्निश्चितमित्याह

उ० एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनो ऽन्वाहार्य्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ १८ ॥ तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयꣳ स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥ प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति

भा० अथ वा विध्यर्थमेतद्वचनमेव उपास्य इति । अथेदानीं वैश्वानरविदो भोजनेऽग्निहोत्रं संपिपादयिषन्नाह एतस्य वैश्वानरस्य भोक्तुः उर एव वेदिराकारसामान्यात् । लोमानि बर्हिर्वेद्यामिवोरसि लोमान्यास्तीर्णानि दृश्यन्ते । हृदयं गार्हपत्यो हृदयाद्धि मनः प्रणीतमिवानन्तरीभवति । अतो ऽन्वाहार्य्यपचनोऽग्निर्मनः । आस्यं मुखमाहवनीयः । आहवनीय इव हूयतेऽस्मिन्नन्नमिति ॥ १८ ॥ तत्रैवं सति यद्भक्तं भोजनकाले आगच्छेद्भोजनार्थं तद्धोमार्थं तद्धोमीयं

आ० अनूद्य गुणोपदर्शनपक्षेणोत्तरं वाक्यमुपादत्ते । यस्मादित्यादिना । वैश्वानरस्य सर्व्वात्मत्वात्तदुपासकस्यापि तदात्मतया सर्व्वात्मत्वादसौ सर्व्वात्मभूतः सर्व्वमन्नमत्तीति युक्तमित्यर्थः । तस्येत्यादिवाक्यस्य तात्पर्य्यान्तरमाह । अथ वेति । प्रधानविद्याङ्गभूतमग्निहोत्रं दर्शयितुकामो भूमिकां करोति । अथेति । यस्मादित्युपक्रमादौ तदङ्गान्यवसितादित्यर्थः । वेदिरिति स्थण्डिलमात्रं गृह्यते । अग्निहोत्रे तावत्सामान्योपपत्त्यादिसहस्य दर्शपूर्णमासादौ यथा वेद्यास्तीर्य्यन्ते ते दर्भा बर्हिःशब्देनोच्यन्ते । हृदयस्य गार्हपत्यत्वं मन प्रणयनहेतुत्वात्प्रणीतत्वसामान्यमित्यर्थः । आहवनीयसादृश्यं च मुखस्य दर्शयति । आहवनीय इति ॥ १८ ॥ एवं सतीत्युक्तन्यायेनाग्निहोत्रे सम्पा-

उ० चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां यत्किञ्च द्यौश्चा-दित्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ १९ ॥ अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति ॥ १ ॥ व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चन्द्र-मास्तृप्यति चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति दिक्षु तृप्यन्तीषु यत्किञ्च दिशश्च चन्द्रमाश्चाधि-तिष्ठन्ति तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २० ॥ अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपा-नाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति ॥ १ ॥ अपाने

भा० तद्धोमीयं अग्निहोत्रसम्पत्तिरस्य विवक्षितत्वादग्निहोत्राङ्गेति कर्त्तव्यताप्राप्तिः । इह तु भोक्ता यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां कथं जुहुयादित्याह । प्राणाय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेणाहुतिशब्दादवदानप्रमाणमन्नं प्रक्षिपेदित्यर्थः । तेन

आ० दिति शेषोऽर्थः । तस्यादित्यग्निहोत्रस्य सामान्यादग्न्युद्धरणा-दीनि तद्वदत्रापि भवेयुरित्याशङ्क्य तद्विधानस्य विवक्षितत्वाभा-वमित्याह । अग्निहोत्रेति । इहेति वैश्वानरविदो भोजनमुच्यते । तत्र होमार्थमाद्यग्रासविभागमाह । स भोक्तेति । अवदानमिति मध्यमपरिमाणं वा पर्वं वा गृह्यते तत्र प्रथमं ग्रासम् ।

उ० तृप्यति वाक्तृप्यति वाचि तृप्यत्यामग्निस्तृप्यत्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यत्यां यत्किञ्च पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २१ ॥ अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात् समानाय स्वाहेति समानस्तृप्यति ॥ १ ॥ समाने तृप्यति मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये तृप्यति विद्युत्तृप्यति विद्युति तृप्यत्यां यत्किञ्च विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २२ ॥ अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति ॥ १ ॥ उदाने तृप्यति वायुस्तृप्यति वायौ तृप्यत्याकाश-

---

भा० द्यौश्चेत्यादि तृप्यति प्राणस्तृप्यति प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुरादित्यो यथायथं द्यावादित्यश्च स्वामित्वेनाधितिष्ठतस्तच्च तृप्यति तस्य तृप्तिमनु स्वयं भुञ्जानस्तृप्यत्येवं प्रत्यक्षं । किञ्च प्रजादिभिश्च। तेजः शरीरस्था दीप्तिरुज्ज्वलत्वं प्रागल्भ्यं

आ० प्राणायेति । यदि द्वितीयमित्याह । व्याकरोतीति । अवदानस्य प्रमाणं परिमाणं कर्माङ्गं परिमाणं प्रसिद्धं तेन परिमितमिति यावत् । तृतीयमित्याह । तेनेति । भुञ्जानस्य तृप्तेः प्रत्यक्षं प्रमाणं प्राणादिषु तु शास्त्रमिति विभागमभिप्रेत्याह । प्रत्यक्ष

उ॰ स्तृप्यत्याकाशे तृप्यति यत्किञ्च वायुश्चाकाशश्चा-
धितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया
पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति॥२॥२३॥
स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारा-
नपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्स्यात् ॥१॥ अथ

भा॰ वा ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजः ॥ १९ ॥ अथ
यां द्वितीयां ॥ २० ॥ अथ यां तृतीयां ॥ २१ ॥ अथ यां
चतुर्थीं ॥ २२ ॥ अथ यां पञ्चमीमिति समानं ॥ २३ ॥
स यः कश्चिदिदं वैश्वानरदर्शनं यथोक्तमविद्वान्सन्नग्नि-
होत्रं प्रसिद्धं जुहोति यथाङ्गारानाहुतियोग्यानपोह्या-
नाहुतिस्थाने भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्तुल्यं तस्य
तदग्निहोत्रहवनं स्याद्वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रमपेक्ष्येति
प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दया वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रं स्तूयते ।
अतश्चैतद्विशिष्टमग्निहोत्रं कथं अथ य एतदेवं विद्वान-

आ॰ मिति ॥ प्रजादिभिश्च भोक्ता तृप्यतीति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दाद्वारेण वैश्वानरविदो यथोक्तमग्निहो-
त्रमवश्यकर्त्तव्यतायै स्तौति । स यः कश्चिदित्यादिना ॥ प्राग्या-
ग्निहोत्रस्य वैशिष्ट्यं होतव्यत्वमत शब्दोपात्तं प्रश्नपूर्व्वकं प्रकट-
यति । कथमित्यादिना ॥ नैयमिकाग्निहोत्रनिन्दाद्वारा प्राग्या-
ग्निहोत्रस्तुत्यन्तरं विधान्तरेण वस्तेन निरवद्यता कीर्त्यत इत्यथ-
शब्दार्थः । एतदिति वैश्वानरदर्शनमुक्तं । एवमिति ॥ वैश्वा-
नरस्योक्तसर्व्वात्मत्वादिप्रकारेणेत्यर्थः । अग्निहोत्रमिति साम्पा-
दिकमग्निहोत्रं गृह्यते । कथमिदमुक्तार्थं सर्व्वेषु लोकेष्वन्नमत्तीति

उ॰ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु हुतं भवति ॥२॥ तद्यथेषीका तूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवꣳ हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्नि-

---

भा॰ ग्निहोत्रं जुहोति तस्य यथोक्तवैश्वानरविज्ञानवतः सर्व्वेषु लोकेष्वित्याद्युक्तार्थं । हुतमन्नमत्तीत्यनयोरेकार्थत्वात् ॥

किञ्च तद्यथा इषीकायास्तूलमग्नौ प्रोतं प्रक्षिप्तं प्रदूयेत प्रदह्येत क्षिप्रमेवं हास्य विदुषः सर्व्वात्मभूतस्य सर्व्वान्नानामत्तुः सर्व्वे निरवशिष्टाः पाप्मानो धर्म्माधर्म्माख्या अनेकजन्मसञ्चिता इह च प्राक् ज्ञानोत्पत्तेर्ज्ञानसहभाविनश्च प्रदूयन्ते प्रदह्येरन् । वर्त्तमानशरीरारम्भकपापवर्ज्जं लक्ष्यं प्रतिमुक्तेषुवत् प्रवृत्तफलत्वात्तस्य न दाहः ।

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति भुङ्क्ते । यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टानर्हायोच्छिष्टं प्रयच्छेदुच्छिष्टं दद्यात् प्रतिषिद्धमुच्छिष्टदानं यद्यपि कुर्य्यादात्मनि हैवास्य चण्डा-

---

आ॰ वाक्यं व्याख्यातं । तस्य सर्व्वेषु लोकादिषु हुतं भवति इत्यन्यार्थमिदं वाक्यं तत्राह । हुतमिति ॥

इतश्च वैश्वानरविद्यावतोऽग्निहोत्रं विशिष्टमिति वक्तुं वैश्वानरविद्यां स्तौति । किञ्चेति ॥ तत्र वैश्वानरविद्यामाहात्म्ये दृष्टान्त इति यावत् । ईषिका मुञ्जामध्यवर्त्तिस्तम्बस्तैतत् ॥ सर्व्वमब्दारब्धकर्म्मणोऽपि दाहमाशङ्क्याह । वर्त्तमानेति ॥

वैश्वानरविद्याया महाफलत्वे सिद्धे तद्वतोऽग्निहोत्रं विशिष्टमिति तत्कर्त्तुः सर्व्वदोषास्पर्शित्वमित्याशयेनाह । य एतदिति ॥

उ॰ होत्रं जुहोति ॥ ३ ॥ तस्माद् हैवंविद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे हुतꣳ स्यादिति तदेष श्लोकः ॥ ४ ॥ यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्य्युपासत एवꣳ सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत इति ॥ ५ ॥ २४ ॥ इति छान्दोग्योपनिषत्सु पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ॐ तत्सत् ॥

भा॰ तदेतस्मिन् वैश्वानरे तद्धुतं स्यान्नाधर्मनिमित्तमिति विद्यामेव स्तौति । तदेतस्मिन्नर्थे श्लोको मन्त्रोऽप्येष भवति । यथेह लोके क्षुधिता बुभुक्षिता बाला मातरं पर्य्युपासते कदा नो मातान्नं प्रयच्छतीत्येवं सर्व्वाणि भूतान्यन्नादान्येवंविदोऽग्निहोत्रं भोजनमुपासते कदा त्वसौ भोक्ष्यत इति जगत्सर्व्वं विद्वद्भोजनेन तृप्तं भवतीत्यर्थः । द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्था ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

आ॰ विद्यामेव विद्यास्तुतिद्वाराऽग्निहोत्रमिति यावत् स्तुत्यर्थेऽग्निहोत्रस्य स्तुतिरूपो योऽयंस्तस्मिन्निर्थेतन्मन्त्रस्य तात्पर्य्यार्थं दर्शयति । जगदिति । विदुषो वैश्वानरात्मन सर्व्वात्मतादित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायां पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ ॥

ॐ तत्सत् ॥

उ॰ हरिः ॐ ॥ श्वेतकेतुर्हारुणेय आस तꣳ ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्य्यं न वै सोम्या ऽस्मत्कुलीनो ऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ॥

भा॰ ॐ श्वेतकेतुर्हारुणेय आसेत्याद्यध्यायसम्बन्धः। सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानित्युक्तं कथं तस्माज्जगदिदं जायते तस्मिन्नेव च लीयतेऽनिति च तेनैवेत्येतद्वक्तव्यं। अनन्तरञ्चैकस्मिन्भुक्ते विदुषि सर्व्वं जगत्तृप्तं भवतीत्युक्तं तदेकत्वे सदात्मनः सर्व्वभूतस्योपपद्यते नात्मभेदे कथञ्च तदेकत्वमिति तदर्थोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते। पितापुत्राख्यायिका विद्यायाः सारिष्ठत्वप्रदर्शनार्था। श्वेतकेतुरिति नामतो ह इत्यैतिह्यार्थः। आरुणेयोऽस्य पौत्र आस बभूव। तं पुत्रं हारुणिः पिता योग्यं विद्याभाजनं मत्वा तस्योपनयनकालात्ययञ्च पश्यन्नुवाच हे श्वेतकेतोऽनुरूपं गुरुं कुलस्य नो गत्वा वस ब्रह्मचर्य्यं। न चैतद्युक्तं यदस्मत्कुलीनो

आ॰ ॐ वर्तिष्यमाणाध्यायस्यातीतेन सन्दर्भेण सम्बन्धं वक्तुं प्रतीकं गृहीत्वा तं प्रतिजानीते। श्वेतकेतुरिति॥ तमेव प्रकटयन्पूर्वं तृतीयेनाध्यायेनास्य सम्बन्धं कथयति। सर्व्वमिति॥ एतदर्थं तदर्थोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यत इति सम्बन्धः। व्यवहितसम्बन्धमुक्त्वाऽव्यवहितं समादर्शयति। अनन्तरञ्चेति॥ अध्यायतात्पर्य्यमुक्त्वाऽऽख्यायिकातात्पर्य्यमाह। पितेति॥ पिता प्रतिवक्ता पुत्रश्च प्रष्टेत्येवं विधेयमाख्यायिका। सा च विद्यायाः सारिष्ठत्वद्योतनार्था। पिता हि पुत्राय सारतममेवोपदिशतीत्यर्थः। कुलस्यानुरूपमित्यादिवचनात्कुलाधमस्य गुरुत्वमिति गम्यते ब्रह्मचर्य्यमध्ययनार्थमिति शेषः। गत्वेत्यादिवचनान्नाम्नायस्याधीनमध्ययनमिति

उ॰ स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विᳬशतिवर्षः सर्वान् वेदानधीत्य महामनाऽनूचानमानी स्तब्ध एयाय तᳬ ह पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामनाऽअनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशम-

भा॰ हे सोम्यानूचानधीत्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ब्राह्मणान् बन्धून् व्यपदिशति न स्वयं ब्राह्मणवृत्त इति ॥

तस्यातः प्रवासोऽनुमीयते पितुः । येन स्वयं गुणवान् सन्पुत्रं नोपनेष्यति स पित्रोक्तः श्वेतकेतुर्द्वादशवर्षः सन्नुपेत्याचार्यं यावच्चतुर्विंशतिवर्षो बभूव तावत्सर्वान् वेदांश्चतुरोऽप्यधीत्य तदर्थं च बुद्ध्वा महामना महद्गम्भीरं मनो यस्य स ममात्मानमन्यैर्मन्यमानं मनो यस्य सोऽयं महामना अनूचानमान्यनूचानमात्मानं मन्यत इत्येवं शीलो यः सोऽनूचानमानी स्तब्धोऽप्रणतस्वभाव एयाय गृहम् । तमेवम्भूतं स्वात्मनोऽननुरूपं शीलं स्तब्धं मानिनं पुत्रं दृष्ट्वा पितोवाच सद्धर्मावतारचिकीर्षया श्वेतकेतो यन्न्विदं महामना अनूचानमानी स्तब्धश्चासि कस्तेऽतिशयः प्राप्त उपाध्यायादुतापि तमादेशमादिक्ष्यत इत्यादेशः । केवलशास्त्राचार्योपदेशगम्यमित्येतद्येन वा परं ब्रह्मादिश्यते स आदेशस्तमप्राक्ष्यः पृष्टवानस्याचार्यं तमादेशं विशिनष्टि येनादेशेन श्रुते-

आ॰ सूचितं । माभूदुपनयनमध्ययनं चेत्याशङ्क्याह । न चैतद्युक्तमिति । किमिति पिता स्वयमेवोपनीय पुत्रं नाध्यापयति तत्राह । तस्येति । अतः शब्दः स्पष्टविषयः । अनुमानं कथ्यते तत्र

उ॰ प्राक्ष्यो येनाश्रुतꣳ श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं

भा॰ नाश्रुतमप्यन्यच्छ्रुतं भवत्यमतं मतमतर्कितं तर्कितं भवत्यविज्ञातं विज्ञातमनिश्चितं निश्चितं भवतीति ॥ सर्वानपि वेदानधीत्य सर्वं चान्यद्वेद्यमधिगम्याप्यकृतार्थ एव भवति यावदात्मतत्त्वं न जानातीत्याख्यायिकातोऽवगम्यते । तदेतदद्भुतं श्रुत्वाह कथं त्वेतदप्रसिद्धमन्यविज्ञानेनान्यद्विज्ञातं भवतीत्येवं मन्वानः पृच्छति कथं नु केन प्रकारेण हे भगवः स आदेशो भवतीति । यथा स आदेशो भवति तच्छृणु हे सोम्य । यथा लोके एकेन मृत्पिण्डेन रुचककुम्भादिकारणभूतेन विज्ञातेन सर्वमन्यत्तद्विकारजातं मृण्मयं मृद्विकारजातं विज्ञातं स्यात् । कथं मृत्पिण्डे कारणे विज्ञाते कार्यमन्यद्विज्ञातं स्यात् । नैष दोषः । कारणेनानन्यत्वात् कार्यस्य

आ॰ कल्पकमाह । येनेति ॥ अनुमानोऽनुवचनसमर्थं । कर्मव्युत्पत्त्या करणव्युत्पत्त्या आदेशशब्दो व्याख्यातः ॥ किमित्यधीत्य सर्वं वेदमधिगततदर्थं च पुत्रमात्मविद्यामधिकृत्य पिता पृच्छति तस्य सर्ववेदाध्ययनादिनैव कृतार्थत्वादित्याशङ्क्याह । सर्वानपीति ॥ तदेतदद्भुतं श्रुत्वा हेत्युक्तं विवृणोति । कथं न्विति ॥ मृण्मयमित्यस्य व्याख्या मृद्विकारजातमिति । तद्यथा मृत्पिण्डेन विज्ञातेन विज्ञातं स्यात्तथाऽन्यदपि सर्वं कारणेन विज्ञातेन तद्विकारजातं विज्ञातं भवतीति योजना ॥ अन्यविज्ञानादन्यविज्ञानमदृष्टत्वादयुक्तमिति शङ्कते । कथमिति ॥ कार्य-

उ॰ स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं ॥ ४ ॥ यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातꣳ स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव सत्यं ॥ ५ ॥ यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातꣳ स्याद्वा-

---

भा॰ यद्यन्यस्मिन् विज्ञातेऽन्यज्ज्ञायत इति। सत्यमेवं स्यात्। यद्यन्यत्कारणात्कार्यं स्यान्न त्वेवमन्यत्कारणात्कार्यं॥ कथं तर्हीदं लोके इदं कारणमयमस्य विकार इति। शृणु वाचारम्भणं वागारम्भणं वागालम्बनमित्येतत्। कोऽसौ। विकारो नामधेयं। नामैव नामधेयं स्वार्थे धेयट्प्रत्ययः। वागालम्बनमात्रं नामैव केवलं विकारो नामवस्त्वस्ति परमार्थतो मृत्तिकेत्येव मृत्तिकैव सत्यं वस्त्विति॥ यथा च सोम्यैकेन लोहमणिना सुवर्णपिण्डेन सर्वमन्यद्विकारजातं कटकमुकुटकेयूरादिविज्ञातं स्यात्। वाचारम्भणमित्यादि समानं। यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेनोपलक्षितेन कृष्णायसपिण्डेनेत्यर्थः। सर्वं कार्ष्णायसं कृष्णायसो विकारजातं विज्ञातं स्यात्। समानमन्यत्। अनेकदृष्टान्तोपादानं दार्ष्टा-

---

आ॰ कार्यकारणयोरन्यत्वासिद्धेर्नैवमिति परिहरति। नैष दोष इति। तदेव स्फुटयति। यद्यन्यस इत्यादिना। अन्यत्वाभावे लोकप्रसिद्धिविरोधं शङ्कते। कथं तर्हीति। वाचारम्भणमित्यत्र वाचेति तृतीया सप्तम्यर्थे द्रष्टव्या। नामधेयमित्यस्यार्थं कथयति। नामैवेति। विकारस्य मिथ्यात्वे किं परमार्थतोऽस्तीत्याशङ्क्याह।

उ॰ वारम्भणं विकारो नामधेयं कृष्णायसमित्येव सत्यं एवꣳ सोम्य स आदेशो भवतीति ॥ ६ ॥ न वै नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिषुर्यद्ध्येतदवेदिष्यन्

भा॰ न्तिकानेकभेदानुगमार्थं दृष्टान्तत्रयोपादानम्। एवं सोम्य स आदेशो यो मयोक्तो भवतीत्युक्तवति पितर्याहेतरो न वै नूनं भगवन्तः पूजावन्तो गुरवो मम ये ते एतद्भगवदुक्तवस्तु नाऽवेदिषुर्न विज्ञातवन्तो नूनं ॥ यद्यदि ह्यवेदिष्यन् विदितवन्त एतद्वस्तु कथं मे गुणवते भक्तायानुगताय नावक्ष्यन्नोक्तवन्तस्तेनाहं मन्ये न विदितवन्त इति । अवाच्यमपि गुरोर्न्यग्भावमवादीत्पुनर्गुरुकुलं प्रति प्रेषणभयात् । अतो भगवांस्त्वेव मे मह्यं तद्वस्तु येन सर्व्वज्ञत्वं ज्ञातेन मे स्यात्तद्ब्रवीतु कथयत्वित्युक्तः पितोवाच तथास्तु सोम्येति ॥ ७ ॥ सदेव । सदित्यस्तितामात्रं वस्तु सूक्ष्मं निर्विशेषं सर्व्वगतं । एकं निरञ्जनं निरवयवं विज्ञानं यदवगम्यते

आ॰ मृत्तिकेत्येवेति । एकेनैव दृष्टान्तेन विवक्षितार्थसिद्धौ किमनेकदृष्टान्तोपादानेनेत्याशङ्क्याह । अनेकेति । न वा इत्यादि प्रतीकमादाय व्याचष्टे । भगवन्त इति । तेषामज्ञाने हेतुमाह । यदीत्यादिना । ननु श्वेतकेतुर्गुरूणामज्ञानमाचक्षाणो गुरुद्रोही प्रत्यवायी स्यादित्याशङ्क्याह । अवाच्यमपीति । गुरूणामज्ञानमतःशब्दार्थः ॥ ७ ॥ यद्विज्ञानेन सर्व्वविज्ञानं लभ्यते तद्विज्ञानं प्रतिज्ञातं प्रकटीकर्त्तुं सर्व्वस्य सन्मात्रत्वं प्रतिजानीते । सदेवेति । सच्छब्दस्य सामान्यविषयत्वं व्युदस्यति । सदितीति । तस्य पृथिव्यादिभ्यो विशेषं दर्शयति । सूक्ष्ममिति । आकाशादिभ्यो विशेषमाह । निर्विशेषमिति । अन्यविशेषव्यावृत्त्यर्थं विशेष-

उ॰ कथं मे नावक्ष्यन्निति भगवाꣳस्त्वेवमेतद्ब्रवी-
त्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥ १ ॥ स देव
सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीयं ॥

भा॰ सर्ववेदान्तेभ्यः । एवशब्दोऽवधारणार्थः । किन्तदवधियत इत्याह । इदं जगन्नामरूपक्रियावद्विकृतमुपलभ्यते यत्तत्सदेवासीदित्यासीच्छब्देन सम्बध्यते । कदा सदेवेदमासीदित्युच्यते अग्रे जगतः प्रागुत्पत्तेः ॥

किं नेदानीमिदं सद्येनाग्रऽआसीदिति विशेष्यते न कथ तर्हि विशेषणं इदानीमपीदं सदेव किन्तु नामरूपविशेषणवदिदंशब्दबुद्धिविषयं चेतीदञ्च भवति । प्रागुत्पत्तेस्त्वग्रे केवलसच्छब्दबुद्धिमात्रगम्यमेवेति सदेवेद-

---

आ॰ माह । सर्वगतमिति ॥ तस्य तादृश्यं व्यावर्त्तयति । एकमिति ॥ प्रत्यगभिन्नस्य तस्य सतातिल वारयति । निरञ्जनमिति ॥ निष्क्रियत्वेन तत्कूटस्थत्वमाह । निरवयवमिति ॥ यथोक्ते वस्तुनि प्रमाणमाह । यदवगम्यत इति ॥

विशेषणानुसारेण शङ्कते । किं नेदानीमिति ॥ वर्त्तमानदशायामसत्त्वं जगतो नास्तीत्याह । नेति ॥ तदा सत्त्वाविशेषे विशेषणं न निर्वहतीति शङ्कते । कथमिति ॥ किं विशेषणसामर्थ्यादिदानीमसत्त्वं जगतश्चोद्यते किंवा विशेषणस्यार्थवत्त्वं पृच्छ्यते तत्राद्यं दूषयति । इदानीमपीति ॥ प्रत्यक्षविरोधान्न वर्त्तमानावस्थाया जगदसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याह । किन्त्विति ॥ यद्येदं वर्त्तमानं जगन्नामरूपविशेषणवदवस्थाप्यते तदिदंशब्दस्य तद्बुद्धेश्च विषयभावेन स्थितं भवतीति तस्येदमिदानीमित्यपि व्यवह्रियते तदेव त्वग्रे प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दतद्बुद्धिमात्रगम्यमेव न त्विदंशब्दस्य तद्बुद्धेश्च विषयता भवतीत्यग्रे सदेवेदमग्र आसीदि-

भा॰ ग्र आसीदित्यवधार्यते। न हि प्रागुत्पत्तेर्नामवद्रूपवद्वेदमिति ग्रहीतुं शक्यं वस्तु। सुषुप्तकाल इव। यथा सुषुप्तादुत्थितः सत्त्वमात्रमवगच्छति सुषुप्ते सन्मात्रमेव केवलं वस्त्विति तथा प्रागुत्पत्तेरित्यभिप्रायः॥

यथेदमुच्यते लोके। पूर्वाह्णे घटादिसिसृक्षुणा कुलालेन मृत्पिण्डं प्रसारितमुपलभ्य ग्रामान्तरं गत्वा प्रत्यागतोऽपराह्णे तत्रैव घटशरावाद्यनेकभेदभिन्नं कार्यमुपलभ्य मृदेवेदं घटशरावादि केवलं पूर्वाह्ण आसीदिति तथेहोच्यते सदेवेदमग्र आसीदिति॥ एकमेवेति। स्वकार्यपतितमन्यन्नास्तीत्येकमेवेत्युच्यते। अद्वितीयमिति॥ मृद्व्यतिरेकेण मृदो यथाऽन्यद्घटाद्याकारेण

आ॰ त्ववधार्यते तत्कालविशेषणमिदंशब्दबुद्धिग्राह्यत्वापेक्षं प्राक्कालीने जगत्यविरुद्धमित्यर्थः। वर्तमानावस्थायामपि जगतः सत्त्वे किमिति तथेदंशब्दबुद्धिर्न क्रमतेऽत आह। न हीति। यथा सुषुप्ते काले सदपि वस्तु नेदंशब्दबुद्ध्योर्गोचरः तथा प्रागुत्पत्तेः सदपि जगन्नामवत्त्वेन रूपवत्त्वेन चेदमिति न व्यवहर्तुं शक्यं करणोपसंहारस्योभयत्र तुल्यत्वादित्यर्थः। सुषुप्तेऽपि वस्तुनो न सत्त्वं मानाभावादित्याशङ्क्याह। यथेति। तत्र वस्तुनोऽसत्त्वमुत्थितस्य परामर्शादनुभूतस्यानुभवितुश्चाभावे तदयोगात्। न च तत्र विभक्तं वस्तु दृश्यते सुषुप्तभावप्रसङ्गादतस्तत्र केवलसन्मात्रं वस्त्विति यथावगमस्तथा प्रागुत्पत्तेरपि सर्वं सन्मात्रमुक्तमेवेत्यर्थः। उक्तमेवार्थं सम्प्रतिपन्नेनोदाहरणान्तरेण समर्थयते। यथेत्यादिना। किमिदं सदित्यपेक्षायां तल्लक्षणमाह। एकमिति। एव कारिते लक्षणवाक्ये प्रथमं विशेषणयोरर्थमाह। स्वकार्येति। स्वजातीयस्वगतभेदहीनमित्यर्थः। विशेषणान्तरमादाय व्याकरोति। अद्वितीयमिति। विजातीयभेदशून्यमित्यर्थः। यदुक्तं

उ० तद्धैक आहुरसदेवेदमग्रऽआसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायेत ॥ १ ॥

भा० परिणमयितृकुलालादिनिमित्तकारणं दृष्टं तथा सद्व्यतिरेकेण सतः सहकारिकारणं द्वितीयं वस्त्वन्तरं प्राप्तं प्रतिषिध्यते। अद्वितीयमिति नास्य द्वितीयं वस्त्वन्तरं विद्यत इत्यद्वितीयं। ननु वैशेषिकपक्षेऽपि सत्सामानाधिकरण्यं सर्व्वस्योपपद्यते। द्रव्यगुणादिषु सच्छब्दबुद्ध्यनुवृत्तेः। सद्द्रव्यं सन् गुणः सत् कर्म्मेत्यादिदर्शनात्। सत्यमेवं स्यादिदानीं प्रागुत्पत्तेस्तु नैवेदं कार्य्यं सदेवासीदित्यभ्युपगम्यते। वैशेषिकैः प्रागुत्पत्तेः कार्य्यस्यासत्त्वाभ्युपगमात्। न चैकमेव सदद्वितीयं प्रागुत्पत्तेरिच्छन्ति। तस्माद्वैशेषिकपरिकल्पितात् सतोऽन्यत्कारणमिदं सदुच्यते॥

मृदादिदृष्टान्तेभ्यस्तत्र हैतस्मिन् प्रागुत्पत्तेर्वस्तुनिरूपणे एके वैनाशिका आहुर्वस्तु निरूपयन्तोऽसदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेरिदं जगदेकमेवाद्वितीयमासीदिति। सद-

---

टी० सत्सामानाधिकरण्यात्सदेव सर्व्वमिति तदारम्भवादी मन्यते। नन्विति। किं कार्य्यस्य सत्सामानाधिकरण्यं वर्त्तमानदशायां परपक्षेऽपि सम्भवतीत्युच्यते किं वा प्रागवस्थायामपीति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति। सत्यमिति। द्वितीयं दूषयति। प्रागुत्पत्तेस्त्विति। तत्त्ववाक्यस्य परपक्षे दुर्य्योज्यमित्याह। न चेति। वाक्यद्वयपर्य्यालोचनया परपक्षासम्भवमुपसंहरति। तस्मादिति॥

दृष्टान्तसाधर्म्यात्कार्यैकरूप्याद्दृष्टान्ताच्च कार्य्यकारणाभेदसिद्धेश्च वैशेषिकपक्षासिद्धिरित्याह। मृदादीति। वैशे-

भा॰ भावमात्र हि प्रागुत्पत्तेस्तत्त्व कल्पयन्ति बौद्धा । न तु सत्प्रतिद्वन्द्विवस्त्वन्तरमिच्छन्ति । यथा सच्चासदिति गृह्यमाण यथा भूत तद्विपरीत तत्त्व भवतीति नैयायिका. ॥ ननु सदभावमात्र प्रागुत्पत्तेश्चेदभिप्रेत वैनाशिकै. । कथ प्रागुत्पत्तेरिदमासीदसदेकमेवाद्वितीयञ्चेति कालसम्बन्ध सङ्ख्यासम्बन्धोऽद्वितीयत्व चोच्यते तै ॥

वाढ । न युक्त तेषा भावाभावमात्रमभ्युपगच्छता । असत्त्वमात्राभ्युपगमोऽप्ययुक्त एवाभ्युपगन्तुरनभ्युपगमानुपपत्ते । इदानीमभ्युपगन्त्राभ्युपगम्यते न प्रागुत्पत्तेरिति

आ॰ विकल्पद्वयासम्भवेऽपि वैनाशिकपक्षो भविष्यतीति मन्यते । तत्र चेति ॥ असच्छब्दस्य तुच्छव्यावृत्तिविषयत्व वारयति । अभाव मात्रमिति ॥ सतोऽन्यदसदिति स्थितेरसदादिनाऽपि प्रतियो गिभूत सदा स्थितमित्याशङ्क्याह । सदभावमात्रमिति ॥ तदेव वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्फुटयति । यथेति ॥ सदिति यथाभूतमसदिति चेतरो विपरीत गृह्यमाण सच्चासच्चेति द्विविध तत्त्व भवतीति यथा नैयायिका वदन्ति द्वे तत्त्वे सदसती भावाभावाविति तद भ्युपगमात्र तथा बौद्धैर्द्विविध तत्त्वमिष्ट सदत्यन्ताभावोऽसदि त्यभ्युपगमात् । अप्रतीतप्रतियोगिकाभावस्यात्यन्ताभावतया प्रसि-द्धेश्च नासीत्यादौ प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ तमिम वैनाशिकपक्ष विध्यमुखेन दूषयति । नन्वित्यादिना ॥

शिष्योक्तमङ्गीकरोति । वाढमिति ॥ भावस्य योऽभावस्तन्मात्र मसदित्यभ्युपगच्छता तेषा पक्षे न युक्त कालसम्बन्धाद्यसत इति युक्तमेव त्वयोक्तमित्यर्थः । किञ्च तन्मते यस्य कस्य चिदसत्त्वमिष्ट ॥ सर्वस्य वेति विकल्प्याद्यमुपेत्य द्वितीय दूषयति । असत्त्वेति ॥ किमभ्युपगन्त्रा यदा कदाचिदभ्युपगन्तव्य किं वा प्रागवस्थायाम पीति विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीय दूषयन्नाशङ्कते । इदानीमिति ॥ स किं तदानीमसत्त्वान्नाभ्युपगम्यते तथा प्रागवस्थायामभ्युपगन्ता

भा० चेत् । न । प्रागुत्पत्तेः सदभावस्य प्रमाणाभावात् । प्रागुत्पत्तेरसदेवेति कल्पनानुपपत्तिः । ननु कथं वस्त्वाकृते शब्दार्थत्वे ऽसदेवमेवाद्वितीयमिति पदार्थवाक्यार्थोपपत्तिः तदनुपपत्तौ चेदं वाक्यमप्रमाणं प्रसज्येतेति चेत् । नैष दोषः । सद्ग्रहणनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य ॥

सदित्ययं तावच्छब्दः सदाकृतिवाचकः । एकमेवाद्वितीयमित्येतौ च सच्छब्देन च समानाधिकरणौ । तथेदमासीदिति च । तत्र नञ् सद्वाक्ये प्रयुक्तः सद्वाक्यमेवावलम्ब्य सद्वाक्यार्थविषयां बुद्धिं सदेकमेवाद्वितीयमिदमासीदित्येवं-

---

व्या० सन्नित्यस्याप्यभ्युपगन्तुरिदानीमभ्युपगमसम्भवान्न हि प्रागुत्पत्तेस्तत्त्वे मानाभावः । विमतः कालो घटादिसत्तावान् कालत्वात्सम्मतवदित्यनुमानादित्याह । प्रागुत्पत्तेरिति । परपक्षं दूषयित्वा भाष्यतात्पर्यं दर्शयितुं चोदयति । नन्विति । अन्यापोहस्य शब्दार्थत्वे सत्यपोह्य वस्तुनस्तदर्थत्वे वा कथमसदितिशब्दस्यार्थसिद्धिरास्ताम् । मीमांसकप्रक्रियया शब्दार्थत्वे सत्येकमद्वितीयमिति पदयोराकृतिवाचकत्वायोगादर्थानुपपत्तिस्तदभावे च पदार्थसंसर्गात्मनो वाक्यार्थस्यानुपपत्तिः । वाक्यार्थस्यानुपपत्तौ च निर्विषयमिदं वाक्यमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । सदभिनिवेशनिवृत्त्यर्थमिदं वाक्यं न तु शून्यमेव साक्षादभिधत्ते । तत्र वाक्याप्रामाण्यमिति परिहरति । नैष दोष इति ॥

तथापि कथमसदादिशब्दानामप्रवृत्तिधर्मकत्वे वाक्यार्थोपपत्तिरित्याशङ्क्याह । सदित्ययमिति । एकमद्वितीयमितिशब्द इदमासीदिति च शब्दौ सच्छब्देन समानाधिकरणावेवेत्याह । तथेति । सदेवेत्यादिवाक्यस्योक्तविधयार्थवत्त्वेऽपि कथमसदेवेत्यादिवाक्यमर्थवदित्याशङ्क्याह । तत्रेति । नञ्शब्दो यद्वदपिशब्दार्थे सद्वदिति प्रयोगादित्यर्थः । किमिति वाक्यस्य सदभिनिवेशनिवृत्तिपरत्वं सदभावपरत्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न

उ॰ कुतस्तु खलु सोम्यैवꣳ स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति ॥

भा॰ लक्षणां ततः सद्वाक्यार्थान्निवर्त्तयति। अग्न्यारूढ इवाग्न्यालम्बनोऽयं तदभिमुखविषयान्निवर्त्तयति तद्वत्। न तु पुनः सदभावमेवाभिधत्तेऽतः पुरुषस्य विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थपरमिदमसदेवेत्यादि वाक्यं प्रयुज्यते। दर्शयित्वा हि विपरीतग्रहणं ततो निवर्त्तयितुं शक्यत इत्यर्थवत्त्वादसदादिवाक्यस्य श्रौतत्वं प्रामाण्यञ्च सिद्धमित्यदोषः। तस्मादसतः सर्वाभावरूपात्सद्विद्यमानमजायत समुत्पन्नं। अडाभावश्छान्दसः। तदेतद्विपरीतग्रहणं महावैनाशिकपक्षं दर्शयित्वा प्रतिषेधति। कुतस्तु प्रमाणात् खलु हे सोम्य एवं स्यादसतः सज्जायेत इत्येवं कुतो भवेन्न कुतश्चित्प्रमा-

व्या॰ त्विति॥ सदभावस्यात्यन्ताभावलक्षणस्य तुच्छत्वाच्छब्दशक्तिगोचरत्वासम्भवादित्यर्थः॥ अन्यपरत्वासम्भवे सदभिनिवेशनिवृत्तिपरत्वं वाक्यस्य सिद्धमित्युपसंहरति। अत इति॥ प्रकाले पुरुषस्य सदभिनिवेशनिवृत्तिरत्र विवक्षिता चेत्तर्हि नञ्पदमेव प्रयोक्तव्यं किमित्यसदेवेदमग्र आसीदिति प्रयुक्तमित्याशङ्क्याह। दर्शयित्वा हीति॥ अथवा सदेवेत्यादिना स्वपक्षमुक्त्वा तद्दृढीकरणार्थत्वेनासदेवेत्यादिनानुवादोऽयमिति तात्पर्यान्तरमाह। दर्शयित्वा हीति॥ प्रथमे पक्षे तस्मादित्यादिवाक्यस्यार्थाभावाद्द्वितीयः पक्षो गृहीतः। तत्र कारणस्यासत्त्वमुक्तमिदानीं कार्यस्यापि तद्दर्शयति। तस्मादिति॥ अजायतेति वक्तव्ये कथं श्रुत्या जायतेति प्रयुक्तमित्याशङ्क्याह। अडाभाव इति॥ कुतस्तु खल्वित्यादिवाक्यालोचनायामपि द्वितीयः पक्षो ग्राह्य इत्यभिप्रेत्याह। तदेत-

भा॰ स्यादेवं सम्भवतीत्यर्थः। यदपि बीजोपमर्द्देऽङ्कुरो जायमानो दृष्टोऽभावादेवेति तदप्यभ्युपगमविरुद्धं तेषां। कथं ये तावद्बीजावयवा बीजसंस्थानविशिष्टास्तेऽङ्कुरेऽप्यनुवर्त्तन्त एव न तेषामुपमर्द्दोऽङ्कुरजन्मनि। यत्पुनर्बीजाकारसंस्थानं तद्बीजावयवव्यतिरेकेण वस्तुभूतं न वैनाशिकैरभ्युपगम्यते यदङ्कुरजन्मन्युपमृद्येताथ तदस्त्यवयवव्यतिरिक्तं वस्तुभूतं तथा च सत्यभ्युपगमविरोधः। अथ संवृत्याभ्युपगतं बीजसंस्थानरूपमुपमृद्यत इति चेत्। केयं संवृतिर्नाम किमसावभाव उत भाव इति। यद्यभावो दृष्टान्ताभावः॥

अथ भावस्तथापि नाभावादङ्कुरोत्पत्तिः। बीजावयवेभ्यो ह्यङ्कुरोत्पत्तिः। अवयवा अप्युपमृद्यन्त इति चेत्। न। तदवयवेषु तुल्यत्वात्। यथा वैनाशिकानां बीजसंस्थानरूपोऽ-

---

व्या॰ स्यादिति॥ विमतमभावपुरःसरं कार्य्यत्वादङ्कुरवदिति शङ्कते। यदपीति॥ अप्रसिद्धविशेषणत्वं मत्वा परिहरति। तदपीति॥ बीजोपमर्द्देनाङ्कुरोत्पत्तेरिष्टत्वात् अप्रसिद्धविशेषणतेति शङ्कते। कथमिति॥ किमङ्कुरोत्पत्तौ बीजावयवा उपमृद्यन्ते किं वा बीजाकारसंस्थानमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह। ये तावदिति॥ द्वितीयं दूषयति। यत्पुनरिति॥ तत्किं परमार्थवस्तु किं वा संवृतिसिद्धं। नाद्योऽभ्युपगमविरोधादित्युक्तं द्वितीयमुत्थापयति। अथ संवृत्येति॥ संवृतिं विकल्पयति। केयमिति॥ आद्ये भावस्याभावादुत्पत्तौ दृष्टान्ताभावः संवृतेरवस्तुत्वेन च बीजसत्त्वासाधकत्वादित्याह। यद्यीति॥

द्वितीयमनूद्य दूषयति। अथेति॥ तत्त्वं यया संव्रियते आच्छाद्यते सा संवृतिर्लौकिकी बुद्धिः सा चेद्भावरूपेष्टा तर्हि तया बीजावयवानामङ्कुराकारपरिणामसिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धिरित्यर्थः। लौकिकबुद्धिमनाश्रित्य परमतमेवादाय शङ्कते। अवयवा इति॥

उ०, सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत्

भा० वयवी नास्ति। तथावयवा अपीति। तेषामप्युपमर्दानुपपत्तिः। बीजावयवानामपि सूक्ष्मावयवास्तदवयवानामप्यन्ये सूक्ष्मास्तदवयवा इत्येवं प्रसङ्गस्याऽनिवृत्तेः सर्वत्रोपमर्दानुपपत्तिः। सद्बुद्ध्यनुवृत्तेः सत्ताऽनिवृत्तिश्चेति घटादीनां सत एव सदुत्पत्तिः सेत्स्यति। न त्वसदादीनां दृष्टान्तोऽस्त्यसतः सदुत्पत्तेः। मृत्पिण्डाद्घटोत्पत्तिर्दृश्यते सदादीनां तद्भावे च भावात्तदभावे चाभावात्॥ यद्यभावादेव घट उत्पद्येत घटार्थिना मृत्पिण्डो नोपादीयेत॥

अभावशब्दबुद्ध्यनुवृत्तिश्च घटादौ प्रसज्येत न त्वेतद्-

आ० असत्यवयविन्युपमर्दायोगवदवयवेष्वपि तदयोगस्य तुल्यत्वान्नेदं चोद्यमित्युत्तरमाह। न तदवयवेष्विति। तदेव स्फुटयति। यथेति॥ मन्मतत्वे परमावयवो नास्त्यवयवास्तु सन्त्येवेति तत्राह। बीजावयवानामपीति॥ तर्हि तेषामङ्कुरजन्मन्युपमर्दः स्यादिति नेत्याह। तदवयवानामपीति॥ न चाङ्कुरजन्मन्यवयवपरम्पराविश्रान्तिभूमिरुपपद्यते तस्याः शून्यत्वे तदुपमर्दे सत्कार्यवादाघातात्। अशून्यत्वेऽपि कार्यत्वे कादाचित्कद्रव्यस्य सावयवत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यादकार्यत्वे भावस्योपमर्दासिद्धिरभावश्चेत्तदुपमर्दे सत्कार्यवादापत्तिरेवेति भावः॥ असद्वादस्याप्रामाणिकत्वमुक्त्वा सद्वादस्य प्रामाणिकत्वमाह। सद्बुद्धीति॥ परमते दृष्टान्ताभावमुक्तमनूद्य स्वमते तत्सत्त्वं च समुच्चिनोति। न त्विति॥ घटस्याप्यभावादेवोत्पत्तेरिष्टत्वाद्दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तिरित्याशङ्क्याह। यदीति॥

किञ्च यद्यस्योपादानं दृष्टं तच्छब्दप्रत्ययौ तत्रानुवर्त्तेते यथा तथा भावश्चेद्घटादेरुपादानं तच्छब्दधियौ तत्रानुवृत्ते स्यातां॥

भा० ख्यतो नाऽसतः सदुत्पत्तिः । यदप्याहुर्मृद्बुद्धिर्घटबुद्धेर्निमित्तमिति मृद्बुद्धिर्घटबुद्धेः कारणमुच्यते न तु परमार्थत एव मृद्घटो वास्तीति तदपि मृद्बुद्धिर्विद्यमानाविद्यमानाया एव घटबुद्धेः कारणमिति नासतः सदुत्पत्तिः । मृद्बुद्धिघटबुद्ध्योर्निमित्तनैमित्तिकतयानन्तर्य्यमात्रं न तु कार्य्यकारणत्वमिति चेत् । न । बुद्धीनां नैरन्तर्य्ये गम्यमाने वैनाशिकानां बहिर्दृष्टान्ताभावात् । अतः कुतस्तु खलु सोम्यैव स्यादिति होवाच कथं केन प्रकारेणासतः सज्जायेतेति । असतः सदुत्पत्तौ न कश्चिदपि दृष्टान्तप्रकारोऽस्तीत्यभिप्रायः । एवमसद्वादिपक्षमुन्मथ्योपसंहरति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदिति स्वपक्षसिद्धिं ॥

व्या० न चानुवर्त्तते तस्मादसतः सदुत्पत्तिरयुक्तेत्याह । अभावेति ॥ भावस्य सतो मृत्पिण्डस्य घटादिकारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तं सत्त्वान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिमुद्भावयति । यदपीति ॥ तस्मिन्नपि पक्षे न मतासिद्धिरित्युत्तरमाह । तदपीति ॥ यदुक्तं सद्रूपाया बुद्धेरसद्रूपां बुद्धिं प्रति कारणत्वमिति तदसिद्धमिति शङ्कते । मृद्बुद्धिघटबुद्ध्योरिति ॥ सत्त्वसिद्धौ हि पूर्वभावित्वं कारणत्वं कार्य्यत्वं चोत्तरभावित्वं युक्तं बुद्धीनां त्वसत्त्वादानन्तर्य्यमात्रेण व्यवह्रियते निमित्तनैमित्तिकत्वमित्यर्थः । असतीनामपि बुद्धीनामानन्तर्य्येण निमित्तनैमित्तिकत्वमित्येतन्न शक्यं सम्भावयितुं दृष्टान्ताभावादित्युत्तरमाह । न बुद्धीनामिति ॥ कुतस्तु खल्वित्यादि वाक्यं व्याख्यातमुपसंहरति । अत इति । पूर्वमसतः सदुत्पत्तौ दृष्टान्ताभाव उक्त इदानीमन्यदुपसंहृतमिति शङ्कां वारयति । असत इति ॥ स्वपक्षसिद्धिमुपसंहरतीति सम्बन्धः ।

भा॰ ननु मृदादिभ्योऽपि सतः सदुत्पद्यत इति नैव दृष्टान्तोऽस्ति। घटाद्घटान्तरोत्पत्त्यदर्शनात्। सत्यमेवं न सतः सदन्तरमुत्पद्यते किं तर्हि सदेव संस्थानान्तरेणावतिष्ठते। यथा सर्पः कुण्डली भवति। यथा च मृच्चूर्णं पिण्डघटकपालादिप्रभेदैः। यद्येवं सदेव सर्व्वप्रकारावस्थं कथं प्रागुत्पत्तेरिदमासीदित्युच्यते। ननु न श्रुतं त्वया सदेवेत्यवधारणमिदंशब्दवाच्यस्य कार्य्यस्य प्राग् तर्हि प्रागुत्पत्तेरसदेवासीन्नेदंशब्दवाच्यमिदानीमिदं जातमिति। न सत एवेदंशब्दबुद्धिविषयतयावस्थानाद्यथा मृदेव पिण्डघटादिशब्दबुद्धिविषयत्वेनावतिष्ठते तद्वत्॥

आ॰ सिद्धान्तेऽपि दृष्टान्तासिद्धिस्तुल्येति शङ्कते। नन्विति॥ यद्यपि मृदो घटोत्पत्तिर्दृष्टा तथापि न मृदो मृदन्तरं घटाद्घटान्तरमुत्पद्यमानमुपलभ्यते तस्मान्न सतः सदन्तरोत्पत्तिरित्यर्थः। किं सदन्तरस्य सतः सकाशादुत्पत्तिरेव वार्य्यते किंवा कारणत्वं सतो निराक्रियते तत्राद्यमङ्गीकरोति। सत्यमिति॥ द्वितीयं निराकरोति। किं तर्हीति॥ तत्रापि दृष्टान्ताभावमाशङ्क्याह। यथेति॥ कुण्डलीभावे कार्य्यत्वप्रसिद्धिर्मन्दीत्याशङ्क्योदाहरणान्तरमाह। यथा चेति॥ प्रभेदैरवतिष्ठत इति सम्बन्धः। सत एव सर्व्वप्रकारेणावस्थाने प्राक्कालिकं कार्य्यस्य सत्त्ववचनमयुक्तं तस्य सर्व्वदा सत्त्वाविशेषादिति शङ्कते। यद्येवमिति॥ प्रागवस्थं हि कारणं सम्भाव्यत्वं च कार्य्यमाख्यायते तथाच कारणस्यैव सत्त्वेन तेनाकारेणावस्थानमित्यङ्गीकारेऽपि कार्य्यस्य प्राक्कालिकं सत्त्वावधारणमविरुद्धमित्युत्तरमाह। नन्विति॥ कार्य्यस्य कारणमात्रत्वञ्चेदवधृतं तर्हि कारणमेवासीन्न कार्य्यं तदसदेवेदानीं जातमित्यसत्कार्य्यवादिमतमायातमिति शङ्कते। प्राप्तमिति॥ कारणस्यैव कार्य्यरूपेणावस्थानान्नासत्कार्य्यवादापत्तिरिति दृष्टान्तेन परिहरति। नेत्यादिना॥

भा॰ ननु यथा मृदात्मैव पिण्डघटाद्यपि तद्वत्सद्बुद्धेरन्यबुद्धिविषयत्वात्कार्यस्य सतोऽन्यद्वस्त्वन्तरं स्यात्कार्यजातं यथाऽश्वाद्गौर्न पिण्डघटादीनामितरेतरव्यभिचारेऽपि । मृत्त्वाव्यभिचारात्। यद्यपि घटः पिण्डं व्यभिचरति पिण्डश्च घटं तथापि पिण्डघटौ मृत्त्वं न व्यभिचरतस्तस्मान्मृन्मात्रं पिण्डघटौ व्यभिचरत्यश्वं गौरश्वो वा गां। तस्मान्मृदादिसंस्थानमात्रं घटादयः । एवं सत्संस्थानमात्रमिदं सर्वमिति युक्तं प्रागुत्पत्तेः सदेवेति॰। वाचारम्भणमात्रत्वाद्विकारसंस्थानमात्रस्य। ननु निरवयवं सत्त्विष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः इत्यादिश्रुतिभ्यो निरवयवस्य सतः कथं विकारसंस्थानमुपपद्यते ॥

व्या॰ विमतमुपादानाद्भिद्यते तद्विलक्षणबुद्धिविषयत्वाद्यथाश्वबुद्धिविलक्षणायां विषयो महिषस्ततो भिद्यते। तथाच कथं सत एवेदंधीविषयता निर्वाच्यत्वस्याङ्गीकारेणासत्कार्यवादापत्ति समाधिरिति चोदयति। नन्विति। विलक्षणबुद्धिविषयत्वस्य भेदमात्रसाधकत्वे सिद्धसाधनं तात्त्विकभेदे साधकत्वे दृष्टान्तासिद्धिरित्यभिप्रेत्याह। नेति। किञ्च कार्यस्य व्यभिचारित्वेन रज्जुसर्पादिवन्मिथ्यात्वानुमानादनिर्वाच्यसंस्थानादेव कार्येषु आलम्बनत्वं सतोऽङ्गीकर्त्तव्यमित्याह। मृत्त्वेति। तदेव स्फुटयति। यद्यपीति। मृदन्तरेण पिण्डघटयोः स्वरूपाभावादिति तच्छब्दार्थः। अव्यभिचारेण गोत्वमित्यादिदृष्टान्तः। व्यभिचारफलमाह। तस्मादिति। दृष्टान्तगतमर्थं दार्ष्टान्ते समर्पयति। एवमिति। एतेन प्रथमानस्य कार्यस्य कथं सन्मात्रत्वमित्याशङ्क्याह। वाचारम्भणेति। कार्यमिथ्यात्वं स्फुटीकर्त्तुं चोदयति। नन्विति।

उ० एकमेवाद्वितीयं॥ २॥ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति

भा० नैष दोषो रज्ज्वाद्यवयवेभ्यः सर्पादिसंस्थानवद्बुद्धिपरिकल्पितेभ्यः सदवयवेभ्यो विकारसंस्थानोपपत्तेः। वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सदेव सत्यमिति श्रुतेः। एकमेवाद्वितीयं परमार्थत इदंबुद्धिकालेऽपि तत्सत् ऐक्षतेक्षां दर्शनं कृतवान्। अतश्च न प्रधानं साङ्ख्यपरिकल्पितं जगत्कारणं। प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपगमात्। इदन्तु सच्चेतनमीक्षितृत्वात्तत्कथमैक्षतेत्याह बहु प्रभूतं स्यां भवेयं प्रजायेय प्रकर्षेणोत्पद्येय। यथा मृद्घटाद्याकारेण यथा वा रज्ज्वादि सर्पाद्याकारेण बुद्धिपरिकल्पितेन। असदेव तर्हि सर्वं यद्गृह्यते रज्जुरिव सर्पाद्याका-

व्या० यथा खल्वज्ञातेभ्यो रज्ज्वाद्यवयवेभ्यः सर्पादिसंस्थानमनिर्वाच्यमिव तथा श्रुतिजनितजगत्कारणत्वबुद्ध्यनुपपत्त्या कल्पितेभ्यः सतो मायोपाधिकस्यावयवेभ्यो विकारसंस्थानमुपपद्यते। तस्मादयं द्वैतप्रपञ्चो ब्रह्मविवर्त्तः सम्भवतीति परिहरति। नैष दोष इति॥ ब्रह्मविवर्त्तो जगदित्यत्र श्रुतिमनुकूलयति। वाचारम्भणमिति॥ प्रपञ्चमिथ्यात्वे फलितमुपसंहरति। एकमेवेति॥ अद्वितीयत्वसमर्थनार्थमुत्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे। तत्सदिति॥ सच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं प्रधानमिति केचित्तदप्येतेन निरस्तमित्याह। अतश्चेति॥ ईक्षापूर्व्वकारित्वादिति यावत्। अचेतनत्वाभ्युपगमान्न तस्येक्षापूर्व्वकं कर्तृत्वमिति शेषः। परिणामविवर्त्तवादावाश्रित्योदाहरणद्वयं। बहु स्यामित्यादि श्रुतितात्पर्यं वक्तुं निरस्तमेव चोद्यमुद्भावयति। असदेवेति॥ बहु स्यां प्रजायेयेत्यनेनेक्षितुरेव कार्य्याकारापत्तिवचनेन वैशेषिकादिम-

भा०रेण। न सत एव द्वैतभेदेनान्यथा गृह्यमाणत्वान्नासत्त्वं कस्यचित्क्वचिदिति ब्रूमः ॥

यथा सतोऽन्यद्वस्त्वन्तरं परिकल्प्य पुनस्तस्यैव प्रागुत्पत्तेः प्रध्वंसाच्चोर्ध्वमसत्त्वं ब्रुवते तार्किका न तथाऽस्माभिः कदाचित्क्वचिदपि सतोऽन्यदभिधानमभिधेयं वा वस्तु परिकल्प्यते सदेव तु सर्वमभिधानमभिधीयते च यदन्यबुद्ध्या यथा रज्जुरेव सर्पबुद्ध्या सर्प इत्यभिधीयते यथा वा पिण्डघटादिमृदोऽन्यबुद्ध्या पिण्डघटादिशब्देनाभिधीयते लोके रज्जुविवेकदर्शिनां तु सर्पाभिधानबुद्धी निवर्तेते यथा च मृद्विवेकदर्शिनां घटादिशब्दबुद्धी तद्वत्सद्विवेकदर्शिनामन्यविकारशब्दबुद्धी निवर्तेते। यतो वाचो निवर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सहेति अनिरुक्तेऽनिलयन इत्यादिश्रुतिभ्यः। एवमीक्षित्वा तत्तेजोऽसृजत तेजः सृष्टवत्।

आ० सत्त्वेनानिरूप्यमिति श्रुतितात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरमाह। सत इत्यादिना॥ तदेव प्रपञ्चयति। यथेत्यादिना॥ प्रतिज्ञातमर्थं मतद्वयानुसारेण दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति। यथा रज्जुरिति॥ यथाऽऽनान्वयव्यतिरेकाभ्यां रज्जुसर्पादेरज्ञानमयत्वं च द्वैताभिनिवेशस्य सन्मात्राविवेके सत्येवोत्पत्तेर्विचारेण तद्विवेके चानुत्पत्तेस्तदप्यज्ञानमयमेव तस्य तु तत्त्वं सन्मात्रमधिष्ठानं वाङ्मनसातीतमित्यर्थः॥ तस्य वाङ्मनसातीतत्वे प्रमाणमाह। यत इति॥ अन्यदेव तद्विदितादित्यादिवाक्यमादिपदार्थः। तैत्तिरीयकश्रुतिविरोधमाशङ्कते। नन्विति॥ तथापि कथं विरोधधीरित्याशङ्क्याह। इति विरुद्धमिति। अस्यां श्रुतौ सत्सकाशादेव प्राथम्येन तेजः सृष्ट-

उ॰ तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत ॥

भा॰ ननु तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुत्यन्तरः। आकाशाद्वायुस्तत्तृतीयं तेजः श्रुतमिह कथं प्राथम्येन तस्मादेव तेजः सृज्यते तत एव चाकाशमिति विरुद्धं॥ नैष दोषः। आकाशवायुसर्गानन्तरं तत्सत्तेजोऽसृजतेति कल्पनोपपत्तेः। अथ वाऽविवक्षित इह सृष्टिक्रमः सत्कार्य्यमिदं सर्व्वमतः सदेकमेवाद्वितीयमित्येतद्विवक्षितं। मृदादिदृष्टान्तात्। अथ वा त्रिवित्करणस्य विवक्षितत्वात्। तेजोबन्नानामेव सृष्टिमाचष्टे। तेज इति प्रसिद्धं

आ॰ मागमुच्यते श्रुत्यन्तरे तु तस्मादेव सतः सकाशादाकाशं प्राथम्येन दृष्टमित्युपदिष्टं तथा च कथमिदं मिथो विरुद्धं सिध्यतीत्यर्थः॥ तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण छान्दोग्यश्रुतेर्व्याख्यानसम्भवान्न विरोधोऽस्तीति परिहरति। नैष दोष इति॥ सृष्टिक्रमस्य विवक्षितत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्त्यद्वितीयत्वं तु सतो विवक्षितमिति पक्षान्तरमाश्रित्याह। अथ वेति॥ तत्र प्रसक्तं दर्शयति। मृदादीति॥ मृदादिकार्य्यं घटादि तद्व्यतिरेकेण नास्ति मृदाद्येव तु सत्यमिति दृष्टान्तोपादानाद्बुध्यमानः सतस्तेजोबन्नादिकार्य्यं तदतिरेकेण नास्ति सन्मात्रमेव सत्यमिति दार्ष्टान्तिकेऽपि विवक्षितं प्रतिभातीत्यर्थः॥ तत्तेजोऽसृजतेत्यादिश्रुतेस्तात्पर्य्यान्तरमाह। अथवा त्रिवित्करणस्येति॥ तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीत्यादौ त्रिवित्करणस्योक्तत्वात्तयाणामेव भूतानामिह सृष्टिरुच्यते। न चैवं पञ्चीकरणमविवक्षितमिति वाच्यं भूतत्रयसृष्टिश्रुतौ श्रुत्यन्तरसिद्धाकाशादिसृष्टेरुपलक्षणवत् त्रिवित्करणश्रुत्या पञ्चीकरणोपलक्षणं तथाच श्रुत्यन्तरसिद्धयोराकाश-

उ॰ तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते ॥३॥ ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त तस्माद्यत्र

भा॰ लोके दग्धृपक्तृप्रकाशकं रोहितञ्चेति प्रसिद्धं तेज ऐक्षत। तेजोरूपसंस्थितं सदैक्षतेत्यर्थः। बहु स्यां प्रजायेयेति पूर्ववत्तदपोऽसृजत। आपो द्रवाः स्निग्धाः स्यन्दिन्यः शुक्लाश्चेति प्रसिद्धं लोके॥

यस्मात्तेजसः कार्यभूता आपस्तस्माद्यत्र क्व च देशे काले वा शोचति सन्तप्यते स्वेदते प्रस्विद्यते वा पुरुषस्तेजस एव तदापोऽधिजायन्ते। ता आप ऐक्षन्तेति पूर्ववदेवाकारसंस्थितं सदैक्षतेत्यर्थः। बह्व्यः प्रभूताः स्याम भवेम प्रजायेम उत्पद्येमहीति। ता अन्नमसृजन्त पृथिवीलक्षणं। पार्थिवं ह्यन्नं यस्मादप्कार्यमन्नं। तस्माद्यत्र क्व च वर्षति देशे तत्तत्रैव भूयिष्ठं प्रभूततरमन्नं भवति। अतोऽद्भ्य एव तदन्नाद्यमधिजायत इति। ता अन्नमसृजन्तेति पृथिव्युक्ता पूर्वमिह

आ॰ वाय्वादेस्तेजःप्रभृतिश्च नाभंत्वमभिप्रेत्य बहूपायेन सर्वस्य कथा सर्वं मन्तव्यमिति मन्वाना श्रुतिस्थितिविस्तरत्वमेवापेक्ष्यात्र तदनुरोधेन यथाश्रामेव सृष्टिमाहेत्यर्थः। तेजसोऽचेतनस्य चेतनो पितत्वमित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह। तेजोरूपेति।

यथा तेजःकार्यत्वे लोकानुभवमनुकूलयति। यस्मादिति। पृथिव्यामन्नशब्दप्रयोगे हेतुमाह। पार्थिवं हीति। अपां कार्यमन्नमित्यत्रापि लोकप्रसिद्धिं दर्शयति। यस्मादिति। ता अन्नमसृजन्तेत्यत्राद्भ्योऽन्नसृष्टिरुपदिष्टा। दृष्टान्तेऽपि वाक्यतस्तुष्टिरुपदिश्यते। तथाच पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्यार्थविशेषं दर्शयति। अन्नमिति।

उ॰ क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्भ्य एव तदध्यन्नाद्यं जायते ॥ ४ ॥ २ ॥

भा॰ दृष्टान्तोऽन्नस्य तदपत्येति विशेषणाद्व्रीहियवाद्या उच्यन्ते ऽन्नस्य गुरु स्थिरस्य धारणं कृष्णस्य रूपतः प्रसिद्धं। ननु तेजःप्रभृतिष्वीक्षणं न गम्यते हिंसादिप्रतिषेधाभावात्त्रासादिकार्य्यानुपलम्भाच्च तत्र कथं तत्तेज ऐक्षतेत्यादि। नैष दोषः। ईक्षितृकारणपरिणामत्वात्तेजःप्रभृतीनां सत एवेक्षितुर्नियतक्रमविशिष्टकार्य्योत्पादकत्वाच्च तेजःप्रभृतीन्यत ईक्षित इत्युच्यते भूतं ॥

ननु सतोऽप्युपचरितमेवेक्षितृत्वं। न सदीक्षणस्य केवलशब्दगम्यत्वात्र शक्यमुपचरितं कल्पयितुं। तेजःप्रभृतीनां त्वनुमीयते मुख्य ईक्षणाभाव इति युक्तमुपचरितं कल्पयितुं। ननु सतोऽपि मृद्वत्कारणत्वादचेतनत्वं शक्यमनुमातुं।

व्या॰ तत्तेज ऐक्षतेत्यादौ यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोदयति। नन्विति। प्राणिषु हिंसाप्रतिषेधवदनुग्रहविधानाच्च तेजःप्रभृतिषु तदभावात्तेष्वीक्षणकार्यदृष्टिः तदेतेषु तद्दृष्ट्यभावाच्च नैतेष्वीक्षणं प्रामाणिकं। तथा च प्रकृतं वाक्यं प्रमत्तगीतमित्यर्थः। तेषां गौणमीक्षितृत्वमुपेत्य परिहरति। नैष दोष इति।

सतोऽपि गौणमीक्षणमुपचारप्राये पाठादिति शङ्कते। नन्विति। सन्निधेः शब्दस्य बलीयस्त्वमुपेत्य परिहरति। न सदीक्षणस्येति। तुल्यं तेजःप्रभृतिष्वपि शब्दगम्यत्वमीक्षणस्येति चेत्तत्राह। तेजःप्रभृतीनां त्विति। विमतमीक्षितृ न भवत्यचेतनत्वात्कुम्भवदित्यनुमानाच्च तेजोमुख्ये जगतीक्षणासम्भवात्तत्र गुणं तदौपचारिकमुचितमित्यर्थः। साङ्ख्योऽनुमानावष्टम्भेन

भा॰ अतः प्रधानस्यैवाचेतनस्य चेतनार्थस्य नियतकाल-क्रमविशिष्टकार्योत्पादकत्वाच्चेतन इवेक्षत इति शक्यम-नुमातुमुपचरितमेवेक्षणं । दृष्टश्च लोकेऽचेतने चेतनवदु-पचारः । यथा कूलं पिपतिषतीति । तद्वदत्रापि स्यात् । न तत्सत्य । स आत्मेति तन्निष्ठस्यात्मोपदेशात् । आत्मोपदेशोऽप्यु-पचरित इति चेत् । यथा ममात्मा भद्रसेन इति सर्वार्थ-कारिण्यनात्मन्यात्मोपचार तद्वत । न तदसीति सत्सत्या-भिसन्धस्य तस्य तावदेव चिरमिति मोक्षोपदेशात् ॥

मोक्षोऽप्युपचार इति चेत् । प्रधानात्माभिसन्धस्य मोक्ष-सामीप्यं वर्त्तत इति मोक्षोपदेशोऽप्युपचरित एव । यथा लोके ग्रामं गन्तुं प्रस्थित आम्रवानेव ग्राममिति ब्रूयाददू-रापेक्षया तद्वत् । नयेन विज्ञानेनाविज्ञातं विज्ञातं भव-

---

आ॰ शङ्कते । नन्विति । अचेतनस्य कथमीक्षणमित्याशङ्क्याह । अत इति । अनुमातुं कल्पयितुमिति यावत् । कथमचेतने चेतनव-दुपचारस्तत्राह । दृष्टश्चेति । आत्मशब्दावष्टम्भेन परिहरति । नेत्यादिना । आत्मोपदेशोऽपि प्रधाने गौणो भविष्यतीति शङ्कते । आत्मोपदेशोऽपीति । तामेव शङ्कां दृष्टान्तद्वारा विवृ-णोति । यथेति । इह परिहरन्निष्ठात्मोपदेशो गौणो न भवति तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादित्युत्तरमाह । नेत्यादिना ।

मोक्षोपदेशोऽप्युपचरितो भविष्यतीति शङ्कते । सोऽपीति । शङ्कामेव विवृणोति । प्रधानात्मेति । एकविज्ञानेन सर्ववि-ज्ञानोपदेशमाश्रित्य परिहरति । न येनेति । उक्तमेव विवृ-णोति । सत्येकस्मिन्निति । सतोऽन्यस्य ज्ञातव्यस्याप्रामाणिक-त्वाच्च सतो ज्ञाने सर्वज्ञानोपदेशो युक्तिमानित्याह । न चेति । सम्प्रति हि प्रधानज्ञाने तद्विकारस्य तदभिन्नस्य ज्ञानं तस्य च पुरुषार्थत्वात्तज्ज्ञाने पुरुषाणामपि ज्ञानमुपपद्यते । तस्मादेक

उ० तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति ॥ १ ॥

भा० तीत्युपक्रमात्। सत्येकस्मिन्विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति तदनन्यत्वाच्च सर्वस्याद्वितीयवचनाच्च। न चान्यद्विज्ञातव्यमवशिष्टं श्रावितं श्रुत्यानुमेयं वा लिङ्गतोऽस्ति येन मोक्षोपदेश उपचरितः स्यात्। सर्वस्य च प्रपाठकस्योपचरितत्वपरिकल्पनायां वृथा श्रमः परिकल्पयितुः स्यात् पुरुषार्थसाधनविज्ञानस्य तर्केणैवाधिगतत्वात्तस्य। तस्माद्वेदप्रामाण्यान्न युक्तः श्रुतार्थपरित्यागः। अतश्चेतनावत्कारणं जगत इति सिद्धं ॥ २ ॥

तेषां जीवाविष्टानां खल्वेषां पक्ष्यादीनां भूतानामेषामिति प्रत्यक्षनिर्देशान्नतु तेजःप्रभृतीनां तेषां चिद-

---

टी० विज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशाच्च मोक्षोपदेशमुख्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह। सर्वस्य चेति। कथमुपनिषदारम्भो वृथेत्युच्यते। पुरुषार्थसाधनज्ञानार्थत्वादित्याशङ्क्याह। पुरुषार्थेति। तस्यानुमानवादिनः साङ्ख्यस्य मते मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य चिज्जडयोरैक्यानुपपत्तिरित्यादिना तर्केणैव सिद्धत्वादुपनिषदारम्भो व्यर्थो वैयर्थ्यं। श्रुतेर्मुख्यार्थत्वे बाधकाभावात्तत्परित्यागायोगादीक्षत्यधिकरणन्यायेन प्रधानवादासिद्धिरिति परमततिरस्करणमुपसंहरति। तस्मादिति। प्रधानवादाभावे परिशेषायातं स्वमतं निगमयति। अत इति ॥ २ ॥

महाभूतानामचेतनानां ब्रह्मकार्यतोक्ता सम्प्रति जीवाविष्टानां भौतिकानामपि परम्परया ब्रह्मकार्यतैवेति वक्तुं सम्बन्धमनुवदति। तेषामिति। पूर्वाध्याये येषां गत्यागती दर्शिते तृतीयञ्च स्थानमुक्तं तानि तच्छब्देन परामृश्यन्ते। तेषां प्रति-

भा॰ त्करणस्य वक्ष्यमाणत्वादसति त्रिवृत्करणे प्रत्यक्षनिर्देशानुपपत्तिः। देवताशब्दप्रयोगाच्च तेजःप्रभृतिषु इमास्तिस्रो देवता इति। तस्मात्तेषां खल्वेषां भूतानां पशुपक्षिस्थावरादीनां त्रीण्येव नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि भवन्ति। कानि तानीत्युच्यन्ते। आण्डजमण्डाज्जातमण्डजमेवाण्डजं पक्ष्यादि। पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते। तेन पक्षी पक्षिणां बीजं। सर्पः सर्पाणां बीज। तथाऽन्यदप्यण्डाज्जातं तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः॥

नन्वण्डाज्जातमण्डजमुच्यतेऽतोऽण्डमेव बीजमिति युक्तं कथमण्डजं बीजमुच्यते। सत्यमेवं स्याद्यदि त्वदिच्छातन्त्रा श्रुतिः स्यात्स्वतन्त्रा श्रुतिर्यत आहाण्डजाद्येव बीजं नाण्डा-

---

आ॰ असत्योत्तमार्थं त्रिवृदित्युक्तं। भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्तीत्युत्तरस्य सम्बन्धः। भूतशब्दस्य तेजःप्रभृतिषु रूढत्वात्तेषामिह ग्रहणं किं न स्यादित्याशङ्क्याह। एषामितीति। भूतानां प्रत्यक्षत्वमेषामिति निर्दिश्यते। सम्भवति च पश्वादीनां प्रत्यक्षतेति। तान्येवात्र भूतानि विवक्षितानि न तु तेजःप्रभृतीनि। तेषां प्रत्यक्षत्वायोगादित्यर्थः। तेजःप्रभृतीनां प्रत्यक्षत्वायोगादेषामिति निर्देशानुपपत्तिं समर्थयति। तेषामिति। तेषां प्रत्यक्षतया निर्देशासम्भवे हेत्वन्तरमाह। देवताशब्देति। देवतानां परोक्षत्वप्रसिद्धेस्तेषु च देवताप्रयोगात्तेषां प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिरित्यर्थः। तस्मात्पश्वादिभूतानामत्र भूतशब्देनोपादानायोगादित्यर्थः। आण्डजं पक्ष्यादीत्येतत्सहेतुकमुपपादयति। पक्षिसर्पादिभ्यो हीति। अन्यदपीति गोधाद्युच्यते।

अण्डाज्जातमिति व्युत्पत्त्यनुसारेणाण्डमेव बीजं न त्वण्डजमिति शङ्कते। नन्विति। मैवमेषो व्युत्पत्ति श्रुत्या बाध्येति परिह-

उ॰ सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता

भा॰ दीति। दृश्यते चाण्डजाद्यभावे तज्जातीयसन्तत्यभावो नाण्डाद्यभावे। अतोऽण्डजादीन्येव बीजान्यण्डजादीनां। तथा जीवाज्जातं जीवजं जरायुजमित्येतत्पुरुषपश्वादि। उद्भिज्जं उद्भित्स्थावरं ततो जातमुद्भिज्जं धाना वोद्भित्ततो जायत इत्युद्भिज्जं स्थावरबीजं स्थावराणां बीजमित्यर्थः। स्वेदजसंशोकजयोरण्डजोद्भिज्जयोरेव यथासम्भवमन्तर्भावः। एवं ह्यवधारणं त्रीण्येव बीजानीत्युपपन्नं भवति॥

सेयं प्रकृता सदाख्या तेजोबन्नयोनिर्देवतोक्ता ईक्षाञ्चक्रे ईक्षितवती यथा पूर्वं बहु स्यामिति। तदेव बहुभवनं

आ॰ इति। सत्यमित्यादिना। न केवलं श्रुतेरेषा व्यवस्था किन्तूपपत्तेश्चाह। दृश्यते चेति। सत्येवाण्डजादौ तज्जातीयमण्डजादि सन्तत्या जायते। तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामण्डजाद्येवाण्डजादिकारणं। यद्यप्यण्डाद्यभावेनाण्डजादि जायते तथाप्यण्डाद्यभावेऽण्डजाद्यभावेऽपि तद्भवतीति नान्वयः। तस्मादण्डजादीनामण्डजान्येव बीजानि नाण्डादीनीत्यर्थः। धानाशब्दो बीजविषयः। ननु स्वेदजं संशोकजमिति बीजद्वयमवशिष्यते तत्किमिति न श्रुत्योच्यते तत्राह। स्वेदजेति। स्वेदमुद्भिद्य जायमानं दंशमशकादि तदुद्भिज्जेऽन्तर्भवति। संशोकादौष्ण्याज्जायमानं यूकादि तदण्डजेऽन्तर्भवति। यद्वा स्वेदजं यूकादि तदण्डजेऽन्तर्भूतं संशोकादौष्ण्याद्भूमिमुद्भिद्य जातं मशकादि तदुद्भिज्जेऽन्तर्भाव। तथा च न तयोरस्ति पृथक्श्रुत्यादरापेक्षेत्यर्थः। स्वेदजादेरण्डजादावन्तर्भावस्य ज्ञापकमाह। एवमिति॥

जीवाविष्टानां भूतानां सत्कार्यत्वं प्रकरणप्रामाण्यादुक्तं। इदानीं जीवानां विशिष्टरूपत्वेन ब्रह्मकार्यत्वेऽपि न स्वरूपेण तत्कार्यत्वं ब्रह्मैवोपाधिप्रविष्टं। जीवस्य [illegible]ङ्गीका-

उ॰ अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ॥ २ ॥

भा॰ प्रयोजनं चाद्यापि निर्वृत्तमित्यत ईक्षां पुनः कृतवती बहुभवनमेव प्रयोजनमुररीकृत्य। कथं हन्तेदानीमहमिमा यथोक्तास्तेजआद्यास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनेति स्वबुद्धिस्थं पूर्व्वसृष्ट्यनुभूतं प्राणधारणमात्मानमेव स्मरन्त्याहानेन जीवेनात्मनेति। प्राणधारणकर्त्रात्मनेति वचनात्। स्वात्मनोऽव्यतिरिक्तेन चैतन्यस्वरूपतया अविशिष्टेनेत्येतद्दर्शयति ॥

अनुप्रविश्य तेजोबन्नभूतमात्रासंसर्गेण लब्धविशेषविज्ञाना सती नाम च रूपञ्च नामरूपे व्याकरवाणि विस्पष्टमाकरवाणि असौ नामायमिदंरूपमिति व्याकुर्यामीत्यर्थः। ननु न युक्तमिदमसंसारिण्याः सर्व्वज्ञाया देवताया

आ॰ दात्। तथा च महत्यपि विज्ञाने जीवविज्ञानं सेत्स्यति। जीवानाञ्च भोगायतनानि भौतिकानि कार्य्याणि। तेषां नामरूपञ्च निर्म्मातव्यमित्यभिप्रेत्यापरमंशमादाय व्याकरोति। सेयमित्यादिना। यथा बहु स्यामिति पूर्व्वमीक्षितवती तथा किमिति पुनरैक्षत प्रयोजनाभावादित्याशङ्क्याह। तदेवेति। इदानीं महाभूतसृष्टेरनन्तरमिति यावत्। महतो मायोपाधिकस्य चाख्यात्मान्मायोपाधिकात्पूर्व्वसृष्टावनुभूतस्य तत्संस्कारस्य बुद्धिस्थत्वं स्मरणञ्चेत्यादि न विरुद्धमिति द्रष्टव्यं। आत्मनेति विशेषणस्य तात्पर्य्यमाह। प्राणेति।

निर्व्विकल्पचिन्मात्ररूपा देवता मायावशान्महाभूतानि सृष्ट्वा तेषु यदा प्रविष्टा तदारब्धेषु घनविराट्समष्टिषु समष्टिव्यष्ट्यात्मसु देहेषु प्रविश्य तद्देहाभिमानवती देवदत्तादिनाम्ना रूपेण

भा॰ बुद्धिपूर्व्वकमनेकशतसहस्रानर्थाश्रयं देहमनुप्रविश्य दुःखमनुभविष्यामीति सङ्कल्पनं । अनुप्रवेशश्च स्वातन्त्र्ये सति । सत्यमेवं न युक्तं स्याद्यदि स्वेनैवाविकृतेन रूपेणानुप्रविशेयं दुःखमनुभवेयमिति च सङ्कल्पितवती नत्वेवं । कथं तर्ह्यनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति वचनात् । जीवो हि नामदेवताया आभासमात्र ॥

बुद्ध्यादिभूतमात्रासंसर्गजनित आदर्श इव प्रविष्टः पुरुषप्रतिबिम्बो जलादिष्विव च सूर्यादीनां । अचिन्त्यानन्तशक्तिमत्या देवताया बुद्ध्यादिसम्बन्धः । चैतन्याभासो देवतास्वरूपविवेकाग्रहणनिमित्तः । सुखी दुःखी मूढ

आ॰ च शीतोष्णादिना संयोज्य पिण्डं व्याकरोतीत्याह । अनुप्रविश्येति ॥ देवताया सर्व्वज्ञत्वादसंसारित्वात्स्वातन्त्र्याच्च सङ्कल्पप्रवेशावयुक्ताविति शङ्कते । नन्विति ॥ किं साक्षादनुप्रवेशादि विवक्ष्यते किंवा जीवद्वारापीति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ साक्षादनुप्रवेशादि नास्ति चेत्तर्हि कथं तदित्याकाङ्क्षापूर्व्वकं द्वितीयं दूषयति । कथमिति ॥ देवताया जीवद्वारेणानुप्रवेशाद्य विरुद्धमिति शेषः । अविरोधमेव साधयितुं जीवस्वरूपमाह । जीवो हीति ॥ आभिमुख्येनाहमित्यपरोक्षेणाभासत इत्याभासः । स्वतोऽपरोक्षचित्प्रतिबिम्बस्तन्मात्रं जीवो नामेत्यर्थः ॥

तस्य स्वरूपेणानादित्वेऽपि विशिष्टरूपेण सादित्वं दर्शयति । बुद्ध्यादीति ॥ बुद्ध्यादिभिः भूतमात्रादिभिश्चिदात्मनः संसर्गस्तेन जनितस्तत्कार्य्येति यावत् । ननु चिदात्मा कूटस्थोऽसङ्गोऽद्वितीयश्चेष्यते स कथं बुद्ध्यादिभिर्भूतमात्रादिभिश्च सम्बध्यते तत्राह । अचिन्त्येति ॥ सत्त्वादिप्रकारैरशक्यचिन्तनीयाऽनादिरनिर्व्वाच्या सम्यग्ज्ञानमन्तरेण बाधशून्या दृश्यमाना या मायाशक्तिस्तस्याः विषयत्वेनाश्रयत्वेन च यदा देवता वर्त्तिष्यते । तस्माच्च स्वनिष्ठमायाशक्तिवशाद्बुद्ध्यादिभिरात्मनः सम्बन्धः सिध्य-

उ॰ तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं,

भा॰ नामरूपादि सदात्मनैव सत्यं विकारजातं स्वतस्त्वनृतमेव॥ वाचारम्भणं विकारो नामधेयमित्युक्तत्वात्। तथा जीवोऽपीति। यक्षानुरूपो हि बलिरिति न्यायप्रसिद्धिः॥

अतः शब्दात्मना सर्वव्यवहाराणां सर्वविकाराणाञ्च सत्यत्वं सतोऽन्यत्वे चानृतत्वमिति न कश्चिद्दोषस्तार्किकैरिहानुवक्तुं शक्यः। यथेतरेतरविरुद्धद्वैतवादाः स्वबुद्धिविकल्पनामात्रा अतत्त्वनिष्ठा इति शक्यं वक्तुं। सेयं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे बीजभूतेऽव्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीतीक्षित्वा तासाञ्च तिसृणां देवतानामेकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणि एकैकस्याः त्रिवृत्करणे एकै-

---

आ॰ सत्यत्वाज्जीवस्य ब्रह्मास्मीतिज्ञानान्मुक्तिः सम्भवतीति समाधत्ते। नैष दोष इति। ननु परलोकेहलोकादि मृषा स्यादिति तत्राह। सर्वञ्चेति। कथं तर्हि तस्य मिथ्यात्वोक्तिरित्याशङ्क्याह। स्वत इति। यथा प्रपञ्चो ब्रह्मात्मना सत्योऽपि स्वरूपेण मिथ्येत्युक्तं तथा जीवशब्दवाच्योऽपि ब्रह्मात्मना सत्यस्वरूपेण मिथ्येति स्वीकर्तव्यमित्याह। तथेति। अथ भोक्ता स्वरूपेणापि सत्योऽस्तु भोग्यप्रपञ्चस्यैव मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याह। यक्षानुरूप इति। लौकिकन्यायानुसारेण भोग्यप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे भोक्तुरपि विभक्तस्वरूपेण तत्प्रसिद्धिरतो जीवशब्दवाच्यस्य मिथ्यात्वेऽपि तल्लक्ष्यस्य सन्मात्रसत्यत्वमिति व्यवस्थेत्यर्थः।

यच्च तार्किकैरुच्यते प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे सौगतमतानुमतिः। सत्यत्वे चाद्वैतव्याहतिरिति तदप्युक्तन्यायेन निरस्तमित्याह। अत इति। अद्वैतवादे दोषाभाव वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथेति। व्याकरवाणीत्येतदन्तं वाक्यं व्याख्याय तदनु तासामित्यादि व्याचष्टे। सेयमित्यादिना। व्याकरवाणीत्यैक्षतेति सम्बन्धः। कथं

उ॰ देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मना-
नुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥ ३ ॥ तासां

भा॰ कस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभावोऽन्यथा हि रज्ज्वा इवै-
कमेव त्रिवृत्करणं स्यात्। न तु तिसृणां पृथक् त्रिवृत्क-
रणमिति। एवं हि तेजोबन्नानां पृथङ्नामप्रत्ययलाभः
स्यात्तेज इदमिमा आपोऽन्नमिदमिति च। पृथङ्नामप्रत्य-
यलाभे देवतानां सम्यग्व्यवहारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात्।
एवमीक्षित्वा सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव यथो-
क्तेनैव जीवेन सूर्य्यबिम्बवदन्तः प्रविश्य वैराजं पिण्डं
प्रथमं देवतादीनां च पिण्डाननुप्रविश्य यथा सङ्कल्पमेव
नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदंरूप इति तासां च
देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामक-
रोत्कृतवती देवता। तिष्ठतु तावद्देवतादिपिण्डानां नाम-
रूपाभ्यां व्याकृतानां तेजोबन्नमयत्वेन त्रिधात्वं यथा तु

आ॰ पुनरिह त्रिवृत्करणमित्याशङ्क्य प्रथममेकैकां देवतां द्विधा द्विधा
विभज्य पुनरेकैकं भागं द्विधा द्विधा कृत्वा तदितरभागयोर्नि-
क्षिप्य त्रिवृत्करणं विवक्षितमित्याह। एकैकस्या इति। गुण-
प्रधानभावानङ्गीकारे समानपरिमाणत्रयनिर्मितरज्जुवत्त्रि-
वृत्करणमेकमेव स्यादित्याह। अन्यथेति। एवकारार्थं दर्शयति।
न त्विति। गुणप्रधानभावेन त्रिवृत्करणमुपसंहर्तुमिति शब्दः।
इतश्च गुणप्रधानभावेन त्रिवृत्करणमेष्टव्यमित्याह। एवं चेति।
पृथङ्नामप्रत्ययलाभेनापि किं स्यादित्याशङ्क्याह। सतीति।
सेयमित्यादि व्याचष्टे। एवमित्यादिना। सङ्कल्पेव त्रिवृत्करणं
प्रतिज्ञायोदाहरणतः स्फुटीकर्तुमारभमाणा इदं त्रिवृत्करण-

उ॰ त्रिवितं त्रिवितमेकैकामकरोद्यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ४ ॥ ३ ॥

यदग्ने रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचा-

---

भा॰ खलु बहिरिमाः पिण्डेभ्यस्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे मम निगदतो विजानीहि विस्पष्टमवधारयोदाहरणतः ॥ ३ ॥ यत्तद्देवतानां त्रिवृत्करणमुक्तं तस्यैवोदाहरणमुच्यते । उदाहरणं नामैकदेशप्रसिद्ध्याशेषप्रसिद्ध्यर्थमुदाह्रियत इति ॥

तदेतदाह यदग्नेः त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा च यच्छुक्लं रूपमग्नेरेव तदपामत्रिवृत्कृतानां यत्कृष्णं तस्यैवाग्ने रूपं तदन्नस्य पृथिव्या अत्रिवृत्कृताया इति विद्धि । तत्रैवं सति रूपत्रयव्यतिरेकेणाग्निरिति यन्मन्यसे त्वं तस्याग्नेरग्नित्वमिदानीमपागादपगतं । प्राग्रूपत्रयविवेक-

---

आ॰ स्यार्थे स्फुटीकर्त्तव्यत्वाद्देवतान्तिरिक्तेषु प्रथमं तदुदाहर्त्तुमुपक्रमते । तिष्ठतु तावदिति ॥ ३ ॥ कथमुदाहरणतोऽवधारणमित्याशङ्कानन्तरवाक्यमवतारयति । यत्तदिति ॥ उदाहरणशब्दं व्युत्पादयति । उदाहरणं नामेति ॥

तत्रैव श्रुतिमवतार्य्य व्याचष्टे । तदेतदित्यादिना ॥ अत्रिवृत्कृतानां रूपमिति विद्धीति सम्बन्धः । तथा यौ रूपत्रये पूर्व्वोक्तरीत्या पृथक्कृते सतीति यावत् । इदानीं विवेकदशायामित्यर्थः ।

उ॰ रम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ १ ॥ यदादित्यस्य रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ २ ॥ यच्चन्द्रमसो

भा॰ विज्ञानाद्याग्निबुद्धिरासीत्तेजस्यग्निबुद्धिरपगताग्निशब्दश्चेत्यर्थः । यथा दृश्यमानरक्तोपधानसंयुक्तः स्फटिको गृह्यमाणः पद्मरागोऽयमिति शब्दबुद्ध्योः प्रयोजको भवति प्रागुपधानस्फटिकयोर्विवेकविज्ञानात्तद्विवेकविज्ञाने तु पद्मरागशब्दबुद्धी निवर्त्तेते तद्विवेकविज्ञातुस्तद्वत् । ननु किमत्र बुद्धिशब्दकल्पनया क्रियते प्राग्रूपत्रयविवेककरणादग्निरेवासीत्तदग्नेरग्नित्वं रोहितादिरूपविवेककरणादपागादिति युक्तं । यथा तन्त्वपकर्षणे पटाभावः । नैवं बुद्धिशब्दमात्रमेव ह्यग्निर्यत आह वाचारम्भणमग्निर्नाम विकारो नामधेयं नाममात्रमित्यर्थोऽतोऽग्निबुद्धिरपि मृषैव । तर्हि किं तत्र सत्यं त्रीणि रूपाणीत्येव

आ॰ उक्तवाक्यार्थमुक्त्वा तात्पर्यमाह । प्रागिति । रूपत्रयविवेकात्प्रागवस्थायामग्निशब्दबुद्धिसाहित्येऽपि विवेकादूर्ध्वं तद्रहितमग्निं दृष्टान्तेन समर्थयते । यथेत्यादिना । उपाधिविषये श्रुतं त्रित्वाधिकत्वमभावात् नास्ति निरन्धनमिति मन्यते । नन्विति । रोहितादिरूपत्रये विवेके सत्यपीदमित्थमग्निस्तदेव दृष्टान्तमाह । यथेति । शब्दबुद्धिपर्यन्तेऽपि न भूतमात्रेऽग्नोति परिहरति । नैवमिति । तत्र प्रमाणत्वेन नामवाचारम्भणमिति वाक्यं दर्शयति । तत इति ।

उ॰ रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ ३ ॥ यद्विद्युतो रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ ४ ॥

भा॰ सत्यं नाणुमात्रमपि रूपत्रयव्यतिरेकेण सत्यमस्तीत्यवधारणार्थः । तथा यदादित्यस्य यच्चन्द्रमसो यद्विद्युत इत्यादि समानं । ननु यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीत्युक्त्वा तेजस एव चतुर्भिरप्युदाहरणैरग्न्यादिभिस्त्रिवृत्करणं दर्शितं नाबन्नयोरुदाहरणं दर्शितं त्रिवृत्करणे ॥

नैष दोषः । अबन्नविषयाण्यप्युदाहरणान्येवमेव च द्रष्टव्यानीति मन्यते श्रुतिः । तेजस उदाहरणमुपलक्षणार्थं । रूपवत्त्वात्स्पष्टार्थोपपत्तेश्च । गन्धरसयोरनुदाहरणं

आ॰ रूपैर्नाममात्रमत शब्दार्थः । प्रक्रमपर्यालोचनायामुदाहरणन्यूनत्वमस्तीति शङ्कते । नन्विति ।

यदाग्न्यादौ रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य यच्च व्रीहियवादौ रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येत्युदाहरणसम्भवान्न न्यूनतेति परिहरति । नैष दोष इति । तर्हि तेजोविषयमप्युदाहरणमुपेक्षणीयं किमित्युदाहृतमित्याशङ्क्याह । तेजस इति । यदि क्वचिदपि नोदाहरणमुच्यते नोपलक्षणमेव सिद्ध्येदतस्त्रयाणां रूपवत्त्वेन यथोक्तरूपविभागस्य तेषु स्फुटत्वसम्भवात्तेजसो दृष्टान्तप्रदर्शनम्

भा॰ त्रयाणामसम्भवात् न हि गन्धरसौ तेजसि स्तः । स्पर्शश-ब्दयोरनुदाहरणं विभागेन दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥

यदि सर्वं जगत्त्रिवृत्कृतमित्यग्न्यादिवत्त्रीणि रूपाणी-त्येव सत्यमग्नेरग्नित्ववदपागाज्जगतो जगत्त्वं । तथाऽन्न-स्यापि अप्शुङ्गत्वादाप इत्येव सत्यं वाचारम्भणमात्रमन्नं । तथापामपि तेजःशुङ्गत्वाद्वाचारम्भणत्वे तेज इत्येव सत्यं । तेजसोऽपि सच्छुङ्गत्वाद्वाचारम्भणत्वं सदित्येव सत्यमित्येषो ऽर्थो विवक्षितः । ननु वाय्वन्तरिक्षे त्वत्रिवृत्कृते तेजः-

---

टी॰ गन्धादिविषयोदाहरणोपलक्षणार्थं तेनोपेक्षितमित्यर्थः । यत्र तयोरपि त्रिवृत्करणमुपलक्षितं चेत्तर्हि तत्र रसगन्धयोस्त्रिवृ-त्करणमुदाहर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह । गन्धरसयोरिति । यथा पक्वान्नयोर्भास्वरं लोहितं रूपं तैजसं तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येति प्रभज्यते रूपं विवेक्तुं न तथाऽमुष्य रसो गन्धो वा तैजसोऽपामन्नस्येति वक्तुं शक्यमित्यनुदाहरणं तयोरित्यर्थः । ननु त्रिवृत्करणेऽस्त्विव्यपि रूपवद्गन्धरसौ सम्भा-वितौ तत्कथं तयोरुदाहरणमसम्भावितमित्याह । न चेति । सम्भा-वितावपि तौ त्रिषु विवेक्तुमशक्यावित्यनुदाहरणावित्यर्थः । तर्हि सर्वेषु भूतेषु सम्भावितयोः स्पर्शशब्दयोरुदाहरणं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । स्पर्शशब्दयोरिति । यथा तेजःप्रभृतिषु रूपं त्रयाणां विभागेन दर्शयितुं शक्यं न तथा शब्दरूपं स्पर्शरूपं च त्रयाणां विभागेन दर्शयितुं शक्यं न ह्यस्मिन्शब्दे [illegible] अयं [illegible] नापि [illegible] इत्यर्थः ।

सर्वस्य त्रिवृत्कृतत्वे फलितमाह । यदीति । यथाऽग्न्यादि त्रिवृत्कृतं तथा सर्वमेव जगदपि त्रिवृत्कृतमित्युक्तेऽपि तदापे-क्षितं [illegible] वाचारम्भणमात्रमतो [illegible] रूपाण्येव सत्यानीति योजना । तथापि सर्वं सन्मात्रपरिशेष स्यादित्याशङ्क्याह । तथेति । रूपत्रयव्यतिरेकेण अन्नतोऽप्यभावादन्नस्यापि रूपत्र-यविधोपलक्षणं [illegible]

भा॰ प्रभृतिष्वनन्तर्भूतत्वाद्विशिष्येते । एवं गन्धरसशब्दस्पर्शाख्यावशिष्टा इति । कथं सतो विज्ञानेन सर्वमन्यदविज्ञातं भवेत्तद्विज्ञाने वा प्रकारान्तरं वाच्यम् । नैष दोषो रूपवद्द्रव्ये सर्वस्य दर्शनात् ।

कथं तेजसि तावद्रूपवति शब्दस्पर्शयोरप्युपलम्भाद्वाय्वन्तरिक्षयोस्तत्र स्पर्शशब्दगुणवतोः सद्भावोऽनुमीयते । तथाऽबन्नयो रूपवतो रसगन्धान्तर्भाव इति । रूपवतां त्रयाणां तेजोऽबन्नानां त्रिवृत्करणप्रदर्शनेन सर्वं तदन्तर्भूतं सद्विकारत्वात्त्रीण्येव रूपाणि विज्ञातं मन्यते श्रुतिः । न हि मूर्तं रूपवद्द्रव्यं प्रत्याख्याय वाय्वाकाशयोस्तद्गुणयो-

---

आ॰ पृथिवीवदपामपि शुक्लरूपमात्रायां लोहितरूपमात्रतेजोविकारत्वात्तद्व्यतिरेकेणाभावस्तस्यापि सत्कार्यत्वात्ततो भेदेनासत्त्वं तस्मात्सम्भवमेव परिशिष्टमित्येतस्मिन्नवान्तरप्रकरणे विवक्षितमित्यर्थः । त्रिवृत्करणपक्षे नैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सिध्यति । परिशिष्टविज्ञेयसद्भावादिति शङ्कते । नन्विति । इतिपदं कथमित्यादिना सम्बध्यते । गन्धादयश्च शब्दान्ता गुणा गुणिष्वनन्तर्भूताः सन्तीति न सद्विज्ञानेन तद्विज्ञानोपपत्तिरित्याह । गन्धेति । तद्विज्ञानं सद्विज्ञानेन वाय्वादिविज्ञानं वा प्रकारान्तरं तत्कार्यत्वादतिरिक्तमिति यावत् । आकाशादेस्त्रिष्वेवान्तर्भाव सम्भवान्न परिशिष्टविज्ञेयमस्तीति परिहरति । नैष दोष इति । कथं तेजोऽबन्नेषु सर्वस्याकाशादेर्दर्शनमित्याह । कथमिति ।

तत्र शब्दस्पर्शयोराकाशवाय्वोश्च भूतत्रये प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलब्धिं दर्शयति । तेजसीति । तेजोग्रहणमबन्नयोरप्युपलक्षणं तत्रापि स्पर्शाद्युपलम्भेरविशेषाद्गन्धादि ज्ञेयान्तरमिति तत्राह । तथेति । भूतत्रये स्पर्शाद्यन्तर्भाववदिति यावत् । त्रिष्वेवान्तर्भावे फलितमाह । रूपवतामिति । भूतत्रये रूपवत्याकाशादेरन्तर्भावं व्यतिरेकद्वारा समर्थयते । न हीति । अन्त

उ० एतद्ध स्म वै तद्विद्वाꣳस आहुः पूर्वे महाशाला महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञात-

---

भा० गन्धरसयोर्वा ग्रहणमस्ति । अथवा रूपवतामपि त्रिवृत्करणं प्रदर्शनार्थमेव मन्यते श्रुतिः । यथा तु त्रिवृत्कृते त्रीण्येव रूपाणीत्येव सत्यं तथा पञ्चीकरणेऽपि समानो न्याय इत्यतः सर्वस्य सद्विकारत्वात्सतो विज्ञानेन सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्सदेकमेवाद्वितीयं सत्यमिति सिद्धमेव भवति ॥

तदेकस्मिन् सति ज्ञाते सर्वमिदं ज्ञातं भवतीति सूक्तं । एतद्विद्वांसो विदितवन्तः पूर्वेऽतिक्रान्ता महाशाला महाश्रोत्रिया आहु ह स्म वै किल । किमुक्तवन्त इत्याह । न नोऽस्माकं कुलेऽद्येदानीं यथोक्तविज्ञानवतां कश्चन कश्चिदप्यश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यति नोदाहरिष्यति सर्वं

आ० भौतिकत्रिरूपत्वं परिहर्तुं पक्षान्तरमाह । अथवेति । प्रदर्शनार्थं पञ्चीकरणस्येति शेषः । कथं पञ्चीकरणे समानन्यायत्वमित्याशङ्क्याह । यथेति । यदा पञ्चापि भूतानि प्रत्येकं द्वेधा विभज्य पुनरेकैकं भागं चतुर्धा कृत्वा तान्भागानितरेषु पूर्वेषु भागेष्वेकैकशो निक्षिप्यन्ते तदा पञ्चीकरणं सम्पद्यते तथापि पञ्चानां भागानां पृथक्त्वे सत्येव तत्तद्भागा व्यवह्रियन्ते तान्यपि पृथिव्यादीन्यवादिकार्यत्वात्तत्कारणव्यतिरेकेण न सन्तीति त्रिवृत्करणवत्पञ्चीकरणेऽपि न्यायसाम्यात्सर्वस्य सद्विकारत्वात्सदितरस्याभावात्तेन विज्ञानेन तदपि विज्ञातमेव स्यात्तस्मात् तु परमार्थसत्य एकविज्ञानं भवतीत्यर्थः ।

उक्तमर्थमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिरविरुद्धेत्युपसंहरति । तदेकस्मिन्निति । विद्वत्प्रसिद्ध्यापि एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिरविरुद्धेत्युपपादयितुमुदाहरणान्तरं दर्शयितु-

उ॰ मुदाहरिष्यतीति ह्येभ्यो विदाञ्चक्रुः ॥ ५ ॥ यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुः यदु शुक्लमिवाभूदित्यपाꣳ रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति

भा॰ विज्ञातमेवास्मत्कुलीनानां सद्विज्ञानत्वादित्यभिप्रायः । ते पुनः कथं सर्व्वं विज्ञातवन्त इत्याह । एभ्यस्त्रिभ्यो रोहितादिरूपेभ्यस्त्रिवृत्कृतेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्व्वमप्यन्यच्छिष्टमेवमेवेति विदाञ्चक्रुर्विज्ञातवन्तो यस्मात्तस्मात्सर्व्वज्ञा एव सद्विज्ञानात्त आसुरित्यर्थः । अथवैभ्यो विदाञ्चक्रुरित्यग्न्यादिभ्यो दृष्टान्तेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्व्वमन्यद्विदाञ्चक्रुरित्येतत्कथं यदन्यद्रूपेण सन्दिह्यमाने कपोतादिरूपे रोहितमिव यद्गृह्यमाणमभूत्तेषां पूर्व्वेषां ब्रह्मविदां तत्तेजसो रूपमिति विदाञ्चक्रुः ॥

तथा यच्छुक्लमिवाभूद्गृह्यमाणं तदपां यत्कृष्णमिव गृह्यमाणं तदन्नस्येति विदाञ्चक्रुरेवमेवात्यन्तदुर्लक्ष्यं यत् उ अप्यविज्ञातमिव विशेषतो गृह्यमाणमभूत्तदप्येतासा-

आ॰ मारभते । एतदिति । त्रिवृत्करणमिति यावत् । ते पुनरिति त्रिवृत्करणविज्ञानवन्तो निर्द्दिश्यन्ते । वेदनप्रकारमेवाकाङ्क्षापूर्व्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना । अन्यदग्न्यादिभ्य सकाशादिति शेषः । यदनेकरूपत्वात्कपोतादिरूपेण सन्दिह्यमानमेतद्दृश्यते तस्मिन्कपोतादिस्वरूपे यत्किञ्चिद्रोहितमिव रूपं गृह्यमाणं पूर्व्वेषामासीत्तत्तेजसो रूपमिति ते विदितवन्त इति योजना ॥

अत्यन्तदुर्लक्ष्यं नामरूपाभ्यां दुर्ज्ञानं द्वीपान्तरादागत पक्ष्यादीत्यर्थः । अगृह्यमाणमिति च्छेद । यथा नु खलु इत्यादिवाक्यं व्याचनु-

उ० तद्विदाञ्चक्रुः ॥ ६ ॥ यद्वविज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानाᳫं समास इति तद्विदाञ्चक्रुर्यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ७ ॥ ४ ॥ अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्माᳫंसं योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥ १ ॥

भा० मेव तिसृणां देवतानां समासः समुदाय इति विदाञ्चक्रुः। एवं तावदाद्यं वस्त्वग्न्यादिष्वविज्ञातं तथेदानीं यथा नु खलु सोम्येमा यथोक्तास्तिस्रो देवताः पुरुषं शिरःपाण्यादिलक्षणं कार्य्यकारणसङ्घातं प्राप्य पुरुषेणोपयुज्यमानास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहि निगदत इत्युक्त्वाह ॥ ४ ॥ अन्नमशितं भुक्तं त्रेधा विधीयते जाठरेणाग्निना पच्यमानं त्रिधा विभज्यते। कथं तस्यान्नस्य त्रेधा विधीयमानस्य यः स्थविष्ठः स्थूलतमो धातुः स्थूलतमं वस्तु विभक्तस्य स्थूलोंऽशस्तत्पुरीषं भवति। यो मध्यमोंऽशो धातुरन्नस्य तद्रसादिक्रमेण

आ० वादपूर्वकमवतारयति। एवं तावदिति। यथा नन्वित्येता देवता पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृद्भवति तथेदानीं तदाध्यात्मिकं त्रिवृत्करणमेवेति जानीहीति सम्बन्धः। अदनानां त्रिवृत्करणमिति शेष। एवं त्रेधा विभज्यमानस्य कथं वा तस्य त्रिविधत्वं इति प्रश्नपूर्वकं विवृणोति। कथमित्यादिना। रसादीत्यादिशब्देन रुधिरादि गृह्यते। तस्य कार्यं वक्ष्यमाणं मांसमिति स्थिता-

उ० आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं यो-

---

भा० परिणम्य मांसं भवति योऽणिष्ठोऽणुतमो धातुः स ऊर्ध्वं हृदयं प्राप्य सूक्ष्मासु हिताख्यासु नाडीष्वनुप्रविश्य वागादिकरणसंघातस्य स्थितिमुत्पादयन्मनो भवति । मनोरूपेण विपरिणमन्मनस उपचयं करोति । ततश्चान्नोपचितत्वान्मनसो भौतिकत्वमेव न वैशेषिकतन्त्रोक्तलक्षणं नित्यं निरवयवं चेति गृह्यते । यदपि मनोऽस्य दैवं चक्षुरिति वक्ष्यति तदपि न नित्यत्वापेक्षया किं तर्हि सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टादिसर्वेन्द्रियविषयव्यापकत्वापेक्षया । यच्चान्येन्द्रियविषयापेक्षया नित्यत्वं तदप्यापेक्षिकमेवेति वक्ष्यामः । सदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः । तथापः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति । यो मध्यमस्तल्लोहितं भवति । योऽणिष्ठः स प्राणो भवति ।

व्या० ख्या नाड्यस्तास्विति यावत् । कथमन्नोपयोगात्प्रागेव मनसः सिद्धत्वात्तन्मनो भवतीत्युच्यते तत्राह । मनोरूपेणेति । मनसोऽन्नोपचितत्ववचनाद्वैशेषिकपरिभाषापि दूषिता वेदितव्येत्याह । ततश्चेति । मनसो दैवत्वविशेषणान्नित्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह । यदपीति । केनाभिप्रायेण तर्हि विशेषणमित्याशङ्क्याह । किं तर्हीति । तर्हि चक्षुरादिभ्यो वैलक्षण्यादस्ति तदपेक्षया नित्यत्वमित्याशङ्क्याह । यच्चेति । यदा चक्षुरादिष्वसत्स्वपि मनसः सत्त्वोपलम्भात्तदपेक्षया तस्य नित्यत्वमेष्टव्यमित्याशङ्क्याह । यच्चेति ॥

आत्मवन्मनसो किं न स्यादित्याशङ्क्याह । सदिति । भुक्तस्यान्नस्य त्रैविध्यमुक्त्वा पीतानामपामपि त्रैविध्यमाह । तथेति ॥

उ॰ ऽणिष्ठः स प्राणः ॥ २ ॥ तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक् ॥ ३ ॥

भा॰ वक्ष्यति ह्यापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यत इति। तथा तेजोऽशितं तैलघृतादि भक्षितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत् अस्थि भवति। यो मध्यमः स मज्जा ऽस्थ्यन्तर्गतस्नेहः। योऽणिष्ठः सा वाक्। तैलघृतादिभक्षणाद्धि वाग्विशदा भाषणे समर्था भवतीति प्रसिद्धं लोके। यत एवमन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्। ननु केवलान्नभक्षिण आखुप्रभृतयो वाग्मिनः प्राणवन्तश्च। तथाऽब्मात्रभक्षाः सामुद्रा मीनमकरप्रभृतयो मनस्विनो वाग्मिनस्तथा स्नेहपानानामपि प्राणवत्त्व मनस्वित्वं चानुमेयं यदि सन्ति तत्र कथमन्नमयं हि सोम्य मन इत्याद्युच्यते ॥

नैष दोषः। सर्वस्य त्रिवृत्करणत्वात्सर्वत्र सर्वोपपत्तेः। न ह्यत्रिवृत्कृतमन्नमश्नाति कश्चिदापो वा अत्रिवृत्कृताः

आ॰ कथ तैजसोऽग्न्यादेरशनमित्याशङ्क्य विशिनष्टि। तैलेति॥ मज्जाशब्दार्थमाह। अस्थीति॥ योऽणिष्ठ सा वागित्युक्तं व्याकरोति। तैलघृतादीति॥ भुक्तस्यान्नस्य पीतानामपामशितस्य तैलादेश्च योऽणिष्ठा धातवस्ते मनोवाक्प्राणा इत्येव यत सिद्धमतस्तेषामन्नादिमयत्व युक्तमित्याह। यत इति॥ तेषामन्नादिमयत्व व्यतिरेकसिद्धिमाश्रित्याक्षिपति। नन्विति॥

आखुप्रमुखानां स्फुटोदपानाद्यनुपलम्भेऽपि यत्तेषां भक्ष्य तत्रैवोदकाद्यन्तर्भावसम्भवात्तासामादेरन्नमयत्वाद्युपपन्नमित्युत्तरमाह।

उ॰ अन्नमयꣳ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ ५ ॥

भा॰ पीयन्ते तेजो वा अश्चित्खलतमश्नाति कश्चिदित्यन्नादानामप्प्रभृतीनां वाग्मित्वं प्राणवत्त्वञ्चेत्याद्यविरुद्धं। इत्येव प्रत्यायितः श्वेतकेतुराह भूय एव पुनरेव मा मा भगवानन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादि विज्ञापयतु दृष्टान्तेनावगमयतु नाद्यापि ममास्मिन्नर्थे सम्यङ्निश्चयो जातः। यस्मात्तेजोऽबन्नमयत्वेनाविशिष्टे देह एकस्मिन्नुपयुज्यमानान्यदनभक्ष्याणि जातान्यणिष्ठधातुरूपेण मनःप्राणवाचमुपचिन्वन्ति स्वजात्यनतिक्रमेणेति दुर्विज्ञेयमित्यभिप्रायोऽतो भूय एवेत्याद्याह। तमेवमुक्तवन्तं तथास्तु

आ॰ नैष दोष इति। सर्वस्यान्नादेस्त्रिवृत्कृतत्वात्तस्य सर्वस्यैव भक्ष्यस्य भूतत्रयात्मत्वसम्भवादेकैकं भक्ष्यतोऽपि सर्वभक्षकत्वोपपत्तेर्मनआदेरन्नादिमयत्वमविरुद्धमित्यर्थः। उक्तमेव व्यक्तीकरोति। न हीत्यादिना। उक्तरीत्या मनआदेरन्नादिमयत्वप्रत्यायनद्वारा पुनःपुना सम्यक्प्रतिबोधे प्रत्यायिते सति श्वेतकेतुश्चोदयतीत्याह। इत्येवमिति। सर्वेषां सन्निधानाविशेषेऽन्नस्य सूक्ष्मो मन एवोपचिनोति। न प्राणमिति। निश्चयासिद्धिरित्याह। नाद्यापीति। पार्थिवमेवोपचिनोतीति विशेषमा मप्याह। यस्मादिति। एकस्मिन्नुदरे प्रविष्टानामन्नादीनां मिश्रीभूतत्वान्मनसश्च सर्वभूतगुणव्यञ्जकत्वेन सर्वभूतारब्धत्वात्पार्थिवत्वासिद्धेर्नायं विशेष सम्भवतीत्यर्थः। यस्मादेवमभिप्राय श्वेतकेतोरत इति योजना। मनआदेरन्नादिमयत्वमुपपादयितुमुत्तरग्रन्थमवतारयति। तमेवमिति। यच्च मन

उ॰ दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥ एवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवति ॥ २ ॥ अपाᳬ सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स

भा॰ सोम्येति होवाच पिता शृणु एव यत्र दृष्टान्तं यथैतदुपपद्यते यत्पृच्छसि ॥ ५ ॥

दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमाणुभागः स ऊर्ध्वः समुदीषति संभूयोर्ध्वं नवनीतभावेन गच्छति तत्सर्पिर्भवति। यथाऽयं दृष्टान्त एवमेव खलु सोम्याद्यमानौदनादेरन्नस्य भुज्यमानस्यौदर्येणाग्निना वायुसहितेन खजेनेव मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवति। मनोऽवयवैः सह संभूय मन उपचिनोतीत्येतत्। तथापां सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स प्राणो भवतीत्येवमेव खलु सोम्य तेजसोऽश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति सा वाग्भवत्यन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति युक्तमित्य-

---

आ॰ आदेशमादिशयतं यदमिति पृच्छसि तदिदं दृष्टान्तेनोपपादये तदा ते तथाऽऽदिमदत्ते यस्य दृष्टान्तमुपमानं प्रदर्शयति ऐतमना ॥ १ ॥

निर्माभावेऽपि चाप्तभावस्य एवन्तेव भावितात्मनि दृष्टान्तमाह । दध इति । दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति । तयोः मध्यानेन मथ्यमानस्य दध्नो यदादिमा तदा

उ॰ प्राणो भवति ॥ ३ ॥ तेजस सोम्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्द्ध्वं समुदीषति सा वाग्भवति ॥ ४ ॥ अन्नमयꣳ हि सोम्य मन आपोमय प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ५ ॥ ६ ॥

षोडशकल सोम्य पुरुष पञ्चदशाहानि माशी काममप पिबापोमय प्राणो न पिबतो

भा॰ भिप्रायोऽतोऽस्तेजमोरस्तु एतत्सर्व्वमेव । मनस्त्वन्नमयमित्यत्र नैकान्तेन मम निश्चयो जातो भूय एव मा भगवान्मनसोऽन्नमयत्व दृष्टान्तेन विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ ६ ॥

अन्नस्य भुक्तस्य योऽणिष्ठो धातु स मनसि शक्तिम धात्तोऽन्नोपचिता मनस शक्ति षोडशधा प्रविभज्य पुरुषस्य कलात्वेन निर्द्दिदीक्षिता । तया मनस्यन्नोपचितया

व्या॰ यथोक्तस्यान्नस्य योऽणिमेति योज्य॥ कथ तन्मनो भवतीत्युच्यते प्रागपि मनस सिद्धत्वादित्याशङ्क्याह । मनोऽवयवैरिति ॥ मनश्चादेरन्नादिमयत्वमुपसंहरति । अन्नमय हीति ॥ अतो भवदभिप्रायादिति यावत ॥ एतत्सर्व्वमिति प्राणस्यापमयत्व वाचस्तेजोमयत्वञ्चोच्यते । हृदयप्रदेशे प्राणादिसन्निधानाविशेषे कथ मनस एवान्नरसेनोपचय इत्येतन्नाद्यापि समाहितमित्याह। मनस्त्विति । मनसो विशेषतोऽन्नमयत्वमुपपादयितुमुत्तरग्रन्थमुत्थापयति । तथेति ६ ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्या मनसोऽन्नरसोपचितत्व दर्शयितुमन्नर

उ॰ विच्छेत्स्यत इति ॥१॥ स ह पञ्चदशाहानि नाशाथ हैनमुपससाद किं ब्रवीमि भो इत्यृचः सोम्य यजु-

---

भा॰ अन्नस्य षोडशधा प्रविभक्तस्य संयुक्तत्वात् कार्यकारणसङ्घातलक्षणो जीवविशिष्टः षोडशकल उच्यते। यस्यां सत्यां द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञाता सर्वक्रियासमर्थः पुरुषो भवति हीयमानायां च यस्यां सामर्थ्यहानिः। वक्ष्यति चात्मन्यापि द्रष्टेत्यादि। सर्वस्य कार्यकारणसङ्घातस्य सामर्थ्यं मनःकृतमेव। मानसेन हि बलेन सम्पन्ना बलिनो दृश्यन्ते लोके। ध्यानाहाराश्च केचिदन्नस्य सर्वात्मकत्वात्। अतोऽन्नकृतं मानसं वीर्यं। षोडशकला यस्य पुरुषस्य सोऽयं षोडशकलः पुरुष एतच्चेत्प्रत्यक्षीकर्त्तुमिच्छसि पञ्चदशसंख्यान्यहानि माशीरशनं माकार्षीः काममिच्छातोऽपः पिब यस्मादपिबतोऽपो प्राणो विच्छेदमापत्स्यते यस्मादापोमयोऽब्विकारः प्राण इत्यवोचाम। न हि कार्यं स्वकारणोपष्टम्भमन्तरेणाविभ्रंशमानं स्थातुमुत्सहते स ह एवं श्रुत्वा समर्थोऽप्यस्य प्रत्यक्षीकर्त्तुमिच्छन् पञ्चदशाहानि नाशनं च कृतवान्।

उ॰ ꣳषि सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति भो इति ॥ २ ॥

तꣳ होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततोऽपि न बहु दहेदेवꣳ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टा स्यात्तयैतर्हि वेदान्नानु-

भा॰ अथ षोडशेऽहनि हैनं पितरमुपससादोपगतवानुपगम्य होवाच किं ब्रवीमि भो इति इतर आह ऋचः सोम्य यजूंषि सामान्यधीष्वेत्येवमुक्तः पिताह। न वै मा मामृगादीनि प्रतिभान्ति मम मनसि न दृश्यन्त इत्यर्थो हे भो भगवन्नित्येवमुक्तवन्तं पिताह शृणु॥ तत्र कारणं येन ते तान्यृगादीनि न प्रतिभान्तीति तं होवाच यथा लोके हे सोम्य महतो महत्परिमाणस्याभ्याहितस्योपचितस्येन्धनैरग्नेरेकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः खद्योतपरिमाणः शान्तस्य परिशिष्टोऽवशिष्टः स्याद्भवेत्तेनाङ्गारेण ततोऽपि तत्परिमाणादीषदपि न बहु दहेदेवमेव खलु सोम्य ते अन्नोपचितानां षोडशानामेका कलावयवोऽतिशिष्टाऽ-

आ॰ ऽपामोऽस्याप्नीत्यपि यावदन्नं प्राप्तो भवति तावदेवास्य मनोव्यापारादिव्यवहारः सम्भवतीत्यर्थः । उक्तेऽर्थे लोकानुभवमनुकूलयति । सर्वस्येति । सदैव स्पष्टयति । मानसेति । किंच केचिन्मानसेनैव बलेन ध्यानधारा दृश्यन्ते तत्र ध्यानमन्नपरम्परापरिनिष्पन्नमनसैव देहादिरूपेण परिणतत्वादित्याह । ध्यानेति । एवं मातृनिर्भा स्मृता षोडशकलशब्दार्थमाह ।

उ॰ भयस्यशान ॥ ३ ॥ अथ मे विज्ञास्यसीति स हाशाथ हैनमुपससाद तꣳ ह यत्किञ्च पप्रच्छ सर्वꣳ ह प्रतिपेदे तꣳ होवाच ॥ ४ ॥ यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत् । तेन ततोऽपि

भा॰ वशिष्टा व्यात्तया त्वं खद्योतमात्राङ्गारतुल्ययैतर्हीदानीं वेदान्नानुभवसि न प्रतिपद्यसे श्रुत्वा च मे मम वाचमथैव विज्ञास्यस्यशान भुङ्क्ष्व तावत्स तथैवाश भुक्तवानथानन्तरं हैनं पितरं शुश्रूरुपससाद तं होपागतं पुत्रं यत्किञ्चर्गादिषु पप्रच्छ ग्रन्थरूपमर्थजातं वा पिता स श्वेतकेतुः सर्वं हैतत्प्रतिपेदे ऋगाद्यर्थतो ग्रन्थतश्च तं होवाच पुनः पिता यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्येत्यादि समानमेकमङ्गारं शान्तस्याग्नेः खद्योतमात्रं परिशिष्टं तम् तृणैश्चूर्णैश्चोपसमाधाय प्रज्वालयेद्वर्द्धयेत् । तेनेद्धेनाङ्गारेण ततोऽपि पूर्वपरिमाणाद्बहु दहेदेवं सोम्य ते षोडशानामन्नकलानां सामर्थ्यरूपाणामेका कलातिशिष्टाऽभू-

---

आ॰ अश्न इति । यतोऽन्नकृतं मानसं वीर्यं अवस्तदेव षोडशधा विभज्य कला यस्येति योजना । एतच्छब्देनान्नकृतं मानसं वीर्यं परामृश्यते विच्छेत्स्यते विच्छेदमापत्स्यते यस्मात्तस्मादपः पिबेति पूर्वेण सम्बन्धः । यथा पानपरित्यागे प्राणविच्छेदे कारणमाह । यस्मादिति । प्राणस्याम्मयत्वेऽपि किमित्यपां परित्यागे तस्योच्छेदकत्वमाह । नहीति । ऋगाद्यप्रतिभानं तदेवोच्यते इन्धनदपि न दहेत्ततो बहु दहेदिति योजना । आवृत्ति

उ॰ बहु दहेत् ॥ ५ ॥ एवꣳ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाभूत्साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्तयैतर्हि वेदाननुभवस्यन्नमयꣳ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ६ ॥ ७ ॥

भा॰ इतिशिष्टासीत्त्वदभावादन्नभुक्तवत एकैकेनाह्नैका कला चन्द्रमस इवापरपक्षे क्षीणातिशिष्टा कला तवान्नेन भुक्तेनोपसमाहिता वर्द्धितोपचिता प्राज्वालीत् । दैर्घ्यं छान्दसं । प्रज्वलिता वर्द्धितेत्यर्थः । प्राज्वलीदिति पाठान्तरं । तदा तेनोपसमाहिता सुप्रज्वलितवतीत्यर्थः ॥ तया वर्द्धितयैतर्हीदानीं वेदाननुभवस्युपलभसे । एवं व्यावृत्त्यनुवृत्तिभ्यामन्नमयत्वं मनसः सिद्धमित्युपसंहरत्यन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादि । यथैतन्मनसोऽन्नमयत्वमेव सिद्धं तथापोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्येतदपि सिद्धमेवेत्यभिप्रायस्तदेतद्धास्य पितुरुक्तं मनआदीनामन्नादिमयत्वं विजज्ञौ विज्ञातवान् श्वेतकेतुः । द्विरभ्यासस्त्रिवृत्करणप्रकरणपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ७ ॥

आ॰ व्यतिरेकोऽन्नोपयोगाभावे मनसः सामर्थ्याभावः । अनुवृत्तिरन्वयोऽन्नोपयोगे मनसः सामर्थ्यमिति भेदः । मनसोऽन्नमयत्वमुपपादयितुमुपक्रान्तमापोमयः प्राण इत्यादि कथमिहोच्यते तत्राह । यथैतदिति । विद्यासमाप्तिमन्तरेण कथं द्विर्वचनमित्याशङ्क्याह । द्विरभ्यास इति ॥ ७ ॥

उ॰ उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं

भा॰ यस्मिन्मनसि जीवेनात्मनानुप्रविष्टा परा देवतादर्श इव पुरुषः प्रतिबिम्बेन जलादिष्विव सूर्यादयः प्रतिबिम्बैः। तन्मनोऽन्नमय तेजोऽम्मयाभ्यां वाक्प्राणाभ्यां सङ्गतमधिगतं। यन्मयो यत्स्थश्च जीवो मननदर्शनश्रवणादिव्यवहाराय कल्पते तदुपरमे च स्वं देवतारूपमेव प्रतिपद्यते। तदुक्तं श्रुत्यन्तरे। ध्यायतीव लेलायतीव सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमय इत्यादिस्वप्नेन शारीरमित्यादि प्राणेनैव प्राणो नाम भवतीत्यादि। तथात्र मनसस्य मनआख्यां गतस्य मनउपशमद्वारेणेन्द्रियविषयेभ्यो निवृत्तस्य यस्यां देवतायां स्वात्मभूतायां यदवस्थानं तत्पुत्रायाचिख्यासुरुद्दालको ह किलारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाचोक्तवान्। स्वप्नान्तं स्वप्नमध्यं स्वप्न इति दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्याख्यातस्य मध्यं स्वप्नान्तं सुषुप्तमित्येतत्। अथवा स्वप्नान्तं स्वप्नसतत्त्वमित्यर्थः॥

आ॰ त्रिवृत्करणनिर्णयविषयमवान्तरप्रकरणं परिसमाप्य महाप्रकरणं सद्विषयमेवानुवर्त्तयन्मनसो लये सुषुप्तौ जीवस्य सत्सम्पत्तिं वक्तुं मनउपाधिकत्वमुक्तमनुवदति। यस्मिन्निति। उपाधौ स्वरूपमुक्तं सञ्चारयति। तन्मन इति उपाध्युपहितं कार्य्यकरत्वं दर्शयति। यन्मय इति। मनसो भावे ज्ञातृत्वप्रयुक्तव्यवहारसिद्धिरित्युक्त्वा तदभावे सुषुप्तिमवतारयति। तदुपरमे चेति। आत्मनि मनोवशादेव दर्शनादिव्यवहारो मनसा-त्स्थैनेत्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति। तदुक्तमिति।

उ० मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति

भा० तत्रापि अर्थात्सुषुप्तमेव भवति। स्वमपीतो भवतीति वचनात्। न ह्यन्यत्र सुषुप्तात्स्वमपीतिं जीवस्येच्छन्ति ब्रह्मविदः। तत्र ह्यादर्शापनयने पुरुषप्रतिबिम्ब आदर्शगतो यथा स्वमेव पुरुषमपीतो भवत्येवं मनआद्युपरमे चैतन्यप्रतिबिम्बरूपेण जीवेनात्मना मनसि प्रविष्टा नामरूपव्याकरणाय परा देवता सा स्वमेवात्मानं प्रतिपद्यते जीवरूपतां मन आख्यां हित्वा। अतः सुषुप्त एव स्वप्नान्तशब्दवाच्य इत्यवगम्यते। यत्र तु सुप्तः स्वप्नान् पश्यति तत्स्वाप्नं दर्शनं सुखदुःखसंयुक्तमिति पुण्यापुण्यकार्यं। पुण्यापुण्ययोर्हि सुखदुःखारम्भकत्वं प्रसिद्धं। पुण्यापुण्ययोश्चाविद्याकामोपष्टम्भेनैव सुखदुःखतद्दर्शनकार्यारम्भकत्वमुपपद्यते

व्या० द्वितीये वाक्ये सधीरित्येतदुपयुज्यते। तृतीये तु विज्ञानमयो मनोमय इति च पदद्वयमुपजीव्यते। एवं भूमिकां कृत्वा समनन्तरवाक्यमादत्ते। तस्येति। तत्पुत्रायेत्यत्र तस्या देवताया तदवस्थानमिति तच्छब्दार्थः। तत्रेति द्वितीयपक्षोक्तिः। अर्थादिति स्वप्नस्य हि कार्यस्य सतत्त्वं कारणं तच्च सुषुप्तमेव सुषुप्ताख्यं तमोऽज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधयोरित्युभयापगमनात्। द्वितीयव्याख्याने सुषुप्तमेवार्थवशाल्लभ्यत इत्यर्थः। इतश्च स्वप्नान्तशब्देन साक्षादर्थाद्वा सुषुप्तमेवोक्तमित्याह। स्वमिति। नन्ववस्थान्तरेऽपि स्वमपीतो भवतीतिवचनमविरुद्धमिति चेन्नेत्याह। नहीति। तथापि कथं स्वाप- स्यादित्याशङ्क्याह। तत्रेति। स्वपितिनामनिर्वचनसामर्थ्यसिद्धमर्थं निगमयति। अत इति। ननु स्वप्नान्तशब्दो बुद्धान्तशब्दवदा स्वप्नमेवाचष्टे। सदापि स्वमपीतो भवतीत्यविरुद्धं सर्वदा जीवस्य

उ० नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो

भा० नान्यथेत्यविद्याकामकर्मभिः संसारहेतुभिः संयुक्त एव स्वप्न इति न स्वमपीतो भवति ॥ अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्व्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति तद्वाऽस्यैतदतिच्छन्दा एष परम आनन्द इत्यादिश्रुतिभ्यः सुषुप्त एव स्वं देवतारूपं जीवत्वविनिर्मुक्तं दर्शयिष्यामीत्याह । स्वप्नान्तं मे मम निगदतो हे सोम्य विजानीहि विस्पष्टमवधारयेत्यर्थः । कदा स्वप्नान्तो भवतीत्युच्यते । यत्र यस्मिन्काले एतन्नाम भवति पुरुषस्य स्वपतः प्रसिद्धं हि लोके स्वपितीति गैाणञ्चेदं नामेत्याह । यदा स्वपितीत्युच्यते पुरुषस्तदा तस्मिन्काले सता सच्छब्दवाच्यया प्रकृतया देवतया सम्पन्नो भवति सङ्गत एकीभूतो भवति मनसि प्रविष्टं मन आदिसंसर्गकृतं जीवरूपं परित्यज्य स्वं सद्रूपं यत्परमार्थसत्य-

व्या० सद्रूपमप्राप्तितुल्यत्वादत आह । यत्र त्विति । स्वप्रदर्शनस्य पुण्यापुण्यकार्य्यत्वं प्रकटयति । पुण्यापुण्ययोरिति । न केवलं पुण्यापुण्याभ्यामेव स्वप्ने सम्बध्यते किन्त्वविद्यादिभिश्चेति न तत्र स्वाप्ययः सम्भवतीत्याह । पुण्यापुण्ययोश्चेति । तर्हि सुषुप्तेऽपि स्वाप्ययः स्यात्तत्रापि कामकर्म्मादिसम्बन्धसम्भवादित्याशङ्क्याह । अनन्वागतमिति । सति जीवरूपे कथं देवताभावः सम्भवतीत्याशङ्क्याह । मनसीति । मनआदिकृतस्तातःशब्दो व्याख्यातक्रमेण परामर्शं हेतुमेव स्पष्टयति । स्वप्नान्तमिति । सुषुप्तिनामनिर्वचनपरं दर्शयति । गौणेति । सुषुप्ते

उ० भवति तस्मादेनꣳ स्वपितीत्याचक्षते स्वꣳह्यपीतो भवति ॥ १ ॥

भा० स्वमपीतोऽपि गतो भवति अतस्तस्मात्स्वपितीत्येनमाचक्षते लौकिकाः । स्वमात्मानं हि यस्मादपीतो भवति । गुणानामप्रसिद्धतोऽपि स्वात्मप्राप्तिर्गम्यत इत्यभिप्रायः । कथं पुनर्लौकिकानां प्रसिद्धा स्वात्मसम्पत्तिः ॥ जाग्रच्छ्रमनिमित्तोद्भवत्वात्स्वापस्येत्याहुः । जागरिते हि पुण्यापुण्यनिमित्तसुखदुःखाद्यनेकायासानुभवाच्छ्रान्तो भवति ततश्चायस्तानां करणानामनेकव्यापारनिमित्तग्लानानां स्वव्यापारेभ्य उपरमो भवति । श्रुतेश्च श्राम्यत्येव वाक् श्राम्यति चक्षुरित्येवमादि । तथा च गृहीता वाक् गृहीतञ्चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मन इत्येवमादीनि करणानि प्राणग्रस्तानि प्राण एकोऽश्रान्तो देहे कुलाये यो जागर्त्ति तदा जीवः श्रमापनुत्तये स्वं देवतारूपमात्मानं प्रतिपद्यते । नान्यत्र स्वरूपावस्थानाच्छ्रमापनोदः स्यादिति

आ० स्वरूपावस्थानस्य सुषुप्ताद्यसम्भवान्मुक्तत्वेनानुत्थानप्रसङ्गात्स्वरूपावस्थानप्रसिद्धेर्निमित्तं वक्तव्यमिति पृच्छति । कथं पुनरिति । श्रमादिरोगग्रस्तस्य स्वभावस्थितौ प्रसिद्धः श्रमाभावः । एवमत्र श्रमापनोदावस्थानं । तथाच तत्र स्वरूपस्थितिप्रसिद्धिरविरुद्धेत्याह । जाग्रदिति । सङ्गृहीतं समाधानं विवृणोति । जागरिते हीति । करणानामनेकव्यापारनिमित्ता या ग्लानिर्भवतीत्यत्र मानमाह । श्रुतेश्चेति । अनुभवसमुच्चयार्थश्चकारः । एवमायस्तानां करणानामुपरतौ प्रमाणमाह । तथा चेति । एवमपि प्राणस्यापि वागादिवदुपसंहृतत्वमाशङ्क्याह । करणानीति ।

उ० स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽ

भा० युक्ता प्रसिद्धिर्लौकिकानां स्वं ह्यपीतो भवतीति । दृश्यते हि लोके ज्वरादिरोगग्रस्तानां तद्विनिर्मोके स्वात्मस्थानां विश्रमणं तद्वदिहापि स्यादिति युक्तं ॥ तद्यथा श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्त इत्यादिश्रुतेश्च । तत्रायं दृष्टान्तो यथोक्तेऽर्थे स यथा शकुनिः पक्षी शकुनिघातकस्य हस्तगतेन सूत्रेण प्रबद्धः पाशितो दिशं दिशं बन्धनमोक्षार्थी सन् प्रतिदिशं पतित्वाऽन्यत्र बन्धनादायतनमाश्रयं विश्रमणायालब्ध्वाऽप्राप्य बन्धनमेवोपश्रयते । एवमेव यथाऽयं दृष्टान्तः खलु हे सोम्य तन्मनस्तत्प्रकृतं षोडशकलमन्नोपचितं मनो निर्द्धारितं तत्प्रविष्टस्तदुपलक्षितो जीवस्तन्मन इति निर्दिश्यते । मञ्चाक्रोश-

---

टी० अन्यथा तत्प्राप्तिर्न स्यादिति भावः । जीवस्यापि तर्हि तथोपाधेः स्यादिति चेन्नैवं कारणाभावादित्याह । तदेति । ननु सुषुप्ते स्वात्मापीतिदर्शनं न स्वरूपावस्थानं तत्कुतो लौकिकी प्रसिद्धिरित्याशङ्क्याह । नान्यत्रेति । उक्तमर्थं लौकिकदृष्टान्तेन स्पष्टयति । दृश्यते हीति ।

बृहदारण्यकश्रुत्यालोचनायामपि सुषुप्त्यवस्थायामवस्थात्रयजनितश्रमापोहार्थं स्वनीडप्राप्तिर्गम्यत इत्याह । तद्यथेति । तत्रेति सुषुप्त्यवस्थोच्यते । यथोक्तोऽर्थो हि जीवस्य ब्रह्मण्यवस्थानं लक्षितमिति यावत् । सशब्दो दृष्टान्तविषयः शकुनिर्विषयो वा यथाप्राप्येति च्छेदः । यथा मञ्चाक्रोशनेन मञ्चस्थो देवदत्तो लक्ष्यते

उ० न्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते प्राणबन्धनꣳ हि सोम्य मन इति ॥ २ ॥ अशनापिपासे मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषोऽशिशि-

---

भा० तत्र मन आख्योपाधिर्जीवोऽविद्याकामकर्मोपदिष्टो दिशं दिशं सुखदुःखादिलक्षणां जाग्रत्स्वप्नयोः पतित्वा गत्वानुभूयेत्यर्थः। अन्यत्र सदाख्यात्स्वात्मन आयतनं विश्रमणस्थानमलब्ध्वा प्राणमेव प्राणेन सर्वकार्यकारणाश्रयेणोपलक्षिता प्राण इत्युच्यते सदाख्या परा देवता। प्राणस्य प्राणं प्राणशरीरो भारूप इत्यादिश्रुतेः। अतस्तां देवतां प्राणं प्राणाख्यामेवोपश्रयते। प्राणो बन्धनं यस्य मनसस्तत् प्राणबन्धनं हि यस्मात्सोम्य मनः प्राणोपलक्षितदेवताश्रयं मन इति तदुपलक्षितो जीव इति ॥ एवं स्वपितिनामप्रसिद्धिद्वारेण यज्जीवस्य सत्यं स्वरूपं जगतो मूलं पुत्रस्य दर्शयित्वाह। अन्नादिकार्यकारणपरम्परयापि जगतो मूलं सद्दर्शयिष्यन्नशनापिपासे अशितुमिच्छाशना सन् यलोपेन। पातुमिच्छा पिपासा ते अशनापि-

---

आ० तथा तन्मनसि स्थितो जीवो स्पष्टो भवतीत्याह। मधाकोय-नवदिति। न केवलं प्रकरणात्प्राणशब्देन परा देवता लक्ष्यते ऽन्यत्र प्रयोगदर्शनाच्चेत्याह। प्राणस्येति। प्राणशब्देन परदेवता-लक्षणायां फलितमाह। अत इति।

प्राणमेवोपश्रयति। विश्रामार्थमिति। अत्र हेतुमाह। प्राणबन्धनमिति। एतमनूद्यानन्तरवाक्यमुत्थापयति। एवमिति। आहाशनापिपासे सोम्येत्यादीति शेषः। किमभिप्रायः सन् पिता पुत्रं

उ० षति नामाप एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोना-
योऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षते
ऽशनायेति तत्रैतच्छुङ्गमुत्पतितꣳ सोम्य विजा-

भा० पासेऽशनापिपासयोः सतत्त्वं विजानीहीत्येतत् । यत्र यस्मिन् काले एतन्नामपुरुषो भवति । किं यदाशिशिषति अशितुमिच्छतीति । तदा तस्य पुरुषस्य किं निमित्तं नाम भवतीत्याह । यत्तत्पुरुषेणाशितमन्नं कठिनं पीता आपो नयन्ते द्रवीकृत्य रसादिभावेन विपरिणामयन्ते तदा भुक्तमन्नं जीर्यते । अथ च भवत्यस्य नामाशिशिषतीति गौणं । जीर्णे ह्यन्नेऽशितुमिच्छति सर्वो हि जन्तुः । तत्रापामशितनेतृत्वादशनाया इति नाम प्रसिद्धमित्येत-स्मिन्नर्थे । यथा गोनायो गां नयतीति गोनायो गोपाल

आ० प्रश्नमाहेत्याकाङ्क्षायामाह । अशनादीति । अशनादीनि कार्याणि कारणान्यशनादीनि तेषां यत्सत्यं तदवगति जगतो मूलकारणं मूलं तद्दर्शयितुमिच्छन् पिता पुत्रं प्रत्यशनेत्यादिवाक्यमाहे-त्यर्थः । अशनेत्यस्य सम्बन्धाभावेऽपि यथं तदर्थो व्याख्यायते तथाह । अशनेति । अशनस्य पीतेनाम्बुना सम्भावय-त्युक्तत्वाच्च तदर्थाविरविवक्षेत्यर्थः । तत्राशनापिपासयोः सतत्त्वं विज्ञापयति । यत्रेति । सामान्येनोक्तं नाम विशेषतो ज्ञातुं पृच्छति । किंतदिति । यत्कठिनमन्नं पुरुषेणाशितं तत्पीता आपो नयन्ते इति सम्बन्धः । तदेति परिणामावस्थोक्तिः । अशितस्यान्नस्य भुक्तस्य जीर्णत्वमनन्तरमुच्यते । अथ तदा नाम गौणत्वं तदाह । जीर्णेति ।

तदपेक्षया च दृष्टान्तमाह । तद्येति । एतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उक्त इति शेषः । अशनायेति अपमशनमपां नाम्नाऽशनाया इति

उ॰ नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ३ ॥ तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु सोम्यान्नेन शुङ्गे-

भा॰ इत्युच्यते। तथाश्वान्नयतीत्यश्वनायोऽश्वपाल इत्युच्यते। पुरुषनायः पुरुषान्नयतीति राजा सेनापतिर्वा। एवं तत्तदप आचक्षते लौकिका अशनायेति विसर्जनीयलोपेन। तत्रैवं सत्यद्भिरसादिभावेन नीतेनाशितेनान्नेन निष्पादितमिदं शरीरं वटकणिकायामिव शुङ्गोऽङ्कुरोत्पत्तिं उद्गतस्तमिमं शुङ्गं कार्यं शरीराख्यं वटादिशुङ्गवदुत्पतितं हे सोम्य विजानीहि। किं तत्र विज्ञेयमित्युच्यते। शृणिदं शुङ्गवत्कार्यत्वाच्छरीरं नामूलं मूलरहितं भविष्यतीत्युक्त आह श्वेतकेतुः। यद्येवं समूलमिदं शरीरं वटादिशुङ्गवत्तस्मादस्य शरीरस्य क्व मूलं स्याद्भवेदित्येवं पृष्ट आह पिता। तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्रान्नादन्नं मूलमित्यभिप्रायः। कथं। अशितं ह्यन्नमद्भिर्द्रवीकृतं जाठरेणाग्निना पच्यमानं रसादिभावेन परिणमते। रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसोऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जायाः शुक्रं। तथा योषिद्भुक्ताच्च रसादिक्रमेणैव परिणतं लोहितं भवति। ताभ्यां शुक्रशोणिताभ्यामन्नकार्याभ्यां संयुक्ताभ्यामन्नेनैवं प्रत्यहं भुज्यमानेनापूर्यमाणाभ्यां कुड्य-

---

व्या॰ हि शब्द इत्याह। विसर्जनीयेति। तत्रेत्यस्य व्याख्यानं। एवं सतीत्यपामशनायत्वे सतीत्यर्थः। अद्भिः पीताभिरिति शेषः। तमेति शरीरनिर्देशः। अन्यत्र इत्यन्नमन्तरेणेत्यर्थः। उक्तमाशङ्कापूर्वकं स्फुटा-

उ॰ नापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति

भा॰ मिव मृत्पिण्डैः प्रत्यहमुपचीयमानोऽन्नमूलो देहशुङ्गः परिनिष्पन्न इत्यर्थः ॥ यत्तु देहशुङ्गस्य मूलमन्नं निर्दिष्टं तदपि देहवद्विनाशोत्पत्तिमत्त्वात्कस्माच्चिन्मूलादुत्पन्नं तं शुङ्गमेवेति कृत्वा आह। यथा देहशुङ्गोऽन्नमूलः एवमेव खलु सोम्यान्नेन शुङ्गेन कार्यभूतेनापो मूलमन्नस्य शुङ्गस्यान्विच्छ प्रतिपद्यस्व । अपामपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुङ्गत्वमेवेति। अद्भिः सोम्य शुङ्गेन कार्येण कारणं तेजोमूलमन्विच्छ । तेजसोऽपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुङ्गत्वमिति । तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलं एकमेवाद्वितीयं परमार्थसत्यं । यस्मिन्सर्वमिदं वाचारम्भणं विकारो नामधेयमनृतं रज्ज्वामिव सर्पादिविकल्पजातमध्यस्तं। अविद्यया तदस्य जगतो मूलं अतः सन्मूलाः सत्कारणा हे सोम्येमाः स्थावरजङ्गमलक्षणाः

आ॰ इयति। कथमित्यादिना। तथा पुरुषभुक्तान्नवदिति यावत्। तथापि कथं सतो मूलत्व सिद्धिरत आह। यत्त्विति। सतो मूलस्य वास्तवं रूपं दर्शयति। एकमिति। तस्य सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेन परिणामवादं व्युदस्यति। यस्मिन्निति। अध्यासे मूलकारणमाह। अविद्ययेति। प्रजाः सर्वाः सन्मूलाः सदायतनास्त्वेत्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयते। न हीति। सत्प्रतिष्ठासदायतनात्वेत्यनयोरर्थभेदभावमाशङ्क्याह। अन्ते चेति। प्रति-

उ० नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति तत्रैतदेव शुङ्गमुत्पतितꣳ सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥ तस्य क्व मूलꣳ

भा० सर्वाः प्रजा न केवलं सन्मूला एव। इदानीमपि स्थितिकाले सदायतनाः सदाश्रया एव। नहि मृदमनाश्रित्य घटादेः सत्त्वं स्थितिर्वाऽस्ति। अतो मृद्वत्सदायतनं यासां प्रजानां तन्मूलत्वात्सदायतनाः प्रजाः। अन्ते च सत्प्रतिष्ठाः सदेव प्रतिष्ठा लयः समाप्तिरवसानं परिशेषो यासान्ताः सत्प्रतिष्ठाः। अथेदानीमप्शुङ्गद्वारेण सतो मूलस्यानुगमः कार्य्य इत्याह। यत्र यस्मिन् काले एतन्नाम पिपासति पातुमिच्छतीति पुरुषो भवति। अशिशिषतीतिवदिदमपि गौणमेव नाम भवति। द्रवीकृतस्याशितस्यान्नस्य नेत्र्य आपोऽन्नशुङ्गं देहं क्लेदयन्त्यः शिथिलीकुर्युरब्बाहुल्याद्यदि तेजसा न शोष्यते। नितरां च तेजसा शोष्यमाणास्वप्सु देहभावेन परिणममानासु पातुमिच्छा पुरुषस्य

आ० ष्ठाशब्दस्य लयवाचित्वादायतनशब्दस्य चाश्रयविषयत्वान्न पौनरुक्त्यमित्यर्थः। लयशब्दस्य सुषुप्त्यादिविषयत्वं वारयति। समाप्तिरिति। सम्यगाप्तिः समाप्तिरिति प्राप्तिरत्र विवक्षितेति शङ्कां वारयति। अवसानमिति॥

तस्याभावत्वेन तुच्छरूपत्वं निरस्यति। परिशेष इति। अन्नाख्यशुङ्गद्वारा सतो मूलस्याधिगतेरनन्तरमित्यथशब्दार्थः। पिपासतीत्येतन्नामा पुरुषो यस्मिन्काले भवतीति योजना। कथं पिपा-

उ॰ स्यादन्यत्राद्भ्योऽद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः

भा॰ आपस्तदा पुरुषः पिपासति नाम तदेतदाह । तेज एव तत्तदा पीतमबादि शोषयद्देहगतलोहितप्राणभावेन नयते परिणमयति । तद्यथा गोनाय इत्यादि समानमेव । तत्तेज आचष्टे लोकः । उदन्येति उदकं नयतीत्युदन्या उदन्येतीति छान्दसम् । तथापि पूर्ववत् अपामप्येतदेव शरीराख्यं शुङ्गं नान्यदित्येवमादि । समानमन्यत् । सामर्थ्यात्तेजसोऽप्येतदेव शरीराख्यं शुङ्गं । अतोऽप्शुङ्गेन देहेनापो मूलं गम्यते । अद्भिः शुङ्गेन तेजो मूलं गम्यते ।

आ॰ तस्मीत्येतन्नाम पुरुषस्य गौणमित्याशङ्क्याह । अशीशिषतीति ॥ अथ त्वया तेजसा शोष्यमाणस्य किं स्यादित्याशङ्क्याह । पिपासतीति ॥ तदा पानेच्छावस्थायामित्यर्थः । तेजसो यदुदकनेतृत्वमुक्तं तत्र श्रुतिमवतार्य व्याचष्टे । तदेतदाहेति ॥ उदकमिति पञ्चम्यर्थे तत्र मुदन्येतीत्युक्तं तत्राह । छान्दसमिति ॥ तत्रापि तेजस्यपीत्येतत् ॥ यथाऽशनायेति छान्दसं तथा तेजस्युदन्येतीत्यपि छान्दसमेवेत्याह । पूर्ववदिति ॥ अप्सु द्वारा ततो मूलस्याधिगमवदप्सु द्वारापि तस्याधिगतिरस्तीत्याह । अपामपीति ॥

तेजःशुङ्गद्वारापि ततो मूलस्य प्रतिपत्तिरस्तीत्याह । सामर्थ्यादिति ॥ त्रिवृत्करणवशादिति यावत् । शरीरस्य भूतत्रयकार्यत्वमत्र शब्दार्थः । यथा पूर्वमन्नशुङ्गेन देहेनाबाख्यं मूलं गम्यते इत्यादि व्याख्यातं तथा तेजःशुङ्गेन देहेन तेजो मूलं गम्यते इत्यादि व्याख्येयमित्याह । पूर्ववदिति ॥ वृत्तानुवादपूर्वकं यथेत्यादिवाक्यमादत्ते । एवं चेति ॥ उक्तया रीत्या नामद्वयप्रसि

उ॰ सत्प्रतिष्ठा यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुर-

भा॰ शुङ्गेन सन्मूलं गम्यते पूर्ववत्। एवं हि तेजोबन्नमयस्य देहशुङ्गस्य वाचारम्भणमात्रस्यान्नादिपरम्परया परमार्थसत्यं सन्मूलमभयमसन्तापं निरायासं सन्मूलमन्विच्छेति पुत्रं गमयित्वाऽशिशिषति पिपासतीति नामप्रसिद्धिद्वारेण। यदन्यदिहास्मिन् प्रकरणे तेजोबन्नानां पुरुषेणोपयुज्यमानानां कार्य्यकरणसङ्घातस्य देहशुङ्गस्य स्वजात्यासाङ्कर्य्येणोपचयकरत्वं वक्तव्यं प्राप्तं तदिहोक्तमेवेद्रष्टव्यमिति पूर्वोक्तं व्यपदिशति। यथा तु खलु। येन प्रकारेणेमास्तेजोबन्नाख्यास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव। अन्नमशितं त्रेधा विधीयत इत्यादि। तत्रैवोक्तं अन्नादीनामशितानां ये

आ॰ शुङ्गादेव यथोक्तदेहाख्यशुङ्गस्यान्नादिकारणपरम्परया सदाख्यं मूलमुक्तविशेषणं सन्मूलमन्विच्छेत्युपदेशेन श्वेतकेतुं ज्ञापयित्वा व्यवस्थया शरीरमेकैकभूतारब्धमित्याशंकायां प्राप्ते यदास्मिन्प्रकरणे तेजःप्रभृतीनामुपयुज्यमानानां स्वस्वभावानुसारेण सङ्घातस्योपचयकरत्वं वक्तव्यं प्राप्तं। तदा हि सर्व्वशरीरेषु सर्व्वभूतकार्य्योपलम्भाद्व्यवस्थायां प्रमाणाभावादुपयुज्यमाने सङ्घाते कस्य भूतस्य किंकार्य्यमित्यपेक्षायामन्नमशितमित्यादावुक्तमेव द्रष्टव्यमिति पूर्व्वोक्तं व्यपदिशतीति योजना। सतो मूलस्य व्यवहारगम्यत्वमारयति। परमार्थेति। वस्तुतो नाविद्यासम्बन्धस्तस्यास्तीत्यर्थः। अभयमिति। अविद्याकार्य्यसम्बन्धोऽपि परमार्थतो न तस्यास्तीत्यर्थः। असन्तापमिति। उभयसम्बन्धाभावे समस्तासंक्लिष्टदुःखत्वेन परमानन्दत्वं तस्य सिद्धमित्यर्थः। निरायासमिति।

उ॰ स्तादेव भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां

भा॰ मध्यमा धातवस्ते समधातुकं शरीरमुपचिन्वन्तीत्युक्तं । मांसं भवति लोहितं भवति मज्जा भवत्यस्थि भवति ये त्वनिष्ठा धातवो मनः प्राणो वाक् देहस्यान्तःकरणसङ्घातमुपचिन्वन्तीति चोक्तं तन्मनो भवति स प्राणो भवति सा वाग्भवति । सोऽयं प्राणः करणसङ्घातो देहे विशीर्णे देहान्तरं जीवाधिष्ठितो येन क्रमेण पूर्वदेहात्प्रच्युतो गच्छति तदाह अस्य हे सोम्य पुरुषस्य प्रयतो म्रियमाणस्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनस्युपसंह्रियते। अथ तदाहुर्ज्ञातयो न वदतीति । मनःपूर्वको हि वाग्व्यापारः । यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति श्रुतेः । वागुपसंहृतायां मनसि मननव्यापारेण केवलेन वर्त्तते । मनोऽपि यदोपसंह्रियते तदा मनः प्राणे सम्पन्नं भवति सुषुप्तकाल इव । तदा पार्श्वस्था ज्ञातयो न विजानन्तीत्याहुः । प्राणश्च तदोर्ध्वोच्छ्वासी स्वात्मन्युपसंहृतबाह्य-

आ॰ पूर्वोक्तमेव व्यक्तीकरोति । वर्धत इति । किन्तदन्नमशितमित्यादावुक्तं तदाह । अन्नादीनामिति । समधातुकं त्वगसृङ्मांसमेदोमज्जास्थिशुक्राख्याः समधातवस्तेषां सङ्घातरूपमित्यर्थः । येनैवंप्रकार्यंभूतदेहस्य ...द्वारा सतत्त्वं निरूपितं इदानीं मरणद्वारेणापि तन्निरूपयितुमारभते । सोऽयमिति । तदाहेत्यत्र क्रमवद्गमनं तदित्युक्तं । वाग्व्यापारस्य मनसि लये हेतुमाह । मनःपूर्वको हीति । प्राणसम्पत्तिर्मनसस्तदधीनस्य मनोव्यापारनिवृत्त्या वृत्त्या तदेत्युच्यते । प्राणस्य तदेत्यविज्ञानावस्था कथ्यते । अथ

उ० देवताया स य एषोऽणिमा ॥ ६ ॥ एतदात्म्य-
मिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत-

भा० करणः संवर्गविद्यायां दर्शनाद्धस्तपादादीन् विक्षिपन्न-
प्यासनानि विक्रमन् दूर्वोत्सृजन् क्रमेणोपसंहृतकरण-
स्तेजसि सम्पद्यते । तदाऽऽक्रान्तयो न चलतीति । मृतो
नेति वा विचिकित्सन्तो देहमालभमाना उष्णत्वोपलभ-
माना देह उष्णो जीवतीति यदा तदाप्यौष्ण्यलिङ्गं तेज
उपसंह्रियते । तदा तत्तेजः परस्यां देवतायां प्रशाम्यति ।
तदेवं क्रमेणोपसंह्रियते । स्वमूलं प्राप्तेषु मनसि तत्स्थो
जीवोऽपि सुषुप्तकालवन्निमित्तोपसंहारादुपसंह्रियमाणः
सन् सत्याभिसन्धिपूर्वकं चेदुपसंह्रियते सदेव सम्पद्यते न
पुनर्देहान्तराय सुषुप्तादिवोत्तिष्ठति ॥

यथा लोके सभये देशे वर्तमानः कथंचिदेवाभयं देशं
प्राप्तवत् । इतरस्त्वनात्मज्ञस्तस्मादेव मूलात्सुषुप्तादिवो-

आ० प्राणस्य वागाद्युपसंहर्तृत्वात्करणत्वं तदाह । संवर्गविद्याया-
मिति । तत्र हि प्राणः सर्वान् वागादीनीति दृष्टं अतो युक्तं
तस्य वागाद्युपसंहर्तृत्वमित्यर्थः । तेजसीति भौतिकमा-
ध्यात्मिकं तेजो गृह्यते । जीवतोऽप्यात्मीति सम्बन्धः । सका-
रणस्य प्राणस्य च भूतसर्गस्य परस्यां देवतायामुत्क्रमेणोपसंहा-
रेऽपि जीवस्य किमायातमित्याशङ्क्याह । तदेवमिति । तस्यां
परस्यां देवतायामुक्तेन क्रमेण तेजस्युपसंहृते सतीति यावत् ।
स्वमूलं मनसो मूलं भूतपञ्चकं । निमित्तोपसंहारादित्यत्र निमित्तं
मनो विवक्षितं ।

सत्सम्पन्नस्य सत्याभिसन्धेरपुनरावृत्तिमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्ट-
यति । यथेति । अभयं देशं प्राप्तो न पुनः सभयं देशं गन्तुमि-

उ० केतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥ ८ ॥

भा० त्थाय गत्वा पुनर्देहजालमाविशति। यस्मान्मूलादुत्थाय देहमाविशति जीवः ॥ स यः सदाख्य एष उक्तोऽणिमाऽणुभावो जगतो मूलमैतदात्म्यमेतत्सदात्मा यस्य सर्व्वस्य तदेतदात्मा तस्य भाव ऐतदात्म्यं। एतेन सदाख्येनात्मनात्मवत्सर्व्वमिदं जगत्। नान्योऽस्यास्त्यात्मा संसारी नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोत्रित्यादिश्रुत्यन्तरात्। येन चात्मनात्मवत्सर्व्वमिदं जगत्तदेव सदाख्यं कारणं सत्यं परमार्थसत्। अतः स एवात्मा जगतः प्रत्यक्स्वरूपं सतत्त्वं याथात्म्यं। आत्मशब्दस्य निरुपपदस्य प्रत्यगात्मनि गवादिशब्दवन्निरूढत्वात्। अतस्तत्सत्त्वमसीति हे श्वेतकेतो इत्येवं प्रत्यायितः पुत्र आह भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु यद्भवदुक्तं तत्सन्दिग्धं मम। अहन्यहनि सर्व्वाः प्रजाः सुषुप्ते सत्सम्पद्यन्ते इत्येतत्। ये न सत्सम्पद्य न विदुः सत्सम्पन्ना

आ० असीति शेषः। यत्सम्पन्नाभिसन्धेर्यथोक्तया रीत्या न सत्सम्पन्नत्वमाह। इतरथेति ॥ अस्येति यथा सर्व्वं जगदुक्तमसंसारो वेतिच्छेदः। मृदादेर्विशेषं दर्शयति। परमार्थेति ॥ कल्पितस्य जगतः स्वरूपं प्रत्यग्भूतमतात्त्विकमिति शङ्कां वारयति। सतत्त्वमिति ॥ तत्त्वेन सहितमपि सतत्त्वमित्याशङ्क्याह। याथात्म्यमिति ॥ कथमेवमर्थत्वमात्मशब्दस्य लभ्यते तत्राह। आत्मशब्दस्येति ॥ सतो भवत्वात्मत्वं मम किं स्यादित्याशङ्क्याह। अत इति ॥ सन्देहस्योदमेव विविनक्ति। अहन्यहनीति ॥ सन्देहे हेतुमाह। येनेति ॥ तेन सन्दिग्धमेतदिति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ सन्देहमेवाभिनि-

उ॰ यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणाꣳ रसान् समवहारमेकताꣳ रसं गमयन्ति ॥ १ ॥ ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमु-

भा॰ वयमिति। अतो दृष्टान्तेन मां प्रत्याययत्वित्यर्थः। एवमुक्तस्तथाऽस्तु सोम्येति होवाच पिता ॥ ८ ॥

यत्पृच्छस्यहन्यहनि सत्सम्पद्य न विदुः सत्सम्पन्नाः स्म इति तत्कस्मादित्यत्र शृणु दृष्टान्तं। यथा लोके सोम्य मधुकृतो मधु कुर्वन्तीति मधुकृतो मधुकरमक्षिका मधु निस्तिष्ठन्ति मधु निष्पादयन्ति तत्पराः सन्तः। कथं नानात्ययानां नानागतीनां नानादिक्कानां वृक्षाणां रसान् समवहारं समाहृत्यैकतामेकभावं मधुत्वेन रसान् गमयन्ति मधुत्वमापादयन्ति। ते रसा यथा मधुत्वेनैकतां गतास्तत्र मधूनि विवेकं न लभन्ते। कथममुष्याहमाम्रस्य पनसस्य वा वृक्षस्य रसोऽस्मीति च। यथा हि लोके बहूनां चेतनावतां समेतानां प्राणिनां विवेकलाभो भवत्यमुष्याहं पुत्रो नप्ताऽस्मीति। ते च लब्धविवेकाः सन्तो न सङ्कीर्यन्ते न

टी॰ तर्हि कथमित्यत आह। यत इति। पुत्रस्य प्रश्नमनूद्य तस्योत्तरमुत्थापयति। एवमिति। ८।

यथेत्यादिदृष्टान्तमवतारयति। यत्पृच्छसीति। यदहं सुषुप्ते सर्वाः प्रजाः सत्सम्पद्य सत्सम्पन्नाः स्मो वयमिति यन्न विदुस्तदभावे कस्मात्कारणादिति यन्मां पृच्छसि तत्र सुषुप्तादावज्ञाने कारणभूतं दृष्टान्तमुच्यमानं शृणु त्वमिति योजना। यथा दृष्टान्तः स्पष्टो भवति तथोच्यत इत्याह। यथेति। पुनर्मधुपदं क्रियापदेन

उ० थाहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति ॥ २ ॥ त इह व्याघ्रो वा सिꣳहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दꣳशो वा

भा० तद्वेदानेकप्रकाररसानामपि मधुराम्लतिक्तकटुकादीनां मधुत्वेनैकतां गतानां मधुरादिभावेन विवेको गृह्यत इत्यभिप्रायः। यथाऽयं दृष्टान्त इत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजा अहन्यहनि सति सम्पद्य सुषुप्तकाले मरणप्रलययोश्च न विदुर्न विजानीयुः सति सम्पद्यामह इति सम्पन्ना इति वा। यस्माच्चैवमात्मनः सद्रूपतामज्ञात्वैव सत्सम्पद्यन्ते। अतस्त इह लोके यत्कर्मनिमित्ताः यां यां जातिं प्रतिपन्ना आसुर्व्याघ्रादीनां व्याघ्रोऽहं सिंहोऽहमित्येवं। ते तत्कर्मज्ञानवासनाङ्किताः सन्तः सत्प्रविष्टा अपि तद्भावेनैव पुनराभवन्ति। पुनः सत आगत्य व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा

आ० सम्पत्प्रदर्शनार्थं मधुत्वता मधुनिष्पाद्यकत्वप्रकारद्वारापूर्वक दर्शयति। कथमित्यादिना। नानागतीनां नानावल्लीनामित्येतद्रूपानां रसानां कथमेकतेत्याशङ्क्याह। मधुत्वेनेति। तदेव स्पष्टयति। मधुत्वमिति। ते यथेत्यादि व्याचष्टे। ते रसा इति। उक्तमर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथा चीत्यादिना। इहेति प्रकृतदृष्टान्तोक्तिः। दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह। यथेति। रसानामचेतनत्वेन विवेकानर्हत्वात्कथं चेतनावतामिव दृष्टान्तः स्यादित्याशङ्क्याह। यस्मादिति। एवं यथोक्तरसदृष्टान्तवत्प्रेम यावचेतनानामपि सुषुप्त्यादौ आत्माक्रन्दितया रस-

उ॰ मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ॥ ३ ॥ स य एषो ऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ ९ ॥

भा॰ दंशो वा मशको वा यद्यत्पूर्वमिह लोके भवन्ति बभूवुरित्यर्थः । तदेव पुनरागत्य भवन्ति । युगसहस्रकोट्यन्तरितापि संसारिणो जन्तोर्या पुरा भाविता वासना सा न नश्यतीत्यर्थः । यथाप्रज्ञं हि सम्भवा इतिश्रुत्यन्तरात् । ताः प्रजा यस्मिन् प्रविश्य पुनराविर्भवन्ति । ये त्वितोऽन्ये सत्सत्यात्माभिसन्धा यमणुभावं सदात्मानं प्रविश्य नावर्त्तन्ते । स य एषोऽणिमेत्यादि व्याख्यातं । यथा लोके स्वकीये गृहे सुप्त उत्थाय ग्रामान्तरं गतो जानाति स्वगृहादागतोऽस्मीत्येवं सत आगतोऽस्मीति च जन्तूनां कस्माद्विज्ञानं न भवतीति भूयएव मा भगवान् विज्ञापयत्वित्युक्तस्तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ ९ ॥

आ॰ तुल्यत्वात्तेषां विवेकानर्हावस्थापत्तिमात्रे प्रकृतसमुदाहरणमविरुद्धमिति भावः । सता सम्पन्नानामपि मत्स्यादित्वाभ्युपगमाच्च संसारित्व इति । स य एषोऽणिमेत्याद्यवतारयति । ताः प्रजा इति । इतः सद्विद्याविरहितेभ्यः सकाशादिति यावत् । यमणुभावमिति यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । प्रश्नान्तरं दृष्टान्तबलादुत्थापयति । यथेति । सतोऽहमागतोऽस्मीत्युत्थितस्य ज्ञानाभावं दृष्टान्तेनोपपादयितुमुत्तरप्रश्नमुत्थापयति । इत्युक्त इति । ९ ।

उ॰ इमा सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति स समुद्र एव भवन्ति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति ॥१॥ एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ॥२॥ स य एषोऽणिमै-

---

भा॰ शृणु तत्र दृष्टान्तं यथा सोम्येमा नद्यो गङ्गाद्याः पुरस्तात्पूर्वां दिशं प्रति प्राच्यः प्रागञ्चनाः स्यन्दन्ते स्रवन्ति । पश्चात्प्रतीचीं दिशं प्रति सिन्ध्वाद्याः प्रतीचीमञ्चन्ति गच्छन्तीति प्रतीच्यस्ताः समुद्रादम्भोनिधेर्जलधरैराक्षिप्ताः पुनर्वृष्टिरूपेण पतिता गङ्गादिनदीरूपिण्यः पुनः समुद्रमम्भोनिधिमेवापियन्ति स समुद्र एव भवन्ति ता नद्यो यथा तत्र समुद्रे समुद्रात्मनैकतां गता न विदुर्न जानन्तीयं गङ्गाहमस्मीयं यमुनाहमस्मीतीयमहमस्मीति चैवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजा यस्मात्सति सम्पद्य न विदुस्तस्मात्सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे आगता इति वा । त इह व्याघ्र इत्यादि समानमन्यत् । दृष्टं लोके जले वीचि-

---

टी॰ आगमनावधिपरिज्ञानं सर्वत्र दृष्टम् । प्रत्युदाहरणमाह । इद-मिति । विनष्टा इति लोके दृष्टमिति सम्बन्धः । जीवास्तु प्रत्यहं सुषुप्त्यवस्थायां मरणप्रलययोश्च सदात्मभावं गच्छन्तोऽपि

उ॰ तदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापय- त्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १० ॥

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्या- ज्जीवन् स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्योऽग्रे- ऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत्स एष जीवेनात्मनानुप्र- भूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति ॥१॥ यस्य

भा॰ तरङ्गफेनबुद्बुदादय उत्थिताः पुनस्तद्भावङ्गता विनष्टा इति। जीवास्तु तत्कारणभावं सत्यं गच्छन्तोऽपि सुषुप्ते मरणप्रलययोश्च न विनश्यन्तीत्येतत्। भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु दृष्टान्तेन। तथा सोम्येति होवाच पिता ॥१०॥

शृणु दृष्टान्तमस्य हे सोम्य महतोऽनेकशाखादियुक्तस्या- स्येत्यग्रतः स्थितं वृक्षं दर्शयन्नाह। यदि कश्चिदस्य मूले- ऽभ्याहन्यात्परश्वादिना सकृद्घातमात्रेण न शुष्यतीति जीवन्नेव भवति तदा तस्य रसः स्रवेत्। तथा यो मध्येऽभ्या- हन्याज्जीवं स्रवेत्तथा योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवं स्रवेत्स एष

था॰ न विनश्यन्तीति यदेतत्तदिति योजना। जीवविनाशं प्रश्नमा- त्रस्य प्रतिबोधनार्थमुत्तरं वाक्यमुत्थापयति। तथेति ॥१०॥

जीवस्य नाशाभावं वक्तुमादौ दृष्टान्तमाह। शृण्विति। ननु रोगग्रस्तायां वातोपहतायां वा शाखायां प्राणोपसंहारेऽपि कुतो जीवोपसंहारः सम्भवति तत्राह। वागिति। ननु स्थूले जीवस्य सद्भावे तदीयोपसंहारानुपसंहारौ वक्तव्यौ। तत्र तस्य सत्त्वन्तु कुत- स्त्यमत आह। जीवेन येति। रसस्रवेण वर्द्धयदिति सम्बन्धः।

उ॰ यदेकाꣳ शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ सा शुष्यति सर्व्वं जहाति सर्व्वः शुष्यत्येवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच ॥ २ ॥ जीवापेतं वाव

भा॰ स एष इदानीं जीवेनात्मनानुप्रभूतोऽनुव्याप्तः पेपीयमानोऽत्यर्थं पिबन्नुदकं भौमांश्च रसान्मूलैर्गृह्णन्मोदमानो हर्षमनुभवंस्तिष्ठति । तस्यास्य यद्येकां शाखां रोगग्रस्तामाहतां वा जीवो जहात्युपसंहरति शाखायां विसृतमात्मांशं । अथ सा शुष्यति । वाङ्मनःप्राणकरणग्रामानुप्रविष्टो हि जीव इति तदुपसंहारे उपसंह्रियते । जीवेन च प्राणयुक्तेनाशितं पीतञ्च रसतां गतं जीवच्छरीरं वृक्षस्य वर्द्धयद्रसरूपेण जीवस्य सद्भावे लिङ्गं भवति ॥ अशितपीताभ्यां हि देहे जीवस्तिष्ठति ते चाशितपीते जीवकर्मानुसारिणी इति । तस्यैकाङ्गवैकल्यनिमित्तं कर्म्म यदोपस्थितं भवति तदा जीव एकां शाखां जहाति शाखाया आत्मानमुपसंहरति । अथ तदा सा शाखा शुष्यति । जीवस्थितिनिमित्तो रसो जीवकर्म्माक्षिप्तो जीवोपसंहारे न तिष्ठति । रसापगमे च

आ॰ वृक्षशरीरे जीवस्य सत्त्वेऽपि किमित्यसौ कदाचित्तदीयैका शाखा जहातीत्याशङ्क्याह । अशितेति । जीवोपसंहारे किमिति शाखा शुष्यति तत्राह । जीवस्थितीति । जीवस्य स्थितिर्निमित्तं यस्येति विग्रहस्तथा शाखायामुक्तप्रकारेणेति यावत् । यत्तु वैशेषिकवैभाषिकाभ्यां स्थावराणां निर्जीवत्वमभ्युपेतमुक्तं तदेतन्निरस्तमित्याह । दृष्टत्वेति । आदिशब्दो वह्निमोदादिसङ्ग्र-

उ॰ किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषो ऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा

भा॰ शाखा शोषमुपैति। तथा सर्वं वृक्षमेव यदायं जहाति तदा सर्वोऽपि वृक्षः शुष्यति। वृक्षस्य रसस्रवणशोषणादिलिङ्गाज्जीववत्त्वं दृष्टान्तश्रुतेश्च चेतनावन्तः स्थावरा इति। बौद्धकाणादमतमचेतनाः स्थावरा इत्येतदसारमिति दर्शितं भवति। यथाऽस्मिन्वृक्षदृष्टान्ते दर्शितं जीवेन युक्तो वृक्षोऽशुष्को रसपानादियुक्तो जीवतीत्युच्यते तदपेतश्च म्रियत इत्युच्यते। एवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच। जीवापेतं जीववियुक्तं वाव किलेदं शरीरं म्रियते न जीवो म्रियत इति। कार्यशेषे च सुप्तोत्थितस्य ममेदं कार्यशेषमपरिसमाप्तमिति स्मृत्वा समापनदर्शनात्। जातमात्राणां च जन्तूनां स्तन्याभिलाषभयादिदर्शनाच्चातीतजन्मान्तरानुभूतस्तनपानदुःखानुभवस्मृतिर्गम्यते। अग्निहोत्रादीनां च कर्मणामर्थवत्त्वाच्च जीवो म्रियत इति। स

व्या॰ शोषः। स एव वृक्षो जीवेनात्मनानुप्रभूत इति दृष्टान्तश्रुतिः। श्रुतिदृष्टान्तेन विवक्षितमंशमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह। यथेत्यादिना। जीवस्य सुषुप्ते नाशाभावे हेत्वन्तरमाह। कार्यशेषे चेति। तस्मिन् रात्रि सुषुप्तो भूत्वा पुनरुत्थितस्य कार्यस्य शेषोऽस्ति यस्मिन्कर्मणि तदिदं ममासमाप्तमिति स्मृत्वा तस्य समापनदर्शनान्न स्वापे जीवो नश्यतीत्यर्थः। मरणकाले तन्नाशाभावे हेत्वन्तरमाह। जातमात्राणामिति। चाद्यश्चकारः समुच्चये द्वितीयोऽप्यर्थे। जीवस्य प्रलयादावविनाशे कार्यान्तर-

उ॰ तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच॥ ३॥ ११॥ न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भिन्द्धीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य

भा॰ स एषोऽणिमेत्यादि समानम्। कथं पुनरिदं पृथिव्यादिनामरूपवज्जगदत्यन्तसूक्ष्मात्सद्रूपान्नामरूपरहितात्सतो जायत इत्येतद्दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति। तथास्तु सोम्येति होवाच पिता॥ ११॥

यद्येतत्प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि अतोऽस्मान्महतो न्यग्रोधात्फलमेकमाहरेत्युक्तस्तथा चकार। स इदं भगव उपाहृतं फलमिति दर्शितवन्तं प्रत्याह फलं भिन्द्धीति। भिन्नमित्याहेतरः। तमाह पिता किमत्र पश्यसीत्युक्त आहाण्व्योऽणुतरा इवेमा धाना बीजानि पश्यामि भगव इति। आसां धानानामेकां धानामत्र हे वत्स भिन्द्धीत्युक्त आह भिन्ना भगव इति॥ यदि भिन्ना धाना तस्यां भिन्नायां किं पश्यसीत्युक्त

आ॰ मानम्। पृथिवीनामादीनामिति। इतिशब्दो जीवस्य नित्यत्वोपसंहारार्थः। यदुक्तं सन्मूलाः सोम्येत्यादि तत्र चोदयति। कथं पुनरिति। विलक्षणयोर्न कार्यकारणत्वमिति मन्वानं प्रति बोधयितुमुत्तरवाक्यमुपादत्ते। तथेति॥ ११॥

स्थूलस्य कार्यस्य सूक्ष्मं कारणत्वमेतदित्युच्यते। अस्य सोम्य महतो वृक्षस्येति प्रकृतं वृक्षं परामृशति। अत इति। यमेतमणिमानं न पश्यस्येतस्याणिम्नो बीजस्येति सम्बन्धः। तथापीति अत्यन्तसूक्ष्मत्वाददर्शनेऽपीत्यर्थः। पञ्चमषष्ठादीनामव्यक्तस्य स्थूलस्य

उ० इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति किञ्चन न भगव इति ॥१॥ तᳫं होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठति ॥२॥ श्रद्धत्स्व सोम्येति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदᳫं सर्वं तत्सत्यᳫं स आत्मा

भा० आह न किञ्चन पश्यामि भगव इति। तं पुत्रं होवाच वटधानायां भिन्नायां यं वटबीजाणिमानं हे सोम्य एतं न निभालयसे न पश्यसि। तथाप्येतस्य वै किल सोम्य एष महान्यग्रोधो बीजस्याणिम्नः सूक्ष्मस्यादृश्यमानस्य कार्यभूतः स्थूलशाखास्कन्धफलपलाशवांस्तिष्ठत्युत्पन्नस्तिष्ठतीति नोच्छब्दोऽध्याहार्योऽतः श्रद्धत्स्व सोम्य सत एवाणिम्नः स्थूलं नामरूपादिमत्कार्यं जगदुत्पन्नमिति। यद्यपि न्यायागमाभ्यां निर्द्धारितोऽर्थस्तथैवेत्यवगम्यते तथाप्यत्यन्तसूक्ष्मेष्वर्थेषु बाह्यविषयासक्तमनसः स्वभावप्रवृत्तस्यासत्यां गुरुतरायां श्रद्धायां दुरवगमत्वं स्यादित्याह श्रद्धत्स्वेति। श्रद्धायान्तु सत्यां मनसः समाधानं बुभुत्सितेऽर्थे भवेत्ततश्च

व्या० सूक्ष्मस्योत्पत्त्युपलम्भोऽत्र शब्दार्थः। सन्मूलाः सोम्येत्यादिश्रुत्या दृश्यते त्विति न्यायेन च जगतः सत्कार्यत्वे सिद्धे श्रद्धामन्तरेणापि तन्निर्णयसम्भवात्किमिति श्वेतकेतुः श्रद्धत्स्वेति पित्रानुयुज्यते तत्राह॥ यद्यपीति॥ सत्यामपि श्रद्धायां कथं बाह्यविषयासक्तमनसोऽत्यन्तसूक्ष्मेष्वर्थेष्ववगमः स्यादित्याशङ्क्याह। श्रद्धायान्त्विति॥ मनःसमाधानवशाद्बुभुत्सितस्यार्थस्यावगतिरित्यत्र बृहदारण्य

उ० तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच॥३॥१२॥ लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति स ह तथा चकार तꣳ होवाच यद्दोषा लवणमुदकेऽवाधा अङ्ग तदाहरेति तद्धावमृश्य

भा० तदर्थावगतिः । अन्यत्रमना अभूवमित्यादिश्रुतेः । स य इत्याद्युक्तार्थं । यदि तस्य जगतो मूलं कस्मान्नोपलभ्यत इत्येतद्दृष्टान्तेन मामा भगवान् भूय एव विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ १२ ॥

विद्यमानमपि वस्तु नोपलभ्यते प्रकारान्तरेण तूपलभ्यत इति शृणु अत्र दृष्टान्तं। यदि चेममर्थं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि पिण्डरूपं लवणमेतत् घटादावुदकेऽवधाय प्रक्षिप्याथ मा मां श्वः प्रातरुपसीदथा उपगच्छेथा इति। स ह पित्रोक्तमर्थं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छन् तथा चकार। तं होवाच परेद्युः प्रातो यल्लवणं दोषा रात्रौ उदकेऽवधा निक्षि-

---

टी० श्रुतिं संवादयति । अन्यत्रेति । प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानत्वान्नास्तीति मन्वानः शङ्कते । यदीति । अनुपलभ्यमानस्यापि सत्त्वमाशङ्क्याह । इत्येतदिति । अप्रत्यक्षस्यापि जगन्मूलस्यास्तित्वं प्रतिपादयितुमुत्तरग्रन्थमवतारयति । तथेति । १२ ।

नोपलभ्यते स्वेन प्रकारेणेति शेषः । इतीममर्थं प्रत्यक्षीकर्तुं यदीच्छसि तर्हि दृष्टान्तमत्र शृण्विति योजना । रात्रेरत्ययानन्त्यर्थमथशब्दार्थः । जगन्मूलं सतोऽप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षमुपायान्तरेणेति पित्रोक्तोऽर्थस्तं प्रत्यक्षीचिकीर्षुर्घटादावुदके पिण्डरूपं

उ॰ न विवेद यथा विलीनमेवाङ्ग ॥ १ ॥ अस्यान्तादाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति कथमिति लवणमित्यन्तादाचामेति कथमिति लवणमित्यभिप्रास्यैतदथ मोपसीदथा इति तद

भा॰ तवानसि अङ्ग हे वत्स तदाहरेत्युक्तस्तल्लवणमाजिहीर्षुर्ह किलावमृश्योदके न विवेद न विज्ञातवान्। यथा तल्लवणं विद्यमानमपि सत् अप्सु लीनं संश्लिष्टमभूत् यथा विलीनं लवणं न वेत्थ तथापि तच्चक्षुषा स्पर्शनेन च पिण्डरूपं लवणमगृह्यमाणं विद्यत एवाप्सु उपलभ्यते चोपायान्तरेणेत्येतत्पुत्रं प्रत्याययितुमिच्छन्नाहास्योदकस्यान्तादुपरि गृहीत्वाऽऽचामेत्युक्त्वा पुत्रं तथाकृतवन्तमुवाच कथमितीतर आह लवणं स्वादु इति। तथा मध्यादुदकस्य गृहीत्वाऽऽचामेति कथमिति लवणमिति। तथान्तादधोदेशाद्गृहीत्वाऽऽचामेति कथमिति लवणमिति। यद्येवमभिप्रास्य परित्यज्यैतदुदकमाचम्याथ मोपसीदथा इति तद्ध तथा

आ॰ लवणं रात्रौ प्रक्षिप्य तदत्ययानन्तरं प्रातःकाले पितृसमीपे श्वेतकेतुर्गतवानित्याह ॥ स हेति ॥ यथा तल्लिङ्गरूपं लवणं प्रक्षेपात् प्रागभूत्तथा न विज्ञातवानिति सम्बन्धः ॥ उदके प्रक्षिप्तं लवणं विमृश्यापि न ज्ञायते चेदसदेव तर्हि तदित्याशङ्क्याह । विद्यमानमेवेति ॥ किमिति चक्षुषा स्पर्शनेन वा नोपलभ्यते तत्राह । अप्स्विति ॥ कथं तर्हि विद्यमानत्वमवगतं तत्राह । यथेति ॥ यद्यपि पिण्डरूपं लवणमुदके क्षिप्तमवमृश्यापि चक्षुःस्पर्शनाभ्यां न त्वं वेत्थ तथापि तत्रत्र विद्यत एव । पक्षाभ्यामगृह्यमाणमपि

उ॰ तथा चकार तच्छश्वत्संववर्त तँ होवाचात्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति ॥२॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदँ सर्वं तत्सत्यँ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा

भा॰ चकार लवणं परित्यज्य पितृसमीपमाजगामेत्यर्थः। इदं वचनमुवाच तल्लवणं तस्मिन्नेवोदके यन्मया रात्रौ निक्षिप्तं तच्छश्वत्संवर्तते विद्यमानमेव सम्यग्वर्तत इत्येवमुक्तवन्तं ह उवाच पिता। यथेदं लवणं दर्शनस्पर्शनाभ्यां पूर्वं गृहीतं पुनरुदके विलीनं ताभ्यामगृह्यमाणमपि विद्यत एवोपायान्तरेण जिह्वयोपलभ्यमानत्वात्। एवमेवात्रैवास्मिन्नेव तेजोबन्नादिकार्ये शुङ्गे देहे। वाव किलेत्याचार्योपदेशस्मरणप्रदर्शनार्थौ। सत्तेजोबन्नादिशुङ्गकारणं वटबीजाणिमवद्विद्यमानमेवेन्द्रियैर्नोपलभसे न निभालयसे। यथात्रैवोदके दर्शनस्पर्शनाभ्यामनुपलभ्यमानं लवणं विद्यमानमेव जिह्वयोपलब्धवानसि एवमेवात्रैव किल विद्यमानं सज्जगन्मूलमुपायान्तरेण लवणमिव तदुपलप्स्यस इति वाक्य-

---

व्या॰ ततोऽप्युपायान्तरेणोपलभ्यत इत्येतमर्थं पुत्रं प्रत्याययितुमुत्तरं वाक्यमित्यर्थः। यथाशब्दो यथावदित्यर्थः। तद्धेत्यादि व्याचष्टे। लवणमिति। संवर्तत इतीदं वचनमुक्त्वाजगामेति सम्बन्धः। दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह। इत्येवमुक्तवन्तमित्यादिना। सतो जगन्मूलस्यास्मिन्देहे सत्त्वं त्वया कथमवगतमित्यत आह। उवाचेति। अत्र वावेत्यादिनाऽत्रैव किलेत्यस्य मौनव्याख्यानमभिप्रायविशेषं दर्शयति। यथात्रेत्यादिना। उपायान्तरजिज्ञासया पृच्छति। यद्ये-

उ० भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १३ ॥

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र प्राङ्वा

भा० शेषः । स य इत्यादि समानं । यद्येवं लवणमिव तदिन्द्रियैरनुपलभ्यमानमपि जगन्मूलं सदुपायान्तरेणोपलब्धुं शक्यते यदुपलम्भात्कृतार्थः स्यामनुपलम्भाच्चाकृतार्थः स्यामहं तस्योपलब्धौ क उपाय इत्येतद्भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु दृष्टान्तेन तथा सोम्येति होवाच ॥ १३ ॥

यथा लोके हे सोम्य पुरुषं यं कश्चिद्गन्धारेभ्यो जनपदेभ्योऽभिनद्धाक्षं बद्धचक्षुषमानीय द्रव्यहर्त्ता तस्करस्तमभिनद्धाक्षमेव बद्धहस्तमरण्ये ततोऽप्यतिजनेऽतिगतजनेऽत्यन्तविगतजने देशे विसृजेत् स तत्र दिग्भ्रमोपेतो यथा प्राङ्वा प्रागञ्चनः प्राङ्मुखो वेत्यर्थः । तथोदङ्वाऽधराङ्वा प्रत्यङ्वा प्रध्मायीतशब्दं कुर्याद्विक्रोशेत् । अभि-

---

आ० वामिति ॥ तर्हि तदेवाध्याहृतस्य तस्येत्यादिना सम्बन्धः । सतो मूलस्योपलम्भोऽनुपलम्भो वा किं स्यादित्याशङ्क्याह । यदुपलम्भादिति ॥ बुभुत्सितमुपायमुपदर्शयितुमुत्तरग्रन्थमुपादत्ते । तथेति ॥ १३ ॥

यथायमुपायः शक्यो ज्ञातुं तथा लोके प्रदृश्यते दृष्टान्त इत्याह । यथेति ॥ तमेव दृष्टान्तं व्याचष्टे । हे सोम्येति ॥ यथा दिग्भ्रमोपेतो यत्किञ्चिद्दिगभिमुखो विक्रोशसि तथा स तत्र विजने देशे शब्दं कुर्यादिति सम्बन्धः । प्राङ्वेत्यस्यार्थमाह । प्रागञ्चन इति ॥

उ० उदङ्वाधराङ्वा प्रध्मायीताभिनद्धाक्ष आनीतो ऽभिनद्धाक्षो विसृष्ट ॥ १ ॥ तस्य यथाभिनहनं

भा० नद्धाक्षोऽहं गन्धारेभ्यस्तस्करेणानीतोऽभिनद्धाक्ष एव विसृष्ट इत्येवं विक्रोशतस्तस्य यथाभिनहनं यथा बन्धनं प्रमुच्य मुक्त्वा कारुणिकः कश्चिदेतां दिशमुत्तरतो गन्धारा एतां दिशं व्रजेति प्रब्रूयात् स एवं कारुणिकेन बन्धनान्मोचितो ग्रामाद्ग्रामान्तरं पृच्छन्पण्डित उपदेशवान्मेधावी परोपदिष्टग्रामप्रवेशमार्गावधारणसमर्थः सन् गन्धारानेवोपसंपद्येत नेतरो मूढमतिर्देशान्तरदर्शनतृड्वा। यथाऽयं दृष्टान्तो वर्णितः स्वविषयेभ्यो गन्धारेभ्यः पुरुषस्तस्करैरभिनद्धाक्षोऽविवेको दिङ्मूढोऽशनायापिपासादिमान् व्याघ्रतस्कराद्यनेकभयानर्थव्रातयुतमरण्यं प्रवेशितो दुःखार्तो विक्रोशन् बन्धनेभ्यो मुमुक्षुस्तिष्ठति स कथञ्चिदिव कारुणिकेन केनचिन्मोचितः स्वदेशान्

आ० तस्यैव विवक्षितमर्थं कथयति। प्राङ्मुख इति। वक्ष्यमाणप्रकारे विकल्पार्थो वाशब्दः। यथा बन्धनं बन्धनमुक्त्वेति यावत्। पण्डितो मेधावीति विशेषणद्वयस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति। नेतर इति। व्याख्यातं दृष्टान्तं सोपस्कारमनुवदति। यथेत्यादिना। दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे। एवमिति। आदिशब्देन वाय्वाकाशौ गृह्येते। मयड्विकारार्थः। देहारण्यस्यानेकानर्थसङ्कटत्वं कथयति। वातेति। शीतोष्णादीत्यादिपदेन रागद्वेषादि द्वन्द्वमुच्यते। तेनानेकेन द्वन्द्वेन जातं सुखं च तदुपेतमिदं देहारण्यमित्येतत्। बन्ध्वादीत्यादिशब्दो मित्रद्वेषादिविषयः। पुण्यापुण्यादीत्यादिपदमविद्याकामवासनासङ्ग्रहार्थम्। देहारण्यं प्रविष्टस्य

प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी

भा० गान्धारानेवापन्नो निर्वृतः सुखीभूतस्तथा। एवमेव सतो जगदात्मनः स्वरूपात्तेजोबन्नादिमयं देहारण्यं वातपित्तकफरुधिरमेदोमांसास्थिमज्जाशुक्रकृमिमूत्रपुरीषवच्छीतोष्णाद्यनेकद्वन्द्वदुःखवच्चेदं मोहपटाभिनद्धाक्षो भार्यापुत्रपशुबन्ध्वादिदृष्टादृष्टानेकविषये तृष्णापाशितः पुण्यापुण्यादिकर्मतस्करैः प्रवेशितोऽहममुष्य पुत्रो ममैते बान्धवाः सुख्यहं दुःखी मूढः पण्डितो धार्मिको बन्धुमाञ्जातो मृतो जीर्णः पापी पुत्रो मे मृतो धनं मे नष्टं हा हतोऽस्मि कथं जीविष्यामि का मे गतिः किं मे त्राणमित्येवमनेकशतसहस्रानर्थजालवानिव क्रोशन् कथञ्चिदिव पुण्यातिशयात्परमकारुणिकं कञ्चित्सद्ब्रह्मात्मविद्विमुक्तबन्धनं ब्रह्मिष्ठं यदाऽऽसादयति तेन च ब्रह्मविदा

आ० भ्रान्तोऽविवेकोऽनर्थप्रकारं सकारणं सूचयति। अहमित्यादिना॥ तस्य सदा दुःखित्वशङ्कां वारयति। कथञ्चिदिवेति॥ आपाततो ब्रह्मवित्त्वमात्रेण मुक्तबन्धनत्वासिद्धेर्विशिनष्टि। ब्रह्मिष्ठमिति॥ यदाऽऽसादयति तदा सुखी स्यादित्युत्तरत्र सम्बन्धः। संसारविषयं दोषदर्शनं तस्य क्षयिष्णुत्वादिज्ञानं तस्य मार्गो विवेकः स यस्याचार्येण दर्शितस्तथात सदर्शितसंसारविषयदोषदर्शनमार्गः। आचार्येण साधनचतुष्टयसम्पन्नस्याधिकारिणः संसारान्मोक्षितत्वप्रकारं दर्शयति। नाशीति॥ यद्यपि वाक्यार्थधीकाले वाक्यमेवोपायस्तथाप्याचार्योपदेशजनितातिशयदर्शनात्तदुपदेशोऽवगत्यन्तवाक्यार्थधीकाले प्रथमो हेतुरुपदेशमात्रा

उ॰ गन्धारानेवोपसम्पद्येतैवमेवेहाचार्य्यवान् पुरुषो

भा॰ कारुण्याद्दर्शितसंसारविषयदोषदर्शनमार्गो विरक्तः संसारविषयेभ्यः । नासि त्वं संसार्य्यमुष्य पुत्रत्वादिधर्म्मवान् किन्तर्हि सद्यत्तत्त्वमसीत्यविद्यामोहपटाभिनहनान्मोचितो गन्धारपुरुषवच्च स्वं सदात्मानमुपसम्पद्य सुखी निर्वृतः स्यादित्येतमेवार्थमाहाचार्य्यवान् पुरुषो वेदेति तस्यास्यैवमाचार्य्यवतो मुक्ताविद्याभिनहनस्य तावदेव तावानेव कालश्चिरं क्षेपः सदात्मस्वरूपसम्पत्तेरिति वाक्यशेषः। कियान् कालश्चिरमित्युच्यते यावन्न विमोक्ष्ये न विमोक्ष्यते इत्येतत्पुरुषव्यत्ययेन। सामर्थ्यात्। येन कर्म्मणा शरीरमारब्धं तस्योपभोगेन क्षयाद्देहपातो यावदित्यर्थः । अथ तदैव सत्सम्पत्स्यत इति पूर्ववत्। न हि देहमोक्षस्य सत्स-

आ॰ यस्य तावदात्मसमाख्यार्थधीस्तस्य प्रमाणाद्यसम्भावनानिरसनसमर्थो विचारो मेधाविशब्देन विवक्षितस्तस्य प्रशास्तिरुपपद्यते प्रयोगादिति भावः ॥ पुरुषव्यत्यये हेतुमाह । सामर्थ्यादिति ॥ अस्मद्युपपदेऽस्मत्युत्तमपुरुषप्रयोगानुपपत्तेर्देहादिश्लेषानुपपत्तेर्वेत्यर्थः ॥ यावदित्यादिवाक्यार्थं स्फुटयति । येनेति ॥ पूर्ववदिति सामर्थ्यात्पुरुषव्यत्ययं सूचयति । अथ शब्दस्य सत्सम्पत्तेर्देहमोक्षादानन्तर्यमर्थो भविष्यतीत्याशङ्क्याह । न हीति ॥ अथ तस्य तस्य इति विदेहमुक्तिमत्रामाक्षिपति । नन्विति ॥ अप्रवृत्तफलानीति च्छेदः । उत्पन्ने चेति चकारोऽप्यर्थः । विमतानि कर्म्माणि ब्रह्मज्ञानेन न क्षीयन्ते कर्म्मत्वात्प्रवृत्तफलकर्म्मवदित्यर्थः । क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि। ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणीत्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधात्कालात्ययापदिष्टतेति शङ्कते। यथेति । अतिप्रसङ्गान्न श्रुतिस्मृत्योर्यथाश्रुतार्थतेति परिहरति । तदेति । ज्ञानस्यानर्थक्यमुक्ता पक्षान्तर-

उ॰ वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ

भा॰ न्तरे च कालभेदोऽस्ति येनाथशब्द आनन्तर्यार्थः स्यात्। ननु यथा सद्विज्ञानानन्तरमेव देहपातः सत्सम्पत्तिश्च न भवति कर्मशेषवशात्तथाऽप्रवृत्तफलानि प्राग्ज्ञानोत्पत्तेर्जन्मान्तरसञ्चितान्यपि कर्माणि सन्तीति तत्फलोपभोगार्थं पतितेऽस्मिन् शरीरे शरीरान्तरमारब्धव्यम्। उत्पन्ने च ज्ञाने यावज्जीवं विहितानि प्रतिषिद्धानि वा कर्माणि करोत्येवेति तत्फलोपभोगार्थं चावश्यं शरीरान्तरमारब्धव्यं ततश्च कर्माणि ततः शरीरान्तरमिति ज्ञानानर्थक्यम्। कर्मणां फलवत्त्वात्। अप्रवृत्तफलानि कर्माणि न सद्विज्ञानेन क्षीयन्ते कर्मत्वात्प्रवृत्तफलकर्मवदित्युक्ते तत्र ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीति स्मृतिविरोधः। अथ ज्ञानवतः क्षीयन्ते कर्माणि। तदा ज्ञानप्राप्तिसमकालमेव ज्ञानस्य

व्या॰ माह। देहान्तरेति॥ यथा ग्रामप्राप्त्युपायोऽश्वो रथो वेति ज्ञाने सत्यप्यन्तराये कस्यचिदेव ग्रामप्राप्तिर्भवति न त्वन्तरायवतस्तज्ज्ञानेऽपि तत्प्राप्तिर्यथा तथा समुत्पन्नज्ञानस्यापि कस्यचिदेव भोगेन क्षीणकर्माशयस्य मोक्षो न ज्ञानमात्रादित्यनियतफलत्वमित्यर्थः॥ कर्मत्वहेतोरप्रयोजकत्वं वदन्नुत्तरमाह न कर्मणामिति॥ सङ्क्षेपवाक्यमेव प्रपञ्चयन्नादौ नञर्थं स्पष्टयति। यदुक्तमिति॥ तत्र हेतुमाह। विदुष इति॥ प्रामाण्याद्देहान्तरारम्भ तद्विरोधप्रसङ्गादिति शेषः। श्रुत्यन्तरमाश्रित्य शङ्कते। नन्विति॥ तथा चानारब्धकर्मवशाद्विदुषोऽपि देहान्तरमारब्धव्यमिति शेषः। तत्प्रामाण्यमङ्गीकरोति। सत्यमेवमिति॥ तर्हि विदुषोऽपि देहान्तरमनारब्धकर्मवशादारब्धव्यं नेत्याह। तथापीति॥ विशेषमेवाकाङ्क्षाद्वारा विशदयति। कथमित्यादिना॥ प्रवृत्तफलत्व-

उ० सम्पत्स्य इति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत-

भा० सत्सम्पत्तिहेतुत्वान्मोक्षः स्यादिति शरीरपातः स्यात्। तथा चाचार्य्याभाव इत्याचार्य्यवान् पुरुषो वेदेति अनुपपत्तिश्च ज्ञानान्मोक्षाभावप्रसङ्गश्च। देशान्तरप्राप्त्युपायज्ञानवदनैकान्तिकफलत्वं वा ज्ञानस्य। न कर्मणां प्रवृत्ताप्रवृत्तफलवत्त्वविशेषोपपत्तेः। यदुक्तमप्रवृत्तफलानां कर्मणां ध्रुवफलवत्त्वाद्ब्रह्मविदः शरीरे पतिते शरीरान्तरमारब्धव्यमप्रवृत्तकर्मफलोपभोगार्थमित्येतदसत्। विदुषस्तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतेः प्रामाण्यात्। ननु पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवतीत्यादिश्रुतेरपि प्रामाण्यमेव। सत्यमेवं तथापि प्रवृत्तफलानामप्रवृत्तफलानाञ्च कर्मणां विशेषोऽस्ति कथं यानि प्रवृत्तफलानि कर्माणि। यैर्विदच्छरीरमारब्धं तेषामुपभोगेनैव क्षयः। यथारब्धवेगस्य लक्ष्यमुक्तेष्वादेर्वेग-

आ० मेव स्फुटयति। यैरिति॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथेति॥ लक्ष्यस्य वेधो भेदनं तत्प्रमाणमेवेष्वादेरूर्द्ध्वं गतिप्रयोजनं नास्तीति न स्थितिलक्ष्यमुद्दिश्य मुक्तस्य तस्यारब्धवेगस्याप्रतिबन्धेन तेन वेगेनासादितस्य मुक्तस्य वेगक्षयादेव स्थितिर्दृष्टान्तवद्विदुषो देहे विद्यालाभानन्तरं फलं नास्तीति न कर्माणि निवर्त्तन्ते किन्तु भोगक्षयादेव तस्य लब्धवृत्तित्वादित्यर्थः॥ प्रवृत्तफलेभ्योऽप्रवृत्तफलानां कर्मणां विशेषमाह। यान्यानि त्विति॥ न चाप्रवृत्तफलानां कर्मणां क्षयोऽप्रसिद्धस्तथाविधस्यैव पापस्य प्रायश्चित्तेनैव क्षयोपयोगादित्याह। प्रायश्चित्तेनैवेति॥ आरब्धफलातिरिक्तानां कर्मणां ज्ञानान्निवृत्तौ श्रुतिस्मृती दर्शयति। ज्ञाना-

उ॰ केतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १४ ॥

भा॰ स्यादेव स्थितिर्न तु लब्धबोधसमकालमेव प्रयोजनमस्तीति तदसत्। अन्यानि त्वप्रवृत्तफलानीह प्राग्ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वं च कृतानि वा क्रियमाणानि वाऽतीतजन्मान्तरकृतानि वाऽप्रवृत्तफलानि ज्ञानेन दह्यन्ते। प्रायश्चित्तेनेव। ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति स्मृतेश्च। क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति चाथर्वणे। अतो ब्रह्मविदो जीवनादिप्रयोजनाभावेऽपि प्रवृत्तफलानां कर्मणामवश्यमेव फलोपभोगः स्यादिति मुक्तेषुवत्तस्य तावदेव चिरं इति युक्तमेव चोक्तं यथोक्तदोषचोदनानुपपत्तिः। ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वं च ब्रह्मविदः कर्माभावमवोचाम। ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीत्यत्र न च स्मर्तुमर्हसि स य इत्याद्युक्तार्थं।

आ॰ चिरमित्यादिना। प्रवृत्ताप्रवृत्तफलेषु कर्मसु सिद्धे विशेषे फलितमाह। अत इति। जीवनादित्यादिशब्देन पुत्रकलत्रादि गृह्यते। मुक्तस्याप्रतिबन्धेष्वादेर्यावद्वेगक्षयं गतिर्भोगोऽप्यवश्यमप्रारब्धवदारब्धकर्मणां फलभोगोऽवश्यमेव स्यादिति सम्बन्धः। यतस्त्वारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयस्तस्येत्यादिना यच्चिरत्वं तत्सम्पत्तेस्तत्तदुक्तमेवेति कृत्वा यथोक्तस्य दोषस्य सद्यः शरीरपातादिलक्षणस्याप्रसङ्गानुपपत्तिरित्युपसंहरति। इतीति। चोदनेतिशब्दस्य सत्येत्यनेन सम्बन्धः। उत्पन्नेऽपि ज्ञाने यावज्जीवविहितानि कर्तव्यानीति तत्राह। ज्ञानोत्पत्तेरिति। ज्ञानस्य नानर्थकामविद्यातत्कार्यनिवर्तनेन सत्सम्पत्तिहेतुत्वात्प्राप्यनैकान्तिकफलत्वमप्रत्यवायाभावादित्युक्तमिदानीमर्चिरादिमार्गप्राप्त्या वाऽद्वैतवाविद्यानिवृत्तिमात्रेण वा सत्सम्पत्तिरिति सन्दिहानः पृच्छति। आचार्य

उ० पुरुषꣳ सोम्योतोपतापिन ज्ञातय पर्य्युपासते जानासि मा जानासि मामिति तस्य यावन्न वाङ्मनसि सम्पद्यते मन प्राणे प्राणस्तेजसि तेज परस्यां देवताया तावज्जानाति ॥ १ ॥ अथ यदास्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मन प्राणे प्राणस्ते-

---

भा० आचार्य्यवानिव। तद्वाग् येन क्रमेण सत्सम्पद्यते तं क्रम दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति। तथा सोम्येति होवाच ॥ १४ ॥

पुरुष हे सोम्य उपतापिन ज्वराद्युपतापवन्त ज्ञातयो बान्धवा परिवार्य्योपासते मुमूर्षुं जानासि मा तव पितर पुत्र भ्रातरञ्चेति पृच्छन्तस्तस्य मुमूर्षोर्यावन्न वाङ्मनसि सम्पद्यते मन प्राणे प्राणस्तेजसि तेज परस्या देवतायामित्येतदुक्तार्थं। संसारिणो यो मरणक्रम स एवाय विदुषो ऽपि सत्सम्पत्तिक्रम इत्येतदाह परस्या देवतायां तेजसि सम्पन्नेऽथ न जानाति। अविद्वांस्तु तत उत्थाय प्राग्भावित व्याघ्रादिभाव देवमनुष्यादिभाव वा विशति। विद्वांस्तु शास्त्राचार्य्योपदेशजनितज्ञानदीपप्रकाशित सद्-

---

था० वानिति ॥ संशयानस्य सम्बोधनार्थमुत्तर वाक्यमवतारयति। तथेति ॥ १४ ॥

नन्वेव संसारिणो मरणक्रमो नतु विदुष सत्सम्पत्तिक्रमस्तयो विशेषस्य वक्तव्यत्वादत आह। संसारिण इति। करणोपरमे तेज सत्प्रवरितभूतसूक्ष्मोपसंहारे च विशेषविज्ञानाभाव समान एव विद्वदविदुषोरित्यर्थ। कस्तर्हि तयोर्विशेषस्तत्राह। अवि

उ०-जसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति
॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं
तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति

भा० ब्रह्मात्मानं प्रविश्य नावर्त्तत इत्येष सम्पत्तिक्रमः। अन्ये तु
मूर्द्धन्यया नाड्योत्क्रम्यादित्यादिद्वारेण सद्गच्छन्तीत्याहुस्त-
दसत्। देशकालनिमित्तफलाभिसन्धानेन गमनदर्शनात्।
न हि सदात्मैकत्वदर्शिनः सत्याभिसन्धस्य देशकालनिमित्त-
फलाद्यनृताभिसन्धिरुपपद्यते। विरोधात्। अविद्याकाम-
कर्म्मणाञ्च गमननिमित्तानां सद्विज्ञानहुताशनविप्लुष्टत्वा-
द्गमनानुपपत्तिरेव। पर्य्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विहैव सर्व्वे
विलीयन्ते कामा इत्याद्याथर्वणे। नदीसमुद्रदृष्टान्तश्रुतेश्च।
स य इत्यादि समानं। यदि मरिष्यतो मुमुक्षतश्च तुल्या

आ० तानीति। ततस्तस्मादज्ञानात्सदात्मन सम्पाशादिति यावत्।
एकदेशिमतमुत्थाप्य प्रत्याचष्टे। अन्ये त्विति। भवतु विदुषोऽपि
सदभिसन्धिपूर्व्वकं गमनमित्याशङ्क्याह। नहीति। आदिशब्देन
गत्यागतिरुच्यते। सद्विज्ञानवतो गमनायोगे हेत्वन्तरमाह।
अविद्येति। विदुषोऽविद्याकामकर्म्मणामभावे प्रमाणमाह।
पर्य्याप्तकामस्येति। ननु कामप्रविलय एवात्र श्रूयते नाविद्याका-
मकर्म्मविनाशस्तत्राह। नदीति। यथा नद्यो गङ्गाद्या नामरूपे
विहाय समुद्रं प्रविशन्ति तथा विद्वान्नामरूपे हित्वा परं पुरु-
षमुपैतीति दृष्टान्तपूर्व्वकोऽयं श्रुतौ नामरूपयोरविद्याकार्ययोरविद्याया-
श्चैव ध्वंसः स्मर्यते तथाविद्याकामयोरभावे कर्म्मोपमर्दितत्वान्न
विदुषो गतिपूर्व्विका सम्पत्तिरित्यर्थः।
पुनरावृत्तिमर्हति सम्पन्नस्यानावृत्तौ च
विशेषविज्ञानाभावेनानावृत्तिश्च विदुषो

उ॰ भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १५ ॥

पुरुषꣳ सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षीत्स्तेयमकार्षीत्परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्त्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रति-

---

भा॰ सत्सम्पत्तिश्च विद्वान् सत्सम्पन्नो नावर्त्तते आवर्त्ततेऽविद्वानित्यत्र च कारणं दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ १५ ॥

शृणु यथा सोम्य पुरुषं चौर्यकर्मणि सन्दिह्यमानं निग्रहाय परीक्षणार्थं चोतापि हस्तगृहीतं बद्धहस्तमानयन्ति राजपुरुषाः। किं कृतवानयमिति पृष्टाश्चाहुरपहार्षीद्धनमस्यायं। ते चाहुः किमपहरणमात्रेण बन्धनमर्हति। अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनमप्रसङ्गादित्युक्ताः पुनराहुः स्तेयमकार्षीच्चौर्येण धनमपहार्षीदिति। तेष्वेवं वदत्स्वितरोऽपह्नुते नाहं तत्कर्त्तेति। ते चाहुः सन्दिह्यमानाः स्तेयमकार्षीस्त्वमस्य धनस्येति। तस्मिंश्चापह्नुवति

व्या॰ कालीनविशेषविज्ञानाभाववदित्यनुमानाद्विद्वदविदुषोरविशेषं मन्वानः पृच्छति। भूय इति। तत्रानृताभिसन्धत्वं साध्यमभिसन्धिमनिष्टत्वं चोपाधिरित्यनुमानद्वयं दूषयितुमुत्तरमुत्थापयति। तथेति। परीक्ष्याय परीक्षाद्वारेणार्थमिति यावत् ॥ १५ ॥

परस्वमपहृतमात्रेण बन्धने प्रतिग्रहीतुरपि बन्धनप्रसङ्गान्न तन्मात्रं बन्धनकारणमित्याह। अन्यथेति। तत एवानृताभिस-

उ० गृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ॥ १ ॥ अथ यदि तस्याकर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं

भा० आहुः परशुमस्मै तपतेति शोधयत्वात्मानमिति । स यदि तस्य स्तैन्यस्य कर्त्ता भवति बहिश्चापह्नुते स एवम्भूतस्तत एवानृतमन्यथा भूतं सन्तमन्यथा आत्मानं कुरुते स तथानृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय व्यवहितं कृत्वा परशुं तप्तं मोहात्प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते राजपुरुषैः स्वकृतेनानृताभिसन्धिदोषेण । अथ यदि तस्य कर्मणोऽकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स तथा स्तैन्याकर्तृतयात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति सत्याभिसन्धः सन्न दह्यते सत्यव्यवधानादथ मुच्यते च मृषाभियोक्तृभ्यः । तप्तपरशुहस्ततलसंयोगस्य तुल्यत्वेऽपि स्तेयकर्तृकर्त्रोरनृताभिसन्धो दह्यते न तु सत्याभिसन्धः । स यथा सत्याभिसन्धस्तप्तपरशुग्रहणकर्म्मणि सत्यव्यवहितहस्ततलत्वात्तादाह्येन न दह्यते इत्येतदेवं सद्ब्रह्म सत्याभिसन्धेतरयोः शरीरपातकाले च तुल्यायां सत्सम्पत्तौ विद्वान् सत्सम्पद्य न पुनर्व्याघ्रदेवादिदेहग्रहणायावर्त्तते

आ० न्यस्यादेवेत्यर्थः । तत एवेति स्तैन्यस्य कर्म्मणोऽकर्तृत्वादेवेत्यर्थः । दृष्टान्ते विवक्षितमंशमनुवदति । तप्तेति । तदनुवादपूर्व्वकं दार्ष्टान्तिकमाह । स यथेति । स य एषोऽणिमेत्यादि व्याचष्टे । यदात्म्येति । सं यदणीमि समर्पोद्देशेन तदर्पभावो विधीयते

उ० प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते ॥ २ ॥ स यथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्धास्य विज-

भा० अविद्वांस्तु विकारानृताभिसन्धः पुनर्व्याघ्रादिभावं देवतादिभावं वा यथा कर्म्म यथा श्रुतं प्रतिपद्यते। यदात्माभिसन्ध्यनभिसन्धिकृते मोक्षबन्धने यच्च मूलं जगतो यदायतनाः यत्प्रतिष्ठाश्च सर्व्वाः प्रजाः यदात्मकञ्च सर्व्वं यच्चाजममृतमभयं शिवमद्वितीयं तत्सत्यं स आत्मा तवातस्तत्त्वमसि हे श्वेतकेतो इत्युक्तार्थमसकृद्वाक्यं। कः पुनरसौ श्वेतकेतुस्त्वंशब्दार्थः। योऽहं श्वेतकेतुरुद्दालकस्य पुत्र इति वेदात्मानमादेशं श्रुत्वा मत्वा विज्ञाय चाश्रुतममतमविज्ञातं विज्ञातुं पितरं पप्रच्छ कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति। स एषोऽधिकृतः श्रोता मन्ता विज्ञाता तेजोऽबन्नमयकार्य्यकरणसङ्घातं प्रविष्टा परैव देवता नामरूपव्याकरणायादर्श इव पुरुषः सूर्य्यादिरिव जलादौ प्रतिबिम्बरूपेण स आत्मानं कार्य्यकारणेभ्यः प्रविभक्तं सद्रूपं सर्व्वात्मानं प्राक् पितुः श्रवणान्न विजज्ञौ। अथेदानीं

टी० तत्त्वोद्देश्यस्य शरीरद्वयविशिष्टस्य विरोधादशरीरं ब्रह्मात्मत्वं विधातुमशक्यमिति मन्वानश्चोदयति। कः पुनरिति। त्वंपदेन वाच्यस्य लक्ष्यस्य वा ब्रह्मत्वायोगस्त्वयोच्यते। नाद्योऽङ्गीकारान्न द्वितीयो शरीरद्वयवैशिष्ट्योपलक्षितस्य श्रोतृत्वाद्यध्यासास्पदस्य त्वंपदलक्ष्यस्य ब्रह्मत्वविधाने विरोधाऽस्फुरणादिति परिहरति। योऽहमिति। विज्ञाय च वेदेति पूर्व्वेण सह सम्बन्धः। तस्य यतः

उ॰ ज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ २ ॥ ॥ १६ ॥ इति छान्दोग्योपनिषत्सु षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

भा॰ पित्रा प्रतिबोधितस्तत्त्वमसीति दृष्टान्तैर्हेतुभिश्च तत्पितुरस्य ह किलोक्तं सदेवाहमस्मीति विजज्ञौ विज्ञातवान्। द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थं ॥ १६ ॥

किं पुनरत्र षष्ठे वाक्यप्रमाणेन जनितं फलमात्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिकृतत्वं विज्ञाननिवृत्तिरस्य फलं वयमवोचाम। तंमद्ध्वाप्यमर्थं श्रोतुं मनुष्याधिकृतमविज्ञातविज्ञानफलार्थं । प्राक्सदात्मविज्ञानादहमेवं करिष्याम्यग्निहोत्रादीनि कर्माण्यहमत्राधिकृतः । एषां च कर्मणां फलमिहामुत्र च भोक्ष्ये कृतेषु वा कर्मसु कृतकर्तव्यः स्यामित्येवं कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिकृतोऽस्मीत्यात्मनि यद्विज्ञानमभूत्तस्य यत्सज्जगतो मूलमेकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसीत्यनेन वाक्येन प्रतिबुद्धस्य निवर्त्तते। विरोधात्।

आ॰ सत्यादावौपाधिको भेदो वस्तुतस्त्वैक्यमिति मत्वाह। तेनोऽपक्रमयमिति। त्वंपदार्थं श्वेतकेतुं निर्द्धार्य तद्धास्येत्यादि व्याचष्टे। व्यात्मानमिति ॥१६॥

अज्ञातार्थप्रकाशनं मानफलं तस्य स्वप्रकाशे ब्रह्मणि नोपपत्तिरिति मन्वानश्चोदयति । किं पुनरिति । अत्रात्मनीति सम्बन्धः । स्वप्रकाशे स्वप्रकाशासिद्धव्यस्य मानफलस्यासम्भवेऽप्यध्यस्तव्यावृत्तिमात्रं फलं भविष्यतीत्युत्तरमाह । कर्तृत्वेति । अत्र तस्य अवस्थायामतस्य भ्रमनायाविज्ञातस्य विज्ञानफलसिद्धये चाधिकृतं यमर्थं सम्पदवाच्यमवोचाम। तस्य ह्यात्मनि क्रियाकर्तृत्वे फलभोक्तृत्वे च यन्मिथ्यैवाधिकृतत्वविज्ञानं तन्निवृत्तिर्मान-

भा॰ न ह्येकस्मिन्नद्वितीय आत्मन्ययमहमस्मीति विज्ञाते ममेदमनेन कर्त्तव्यमिदं फलाऽस्य फलं भोक्ष्य इति वा भेदविज्ञानमुपपद्यते। तस्मात् सत्याद्वितीयात्मविज्ञाने विकारानृतजीवात्मविज्ञानं निवर्त्तत इति युक्तं ॥ ननु तत्त्वमसीत्यत्र त्वंशब्दवाच्येऽर्थे सद्बुद्धिरादिश्यते। यथा आदित्यमनआदिषु ब्रह्मादिबुद्धिः। यथा च लोके प्रतिमादिषु विष्ण्वादिबुद्धिस्तद्वत्। ननु सदेव त्वमिति यदि सदेव श्वेतकेतुः स्यात् कथमात्मानं न विजानीयात् येन तस्मै तत्त्वमसीत्युपदिश्यते। न। आदित्यादिवाक्यवैलक्षण्यात्। आदित्यो ब्रह्मेत्यादावितिशब्दव्यवधानान्न साक्षा-

---

आ॰ फलमिति योजना॥ यथोक्तं मानफलमेव प्रपञ्चयति। प्राक् चेति॥ अहमेवायमधिकृतश्चेति चकारस्य सम्बन्धस्तस्येत्यर्थ ॥ विरोधमेव स्फोरयति। न हीति ॥ प्रमाणफलमुपसंहरति। तस्मादिति॥ तत्त्वमसीति वाक्यं मुख्यैकत्वपरमिति स्वपक्षमुक्त्वा परपक्षमाशङ्कते। नन्विति॥ आध्यासिकमेकत्वं सामानाधिकरण्यालम्बनमिति स्वपक्षे दृष्टान्तेनोक्त्वा सिद्धान्तं दूषयति। नन्विति॥ श्वेतकेतोः सन्मात्रत्वे तदज्ञानायोगात्तदुपदेशासिद्धिरित्यर्थः। किमध्यासवाक्यसामान्यादाध्यासिकमेकत्वं सामानाधिकरण्यालम्बनं किं वा मुख्यैकत्वे बाधकसद्भावादिति विकल्प्याद्यं दूषयति। नेत्यादिना। यथा लोके शुक्तिका रजतमिति प्रत्येतीत्यादावितिशब्दपरं सामानाधिकरण्यं न वस्तुनिष्ठं दृष्टं तथाऽध्यासवाक्यानामप्यादित्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्यादीनामितिशब्दपरसामानाधिकरण्यवशादवस्तुनिष्ठत्वं गम्यते न तथा तत्त्वमसिवाक्यस्यावस्तुनिष्ठत्वमितिशब्दपरत्वाभावेन सामानाधिकरण्यस्य स्वरूपपर्यवसायित्वनिश्चयादित्यर्थः। रूपं त्विति प्रकरणोक्तिः। इह प्रवेशं दर्शयित्वेत्यत्र तेजोबन्नमयं सङ्घातमिहेति व्यपदिशति। जीवब्रह्मणोर्भेदग्राहिप्रमाणविरोधान्न मुख्य

भा॰ ब्रह्मत्वं गम्यते। रूपादिमत्त्वाच्चादित्यादीनामाकाशमनसोश्चेति शब्दव्यवधानादेवाब्रह्मत्वमिह तु सत एव देहप्रवेशं दर्शयित्वा तत्त्वमसीति निरङ्कुशं सदात्मभावमुपदिशति। ननु पराक्रमादिगुणैः सिंहोऽसि त्वमितिवत्तत्त्वमसीति स्यात् न मृदादिवत्सदेकमेवाद्वितीयं । सत्यमित्युपदेशात् । न चोपचारविज्ञानात्तस्य तावदेव चिरमिति सत्सम्पत्तिरुपदिश्यते । मृषात्वादुपचारविज्ञानस्य । त्वमिन्द्रो यम इतिवत् ।नापि स्तुतिरनुपास्यत्वाच्छ्वेतकेतोः । नापि सत्श्वेतकेतुत्वोपदेशेन स्तूयते। न हि राजा दासस्त्वमिति स्तुत. स्यात् । नापि सतः सर्व्वात्मन एकदेशनि-

---

व्या॰ मैकत्वं किन्तु चैतन्यगुणयोगाद्ब्रह्मत्वमिति द्वितीयं शङ्कते। नन्विति॥ यथा मृदादि कारणमेव घटादि कार्य्यं न पृथगस्ति तथा सर्व्वमिदमाकाशादिकार्य्यं सन्मात्रं तच्च सर्व्वप्रकारभेदरहितमेकरसमद्वितीयमित्युपदेशदर्शनान्न गौणमैकत्वमित्युत्तरमाह । नेत्यादिना। इतश्च नोपचरितमैकत्वमित्याह । न चेति॥ औपचारिकविज्ञानस्य मृषात्वे दृष्टान्तमाह। त्वमिति॥ किञ्च गौणत्वमेकत्वे वदता स्तुत्यर्थं विधिपरत्वं वा वाक्यस्य वक्तव्य। आद्येऽपि श्वेतकेतोः सतो वा वस्तुन स्तुतिरिति विकल्प्याद्यं दूषयति। नापीति॥ उपास्यत्वाभाव स्तुतिरिति द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति। नापि सदिति॥ इतश्च श्वेतकेतुत्वोपदेशेन सतो न स्तुतिरित्याह। नापि सत इति॥ श्वेतकेतोरुपास्यत्वेन स्तुत्यसम्भवेऽपि कर्त्तृत्वात्कर्म्मसु तत्स्तावकत्वं वाक्यस्य युक्तमित्याशङ्क्य कर्म्मविध्यसन्निधानात्सदात्मत्वमात्रप्रतीतेश्च नैवमित्याह। न चेति॥ विकल्पान्तरमुद्भावयति। ननु सदस्मीति॥ एकविज्ञानेन सर्व्वविज्ञानवचनविरोधान्न दृष्टिविधिपरत्वमित्युत्तरमाह । न स्यादिति॥ गौणपक्षेऽपि मुख्यानुपपत्तिरित्यपेरर्थः। एकविज्ञानेन सर्व्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधोऽस्तीति पूर्व्वं याचाह । नेति॥

भा॰ भेदो युक्तः। तत्त्वमसीति देवाधिपतिरिव ग्रामाध्यक्षमिति। न चान्या गतिरिह मदात्मनोपदेशादर्थान्तरभूता सम्भवति। ननु मदस्मीति बुद्धिमात्रमिह कर्त्तव्यतया चोद्यते न तत्त्वं मदस्मीति ज्ञाप्यत इति चेत्। तस्मिन् पक्षेऽप्युक्तं युक्तं भवतीत्याद्यनुपपन्नं। न। मदस्मीति बुद्धिविधेः स्तुत्यर्थत्वात्। नाचार्य्यवान् पुरुषो वेद। तस्य तावदेव चिरमित्युपदेशात्। यदि हि मदस्मीति बुद्धिमात्रं कर्त्तव्यतया विधीयते ननु तत्त्ववाक्यस्य सद्रूपत्वमेव तदा नाचार्य्यवान्वेदेति ज्ञानोपायोपदेशो वाच्यः स्यात्। यथाग्निहोत्रं जुहुयादित्येवमादिष्वर्थप्राप्तमेवाचार्य्यवत्त्व-

---

व्या॰ नेदमेकविज्ञानेन सर्व्वविज्ञानं दृष्टिविधिस्तुतिः कार्य्यकारणानन्यत्वादियुक्तिभिरुपपादितत्वादित्यत्र चारम्भणमादिनिराससमर्थाचार्य्यवत्त्वोपदेशानर्थक्यादौपदेशिकज्ञानमात्रेण विध्यनुष्ठानसिद्धेर्विध्यपेक्षितं तस्य च तेनैवाक्षेपादित्युत्तरमाह। नाचार्य्यवानिति। तदेव विवृणोति। यदि हीति। आचार्य्यवत्त्वमिति नोपदिश्यत इति शेषः। इतश्च नेदं वाक्यं दृष्टिविधिपरमेवेत्यमित्याह। तस्येति। सदात्मसाक्षात्कारादृतेऽपि सकृदनुष्ठितपरोक्षबुद्धिमात्रान्मोक्षसम्भवादिह चिरत्वाभिधानमनर्थकमापद्येत। यथा सकृदनुष्ठितादपि यागाद्भवति स्वर्गस्तद्वदिह च चिरमिति चोपकारका मोक्षस्येति। तस्मान्नेदं दृष्टिविधिपरमित्यर्थः। किञ्च विधिवादिना प्रतीयमानेऽर्थे वाक्यस्याप्रामाण्यं विपर्य्यासलक्षणं वा वाच्यं तदुभयं दुर्वाच्यमित्याह। नचेति। तत्त्वमसीत्यधिकारिणि प्रयुक्ते सति प्रमाणभूतेन तेन वाक्येन जनिता सद्ब्रह्माहमिति या तस्य बुद्धिस्तां निवर्त्तयितुं नाहं सदिति बलवती बुद्धिरुत्पन्नेति न शक्यते वक्तुं। निवेकवत श्रुतवाक्यस्य तथाविधबुद्ध्यनुत्पादान्न नाधिकारिणि श्रुतवाक्यस्य सद्ब्रह्माहमिति बुद्धिर्नोत्पन्नेति वक्तुं शक्यं। अधिकारिणि प्रमिति-

भा॰ मिति तद्वत्। तस्य तावदेव चिरमिति चाक्षेपकरणं न युक्तं स्यात्। सदात्मतत्त्वे विज्ञातेऽपि सत्यबुद्धिमात्रकरणे मोक्षप्रसङ्गात्। न च तत्त्वमसीत्युक्तेनाहं सदिति प्रमाणवाक्यजनिता बुद्धिर्निवर्त्तयितुं शक्या नोत्पन्नेति वाक्यं वक्तुं। सर्व्वोपनिषद्वाक्यानां तत्परत्वेनैवोपक्षयात्। यथाग्निहोत्रादिविधिजनिताग्निहोत्रादिकर्त्तव्यताबुद्धीनामतथार्थत्वमनुत्पन्नत्वं वा न शक्यते वक्तुं तद्वत्। यदुक्तं सदात्मा सन्नात्मानं कथं न जानीयादिति। नासौ दोषः। कार्य्यकारणसङ्घातव्यतिरिक्तोऽहं जीवः कर्त्ता भोक्तेत्यपि स्वभावतः प्राणिनां विज्ञानादर्शनात् किन्तु तस्य

व्या॰ जनको भेद इति न्यायात्। न च भेदप्रत्ययो यथोक्ताया बुद्धेर्बाधकस्तस्य साम्प्रभेदप्रत्ययवन्मिथ्यात्वानुमानादित्यर्थः। एतच्च तत्त्वमसिवाक्यं वस्तुपरमेवेत्याह। सर्व्वोपनिषदिति। तत्त्वमसिवाक्याच्च यथार्थं बुद्धिर्नापि न भवत्येव बुद्धिरित्येतमर्थं दृष्टान्तेनाह। यथेति। जीवे भासमानेऽप्यनवभासमानत्वाच्च स्वभावो मत्स्येत्युक्तमनूद्य दूषयति। यदुक्तमिति। लोकायतातिरिक्तानां देहादतिरेको जीवस्य स्वाभाविकोऽपि नावभासते तथा ब्रह्मभावोऽपि। तस्यानाद्यविद्याव्यामसामर्थ्यादेव नावभासिष्यते। तथा च तस्मिन् भासमानेऽप्यनवभासमानत्वाच्च स्वभावो मत्स्येत्युक्तं व्याप्यभावादित्याह। कार्य्येति। देहव्यतिरिक्तात्मवादिनामात्मनि भाति देहव्यतिरिक्तोऽपि भात्येवेति व्याप्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याह। कथमिति। देहादिसङ्घातादतिरिक्तोऽहमित्येवं व्यतिरिक्तविज्ञाने सति कथं तेषां कर्त्तृत्वादिविज्ञानं सम्भवति। न हि सङ्घाताभिमानविगमे तदुपपद्यते। न च सन्मात्रस्यैव दृश्यमानत्वादित्यर्थः। सिद्धे दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकमाह। तद्वदिति। देहाद्यतिरिक्तस्य सतोऽप्यप्रतिभानवत्सदात्मकस्यापि श्वेतकेतोर्देहादिष्वात्माभिमानित्वात्सदात्मनि सत्यपि विज्ञानं न स्यादत-

उ॰ ॥ॐ॥ अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदस्तꣳ होवाच यद्वेत्थ तेन मोपसीद

भा॰ सदात्मविज्ञानं ॥ कथमेवं व्यतिरिक्तविज्ञाने सति तेषां कर्तृत्वादिविज्ञानं सम्भवति । दृश्यते च । तद्वत्तस्यापि देहादिष्वात्मबुद्धित्वाच्च स्यात्सदात्मविज्ञानं । तस्मादिकाराभृताधिकृतजीवात्मत्वविज्ञाननिवर्त्तकमेवेदं वाक्यं तत्त्वमसीति सिद्धमिति ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे षष्ठः प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ६ ॥

ॐ तत्सत् ॥ परमार्थतत्त्वोपदेशप्रधानपरः षष्ठोऽध्यायः सदात्मैकत्वनिर्णयपरतयैवोपयुक्तः । न सतोऽर्वा-

व्या॰ तत्स्वभावस्यापि सद्भावस्याप्रतिभासमप्रामाण्यतमित्यर्थः ॥ वाक्यस्यार्थान्तरपरत्वासम्भवे फलितमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ महावाक्यस्योक्तया विधयार्थान्तरपरत्वासम्भवादिकारेऽनृताभिसन्धिमतोऽय जीवात्मत्वेषं रूपं यन्मिथ्याज्ञानं तस्य सनिदानस्य निवर्त्तकमेवेदं तत्त्वमसिवाक्यं न त्वभूतप्रादुर्भावफलमित्येवं जीवब्रह्मणोरैक्यं सर्व्वोपनिषत्सारभूतं स्थितमित्यर्थः ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां श्रीशङ्करभगवत्कृतच्छान्दोग्यभाष्यटीकायां षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥ ॐ तत् सत् ॥

ॐ । षष्ठसप्तमयोरध्याययोः सम्बन्धं वक्तुकामः षष्ठे वृत्तं कीर्त्तयति । परमार्थेति ॥ उत्तमाधिकारिणं प्रत्यबाधिततत्त्वबोधनं प्रधानं तत्परोऽतीतोऽध्यायः स सतो ब्रह्मणः प्रत्यङ्निश्चयपरत्वेनैव व्याख्यात इत्यर्थः ॥ अध्यायान्तरभूमिकामारचयति । न सत इति ॥ मध्यममधिकारिणं प्रति परम्परया

उ॰ ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति ॥ १ ॥ स होवाचर्ग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदꣳ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ राशिं देवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्म-

भा॰ विकारलक्षणानि तत्त्वानि निर्दिष्टानीत्यतस्तानि नामादीनि प्राणान्तानि क्रमेण निर्दिश्य तद्द्वारेणापि भूमाख्यं निरतिशयं तत्त्वं निर्देक्ष्यामीति शाखाचन्द्रदर्शनवदितीमं प्रपाठकमारभते । अनिर्दिष्टेषु हि सतोऽर्वाक्तत्त्वेषु सद्भावे च निर्दिष्टेऽन्यदप्यविज्ञातं स्यादित्याशङ्का कस्यचित्स्यात्सा मा भूदिति वा तानि निर्दिदिक्षति । अथवा सोपानारोहणवत्स्थूलादारभ्य सूक्ष्मं सूक्ष्मतरञ्च बुद्धिविषयं ज्ञापयित्वा तदतिरिक्ते स्वाराज्येऽभिषेक्ष्यामीति नामादीनि निर्दिदिक्षति । अथवा नामाद्युत्तरोत्तरविशिष्टानि तत्त्वान्यतितरां च तेषामुत्कृष्टतमं भूमाख्यं

आ॰ सदात्मतत्त्वमुपदिष्टं सप्तमप्रपाठकप्रवृत्तिविषयः । अन्यथापि सदात्मनि [illegible] नामादीनि तत्त्वानि निर्दि[illegible] तत्राह । अनिर्दिष्टेष्विति । [illegible] । [illegible] नामादीनामुत्तरो[illegible] [illegible] । [illegible] । निर्दिदिक्षतीति । नामादिष्वनी-[illegible] । [illegible] । [illegible] नामादीनि [illegible]

उ॰ विद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳ सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥ २ ॥ सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित् श्रुतꣳ ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भग-

---

भा॰ तत्त्वमिति तदुत्तरार्थं नामादीनां क्रमेणोपन्यासः । आख्यायिका तु परविद्यास्तुत्यर्था । कथं नारदो देवर्षिः कृतकर्तव्यः सर्वविद्योऽपि सन्ननात्मज्ञत्वाच्छुशोचैव किमु वक्तव्यमन्योऽल्पविज्जन्तुरकृतपुण्यातिशयोऽकृतार्थ इति । अथवा नान्यदात्मज्ञानान्निरतिशयश्रेयःसाधनमस्तीत्येतत्प्रदर्शनार्थं सनत्कुमारनारदाख्यायिकाऽऽरभ्यते । येन सर्वविज्ञानसाधनशक्तिसम्पन्नस्यापि नारदस्य देवर्षेः श्रेयो न बभूव येनोत्तमाभिजनविद्यावृत्तसाधनशक्तिसम्पत्तिनिमित्ताभिमानं हित्वा प्राकृतपुरुषवत्सनत्कुमारमुपससाद श्रेयःसाधनप्राप्तयेऽतः प्रख्यापितं भवति निरतिशयप्राप्तिसाधनत्वमात्मविद्याया इति । अधीहि अधीष्व भगवो भगवन्निति ह किलोपससाद । अधी-

---

टी॰ प्राप्नोतीति प्रदर्शयितुमुत्तरो ग्रन्थ इत्यर्थः । शाखाचन्द्रनिदर्शनन्यायेन मध्यमस्याधिकारिणो बुद्धिसिद्धिसौकर्यार्थं मध्यमस्याधिकारिणो ध्यानार्थं वा नामादिसङ्कीर्तनमित्युक्तमिदानीमुत्तमस्यैवाधिकारिणमधिकृत्य भूमस्तुत्यर्थं नामादिवचनमिति मतान्तरमाह । अथवा नामादीति । अध्यायसम्बन्धमुक्त्वाऽऽख्यायिकासम्बन्धमाह । आख्यायिका त्विति । स्तुत्यर्थत्वमेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना । तथा च परविद्यया

उ॰ चः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारय-
त्विति तꣳ होवाच यद्वै किञ्चैतदध्यगीष्ठा नामै-
वैतत् ॥ ३ ॥ नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः साम-

भा॰ हि भगव इति मन्त्रः । सनत्कुमारं योगीश्वरं ब्रह्मनिष्ठं नारद उपसन्नवान् । तं न्यायेनोपसन्नं होवाच यदात्मविषये किञ्चिद्वेत्थ तेन तत्प्रख्यापनेन मामुपसीदेदमहं जाने इति ततोऽहं भवतो विज्ञानात्ते तुभ्यमूर्ध्वं वक्ष्यामीत्युक्तवति स होवाच नारद ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि स्मरामि। यद्वेत्थेति विज्ञानस्य पृष्टत्वात्तथा यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थं वेदं वेदशब्दस्य प्रकृतत्वादितिहासपुराणं पञ्चमं वेदं वेदानां भारतपञ्चमानां वेदं व्याकरणमित्यर्थः । व्याकरणेन हि पदादिविभागश ऋग्वेदादयो ज्ञायन्ते । पित्र्यं श्राद्धकल्पं । राशिगणितं दैवमुत्पातज्ञानं । निधिं महाकालादिनिधिशास्त्रं। वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रं। एकायनं नीतिशास्त्रं। देवविद्यां निरुक्तं। ब्रह्मण ऋग्यजुःसामा-

---

आ॰ कृतार्थत्वात्तस्याः स्तुतिरत्र विवक्षितेति ध्येयः। अतीताध्यायादिषु सदात्मत्वविज्ञानादन्यदेव देवतोपासनं मोक्षसाधनमित्याशङ्क्य तन्निषेधे सदात्मविज्ञानस्यैव मोक्षसाधनं दृढीकर्तुमाख्यायिका प्रवृत्तेति पक्षान्तरमाह । अथवेति ॥ द्वितीयमाख्यायिकातात्पर्यं प्रपञ्चयति । येनेत्यादिना ॥ सर्व्वस्यापि श्रेयस सद्विधानं तस्य साधनमुत्पादनं तत्र शक्त्या सम्पन्नो वेदवेदाङ्गाभिज्ञत्वं तस्यापीति यावत् । अस्ति हि नारदस्योत्तमाभिजने जन्म । ब्रह्मणो मानसपुत्रत्वादस्ति कोत्तमकर्मविद्या अस्ति च

उ॰ वेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्दैवो निधिर्वाकोवा-

---

भा॰ ब्रह्मस्य विद्या ब्रह्मविद्या शिक्षाकल्पछन्दश्चितयः। भूतविद्या भूततन्त्रं। क्षत्रविद्या धनुर्वेदः। नक्षत्रविद्या ज्योतिषं। सर्पदेवजनविद्या सर्पविद्या गारुडं। देवजनविद्या गन्धयुक्तिनृत्यगीतवाद्यशिल्पादिविज्ञानानि। एतत्सर्वं हे भगवोऽध्येमि। सोऽहं भगव एतत्सर्वं जानन्नपि मन्त्रविदेवास्मि शब्दार्थमात्रविज्ञानवानेवास्मीत्यर्थः। सर्वो हि शब्दोऽभिधानमात्रमभिधानं च सर्वं मन्त्रेष्वन्तर्भवति। मन्त्रविदेवास्मि। मन्त्रवित्कर्मविदित्यर्थः। मन्त्रेषु कर्माणीति हि वक्ष्यति नात्मवित्नात्मानं वेद्मि॥ नन्वात्मापि मन्त्रैः प्रकाश्यत एवेति कथं मन्त्रवित्त्वं नात्मवित्। न। अभिधानाभिधेयभेदस्य विकारत्वात्। न च विकार आत्मेष्यते। नन्वात्मशब्देनाभिधीयते। न। यतो वाचो निवर्त्तन्ते। यत्र

था॰ इतर सदाचरणमपि च अनवध्यानादिसाधनादिसाधनप्रश्नोत्तरं धर्माधर्मसाधनस्य वा शरीरस्य प्राप्तेः सम्पत्तिश्च जन्मादयो निमित्तमस्याभिमानस्य स व्याप्नोति यावत्। इतिशब्दोऽध्यायाख्यायिकयोः सम्बन्धोक्तिसमाप्त्यर्थः। अध्ययनेन ज्ञानं लक्ष्यते॥ तथा चाधीत्य ज्ञापयेत्यर्थः। मन्त्र उपसदनस्येति शेषः। न्यायतः समित्पाणिरित्यादिशास्त्रोक्तविधिवशादिति यावत्॥ अध्ययनवाचि पदं स्मरणपरतया कथं व्याख्यातमित्याशङ्क्याह। यद्वेत्थेति॥ गन्धयुक्तिः कुङ्कुमादिसम्पादनं॥ तर्हि सर्वज्ञः सन् त्वस्य कृतकृत्योऽसीत्याशङ्क्याह। सोऽहमिति॥ कथं मन्त्रविदित्यस्य कर्मविदिति व्याख्यानमित्याशङ्क्याह। मन्त्रेष्विति॥ ब्रह्म

उ॰ वयमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवैतन्ना-

---

भा॰ नान्यत्पश्यतीत्यादिश्रुतेः। कथं तर्ह्यात्मैवाधस्तादात्मेत्यादिशब्दा आत्मानं प्रत्याययन्ति। नैष दोषः। देहवति प्रत्यगात्मनि भेदविषये प्रयुज्यमानः शब्दो देहादीनामात्मत्वे प्रत्याख्यायमाने यत्परिशिष्टं सदवाच्यमपि प्रत्याययति। यथा सराजिकायां दृश्यमानायां छत्रध्वजपताकादिव्यवहितेऽदृश्यमानेऽपि राजन्येष राजा दृश्यत इति भवति शब्दप्रयोगस्तत्र कोऽसौ राजेति राजविशेषनिरूपणायां दृश्यमानेतरप्रत्याख्यानेऽन्यस्मिन्नदृश्यमानेऽपि राजनि राजप्रतीतिर्भवेत्तद्वत्। तस्मात्सोऽहं मन्त्रवित्कर्म्मविदेवास्मि कर्म्म कार्य्यञ्च सर्व्वं विकार इति विकारज्ञ एवास्मि नात्मविन्नात्मप्रकृतिस्वरूपज्ञ इत्यर्थः। अत एवोक्तमाचार्य्यवान् पुरुषो वेदेति। यतो वाचो निवर्त्तन्त

आ॰ विद्वेव नात्मविदित्यत्र विरोधं चोदयति। नन्विति॥ मन्त्रवित्त्वेन तत्प्रकाश्यात्मवित्त्वमपि स्यात्तदभावे मन्त्रवित्त्वमपि न युक्तमित्यर्थः। अभिधानमभिधेयमित्येवं रूपस्य भेदस्य विकारत्वेन मिथ्यात्वादात्मनश्च विकारत्वानङ्गीकारान्मन्त्रप्रकाश्यत्वाभावान्न विरोध इति परिहरति। नाभिधानेति॥ आत्मनो विकारत्वाभावेऽप्यभिधेयत्वमेष्टव्यमिति शङ्कते। नन्विति॥ श्रुत्यन्तरावष्टम्भेन निराचष्टे। नेत्यादिना॥ आत्मशब्देनात्मनोऽभिधेयत्वाभावे वाक्यशेषादिविरोधः स्यादित्याशङ्कते। कथं तर्हीति॥ आत्मशब्देनावाच्यस्यात्मनस्तेन लक्षणया प्रतिपत्तिसम्भवान्नोपक्रमोपसंहारविरोधोऽस्तीत्युत्तरमाह। नैष दोष इति॥ विशिष्टे गृहीतशब्दो विशेषणे

उ० मेपास्स्वेति ॥ ४॥ स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते याव-
न्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो

भा० इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। श्रुतमागमज्ञानमस्त्येव हि यस्मान्मे मम भगवद्दृशेभ्यो युष्मत्सदृशेभ्यस्तरत्यतिक्रामति शोकं मनस्तापमकृतार्थबुद्धितामात्मविदित्यतः सोऽहमनात्मवित्त्वात् हे भगवः शोचाम्यकृतार्थबुद्ध्या सन्तप्ये सर्वदा तं मा मां शोकस्य शोकसागरस्य पारं तं भगवांस्तारयत्वात्मज्ञानोडुपेन कृतार्थबुद्धिमापादयत्वभयं गमयत्वित्यर्थः। तमेवमुक्तवन्तं होवाच यद्वै किञ्चैतदध्यगीष्ठा अधीतवानस्यध्ययनेन तदर्थज्ञानमुपलक्ष्यते ज्ञातवानसीत्येतन्नामैवैतत्। वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुतेः। नाम वै ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादि। नामैवैतत्। नामोपास्स्व ब्रह्मेति ब्रह्मबुद्ध्या।

आ० प्रत्युक्ते यत्नान्मात्रं परिशिष्टं तद्वाच्यमपि लक्षणया बोधयतीत्यर्थः। केवलात्मविषयस्यात्मशब्दस्य तद्दर्शनमन्तरेण विशिष्टात्मदर्शिमात्रेण कथं प्रयोगः कथं वा तत्प्रयोगेऽपि विवक्षितात्मधीरित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति। यथेत्यादिना॥ आत्मनो मुख्यवृत्त्या शब्दप्रकाश्यत्वाभावे फलितमाह। तस्मादिति॥ शब्दार्थज्ञानमात्रेणात्मवित्त्वं न भवतीत्यनेनाचार्योपदेशजनितज्ञानवत एवात्मवित्त्वमित्युक्तं तत्र प्रमाणमाह। श्रुत एवेति॥ औपदेशिकज्ञानविषयत्वं तर्हि स्वीकृतमित्याशङ्क्याह। यत इति॥ मा तर्हि तवात्मविद्या भूदित्याशङ्क्य शोकनिवृत्त्युपायत्वेन तदपेक्षां सूचयति। श्रुतमिति॥ आत्मज्ञानोडुपेनात्मज्ञानाख्येन प्लवेनेति यावत्॥ कथं मदीयमर्थज्ञानं सर्वं नाममात्रमित्याशङ्क्याह। वाचारम्भणमिति॥ उक्तमुपपादयति। नाम वेति॥ तदुपसंहरति। नामैवेति॥ केन रूपेणेदं नामादर्त्तव्यमित्या-

उ० नामब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ५॥ १ ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदꣳ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमिति-

---

भा० यथा प्रतिमां विष्णुबुद्ध्योपास्ते तद्वत्। स यस्तु नामब्रह्मेत्युपास्ते तस्य यत्फलं भवति तच्छृणु यावन्नाम्नो गतं यावन्नाम्नो गोचरं। तत्र तस्मिन्नामविषयेऽस्य यथा कामचारः कामचरणं राज्ञ इव स्वविषये भवति। यो नामब्रह्मेत्युपास्ते इत्युपसंहारः। किमस्ति भगवो नाम्नो वाव भूयोऽधिकतरं यद्ब्रह्मदृष्ट्यर्हमन्यदित्यभिप्रायः। सनत्कुमार आह नाम्नो वाव भूयोऽस्तीत्युक्त आह यद्यस्ति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ १ ॥

वाग्वाव। वागितीन्द्रियं जिह्वामूलादिष्वष्टसु स्थानेषु स्थितं वर्णानामभिव्यञ्जकं। वर्णाश्च नामेति नाम्नो वाग्भूयसीत्युच्यते।

व्या० अस्त्याह। नामेति। उपास्तिप्रकारं दृष्टान्तेन स्फुटयति। यथेति। नाम्नि ब्रह्मदृष्ट्योपास्यमाने किं स्यादित्याह। स यस्त्विति। यो नामेत्यादिवाक्यस्य पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह। यो नामेति ॥ १ ॥

२ वाग्वाव नाम्नो भूयसीत्ययुक्तं वाङ्नाम्नोरेकत्वाद्व्याप्यव्यापकत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य व्याचष्टे। वागितीन्द्रियमिति। जिह्वामूलादिष्वित्यादिशब्देनोरःकण्ठशिरोदन्तौष्ठनासिकातालूनि गृह्यन्ते। वागिन्द्रियस्य वर्णेभ्योऽभिव्यङ्ग्येभ्यो भूयस्त्वेऽपि नाम्नस्तु भूयस्त्वं कुतस्त्यमित्याशङ्क्याह। वर्णाश्चेति। तयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावे

उ॰ हासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ राशिं
दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्म-
विद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳ सर्पदेव-
जनविद्यां दिवञ्च पृथिवीञ्च वायुञ्चाकाशञ्चापश्च
तेजश्च देवाꣳश्च मनुष्याꣳश्च पशुꣳश्च वयाꣳसि
च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं
धर्म्मञ्चाधर्म्मञ्च सत्यञ्चानृतञ्च साधु चासाधु च
हृदयज्ञञ्चाहृदयज्ञञ्च यद्वै वाङ्नाभविष्यन्न धर्म्मो ना
धर्म्मो व्यज्ञापयिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु न
हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवैतत्सर्वं विज्ञापयति
वाचमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते
यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति
यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय

भा॰ कार्य्याद्धि कारणं भूयो दृष्टं लोके। यथा पुत्रात्पिता तद्वत्।
कथं च वाङ्नाम्नो भूयसीत्याह। वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापय-
तीत्यृग्वेद इति। तथा यजुर्वेदमित्यादि समानम्। हृदयज्ञं
हृदयप्रियं। तद्विपरीतमहृदयज्ञं। यद्यदि वाङ्नाभवि-
ष्यद्वागभावेऽध्यापनाभावस्तदर्थं श्रवणाभावस्तच्छ्रवणाभावे
धर्मादि न व्यज्ञापयिष्यन्नविज्ञातमभविष्यदित्यर्थः। तस्मा-

व्या॰ ऽपि कथं व्याप्यव्यापकत्वमित्याशङ्क्याह। कार्य्याद्धीति। वाचो
नाम्नो भूयस्त्वं प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्चयति। कथञ्चेत्यादिना। इतश्च
वाचो भूयस्त्वमेष्टव्यमित्याह। यद्यदीति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां

उ॰ इति वाचो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-त्विति ॥ २ ॥ २ ॥

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वामलके द्वे वा कोले द्वौ वाक्षौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचञ्च नाम च मनोऽनुभवति स यदा मनसा मनस्यति मन्त्रा-नधीयीयेत्यथाधीते कर्म्माणि कुर्वीयेत्यथ कुरुते

भा॰ वागेवैतच्छब्दोच्चारेण सर्व्वं विज्ञापयत्यतो भूयसी वाङ्ना-म्नस्तस्माद्वाचं ब्रह्मेत्युपास्व । समानमन्यत् ॥ २ ॥

मनो मननविशिष्टमन्तःकरणं वाचो भूयः । तद्धि मनसो व्यापारवद्वाचं वक्तव्ये प्रेरयति । तेन वाङ्मनस्य-न्तर्भवति । यच्च यस्मिन्नन्तर्भवति तत्तस्य व्यापकत्वात्ततो भूयो भवति । यथा वै लोके द्वे वामलके फले द्वे वा कोले बदरफले द्वौ वाक्षौ विभीतकफले मुष्टिरनुभवति मुष्टिस्ते फले व्याप्नोति मुष्टौ हि तेऽन्तर्भवतः । एवं वाचञ्च नाम चामलकादिवन्मनोऽनुभवति स यदा पुरुषो यस्मिन् काले मनसान्तःकरणेन मनस्यति मननं विवक्षाबुद्धिः कथं मन्त्रानधीयीयोच्चारयेयमित्येवं विवक्षां कृत्वाथाधीते तथा

या॰ तस्या भूयस्त्वे सिद्धे फलितमाह । तस्मादिति ॥ स यो वाच-मित्याद्यन्यदित्युच्यते ॥ २ ॥

मनःशब्दस्य वृत्तिमात्रविषयत्वं व्यावर्त्तयति । मन इति ॥ कथं तस्य वाचो भूयस्त्वं तदाह । तद्धीति ॥ वाचो मनस्यन्त-र्भावेऽपि कुतो मनसस्तस्या भूयस्त्वं तत्राह । यथेति ॥ मनसो वागादेर्व्याप्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ इतश्च मनसो

उ० पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छेयेत्यथेच्छत इमं च लोकममुं चेच्छेयेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा मनो हि लोको मनो हि ब्रह्म मन उपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो मनसो भूय इति मनसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ३ ॥

भा० कर्माणि कुर्वीयेति चिकीर्षाबुद्धिं कृत्वाथ कुरुते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छेयेति प्राप्तीच्छां कृत्वा तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानेनाथेच्छते पुत्रादीन् प्राप्नोतीत्यर्थः । तथेमं च लोकममुं चोपायेनेच्छेयमिति तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानेनाथेच्छते प्राप्नोति । आत्मनः कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च सति मनसि नान्यथेति । मनो ह्यात्मेत्युच्यते मनो हि लोकः । सत्येव हि मनसि लोको भवति तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानं चेति । मनो हि लोको यस्मात्तस्मान्मनो हि ब्रह्म । यत एवं तस्मान्मन उपास्स्वेति । स यो मन इत्यादि समानम् ॥ ३ ॥

आ० अस्ति भूयस्त्वमित्याह । यदेति । विवक्षाबुद्धिं कृत्वा करोतीति शेषः । इच्छेयेतीच्छां कृत्वेति शेषः । तस्यात्मत्वमुपपादयति । आत्मन इति । तस्य लोकत्वं साधयति । सत्येवेति ॥ १ ॥

उ॰ सङ्कल्पो वाव मनसो भूयान्यदा वै सङ्कल्पयते ऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्म्माणि ॥१॥ तानि ह वैतानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पात्म-

---

भा॰ सङ्कल्पो वाव मनसो भूयान्। सङ्कल्पोऽपि मनस्यनव- दन्तःकरणवृत्तिः कर्त्तव्याकर्त्तव्यविषयविभागेन समर्थनम्। विभागेन हि समर्थिते विषये चिकीर्षाबुद्धिर्मनसस्तदनन्तरं भवति। कथम्। यदा वै सङ्कल्पयते कर्त्तव्यादिविषयान् विभजते इदं कर्त्तुं युक्तमिति। अथ मनस्यति मन्त्रानधीयीयेत्यादि। अथानन्तरं वाचमीरयति मन्त्राद्युच्चारणे। तां च वाचमु नाम्नि नामोच्चारणनिमित्तं विवक्षां ईरयति नाम्नि नामसामान्ये मन्त्राः शब्दविशेषाः सन्त एकं भवन्त्यन्तर्भवन्तीत्यर्थः। सामान्ये हि विशेषोऽन्तर्भवति। मन्त्रेषु कर्म्माण्येकं भवन्ति। मन्त्रप्रकाशितानि कर्म्माणि क्रियन्ते नामन्त्रकमस्ति कर्म्म। यद्धि मन्त्रप्रकाशनेन लब्धसत्ताकं

आ॰ सङ्कल्पशब्दार्थमाह। सङ्कल्पोऽपीति। कास्तान्तःकरणवृत्तिर्या सङ्कल्पशब्दितेत्याशङ्क्याह। कर्त्तव्येति। द्विविधे विषये विभागेन समर्थितेऽपि कथं यथोक्तस्य सङ्कल्पस्य मनसो भूयस्त्वमित्याशङ्क्याह। विभागेन हीति। सङ्कल्पस्य कारणत्वान्मनसश्च कार्य्यत्वादतो भूयस्त्वमित्यर्थः। कार्य्यकारणभावं तयोराकाङ्क्षापूर्व्वकं व्यक्तीकरोति। कथमित्यादिना। मनसः सकाशाद्वाचो ऽनन्तरभावित्वे विशेषं दर्शयति। ताञ्चेति। नाम्नि मन्त्राणामन्तर्भावं समर्थयति। सामान्ये हीति। कथं मन्त्रेष्वनुपलब्धकर्म्मणामन्तर्भाववचनमाह। मन्त्रेति। कथं कर्म्म नामन्त्रकमस्ती

उ० कानि सङ्कल्पे प्रतिष्ठितानि समक्लृपतां द्यावापृथिवी समकल्पेतां वायुश्चाकाशञ्च समकल्पन्तामापश्च तेजश्च तेषाꣳ संक्लृप्त्यै वर्षꣳ सङ्कल्पते वर्षस्य संक्लृप्त्या अन्नꣳ सङ्कल्पतेऽन्नस्य संक्लृप्त्यै प्राणाः

भा० यत्कर्म ब्राह्मणेनेदं कर्त्तव्यमस्मै फलायेति विधीयते। याप्युत्पत्तिर्ब्राह्मणेषु कर्मणो दृश्यते सापि मन्त्रेषु लब्धसत्ताकानामेव कर्मणां स्पष्टीकरणं। न हि मन्त्राप्रकाशितं कर्म किञ्चिद्ब्राह्मणे उत्पन्नं दृश्यते। त्रयीविहितं कर्मेति प्रसिद्धं लोके। त्रयीशब्दश्चर्ग्यजुःसामसमाख्या। मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्निति चाथर्वणे। तस्माद्युक्तं मन्त्रेषु कर्माण्येकं भवन्तीति। तानि ह वा एतानि मनआदीनि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्प एकोऽयनं गमनं प्रलयो येषां तानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पात्मकान्युत्पत्तौ सङ्कल्पे प्रतिष्ठितानि स्थितौ समक्लृपतां सङ्कल्पं कृतवन्ताविव हि

टी० न्युच्यते ब्राह्मणविहितस्यापि कर्मणो दर्शनादित्याशङ्क्याह। यत्कर्मेति। ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वादविस्पष्टमन्त्रानुपलम्भेऽपि कल्प्यते मन्त्रोऽस्त्वित्यर्थः। एतदेव प्रपञ्चयति। याप्युत्पत्त्यादिना। एकस्यां शाखायां यत्कर्म मन्त्रेष्वनुपलब्धं तच्छाखान्तरीयं मन्त्रप्रकाशितं भविष्यति इत्यत्र हेत्वन्तरमाह। त्रयीति। तथापि कथं मन्त्रप्रकाशितत्वं तत्राह। त्रयीशब्दश्चेति। मन्त्रेषु कर्माण्यन्तर्भवन्तीत्यत्र श्रुतेरनुमतिं कथयति। मन्त्रेष्विति। तथापि कथं सङ्कल्पस्य भूयस्त्वमित्याशङ्क्याह। तानीति। अयनपर्य्यायत्वेनाश्रयत्वस्य क्रियात्वं व्यावर्त्तयति। प्रलय इति।

उ॰ सङ्कल्पन्ते प्राणानाᳬ संक्लृप्त्यै मन्त्राः सङ्क
मन्त्राणाᳬ सङ्क्लृप्त्यै कर्म्माणि सङ्कल्पन्ते कर्म्म
सङ्क्लृप्त्यै लोकः सङ्कल्पते लोकस्य सङ्क्लृप्त्यै स॰
सङ्कल्पते स एष सङ्कल्पः सङ्कल्पमुपास्स्वेति ॥ २॥

भा॰ द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ निश्चले लक्ष्येते। तथा समकल्पेतां वायुश्चाकाशश्च एतावपि सङ्कल्पं कुर्वाताविव। तथा समकल्पन्तामापश्च तेजश्च स्वेन रूपेण निश्चलानि लक्ष्यन्ते। यतस्तेषां द्यावापृथिव्यादीनां सङ्क्लृप्त्यै सङ्कल्पनिमित्तं वर्षं सङ्कल्पते समर्थो भवति। तथा वर्षस्य सङ्क्लृप्त्यै सङ्कल्पनिमित्तमन्नं सङ्कल्पते। वृष्टेर्ह्यन्नं भवत्यन्नस्य सङ्क्लृप्त्यै प्राणाः सङ्कल्पन्ते। अन्नमया हि प्राणा अन्नोपष्टम्भका अन्नं दामेति हि श्रुतिस्तेषां सङ्क्लृप्त्यै मन्त्राः सङ्कल्पन्ते ॥ प्राणवान् हि मन्त्रानधीते नाबलो मन्त्राणां हि सङ्क्लृप्त्यै कर्म्माण्यग्निहोत्रादीनि सङ्कल्पन्तेऽनुष्ठीयमानानि मन्त्र-

---

आ॰ इतश्च सङ्कल्पस्यास्ति महत्त्वमित्याह। समकॢपतामिति॥ यतो द्यावापृथिव्यादिषु महत्स्वपि सङ्कल्पानुवृत्तिर्दृश्यतेऽतोऽपि तस्य महत्त्वं गम्यते न केवलं कारणत्वादेवेत्यर्थः॥ इतश्च तस्य महत्त्वमेष्टव्यमित्याह। तेषामिति॥ द्यवादेर्लोकादिकार्यत्वात्तदीयरूपस्य तन्निमित्तत्वोपचारात्तस्य भूयस्त्वसिद्धिरित्यर्थः। वृष्टिवशादन्नं समर्थं भवतीत्यत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति। वृष्टेरिति॥ अन्नाधीनं प्राणसामर्थ्यमित्यत्र हेतुमाह। अन्नमया हीति॥ आपोमयः प्राण इत्युक्तत्वात्कथमन्नमयत्वमित्याशङ्क्याह। अन्नोपष्टम्भका इति॥ तत्र वाजसनेयकश्रुतिं प्रमाणयति। अन्नमिति॥

उ॰ स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते सङ्कॢप्तान् वै स लोका
न्ध्रुवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानान-
व्यथमानोऽभिसिध्यति यावत्सङ्कल्पस्य गतं तत्रास्य
यथा कामचारो भवति यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते

भा॰ प्रकाशितानि समर्थीभवन्ति फलाय । ततो लोकः फलं सङ्कल्पते । कर्मकर्तृसमवायितया समर्थो भवतीत्यर्थः । लोकस्य सङ्कॢप्त्यै सर्वं जगत्सङ्कल्पते स्वरूपावैकल्याय । एतद्धीदं सर्वं जगद्यत्फलावसानं तत्सर्वं सङ्कल्पमूलं । अतो विशिष्टः स एव सङ्कल्पः । अतः सङ्कल्पमुपास्स्वेत्युक्त्वा फलमाह तदुपासकस्य । स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेति ब्रह्मबुद्ध्योपास्ते कॢप्तान् वै धातास्येमे लोकाः फलमिति कॢप्तान् समर्थितान् सङ्कल्पितान्स विद्वान्ध्रुवान् नित्यान् । अत्यन्ताध्रुवापेक्षया ध्रुवत्वं स्वयं । लोकिनो ह्यध्रुवत्वे लोके ध्रुवत्वसिद्धिर्येति ध्रुवः सन् प्रतिष्ठितानुपकरणसम्पन्नानित्यर्थः । पशुपुत्रादिभिः

आ॰ प्रकाशिता मन्त्राध्ययनप्रकारत्वं व्युत्पादयति । प्रकाशितानीति ॥ ततो मन्त्रप्रकाशितकर्मवशादिति यावत् । कर्मफलवशाज्जगतः सर्वस्याविकल्पेऽपि कथं सङ्कल्पस्य महत्त्वमित्याशङ्क्याह । एतद्धीति ॥ तन्महत्त्वे फलितमाह । अत इति ॥ आत्मातिरिक्तानां लोकानां कथं नित्यत्वमत आह । अत्यन्तेति ॥ लोकानामेवं ध्रुवत्वमुक्त्वा किमिति लोकिनस्तदुच्यते तत्राह । लोकिनो हीति ॥ कथमुपकरणेषु प्रतिष्ठितशब्दो भवतीत्याशङ्क्याह । पशुपुत्रादिभिरिति । यावत्सङ्कल्पस्येत्यादिश्रुतेः ॥ विषयसङ्कोचं दर्शयति । आत्मन इति ॥ सङ्कल्पस्य यावद्गोचरस्तत्रास्य कामचारो भवतीति सम्बन्धः । निरङ्कुशे सङ्कल्पशब्दे का हानिरित्याशङ्क्याह । उत्तरेति ॥ यदि

उ० ऽस्ति भगवः सङ्कल्पाद्भूय इति सङ्कल्पाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ ४ ॥

चित्तं वाव सङ्कल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु

भा० प्रतितिष्ठतीति दर्शनात्स्वयं च प्रतिष्ठित आत्मीयोपकरणसम्पन्नोऽव्यथमानानमित्रादित्रासरहितानव्यथमानश्च स्वयमभिसिध्यत्यभिप्राप्नोतीत्यर्थः । यावत्सङ्कल्पस्य गतं सङ्कल्पगोचरः तत्रास्य यथा कामचारो भवति । आत्मनः सङ्कल्पस्य न तु सर्वेषां सङ्कल्पस्येति । उत्तरफलविरोधात्। यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेति पूर्ववत् ॥ ४ ॥

चित्तं वाव सङ्कल्पाद्भूयोऽस्ति। चित्तं चेतयितृत्वं प्राप्तकालानुरूपबोधवत्त्वं अतीतानागतविषयप्रयोजननिरूपणसामर्थ्यञ्च तत्सङ्कल्पादपि भूयः । कथं । यदा वै प्राप्तं वस्त्विदमेवं प्राप्तमिति चेतयते तदा दानाय वापोहाय वाऽथ सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यतीत्यादि पूर्ववत् ॥

आ० सङ्कल्पमानस्य गोचरे सङ्कल्पोपासकस्य कामचारो भवति तर्हि सर्वसङ्कल्पस्य विषिचतया सर्वगोचरत्वसम्भवादावचित्तस्य गतिमित्यादिना वक्ष्यमाणफलविरुद्धेत नहि सङ्कल्पोपासनादेव सर्वस्मिन्फले सिद्धे चित्ताद्युपासनं तत्फलं वा पृथक्कथयितुमुचितं। यतो यावत्सङ्कल्पस्येत्यादि श्रुतेरुक्तसङ्कोचो युक्त इत्यर्थः ॥४॥

चित्तशब्दस्य मनःशब्देन पुनरुक्तिं परिहरति। चित्त चेतयितृत्वमिति। तस्यात्मत्व व्यावर्त्तयति। प्राप्तेति॥ इदं वस्त्वेवं प्राप्तमिति प्राप्तकालवस्तुनो वस्त्वनुरोधी चेतनायाः वृत्तिविशेषस्तद्वत्त्वं चित्तमित्यर्थः। अतीतं भोजनव्यसिसाधनं दृष्टं भोजनत्वात् ॥

उ॰ नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥ तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैनमाहुर्यदयं वेद यद्वा अयं विद्वान्नेत्थमचित्तः स्यादित्यथ यद्यल्पविच्चित्तवान् भवति तस्मा एवोत शुश्रूषन्ते चित्तं ह्येवैषामेकायनं चित्तमात्मा चित्तं प्रतिष्ठा चित्तमुपास्स्वेति ॥ २ ॥ स यश्चित्तं ब्रह्मेत्यु-

भा॰ तानि सङ्कल्पादीनि कर्मफलान्तानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्तोत्पन्नानि चित्ते प्रतिष्ठितानि चित्तस्थितान्यपि पूर्ववत्। किञ्च चित्तस्य माहात्म्यं। यस्माच्चित्तं सङ्कल्पादिमूलं तस्माद्यद्यपि बहुविद्बहुशास्त्रादिपरिज्ञानवान् सन्नचित्तो भवति प्राप्तादिचेतयितृत्वसामर्थ्यविरहितो भवति तं निपुणा लौकिका नायमस्ति विद्यमानोऽप्यसन्नेवेत्येनमाहुः। यच्चायं किञ्चिच्छास्त्रादि वेद श्रुतवांस्तदप्यस्य वृथैवेति कथयन्ति। कस्मात्। यद्ययं विद्वान् स्यादित्थमेवमचित्तो न स्यात्तस्मादस्य श्रुतमप्य-

आ॰ आगामिनोऽपि तस्य तदेव प्रयोजनमिति निरूपणसामर्थ्यं चित्तमिति प्रसिद्धमित्याह। अतीतेति। यथोक्तस्य चित्तस्य सङ्कल्पाद्युपयत्व। प्राप्तमपूर्वत्व युत्पादयति। कथमित्यादिना। सङ्कल्पप्रकरणमरास्पृशति। पूर्ववदिति। यथा सङ्कल्पस्य निमित्तत्वे सति स्तुत्यर्थमधिकरणत्वमुक्तं तथा चित्तस्य विभक्तस्य सङ्कल्पादिषु निमित्तत्वेऽपि स्तुत्यर्थत्वमेव तदधिकरणत्वमाह। नामीति। इतश्च

उ० पास्ते चित्तान् वै स लोकान्ध्रुवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिध्यति यावच्चित्तस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवश्चित्ताद्भूय इति चित्ताद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायतीवापो

भा० श्रुतमेवेत्याहुरित्यर्थः । अथवाऽल्पविदपि यदि चित्तवान् भवति तस्मा एतस्मै तदुक्तार्थग्रहणायैवोतापि शुश्रूषन्ते श्रोतुमिच्छन्ति । तस्माच्च चित्तं ह्येवैषां सङ्कल्पादीनामेकायनमित्यादि पूर्ववत् । चित्तानुपचित्तान् बुद्धिमद्गुणैः स चित्तोपासको ध्रुवानित्यादि चोक्तार्थः ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयः । ध्यानं नाम शास्त्रोक्तदेवताद्यालम्बनेष्वचलो भिन्नजातीयैरनन्तरितः प्रत्ययसन्तानः ।

आ० चित्तस्यास्ति वैशिष्ट्यमित्याह । किञ्चेति । यद्यपि बहुशास्त्रार्थपरिज्ञानवान् तथापि यद्यचित्तो भवतीति योजना । अचित्तस्यासत्समत्वं श्रुतवैयर्थ्यं चेत्युक्तं प्रश्नद्वारा विवृणोति । कस्मादित्यादिना । श्रुतमधीत्यपिशब्देन सर्वं गृह्यते । चित्ताभावे श्रुतादेर्वैयर्थ्यात्तस्य तद्वैशिष्ट्यमादिष्टमिदानीं तद्वैशिष्ट्ये हेत्वन्तरमाह । अथवेति । चित्तवतोक्तार्थग्रहणार्थं श्रोतुमिच्छा लोकस्य भवतीत्यत्र हेतुमाह । तस्मादिति ॥ ५ ॥

किं तद्ध्यानमित्यपेक्षायामाह । ध्यानं नामेति । अचलत्वं साधयति । भिन्नजातीयैरिति । कथं तस्य चित्ताद्भूयस्त्वमित्या-

उ० ध्यायन्तीव पर्वता ध्यायन्तीव देवमनुष्यास्तस्माद्य इह मनुष्याणां महतां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादांशा इवैव ते भवन्त्यथ येऽल्पाः कलहिनः पिशुना उपवादिनस्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादांशा इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो

भा० एकाग्रतेति यमाहुः । दृश्यते च ध्यानस्य माहात्म्यं फलतः । कथं । यथा योगी ध्यायन्निश्चलो भवति ध्यानफललाभे । एवं ध्यायतीव निश्चला दृश्यते पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षमित्यादि समानमन्यत् । देवाश्च मनुष्याश्च देवमनुष्या मनुष्या एव वा देवमनुष्याः शमादिगुणसम्पन्ना मनुष्या देवस्वरूपं न जहातीत्यर्थः । यस्मादेवंविशिष्टं ध्यानं तस्माद्य इह लोके मनुष्याणामेव धनैर्विद्यया गुणैर्वा महतां महत्त्वं प्राप्नुवन्ति धनादिमहत्त्वहेतुं लभन्त इत्यर्थः । ध्यानापादांशा इव ध्यानस्यापादानमापादो ध्यानफललाभ इत्येतस्यांशोऽवयवः

व्या० अध्याने काग्रतादेशोपहतत्वातीतादिवद्भिरूपणेन सामर्थ्या- दर्शनादेकाग्रतारूपो ध्यानपदार्थस्तेतयितव्यत्वात्तस्य कारणात्ततो भूयानेवेत्यभिप्रेत्याह । एकाग्रतेति । इतश्चास्ति तस्य भूयस्त्वमित्याह । दृश्यते चेति । फलद्वारा तन्माहात्म्यं प्रश्नपूर्वकं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । कथमित्यादिना । गौरवपरिहारार्थं पक्षान्तरमाह । मनुष्या एवेति । मनुष्याणामेव सतां कुतो देवत्वमित्याशङ्क्याह । शमादीति । ध्यानफलं नैश्चल्यं तन्महत्सु पृथिव्यादिषु दृष्टं तथा च तद्विशिष्टमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । यस्मा-

उ॰ ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्ध्यानस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते॰ भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा॰ कला काचिद्ध्यानफललाभकलावन्त इवेत्यर्थः। ते भवन्ति निश्चला इव लक्ष्यन्ते न क्षुद्रा इव। अथ ये पुनरल्पाः क्षुद्राः किञ्चिदपि धनादिमहत्त्वैकदेशमप्राप्तास्ते पूर्वोक्तविपरीताः कलहिनः कलहशीलाः पिशुनाः परदोषोद्भासका उपवादिनः परदोष सामीप्ये युक्तमेव वदितुं शील येषां ते उपवादिनश्च भवन्ति। अथ ये महत्त्वं प्राप्ता धनादिनिमित्तं तेऽन्यान् प्रति भवन्तीति प्रभवो विद्याचार्य्यराजेश्वरादयो ध्यानापादांशा इवेत्याद्युक्तार्थं। अतो दृश्यते ध्यानस्य महत्त्वं फलतो भूयस्त्वित्तादतस्तदुपास्स्वेत्याद्युक्तार्थं ॥ ६ ॥

व्या॰ दिति॥ धनादिभिर्महत्त्वे हेतुमुत्कृष्टं कर्मेति यावद्ध्यानस्यापादनमनुष्ठानं तेन तत्फललाभो लभ्यते तस्यांशो येषामस्ति ते तथा ध्यानफललाभकलावत्त्वमेव स्फुटयन्ति। निश्चला इति॥ एवकारार्थमाह। नेति॥ महत्सु पुरुषेषु ध्यानफलानुवृत्तिर्दर्शितेत्यन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह। अथेति॥ व्यतिरेकं दर्शयित्वाऽन्वयमुपसंहरति। अथ ये महत्त्वमिति॥ महत्सु नैश्चल्यदर्शनमत शब्दार्थ॥ महत्त्वफलमाह। अत इति॥ ६॥

उ॰ विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेदꣳ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳ सर्पदेवजनविद्यां दिवञ्च पृथिवीञ्च वायुञ्चाकाशञ्चापश्च तेजश्च देवाꣳश्च मनुष्याꣳश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं धर्मञ्चाधर्मञ्च सत्यञ्चानृतञ्च साधु चासाधु च हृदयज्ञञ्चाहृदयज्ञञ्चान्नञ्च रसञ्चेमञ्च लोकममुञ्च विज्ञानेनैव विजानाति विज्ञानमुपास्स्वेति ॥ १ ॥

भा॰ विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयः । विज्ञानं शास्त्रार्थविषयं ज्ञानं ध्यानं तस्य च कारणत्वाद्ध्यानाद्भूयस्त्वं । कथं च तस्य भूयस्त्वमित्याह । विज्ञानेन वै ऋग्वेदं विजानाति अयमृग्वेद इति प्रमाणतया यस्यार्थज्ञानं ध्यानकारणं । तथा यजुर्वेदमित्यादि । किञ्च पश्वादींश्च धर्माधर्मौ शास्त्रसिद्धौ साध्वसाधुनी लोकतः स्मार्ते वा दृष्टविषये च सर्वं विज्ञानेनैव विजानातीत्यर्थः । तस्माद्युक्तं ध्यानाद्-

---

टी॰ विज्ञानस्योक्तं भूयस्त्वं प्रश्नपूर्वकं दर्शयति । कथमित्यादिना । यद्यपि प्रमाणतया तज्ज्ञानं शास्त्रार्थज्ञानपूर्वकं तथापि कथं तस्य भूयस्त्वं तत्राह । दर्शयति । इतश्च तस्य ध्यानाद्भूयस्त्वमित्याह । किञ्चेति । भूयस्त्वफलमाह । स य इति । विज्ञानशब्दयोरर्थभेद

उ॰ स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स लोकान् ज्ञानवतोऽभिसिध्यति यावद्विज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकम्पयते स यदा बली भवत्यथोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन् परिचरिता भवति

भा॰ ज्ञानस्य भूयस्त्वं। अतो विज्ञानमुपास्स्वेति। शृणूपासनफलं विज्ञानवतः। विज्ञानं येषु लोकेषु तान्विज्ञानवतो लोकान् ज्ञानवतश्चाभिसिध्यति प्राप्नोति विज्ञानं शास्त्रार्थविषयं ज्ञानमन्यविषयनैपुण्यं तद्वद्भिर्युक्तान् लोकान् प्राप्नोतीत्यर्थः। यावद्विज्ञानस्येत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूयः। बलमित्यन्नोपयोगजनितं मनसो विज्ञेये प्रतिभानसामर्थ्यं। अनशनाद्दृगादीनि न वै मा प्रतिभान्ति भो इतिश्रुतेः। शरीरेऽपि तदेवोत्थानादिसामर्थ्यं विज्ञानवतां शतमप्येकः प्राणी बलवाना-

---

घा॰ कथयति। विज्ञानमिति। तथापि लोकानामचेतनानां कुतस्तदुभयाश्रयत्वमित्याशङ्क्याह। तद्वद्भिरिति। ७।

यथोक्ते बलशब्दार्थे श्वेतकेतुवाक्यं प्रमाणयति। अनशनादिति। कथं तर्हि शरीरसामर्थ्ये बलशब्दप्रयोगस्तत्राह। शरीरेऽपीति।

उ॰ परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं बलेन लोकस्तिष्ठति बलमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति

भा॰ कम्पयते यथा हस्ती। यतो मनुष्याणां शतं समुदितमपि। यस्मादेवमन्नाद्युपयोगनिमित्तं बलं तस्मात्स पुरुषो यदा बली बलेन तद्वान् भवत्यथोत्थातोत्थानस्य कर्तोत्तिष्ठंश्च गुरूणामाचार्यस्य च परिचरिता परिचरणस्य शुश्रूषायाः कर्ता भवति परिचरन्नुपसत्ता तेषां समीपगोऽन्तरङ्गः प्रियो भवतीत्यर्थः। उपसीदंश्च सामीप्यं गच्छन्नेकाग्रतयाऽऽचार्यस्यान्यस्य चोपदेष्टुर्गुरोर्द्रष्टा भवतीत्यर्थः। ततस्तदुक्तस्य श्रोता भवति। तत इदमेभिरुक्तमेवमुपपद्यत इत्युपपत्तितो मन्ता भवति मन्वानश्च बोद्धा भवति।

आ॰ तदेवान्नोपयोगजनितमेवेत्यर्थः। न केवलं कारणत्वादेव बलं विज्ञानाद्भूयस्त्वं। किन्तु मध्यस्थ सदः सतो भूयस्त्वमित्याह। विज्ञानवतामिति। तस्माद्बलस्य विज्ञानाद्भूयस्त्वमिति शेषः। समुदितमपि कम्पयते तथान्यत्रापि द्रष्टव्यमिति सम्बन्धः। यस्मादेवं बलस्य कारणत्वं विज्ञानस्य च कार्यत्वं तस्मात्तत्कृद्भूयस्त्वमित्येत-

उ॰ यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो बलाद्भूय इति बलाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दश रात्रीर्नाश्नीयाद्यद्यु ह जीवेदथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमन्ताऽबोद्धाऽकर्त्ताऽविज्ञाता भवत्यथाऽन्नस्यायै द्रष्टा भवति

भा॰ एवमेवेदमिति । तत एवं निश्चित्य तदुक्तार्थस्य कर्त्ताऽनुष्ठाता भवति विज्ञाताऽनुष्ठानफलस्यानुभविता भवतीत्यर्थः । किञ्च बलस्य माहात्म्यं बलेन वै पृथिवी तिष्ठतीत्याद्युक्तार्थं ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयः । बलहेतुत्वात् । कथमन्नस्य बलहेतुत्वमित्युच्यते । यस्माद्बलकारणमन्नं तस्माद्यद्यपि कश्चिद्दश रात्रीर्नाश्नीयात्सोऽन्नोपयोगनिमित्तस्य बलस्य हान्या म्रियते नचेन्म्रियते यद्यु ह जीवेत् । दृश्यन्ते हि मासमप्यनश्नन्तो जीवन्तोऽथवा स जीवन्नप्यद्रष्टा भवति गुरोरपि तत एवाश्रोतेत्यादि पूर्व्वविपरीतं सर्व्वं भवति । अथ यदा बह्वन्यदान्यवशितो दर्शनादिक्रियास्वसमर्थः सन्नन्नस्यायी

व्या॰ स्मिन्नर्थे कार्य्यकारणभावमेतयोरुपपादयति । यस्मादित्यादिना ॥ इतश्च बलस्य भूयस्त्वमेष्टव्यमित्याह । किञ्चेति ॥ ८ ॥

अथवा यदि सोऽभुञ्जानोऽपि कथञ्चिज्जीवेत्तदा जीवन्नपि सोऽद्रष्टेति सम्बन्धः । कथमशनशून्यस्य जीवनमित्याशङ्क्याह । दृश्यन्त इति ॥ अन्नोपयोगाभावे बलहानिरिति व्यतिरेकमुक्त्वा तदुपयोगे बलं भवतीत्यन्वयं व्याचष्टे । अथेति ॥ अथान्नस्यायै इत्यपि

उ॰ श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवत्यन्नमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो वै स लोकान् पानवतोऽभिसिध्यति यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽन्नाद्भूय इत्यन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ९ ॥

भा॰ आगमनमायोऽन्नस्य प्राप्तिरित्यर्थः स यस्य विद्यते सोऽन्नस्य आयी। आय इत्येतद्वर्णव्यत्ययेनैकारस्य व्यत्ययेन ईकारान्तत्वेन। अथान्नस्यायै इत्यपिपाठे एवमेवाप्नोत्येव-मेवार्थस्तत्र हेतुमाह। आयै इत्येदिति । ऐकारस्य वर्णस्य व्यत्ययेन ईकारान्तत्वेनैवेत्यर्थः । इत्येतद्वर्णव्यत्ययेन अथान्नस्यायै इत्यपि पाठे एवमेवार्थः । द्रष्टेत्यादि-कार्य्यश्रवणात् ॥ दृश्यते ह्यन्नोपयोगे दर्शनादिसामर्थ्यं न तदप्राप्तावतोऽन्नमुपास्स्वेति ॥ फलं पानवतः प्रभूतान्नान्स लोकान् पानवतः प्रभूतोदकांस्त्वान्नपानयोर्नित्यसम्बन्धा-ल्लोकानभिसिध्यति । समानमन्यत् ॥ ९ ॥

आ॰ पाठोऽस्ति तत्रान्नस्याय इत्येतदेव पदमन्नस्य प्राप्तिपरतया व्याख्ये-यमैकारमीकारत्वेन विपरिणम्य इत्युपन्यस्याप्नोकारादित्याह । आय इत्येतदिति । द्रष्टा श्रोतेत्यादिकार्य्यस्य श्रवणादपि पाठान्तरमन्नप्राप्तिपरतया व्याख्येयमित्याह । द्रष्टेत्यादीति । कथं तदन्नकार्य्यमित्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति । दृश्यते हीति । ९ ।

उ० पास्तेऽस्ति भगवोऽद्भ्यो भूय इत्यद्भ्यो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १० ॥

तेजो वा अद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमुपगृह्याकाशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तदेतदूर्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिराह्रादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयि-

भा० ऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्नोति स सर्व्वान् कामान्मूर्त्तिमतो विषयानित्यर्थः। अप्सम्भवत्वाच्च अन्नस्य अबुपासनात्तृप्तिमांश्च भवति। समानमन्यत् ॥ १० ॥

तेजो वाऽद्भ्यो भूयः। तेजसोऽप्कारणत्वात्। कथमप्कारणत्वमित्याह। यस्मादब्योनिस्तेजस्तस्मात्तद्वा एतत्तेजो वायुमात्मनाऽवष्टभ्य स्वात्मना निश्चलीकृत्य वायुमाकाशमभिव्याप्नुवत्तपति यदा तदाहुर्लौकिका निशोचति सन्तपति सामान्येन जगन्ति तपति देहानतो वर्षिष्यति वै इति। प्रसिद्धं हि लोके कारणमभ्युद्यतं दृष्टवतः कार्य्यं भविष्यतीति विज्ञानं ॥ तेज एव तत्पूर्व्वमात्मान-

व्या० स्यादन्नादिभ्यादेरप्त्वमवसेयं। यथा सर्व्वं मूर्त्तं तथाऽनुपसंहरति। इत्यादीति। १०।

इतिशब्दस्तदाहुरनेन सम्बध्यते। वैशब्दार्थं दर्शयति। प्रसिद्धमिति। यत्तेजसोऽपां कार्य्यकारणत्वं उपजीव्य फलितमाह। तेज एवेति। यत्तेजसोऽविनाभावेन कार्य्यकारणभावं दर्शयति।

ॐ त्वाऽथापः सृजते तेज उपास्स्वेति॥ १॥ स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान्भास्वतोऽपहततमस्कानभिसिध्यति यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति॥ २॥ ११॥

भा॰ मुक्तं दर्शयित्वाऽथानन्तरमपः सृजतेऽतोऽप्स्रष्टृत्वादद्भ्यो-ज्यायस्तेजः। किञ्चान्यत्तदेतत्तेज एव स्तनयित्नुरूपेण वर्ष-हेतुर्भवति। कथं ऊर्ध्वाभिरूर्ध्वगाभिर्विद्युद्भिस्तिरश्ची-भिश्च तिर्यग्गताभिश्च सहाह्रादाः स्तनयनशब्दाश्चरन्ति। तस्मात्तद्दर्शनादाहुर्लौकिका विद्योतते स्तनयति वर्षि-ष्यति वा इत्याद्युक्तार्थमतस्तेज उपास्स्वेति। तस्य तेजस उपासनफलं तेजस्वी वै भवति। तेजोवत एव च लोकान् भास्वतः प्रकाशवतोऽपहततमस्कान् बाह्याध्यात्मिका-ज्ञानाद्यपहततमस्कान् अपनीतबाह्याध्यात्मिकादितम-स्कानभिसिध्यति। समानमन्यत्॥ ११॥

आ॰ किञ्चान्यदिति। तदेवोपपादयति। ऊर्ध्वाभिरिति। तेजसो भूयस्त्वफलमाह। तेज इति। तमःशब्दार्थमाह। बाह्येति। बाह्यन्तमः शार्वरं प्रसिद्धमाध्यात्मिकमज्ञानरागादि तदुभयमपहततमस्कानित्यत्र तमःशब्दितमित्यर्थः। अपहतशब्दार्थमाह। अपनीतेति॥ ११॥

उ॰ आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्य्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाह्वयत्याकाशेन शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्याकाशे रमत आकाशे न रमत आकाशे जायत आकाशमभिजायत आकाशमुपास्वेति ॥ १ ॥ स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान् प्रकाशवतोऽसम्बाधानुरुगायवतोऽभिसिध्यति या-

---

भा॰ आकाशो वाव तेजसो भूयान्। वायुसहितस्य तेजसः कारणत्वाद्व्योम्नो वायुश्चेति तेजसा सहोक्तो वायुरिति पृथगिह नोक्तस्तेजसः कारणं हि लोके कार्य्याद्भूयो दृष्टं। यथा घटादिभ्यो मृत्तथाकाशो वायुसहितस्य तेजसः कारणमिति ततोऽपि भूयान्। कथमाकाशे वै सूर्य्याचन्द्रमसावुभौ तेजोरूपौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निश्च तेजोरूपाण्याकाशेऽन्तः। यच्च यस्यान्तर्वर्त्ति तदल्पं भूय इतरत्। किञ्चाकाशेनाह्वयति चान्यमन्य आहूतश्चेतर आकाशेन शृणोत्यन्योक्तञ्च शब्दमन्यः प्रतिशृणोति आकाशे रमते क्रीडत्यन्योन्यं सर्व्वस्तथा न रमते चाकाशे बन्ध्वादिवियोगे आकाशे जायते न मूर्त्तेनावष्टब्धे। तथाकाशमभिलक्ष्य-

---

टी॰ वायोः सकाशादाकाशो भूयानिति वक्तव्ये कथं तेजसो भूयानित्युक्तमत आह। वायुरिति। कारणत्वेऽपि कथमाकाशस्य वायुसहितात्तेजसो भूयस्त्वमित्याशङ्क्याह। कारणं हीति। तेजसो वायुसहितादाकाशस्य भूयस्त्वं प्रश्नपूर्व्वकं प्रकारान्तरेण दर्शयति। कथमित्यादिना। इतश्चाकाशस्यास्ति भूयस्त्वमित्याह।

उ॰ वदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आकाशाद्भूय इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १२ ॥

स्मरो वा आकाशाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि बहव आसीरन्न स्मरन्तो नैव ते कञ्चन शृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन् यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ

भा॰ द्याङ्कुरादि जायते न प्रतिलोमं। अत आकाशमुपास्स्व। फलं शृण्वाकाशवतो वै विस्तारयुक्तान् स विद्वान् लोकान् प्रकाशवतः। प्रकाशाकाशयोर्नित्यसम्बन्धात्प्रकाशवतश्च लोकानसम्बाधान् सम्बाधनं सम्बाधः सम्बाधोऽन्योन्यपीडा तद्रहितानसम्बाधानुरुगायवतो विकीर्णगतीन्विस्तीर्णप्रचारान् लोकानभिसिध्यति। यावदाकाशस्येत्याद्युक्तार्थं ॥ १२ ॥

स्मरो वा आकाशाद्भूयः। स्मरणं स्मरोऽन्तःकरणधर्मः। स आकाशाद्भूयानिति द्रष्टव्यं। लिङ्गव्यत्ययेन स्मर्त्तुः। स्मरणे हि सत्याकाशादि सर्वमर्थवत्स्मरणवतो भोग्यत्वात्। असति तु स्मरणे सदप्यसदेव। सत्त्वकार्याभावात्। नापि

आ॰ क्रियेति। तद्रूपत्वमपञ्चमाह। अत इति। कथमाकाशोपासकस्य प्रकाशवल्लोकप्राप्तिरित्याशङ्क्याह। प्रकाशाकाशयोरिति॥ १२॥

नपुंसकलिङ्गं श्रुतं पुंलिङ्गत्वेन कथं व्याख्यातमित्याशङ्क्य पुंलिङ्गोपक्रमसामर्थ्यादाह। लिङ्गव्यत्ययेनेति। कथं पुनः स्मरस्याकाशाद्भूयस्त्वमित्याशङ्क्याह। स्मरणे हीति। अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकं

उ॰ मन्वीरन्नथ विजानीरन् स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून् स्मरमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत्स्मरस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः स्मराद्भूय इति स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १३ ॥

भा॰ सत्त्वं स्मृत्यभावे शक्यमाकाशादीनामवगन्तुमित्यतः स्मरणस्याकाशाद्भूयस्त्वं ॥ दृश्यते हि लोके स्मरणस्य भूयस्त्वं यस्मात्तस्माद्यद्यपि समुदिता बहव एकस्मिन्नासीरन्नुपविशेयुस्ते तत्रासीना अन्योन्यभाषितमपि न स्मरन्तश्चेत्स्युर्नैव ते कञ्चन शब्दं शृणुयुस्तथा न मन्वीरन्मन्तव्यं चेत्स्मरेयुस्तदा मन्वीरन् स्मृत्यभावत्वान्न मन्वीरन् तथा न विजानीरन्। यदा वाव ते स्मरेयुर्मन्तव्यं विज्ञातव्यं श्रोतव्यमथ शृणुयुरथ मन्वीरन्नथ विजानीरन्। तथा स्मरेण वै मम पुत्रा एत इति पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून्। अतो भूयस्त्वात्स्मरणमुपास्स्वेति। उक्तार्थमन्यत् ॥ १३ ॥

आ॰ दर्शयति। असतीति। आकाशादेः स्मरणाभावेऽपि सत्त्वमङ्गीकृत्य भोग्यत्वाभावादानर्थक्यमुक्तं सम्भवस्मरणे सत्त्वमेव नास्तीत्याह। आसीनेति। स्मरणस्य भूयस्त्वमनुभवानुसारेण साधयति। दृश्यते हीति। विवक्षितोऽर्थो यस्मादित्युक्तः। स्मरणाभावे मननाद्यभावं व्यतिरेकमुक्त्वा तद्भावे तद्भावमन्वयमाह। यदेति। इतश्चास्ति स्मरणस्य भूयस्त्वमित्याह। तथेति। पशुपक्षे चानितमाह। अत इति ॥ १३ ॥

उ॰ आशा वाव स्मराद्भूयस्याशेद्धो वै स्मरो मन्त्रानधीते कर्माणि कुरुते पुत्राꣳश्च पशूꣳश्चेच्छत इमञ्च लोकममुञ्चेच्छत आशामुपास्स्वेति ॥१॥ स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयाऽस्य सर्वे कामाः समृध्यन्त्यमोघा हास्याशिषो भवन्ति यावदाशाया गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आशाया भूय इत्याशाया वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १४ ॥

भा॰ आशा वाव स्मराद्भूयसी। अप्राप्तवस्त्वाकाङ्क्षा आशा तृष्णा काम इति यामाहुः पर्यायैः सा च स्मरात् भूयसी। कथमाशया ह्यन्तःकरणस्थया स्मरति स्मर्त्तव्यं आशाविषयरूपं स्मरन्नसौ स्मरो भवत्यत आशेद्ध आशयाऽभिवर्द्धितः स्मरभूतः स्मरन्नृगादीन्मन्त्रानधीतेऽधीत्य च तदर्थं ब्राह्मणेभ्यो विधींश्च श्रुत्वा कर्माणि कुरुते तत्फलाशयैव पुत्रांश्च पशूंश्च कर्मफलभूतानिच्छतेऽभिवाञ्छति आशयैव तत्साधनान्यनुतिष्ठन् इमञ्च लोकमाशेद्ध एव स्मरन् लोकसङ्ग्रहहेतुभिरिच्छत्यमुञ्च लोकमाशेद्धः स्मरन् तत्साधनानुष्ठानेनेच्छते आशारशनावबद्धं स्मराकाशादिनामपर्य्यन्तं जगच्चक्रीभूतं प्रतिप्राणि अत आशायाः स्मरादपि भूयस्त्वमित्यत आशामुपास्स्व ॥ यस्त्वाशां ब्रह्मेत्युपास्ते शृणु तस्य फलमाशया सदोपास्यमानयाऽस्योपास्य-

उ० प्राणो वा आशाया भूयान्यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वꣳ समर्पितं

भा० कस्य सर्व्वे कामाः समृध्यन्ति समृद्धिं गच्छन्त्यमोघा ह्यस्याशिषः प्रार्थनाः सर्व्वा भवन्ति यत्प्रार्थितं सर्व्वं तदवश्यं भवतीत्यर्थः । यावदाशाया गतमित्यादि पूर्व्ववत् ॥ १४ ॥

नामोपक्रममाशान्तं कार्य्यकारणत्वेन निमित्तनैमित्तिकत्वेन चोत्तरोत्तरभूयस्तयाऽवस्थितं स्मृतिनिमित्तसद्भावमाशारशनापाशैर्विधापितं सर्व्वं सर्व्वतो विसमिव तन्तुभिर्यस्मिन् प्राणे समर्पितं। येन च सर्व्वतो व्यापिना अन्तर्बहिर्गतेन सूत्रे मणिगणा इव सूत्रेण ग्रथितं विधृतञ्च। स एष प्राणो वै आशाया भूयान्। कथमस्य भूयस्त्वमित्याह दृष्टान्तेन समर्थयंस्तद्भूयस्त्वं यथा वै लोके रथचक्रस्यारा रथनाभौ समर्पिताः सम्प्रोताः सम्प्रवेशिता इत्येतत्। एवमस्मिन् लिङ्गसङ्घातरूपे प्राणे प्रज्ञा-

---

आ० आशाया भूयस्त्वमाशङ्काद्वारा श्रुत्यादर्शयति। कथमित्यादिना ॥ १० ॥

प्राणस्य सर्व्वास्पदत्वेन भूयस्त्वं कथयति। नामोपक्रममिति॥ प्रकृतश्रुतिवशात्तदुपक्रमे यस्य आशान्तोऽस्ति तत्तथा पाठक्रममेवाश्रित्याशा चान्ते यस्यास्ति तच्चाशान्तमिति विग्रहः। कार्य्यकारणत्वं क्वाचित्कमुपादानोपादेयत्वं निमित्तनैमित्तिकत्वमपि क्वाचित्कमेव उत्तरोत्तरभूयस्तया पूर्व्वस्मात्पूर्व्वस्मान्नामादेरुत्तरोत्तरवागादिभूयस्त्वेनेति यावत्। स्मृतिनिमित्तः सद्भावो यस्य तत्तथा। आशाख्यैरशनापाशैः सर्व्वतो विधापितमित्यत्र दृष्टान्तमाह।

उ० प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्य्यः प्राणो ब्राह्मणः ॥ १ ॥ स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं

भा० तस्मिन् दैहिके मुख्ये यस्मिन् परा देवता नामरूपव्याकरणायाऽऽदर्शादौ प्रतिबिम्बवज्जीवेनात्मनानुप्रविष्टा । यश्च महाराजस्येव सर्व्वाधिकारीश्वरस्य । कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति श्रुतेः । यश्च छायेवानुगत ईश्वरं । तद्यथा रथचक्रारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः । स एव प्राण एवं प्रज्ञात्मेति कौषीतकीनां । अत एवमस्मिन् प्राणे सर्व्वं यथोक्तं समर्पितं । अतः स एव

टी० विश्वमिवेति । विश्वशब्दो ऽध्यायविषयः । यथोक्तं जगदस्मिन्नर्पितं स एव भूयानिति सम्बन्धः । सर्व्वस्य जगतः । तस्मिन्नर्पितत्वमेव दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति । येन चेति । सर्व्वतो व्यापिनेत्यस्यैव स्फुटीकरणमन्तर्बहिर्गतेनेति प्राणस्याश्रयाः सकाशाद्भूयस्त्वमाकाङ्क्षापूर्व्वकं समर्थयते । कथमित्यादिना । लिङ्गानां व्यष्टीनां सङ्घातः समुदायस्तद्रूपे समष्ट्यात्मनीति यावत् । उपाधितद्वतोरैक्यमभिप्रेत्य विशिनष्टि । प्रज्ञात्मनीति । तस्यैवाध्यात्ममधिदैवञ्चावस्थानं सूचयति । दैहिकमिति । प्राणान्तरं व्यावर्त्तयति । मुख्य इति । यथोक्तोऽस्मिन् प्राणे सर्व्वं समर्पितमित्युत्तरत्र सम्बन्धः । प्रज्ञात्मनीति परमात्मोपाधित्वं प्राणस्योक्तं तदुपपादयति । यस्मिन्निति । तस्मिन् सर्व्वं समर्पितमिति पूर्व्वेणसम्बन्धः । किमिति

उ० वाचार्य्यं वा ब्राह्मणं वा किञ्चिद्भृशमिव प्रत्याह धिक्त्वाऽस्त्वित्येवैनमाहुः पितृहा वै त्वमसि मातृहा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वमृहा वै त्वम-

---

भा० प्राणोऽपरतन्त्रः प्राणेन स्वशक्त्यैव याति नान्यकृतगमनादिक्रियास्य सामर्थ्यमित्यर्थः। सर्वं क्रियाकारकफलभेदजातं प्राण एव न प्राणाद्बहिर्भूतमस्तीति प्रकरणार्थः। प्राणः प्राणं ददाति। यद्ददाति तत्स्वात्मभूतमेव। यस्मै ददाति तदपि प्राणायैव। अतः पित्राद्याख्योऽपि प्राण एव। कथं पित्रादिशब्दानां प्रसिद्धार्थोत्सर्गेण प्राणविषयत्वमिति। उच्यते। सति प्राणे पित्रादिशब्दप्रयोगात्तदुत्क्रान्तौ च प्रयोगाभावात्। कथं तदित्याह। स यः कश्चित्पित्रादीनामन्यतमं यदि स भृशमिव तद्-

---

आ० चक्षुरादिषु विद्यमानेषु मुख्यस्यैव प्राणस्य सर्वमात्मीयाधिकत्वमुपगतमित्याशङ्क्याह। यथेति। प्राणस्येश्वरं प्रति सर्वाधिकारित्वे श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति। कस्मिन्निति। ईश्वरं प्रति प्राणस्यैवोपाधित्वे हेत्वन्तरमाह। यस्मिन्निति। अथापि पूर्ववदन्वयः। प्राणच्छायावदीश्वरमनुगच्छतीत्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति। तद्यथेति। भूतमात्राः शब्दादयः पृथिव्यादयश्च विषयाः प्रज्ञामात्रास्तु शब्दादिबुद्धिषु तद्व्यञ्जकेन्द्रियेषु चेत्यर्थः। भवतु नाम प्राणोऽधिपतिस्तथापि कथं प्राणस्य छायावदीश्वरं प्रत्यनुगतित्वमित्याह। स एष इति। कौषीतकीनां श्रुतिरिति शेषः। प्राणस्य यथोक्तविशेषणवैशिष्ट्यमेव शब्दार्थः। व्याख्यातं भाष्यमनूद्याविशिष्टमंशं व्याकरोति। एवमिति। प्राणः प्राणेन यातीत्यस्यार्थमाह। अत इति। सर्वांस्यदत्तादिति यावत्। प्राणः प्राणेन यातीत्यादि प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भूतानीत्यन्तस्य

उ॰ स्याचार्य्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसि॥२॥ अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणाञ्छूलेन समासं व्यतिषन्दहेन्नैवैनं ब्रूयुः पितृहासीति न मातृहासीति न

भा॰ ननु रूपमिव किञ्चिद्वचनं त्वंकारादियुक्तं प्रत्याह तदेनं पार्श्वस्था आहुर्विवेकिनो धिक्त्वास्तु धिगस्तु त्वामित्येवं॥ पितृहा वै त्वं पितुर्हन्तेत्यादि। अथैनानेवोत्क्रान्तप्राणांस्त्यक्तदेहान् अथाप्यदपि शूलेन समासं समस्य व्यतिषन्दहेद्व्यत्यस्य सन्दहेदेवमतिक्रूरमपि कर्म्म समासव्यत्यासादिप्रकारेण दहनलक्षणं तदेवसम्बद्धमेव कुर्व्वाणं नैवैनं ब्रूयुः पितृहेत्यादि। तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यत एतत्पित्राख्योऽपि प्राण एवेति। तस्मात्प्राणो ह्येवैतानि पित्रादीनि सर्व्वाणि भवन्ति चलानि स्थिराणि च। स वा

आ॰ तात्पर्यार्थं सङ्क्षिप्य कथयति। सर्व्वमिति॥ दातुर्देयस्य सम्प्रदानस्य च प्राणाभिन्नत्वं प्रकटयति। प्राण इति॥ तदपीति दीयमानमुच्यते। स्वस्य सम्प्रदानस्य च प्राणाभिन्नत्वात्प्राणायैवेत्युक्तं प्राणस्य सर्व्वात्मत्वमतःशब्दार्थः॥ प्रसिद्धिरनतिक्रमणीयेति शङ्कते। कथमिति॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पित्रादिशब्दानां प्राणविषयत्वात्र प्रसिद्धेरुल्लङ्घनमित्याह। उच्यत इति॥ अन्वयव्यतिरेकावेव प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयति। कथमित्यादिना॥ पित्रादिषु प्राणे सति पित्रादिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमन्यथा चाप्रयुज्यमानत्वं तदित्युच्यते। त्वंकारादियुक्तमित्यादिपदेन तिरस्कारप्रभेदो गृह्यते॥ पित्रादिष्वप्रियवादिनं प्रति विवेकिनां धिक्कारवचने हेतुमाह। पितृहेति॥ सति प्राणे पित्रादिषु पित्रादिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमित्यन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह। अथैनानेवेति॥ समस्य पुञ्जीकृत्य व्यत्यस्यावयवान्विभज्य इत्यर्थः।

उ॰ भ्रातृहासीति न स्वसृहासीति नाचार्य्यहासीति न ब्राह्मणहासीति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं

भा॰ एव प्राणवित् । एवं यथोक्तप्रकारेण पश्यन् फलतोऽनुभवन्नेव मन्वान उपपत्तिभिश्चिन्तयन्नेव विजानन्नुपपत्तिभिः संयोज्यैवमेवेति निश्चयं कुर्वन्नित्यर्थः । मनन-विज्ञानाभ्यां हि सम्भूतः शास्त्रार्थो निश्चितो दृष्टो भवेत् अत एव पश्यन्नतिवादी भवति । नामाद्याशान्तमतीत्य वदनशीलो भवतीत्यर्थः । तं चेद्ब्रूयुस्त यदि एवमतिवादिनं सर्वदा सर्वे शब्दैर्नामाद्याशान्तमतीत्य वर्त्तमानं प्राणमेव वदन्ति एवं पश्यन्तमतिवदनशीलमतिवादिनं ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्त । तस्य हि जगत प्राण आत्माऽह-

---

था॰ यद्यपीत्युपक्रमादेवमपीत्येवमत्तयापीत्यक्षिमर्थे मन्तव्य । तदेवातिक्रूर कर्म्म विशिनष्टि । समासेति । व्यवयवविभञ्जनमादिशब्दार्थः । तदेवसम्यडमित्यन तच्छब्द क्रूरपित्रादिविषयः । यद्यपि त्यक्तप्राणेष्वपि देहेषु पित्रादिशब्दो दृश्यते तथापि नासौ मुख्य । तद्विषये क्रूरकर्मानुष्ठानेऽपि पितृहादिदोषो न स्यादिति भाव । उक्तान्वयव्यतिरेकफलमुपसंहरति । तस्मादिति । प्राणस्यैव पित्रादिसञ्ज्ञकत्वे किं स्यादित्याशङ्क्याह । तस्मात्प्राणो हीति । प्राणस्य भूयस्त्वमित्थं व्युत्पाद्य तद्विज्ञानफलमाह । स वा इति । प्राणविदतिवादी भवतीति सम्बन्धः । कथं प्राणवित्त्वमित्यपेक्षायामाह । एवमिति । सर्वात्मत्व यथोक्तप्रकारं फलतोऽनुभव स्वरूपत्वेन साक्षात्कार । तदनुदर्शनेनैव प्राणवित्त्वे सिद्धाति सति किमिति मननविज्ञाने पृथगुपन्यस्येते तत्राह । मननविज्ञानाभ्यां हीति । उक्तान्वयव्यतिरेकाख्योपपत्तिसहकृताभ्यामाद्यप्राणविषय श्रा॰

उ॰ विजानन्नतिवादी भवति तं चेद्ब्रूयुरतिवाद्यसी-
त्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीत ॥ ४ ॥ १५ ॥
एष तु अतिवदति यः सत्येनातिवदति
सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति सत्यन्त्वेव

भा॰ मिति ब्रूयुस्त्वं यदि ब्रूयुरतिवाद्यसीति। बाढमतिवाद्यस्मीति ब्रूयात् नापह्नुवीत। कस्माद्ध्यसावपह्नुवीत। यत्प्राणं सर्वेश्वरमयमस्मीत्यात्मत्वेनोपगतः ॥ १५ ॥

स एष नारदः सर्वातिशयं प्राणं स्वमात्मानं श्रुत्वा नातःपरमस्तीत्युपरराम। न पूर्ववत्किमस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति पप्रच्छ। यतस्तमेवं विकारानृतब्रह्मविज्ञानेन परितुष्टमकृतार्थं परमार्थसत्यातिवादिनमात्मानं मन्यमानं योग्यं शिष्यं मिथ्याग्रहविशेषाद्विप्रच्यावयन्नाह भगवान्सनत्कुमारः। एष तु वा अतिवदति यमहं वक्ष्यामि न प्राणविदतिवादी परमार्थतः। नामा-

---

आ॰ ज्ञायते तदत्र विज्ञानं विवक्ष्यते। सम्यक्साक्षात्कारत्वं दर्शनमिति भेदः। मननविज्ञाने विना दर्शनासम्भवोऽतःशब्दार्थः। एवं मननादिद्वारेणेति यावत्। अतिवादित्वं व्युत्पादयति। नामादीति। नापह्नुवीतेत्युक्तं व्यक्तीकरोति। कस्मादिति ॥ १५ ॥

यद्यस्मादयं विद्वानात्मत्वेन सर्वेश्वरं प्राणोऽस्मीत्युपगतवांस्तस्मादपह्नवे हेत्वभावादात्मनोऽतिवादित्वं। नापह्नुवीतेत्यत्र प्राणान्तमुपदेशं श्रुत्वा नारदस्य तूष्णींभावे किं कारणमित्याशङ्क्याह। स एष इति। कथं तस्योपरतिरवगतेत्याशङ्क्याह। न पूर्ववदिति। किमिति तर्हि प्रश्नायामुपेक्षायां स्वयमेवाचार्य्यो व्युत्पादयतीत्याशङ्क्याह। तमेवमिति। एतस्माज्ज्ञायते प्राण

उ॰ विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १६ ॥

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविज्ञा-

भा॰ दपेक्षमनु तस्यातिवादित्वं। यस्तु भूमाख्यं सर्वातिक्रान्तं तत्त्वं परमार्थसत्यं वेद सोऽतिवादीत्यत आह। एष तु वा अतिवदति यः सत्येन परमार्थसत्यं विज्ञानवत्तयाऽतिवदति सोऽहं त्वां प्रपन्नो भगवन्सत्येनातिवदानि। तथा मां नियुनक्तु भगवान् यथाहं सत्येनातिवदानीत्यभिप्रायः। यद्येवं सत्येनातिवदितुमिच्छसि सत्यमेव तु तावद्विजिज्ञासितव्यमित्युक्त आह नारदः। तथास्तु तर्हि सत्यं भगवो विजिज्ञासे विशेषेण ज्ञातुमिच्छेयं त्वत्तोऽहमिति ॥ १६ ॥

यदा वै सत्यं परमार्थतो विजानाति। इदं परमार्थतः सत्यमिति ततोऽनृतं विकारजातं वाचारम्भणं

आ॰ इति श्रुत्यन्तरात्तस्य विकारत्वेनानृतत्वं। वाचारम्भणं विकारो नामधेयमित्युक्तं। तस्मिन्नसत्ये मायी मन्यसि विज्ञानं तेनेति यावत्। परिच्छिन्नत्वे कथमनृतार्थत्वमित्याशङ्क्य मिथ्याज्ञानप्रसिद्धत्वादित्याह। परमार्थेति। न च तस्योपेक्षार्हत्वमित्याह। योग्यमिति। मिथ्यात्वविशेषो नास्ति यावत्परमित्यभिमानः। कथं तर्हि प्राणविदोऽतिवादित्वमुक्तं तत्राह। नामादीति। कस्तर्हि परमार्थतोऽतिवादीत्याशङ्क्याह। यस्त्विति। सोऽतिवादीति। यतः सनत्कुमारस्याभिप्रायोऽत एवाहेति योजना। ननु नारदस्य नाद्यापि सत्यविज्ञानमुत्पन्नं कथं सत्येनातिवदानीति पृच्छति तत्राह। तथेति॥ १६॥

यदा वै विजानातीत्यादिवाक्यं व्याकुर्वन्नुत्तरमाह। यदेति। यदि विश्वं सद्रूपानुगताद्भिन्नमसदेव स्याद्यदि तदभिन्नं तस्मा-

उ॰ नन् सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं वदति विज्ञा-

भा॰ हित्वा सर्वविकारावस्थं सदेवैकं सत्यमिति तदेवाथ वदति यद्वदति । ननु विकारोऽपि सत्यमेव । नामरूपे सत्यन्ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति श्रुत्यन्तरात् । सत्यमुक्तं सत्यत्वं श्रुत्यन्तरे विकारस्य न तु परमार्थापेक्षमुक्तं किन्तर्हीन्द्रियविषयाविषयत्वापेक्षं सच्च त्यच्चेति सत्यमित्युक्तं तद्द्वारेण च परमार्थसत्यस्योपलब्धिर्विवक्षितेति । प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति चोक्तं । इहापि तदिष्टमेव । इह तु प्राणविषयात्परमार्थसत्यविज्ञानाभिमानाद्व्युत्थाप्य नारदं यत्सदेव सत्यं परमार्थतो भूमाख्यं तद्विज्ञापयिष्यामीत्येव विशेषतो विवक्षितोऽर्थः । नाविजानन्सत्यं वदति ॥ यस्त्वविजानन्वदति सोऽग्न्यादिशब्देनाग्न्यादीन् परमार्थसद्रूपान्मन्यमानो

आ॰ मन्येत परमार्थसत्य सिद्धेदिति परमार्थतः सत्यं यदैव विजानातीत्यर्थः ॥ विज्ञानप्रकारमभिनयति । इदमिति ॥ तत्तत्सदाऽन्वितं विकारजातं हित्वा सदेव सत्यमिति ज्ञात्वा यद्वदति तत्तदेव वदतीति योजना ॥ सत्यविज्ञानस्य तद्वदनं प्रति हेतुत्वद्योतनार्थोऽथशब्दः ॥ श्रुत्यन्तरावष्टम्भेन भेदाभेदवादी शङ्कते । नन्विति ॥ किं बृहदारण्यकश्रुत्या विकारस्य सत्यत्वमुक्तमित्येतावन्मात्रमुच्येत किं वा परमार्थसत्यत्वमिति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं दूषयति । न त्विति ॥ भेदाभेदयोर्विरोधादेकोपाधावयोगाद्विकारस्य च रज्जुसर्पवन्मिथ्यात्वानुमानादत्यन्ताबाध्यत्वाभिप्रायेण सत्यत्वं श्रुत्यन्तरेणैवोक्तमित्यर्थः ॥ कथं तर्हि प्राणादिषु सत्यत्वमुक्तमित्याशङ्क्याङ्गीकारं स्फोरयति । किन्तर्हीति ॥ इन्द्रियजनितबुद्धिविषयत्वापेक्षं भूतद्वयं सदि-

उ॰ नन्त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १७ ॥

भा॰ वदति न तु ते रूपत्रयव्यतिरेकेण परमार्थतः सन्ति। तथा तान्यपि रूपाणि सदपेक्षया नैव सन्तीत्यतो नाविजानन्सत्यं वदति। विजानन्नेव सत्यं वदति। न च तत्सत्यविज्ञानमविजिज्ञासितमप्रार्थितं ज्ञायत इत्याह। विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति। यद्येवं विज्ञानं भगवो

आ॰ त्युच्यते। तदविषयत्वापेक्षया भूतस्य त्यदिति व्यवह्रियते। तथा च भूतपञ्चकं सच्च त्यच्चेति श्रुत्या सत्यमिति यथोक्तं। तथा सती मूर्तयोर्नामरूपयोस्तदात्मकत्वात् प्राणानां सत्यत्वं व्यावहारिकमिष्टमित्यर्थः। ततश्च प्राणादिषु मिथ्याभूतेष्वपि सत्यश्रुतिरविरुद्धेत्याह। तद्द्वारेणेति। प्राणादीनां व्यावहारिकसत्यत्वानुवादद्वारेणाध्यारोपापवादन्यायेन परमार्थसत्यस्य ब्रह्मणोऽवगतिर्विवक्षितेति कृत्वा तेष्वपि सत्यश्रुतिरविरुद्धेत्यर्थः। यथोक्तोऽर्थो विवक्षितो बृहदारण्यकश्रुताविव नेत्यत्र गमकमाह। प्राणा वा इति। ननु श्रुत्यन्तरे प्राणस्यापि व्यावहारिकं सत्यत्वमिष्टं प्रकृते तु न तदिष्यते भूम्न एव सत्यत्वाङ्गीकारात्। तथा च विरोधतादवस्थ्यमत आह। इन्द्रामीति। यदि प्राणस्यापि व्यवहारतः सत्यत्वमुपगतं किन्तर्हि सनत्कुमारस्य विवक्षितमित्याशङ्क्याह। एष त्विति। यदा वै जानात्यथ सत्यं वदतीति यद्वाक्यं तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुटयन्नादौ व्यतिरेकमाह। नाविजानन्निति। परमार्थसत्यमविजानन्नपि वदत्यग्न्यादीनीत्याशङ्क्याह। यस्त्विति। तर्हि कथं सदेव परमार्थसत्यमिति वदतोऽभीष्टसिद्धिरित्याशङ्क्याह। न त्विति। तान्येव तर्हि रूपाणि पृथग्विद्यन्ते तेनेत्याह। तथेति। अतोऽस्य नास्ति सत्यवादित्वमेवेत्युपसंहरति। इत्यत इति। व्यतिरेकं दर्शयित्वाऽन्वयमाचष्टे। विजानन्नेवेति। अस्तु तर्हि सत्यविज्ञानपूर्वकमतिवा-

उ० यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति मत्वैव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १८ ॥
यदा वै श्रद्दधात्यथ मनुते नाश्रद्दधन्मनुते श्रद्दधदेव मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १९ ॥

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्दधाति नानिस्तिष्ठञ्छ्रद्दधाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्दधाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २० ॥

भा० विजिज्ञास इति । एवं मत्यादीनां चोत्तरोत्तराणां करोत्यन्तानां पूर्वपूर्वहेतुत्वं व्याख्येयं ॥ १७ ॥

यदा वै मनुत इति । मतिर्मननं तर्को मन्तव्यविषय आदरः ॥ १८ ॥ आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा ॥ १९ ॥

निष्ठा गुरुशुश्रूषादितत्परत्वं ब्रह्मविज्ञानाय ॥ २० ॥

आ० दित्वमित्याशङ्क्याह । न चेति । यथेयं जिज्ञासाद्वारा सत्यविज्ञानं ज्ञेयमित्येवमिष्टं चेदित्यर्थः । सत्यवदनं प्रति सत्यविज्ञानस्य यथा कारणत्वमुक्तं तथा पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरमुत्तरं कारणत्वेन द्रष्टव्यमित्यतिदिशति । एवमिति । १७ ॥

विज्ञानकारणीभूतां मतिं व्याचष्टे । मतिरिति । मननहेतुभूतां श्रद्धां व्याकरोति । आस्तीति । १८ । १९ ।

श्रद्धाहेतुं निष्ठां व्याचष्टे । निष्ठेति । २० ।

उ॰ यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २१ ॥

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २२ ॥

भा॰ यदा वै करोति कृतिरिन्द्रियसंयमश्चित्तैकाग्रता कारणञ्च । सत्यां हि तस्यां निष्ठादीनि यथोक्तानि सम्भवन्ति विज्ञानावसानानि ॥ २१ ॥

सापि कृतिर्यदा सुखं लभते सुखं निरतिशयं वक्ष्यमाणं लब्धव्यं मयेति मन्यते तदा भवतीत्यर्थः । यथा दृष्टफलसुखा कृतिस्तथेहापि नासुखं लब्ध्वा करोति । भविष्यदपि फलं लब्ध्वेत्युच्यते । तत्तदुद्दिश्य प्रवृत्त्युपपत्तेः । अथेदानीं सत्यादिपूत्तरोत्तरेषु सत्सु सत्यं स्वयमेव प्रति-

---

आ॰ निष्ठा निदानं । कृतिं विभजते । कृतिरिति । कथं पुनरेतेषामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणं भवति तत्राह । सत्यां हीति ॥ २१ ॥

कृतिस्तर्हि कुतो भवतीति तत्राह । सापीति । यदा सुखं लभते तदा भवतीति सम्बन्धः । ननु सुखलाभस्येन्द्रियसंयमादिव्यतिरेकेणाभावात्कथं सुखलाभाधीना कृतिरित्याशङ्क्याह । सुखमिति । वक्ष्यमाणसुखलब्धव्यत्वाभिमानादेव यथोक्ता कृतिः सिद्ध्यतीत्यर्थः । सुखं लब्ध्वा करोतीत्येतद्दृष्टान्तेन साधयति । यथेति । दृष्टं फलं पुत्रपश्वादि तज्जन्यसुखोद्देशपूर्विका योगे

उ॰ यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २३ ॥

भा॰ भाषते न तद्विज्ञानाय पृथग्यत्नः कार्य्य इति प्राप्तं तत इदमुच्यते। सुखन्त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्यादि। सुखं भगवो विजिज्ञास इत्यभिमुखीभूतायाह ॥ २२ ॥

यो वै भूमा महत् निरतिशयं बह्विति पर्य्यायास्तत्सुखं। ततोऽर्वाक्सातिशयत्वादल्पं। अतस्तस्मिन्नल्पे सुखं नास्ति। अल्पस्याधिकतृष्णाहेतुत्वात्। तृष्णा च दुःखबीजं। न हि दुःखबीजं सुखं दृष्टं ज्वरादि लोके। तस्माद्युक्तं नाल्पे सुखमस्तीति। अतो भूमैव सुखं। तृष्णादिदुःखबीजत्वासम्भवाद्भूम्नः ॥ २३ ॥

आ॰ धर्मिवर्द्धेता। यथात्मन्यपि सुखं लब्ध्वैव करोति न तु विना तदुद्देशमित्यर्थः। नन्विन्द्रियाणां मनसश्च संयमपूर्वकं सुखं भवति तथा च कथं तल्लब्ध्वा करोतीत्युच्यते तत्राह। भविष्यदपीति। उत्तरग्रन्थमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति। यथेत्यादिना ॥ २२ ॥

भूम्नोऽर्वागपि वैषयिकं सुखमस्तीत्याशङ्क्याह। ततोऽर्वागिति। कथमल्पत्वेऽपि सुखत्वं वार्य्यते तत्राह। अल्पस्येति। दुःखरूपा तृष्णा प्रत्यक्षस्य सुखस्य हेतुत्वेऽपि कथं स्वयं सुखं न भवतीत्याशङ्क्याह। न हीति। अल्पस्य सुखस्य दुःखान्तर्भावे सिद्धे फलितमाह। अत इति ॥ २३ ॥

उ॰ यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणो-

भा॰ किंलक्षणोऽसौ भूमेत्याह । यत्र यस्मिन् भूम्नि तत्त्वे नान्यद्द्रष्टव्यमन्येन करणेन द्रष्टाऽन्यो विभक्तो दृश्याद-न्यत्पश्यति तथा नान्यच्छृणोति । नामरूपयोरेवान्तर्भावा-द्विषयभेदस्य । तद्ग्राहकयोरेवेह दर्शनश्रवणयोर्ग्रहणं । अन्येषाञ्चोपलक्षणार्थत्वेन मननन्त्वत्रोक्तं द्रष्टव्यं । नान्यन्म-नुत इति । प्रायशो मननपूर्वकत्वाद्विज्ञानस्य । तथा नान्य-द्विजानाति । एवंलक्षणो यः स भूमा । किमत्र प्रसि-द्धान्यदर्शनाभावो भूमोच्यते नान्यत्पश्यतीत्यादिना । अथान्यन्न पश्यत्यात्मानं पश्यतीत्येतत् । किञ्चातो यद्यन्य-दर्शनाद्यभावमात्रमित्युच्यते तदा द्वैतसंव्यवहारविल-

आ॰ भूम्नः सविशेषत्वं निर्विशेषत्वं वेति प्रश्नपूर्व्वकं निर्व्विशेषत्वं नि-र्द्धारयति । किमित्यादिना । नान्यच्छृणोति स भूमेति सम्बन्धः । कि-मिति स्पर्शनादिष्वपि सत्सु दर्शनश्रवणयोरेव निषेध्यत्वेनात्र ग्रहण-मित्याशङ्क्याह । नामेति । अनुक्तानां स्पर्शादीनामुपलक्षणार्थत्वेनात्र द्वयोर्ग्रहणं स्पर्शनाद्यविषयत्वस्यापि भूम्नि भावादित्याह । अन्ये-षामिति । अत्रेति अस्मिन्वाक्योक्तिः । तत्र हेतुमाह । प्रायश इति । यस्मिन्नधिकरणे तत्त्वविचारणायामन्योऽन्यं न पश्यति न शृणोति न मनुते न विजानाति स भूमेति द्रष्टृदृश्यादिविकल्पनिषेधेना-ध्यासाधिकरणत्वोपलक्षितस्य विकल्पाविषयत्वमेव भूमलक्षणमि-त्युपसंहरति । एवमिति । उक्तमेव लक्षणं स्फुटयितुं विमृशति । किमत्रेति । लोकप्रसिद्धदर्शनादिविषयत्वाभावमात्रं भूम्नो लक्षणं तन्निषेधेन सत्त्वेयत्तं वेति विमर्शार्थः । कस्मिन्पक्षे को लाभः को वा दोष इति शिष्यः पृच्छति । किञ्चात इति । आद्यमनूद्य

उ॰ यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २३ ॥

भा॰ भाषते न तद्विज्ञानाय पृथग्यत्नः कार्य्य इति प्राप्तं तत इदमुच्यते । सुखन्त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्यादि । सुखं भगवो विजिज्ञास इत्यभिमुखीभूतायाह ॥ २२ ॥

यो वै भूमा महत् निरतिशयं बह्विति पर्य्यायास्तत्सुखं । ततोऽर्वाक्सातिशयत्वादल्पं । अतस्तस्मिन्नल्पे सुखं नास्ति । अल्पस्याधिकतृष्णाहेतुत्वात् । तृष्णा च दुःखबीजं । न हि दुःखबीजं सुखं दृष्टं ज्वरादि लोके । तस्माद्युक्तं नाल्पे सुखमस्तीति । अतो भूमैव सुखं । तृष्णादिदुःखबीजत्वासम्भवाद्भूम्नः ॥ २३ ॥

व्या॰ कृतिरिष्टा । तयात्मन्यपि सुखं लब्ध्वैव करोति नतु विना तद्धेतुमित्यर्थः । नन्विन्द्रियाणां मनसश्च संयमपूर्व्वका सुखं भवति तथा च कथं तल्लब्ध्वा करोतीत्युच्यते तत्राह । भविष्यदपीति । उत्तरग्रन्थमाकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्थापयति । यथेत्यादिना ॥ २१ ॥

भूम्नोऽर्व्वागपि वैषयिकं सुखमस्तीत्याशङ्क्याह । ततोऽर्व्वागिति । कथमल्पत्वेऽपि सुखत्वं वार्य्यते तत्राह । अल्पस्येति । दुःखरूपां तृष्णां प्रत्यल्पस्य सुखस्य हेतुत्वेऽपि कथं स्वयं सुखं न भवतीत्याशङ्क्याह । न हीति । अल्पस्य सुखस्य दुःखान्तर्भावे सिद्धे फलितमाह । अत इति । २३ ॥

उ० इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति ॥ १ ॥

भा० मिथ्यापीति चेत्। न। तत्त्वमसीत्येकत्वोपदेशादधिकरणाधिकर्त्तव्यभेदानुपपत्तेः। तथा सदेकमेवाद्वितीयं सत्यमिति षष्ठे निर्द्धारितत्वात्। अदृश्येऽनात्म्ये न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्यादिश्रुतिभ्यश्चात्मनि दर्शनाद्यनुपपत्तिः। यत्रेति विशेषणमनर्थकं प्राप्तमिति चेत्। न। अविद्याकृतभेदापेक्षत्वात्। यथा सत्यैकत्वाद्वितीयत्वबुद्धिं प्रमातारमपेक्ष्य सदेकमेवाद्वितीयमिति संख्याद्यनर्हमप्युच्यते। एवं भूम्न्येकस्मिन्नेव यत्रेति विशेषणम्। अविद्यावस्थायामन्यदर्शनानुवादेन च भूम्नि। अतत्स्वभावत्वलक्षणस्य विवक्षितत्वान्नान्यत्पश्यतीति विशेषणम्। तस्मात्संसारव्यवहारो भूम्नि नास्तीति समुदायार्थः। अथ यथा-

आ० हि यत्र भूम्नि दृष्टे नान्यत्पश्यति तद्वदत्रापीयमिति प्रयोगो दृश्यते न च तस्य नैरर्थक्यमिष्टम्। व्यवहारदशायां यत्रेत्युक्ते धनधान्यादिदर्शनेऽपि स्तम्भादीन् दृष्ट्वा न स पश्यतीति श्रुतस्य नैरर्थक्यं न गम्यते। किन्तु स्तम्भादीनां तस्य च दर्शनमिष्टम्। तथा यत्र नान्यत्पश्यतीत्यत्रापि विशेषणवैयर्थ्ये समाधानं वक्तव्यमित्यर्थः। किं विशेषणार्थस्यानुपपत्त्या भूम्न्यधिकरणाधिकर्त्तव्यभावः स्वात्मदर्शनं च बाध्यमित्युच्यते किं वा श्रुतस्य गतिर्वक्तव्येति पृच्छते। पूर्वपक्षं दूषयति। नेत्यादिना। तथा तत्त्वमसीति वदितव्यं। निर्द्धारितत्वादधिकरणाधिकर्त्तव्यभेदानुपपत्तिरिति शेषः। यत्रान्यन्न पश्यतीति विशेषणादात्मनः स्वदर्शनं वाच्यमिति तत्राह। अदृश्य इति। द्वितीयमनूद्य अविमाह। यत्रेत्यादिना। परिहारभागं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथेति। एकस्मिन्नेव भूम्नि यत्रेति विशेषणमनर्हमपि प्रयुज्यते। प्रसिद्धानुवादेनाधिकरणादिनिषेधार्थपरत्व

उ० त्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यꣳ स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित

भा० एषो भूमेत्युक्तं भवति । अथान्यदर्शनविशेषप्रतिषेधेनात्मानं पश्यतीत्युच्यते । तदेकस्मिन्नेव क्रियाकारकफलभेदोऽभ्युपगतो भवेत् । यद्येवं को दोषः स्यात् । नन्वयमेव दोषः संसारानिवृत्तिः । क्रियाकारकफलभेदो हि संसार इति । आत्मैकत्व एव क्रियाकारकफलभेदः संसारविलक्षण इति चेत् । न । आत्मनो निर्विशेषैकत्वाभ्युपगमे दर्शनादिक्रियाकारकफलभेदाभ्युपगमस्य शब्दमात्रत्वात् । अन्यदर्शनाद्यभावोक्तिपक्षेऽपि यत्रेत्यन्यत्पश्यतीति च विशेषणेऽनर्थके स्यातामिति चेत् । दृश्यते हि लोके । यत्र शून्ये गृहेऽन्यन्न पश्यतीत्युक्ते स्तम्भादनात्मानं च न न पश्यतीति गम्यते । एव-

---

आ० तत्र वाक्यं दर्शयति । यत्रेति ॥ अन्यस्य प्रसिद्धस्य दर्शनादेर्विषयत्वं भूम्नि नास्तीत्येतावन्मात्रं तस्य लक्षणमित्युच्यते चेत्सर्वविकल्पातीतः प्रत्यगात्मा भूमेत्यस्मत्पक्षसिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं पक्षमनूद्य तस्मिन्दोषं सूचयति । अथेत्यादिना ॥ तमेव दोषं प्रश्नपूर्वकं स्फुटयति । यद्येवमित्यादिना ॥ सति क्रियाकारकफलभेदे कथं संसारानिवृत्तिस्तत्राह । क्रियेति ॥ सति भेदे क्रियादेः संसारत्वं लोके दृष्टं तद्वैलक्षण्यादेकस्मिन्नेव क्रियाकारकभावस्य न संसार इति चोदयति । आत्मैकत्व इति ॥ एकस्मिन्क्रियादिभेदस्यासम्भवं दर्शयन्नुत्तरमाह । नात्मन इति ॥ द्वितीयपक्षस्य दुष्टत्वे स्वीकृते प्रथमपक्षस्यापि समानदुष्टत्वमिति शिष्यः शङ्कते । अन्येति ॥ आद्यपक्षेऽपि न पश्यतीत्येतावतैव दर्शनाद्यभावसिद्धेरन्यदिति च विशेषणे व्यर्थे स्यातामित्यर्थः ॥ व्यर्थमेवेदं वचनमित्याशङ्क्य शिष्यः स्वयमेव ब्रूते । दृश्यते हीति ॥ लोके

उ॰ भार्य्या क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति ह होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति ॥ २ ॥ २४ ॥

स एवाधस्तात् स उपरिष्टात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदꣳ सर्व्व-

---

भा॰ इह महिमेत्याचक्षते । गावश्चाश्वाश्च गोऽश्वं द्वन्द्वैकवद्भावः । सर्व्वत्र गवाश्वादिमहिमेति प्रसिद्धं । तदाश्रितस्तत्प्रतिष्ठश्चैत्रो भवति । यथा नाहमेवं स्वतोऽन्यं महिमानमाश्रितो भूमा चैत्रवदिति । ब्रवीम्यत्र हेतुत्वेनान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति व्यवहितेन सम्बन्धः ॥ किन्त्वेवं ब्रवीमीति होवाच स एवेत्यादि ॥ २४ ॥

कस्मात्पुनः क्वचिन्न प्रतिष्ठित इत्युच्यते । यस्मात्स एव भूमा । अधस्तान्न तद्व्यतिरेकेणान्यद्विद्यते यस्मिन् प्रतिष्ठितः स्यात् । तथोपरिष्टादित्यादि समानं । सति भूम्नोऽन्यस्मिन् भूमा हि प्रतिष्ठितः स्यान्न तु तदस्ति । स एव तु सर्व्वं । अतस्तस्मादसौ न क्वचित्प्रतिष्ठितः । यत्र नान्यत्पश्यतीत्यधिकरणाधिकर्त्तव्यतानिर्द्देशात्स एवाधस्तादिति च परोच-

---

व्या॰ तत्रान्यो हीत्यादिवाक्यस्य हेतुना तेन व्यवहितेनाहमेवं ब्रवीमीत्यस्य सम्बन्धमिति योजना । कथं तर्हि ब्रवीति भवानित्याशङ्क्याह । किन्त्विति ॥ २४ ॥

यवतारितमेव वाक्यं प्रश्नपूर्व्वकमवतार्य्य व्याचष्टे । कस्मादित्यादिना ॥ उक्तमेवार्थं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति । सतीति

[illegible]

उ॰ गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दास-

भा॰ विद्याविषयेऽन्योन्येनान्यत्पश्यतीति तदल्पमविद्याकालभावि इत्यर्थः। यथा स्वप्नदृष्टं वस्तु प्राक् प्रतिबोधात्तत्कालभावीति तद्वत्। तत एव तन्मर्त्यं विनाशि स्वप्नवस्तुवदेव तद्विपरीतो भूमा यस्तदमृतं। तच्छब्दोऽमृतत्वपरः। स तर्ह्येवंलक्षणो भूमा हे भगवन् कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्युक्तवन्तं नारदं प्रत्याह सनत्कुमारः। स्वे महिम्नीति स्वे आत्मीये महिम्नि माहात्म्ये विभूतौ प्रतिष्ठितो भूमा। यदि प्रतिष्ठामिच्छसि क्वचित् यदि वा परमार्थमेव पृच्छसीति न महिम्न्यपि प्रतिष्ठित इत्यवोचाम। अप्रतिष्ठितोऽनाश्रितो भूमा क्वचिदपीत्यर्थः। यदि स्वमहिम्नि प्रतिष्ठो भूमा कथं तर्ह्यप्रतिष्ठ उच्यते। शृणु। गोऽश्वादि

आ॰ लक्षणस्य भूम्नः लक्षणस्य विवक्षितत्वादित्याह। एवमिति॥ यदविद्यावस्थमन्यद्दर्शनादि तदनुवादेन नान्यत्पश्यतीति विशेषणाच्च भूम्नि न विरुध्यते। दर्शनाद्यविषयत्वलक्षणस्य भूम्नो लक्षणस्य विवक्षितत्वादित्याह। अविद्येति॥ लक्षणवाक्यार्थमुपसंहरति। तस्मादिति॥ दर्शनादिसकलसांसारिकव्यवहाराभावोपलक्षितं तत्त्वं भूमेत्यर्थः॥ अथ यत्रेत्यादिवाक्यं व्याकरोति। अथेति॥ परिच्छिन्नस्याविद्याकालभावित्वं दृष्टान्तेन विवृणोति। यथेति॥ तत एव परिच्छिन्नत्वादिति यावत्। कथं तदमृतमिति भूम्नि तच्छब्दप्रयोगस्तत्राह। तच्छब्द इति॥ भूम्नः सुखत्ववचनात्तस्य चाश्रयं पृच्छति। स तर्हीति॥ व्यवहारदृष्ट्या प्रश्नो वस्तुदृष्ट्या वेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह। इत्युक्तवन्तमिति॥ द्वितीयमनूद्य निराकरोति। यदीति॥ पूर्व्वापरविरोधमाशङ्क्य परिहरति। यदीत्यादिना॥ भूम्नः स्वतोऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितत्वाभावोऽत्रोच्यते

उ॰ भार्य्या क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति ह होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति ॥ २ ॥ २४ ॥

स एवाधस्तात् स उपरिष्टात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदꣳ सर्व-

---

भा॰ इह महिमेत्याचक्षते। गावश्चाश्वाश्च गोऽश्वं इहैकवद्भावः। सर्व्वत्र गवाश्वादिमहिमेति प्रसिद्धं। तदाश्रितश्चाप्रतिष्ठश्चैत्रो भवति। यथा नाहमेवं स्वतोऽन्यं महिमानमाश्रितो भूमा चैत्रवदिति। ब्रवीम्यत्र हेतुत्वेनान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति व्यवहितेन सम्बन्धः ॥ किन्त्वेवं ब्रवीमीति होवाच स एवेत्यादि ॥ २४ ॥

कस्मात्पुनः क्वचिन्न प्रतिष्ठित इत्युच्यते। यस्मात्स एव भूमा। अधस्तान्न तद्व्यतिरेकेणान्यद्विद्यते यस्मिन् प्रतिष्ठितः स्यात्। तथोपरिष्टादित्यादि समानं। सति भूम्नोऽन्यस्मिन् भूमा हि प्रतिष्ठितः स्यान्न तु तदस्ति। स एव तु सर्व्वं। अतस्तस्मादसौ न क्वचित्प्रतिष्ठितः। यत्र नान्यत्पश्यतीत्यधिकरणाधिकर्त्तव्यतानिर्द्देशात्स एवाधस्तादिति च परोक्ष-

---

आ॰ तत्रान्यो हीत्यादिवाक्यस्य हेतुना तेन व्यवहितेनाहमेवं ब्रवीमीत्यस्य सम्बन्धमिति योजना। कथं तर्हि ब्रवीति भवानित्याशङ्क्याह। किन्त्विति ॥ २४ ॥

अवतारितमेव वाक्यं प्रश्नपूर्व्वकमवतार्य्य व्याचष्टे। कस्मादित्यादिना। उक्तमेवार्थं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति। सतीति। अहङ्कारादात्मोपदेशस्याभिप्रायमाह। यत्रेति। कोऽसावह-

उ॰ गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दास-

भा॰ विद्याविषयेऽन्योन्येनान्यत्पश्यतीति तदल्पमविद्याकालभावि इत्यर्थः। यथा स्वप्नदृश्यं वस्तु प्राक् प्रतिबोधात्तत्काल-भावीति तद्वत्। तत एव तन्मर्त्यं विनाशि स्वप्नवस्तुवदेव तद्विपरीतो भूमा यस्तदमृतं। तच्छब्दोऽमृतत्वपरः। स तर्ह्येवंलक्षणो भूमा हे भगवन् कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्युक्तवन्तं नारदं प्रत्याह सनत्कुमारः। स्वे महिम्नीति स्वे आत्मीये महिम्नि माहात्म्ये विभूतौ प्रतिष्ठितो भूमा। यदि प्रतिष्ठामिच्छसि क्वचित् यदि वा परमार्थमेव पृच्छसीति न महिम्न्यपि प्रतिष्ठित इत्यवोचाम। अप्रतिष्ठि-तोऽनाश्रितो भूमा क्वचिदपीत्यर्थः। यदि स्वमहिम्नि प्रतिष्ठो भूमा कथं तर्ह्यप्रतिष्ठ उच्यते। शृणु। गोऽश्वादि

आ॰ लक्षणस्य भूम्नो लक्ष्यस्य विवक्षितत्वादित्याह। एवमिति। यदविद्यावस्थमन्यद्दर्शनादि तदनुवादेन नान्यत्पश्यतीति विशेष-णाच्च भूम्नि न विरुध्यते। दर्शनाद्यविषयत्वलक्षणस्य भूम्नो लक्ष्यस्य विवक्षितत्वादित्याह। अविद्येति। लक्षणवाक्यार्थमुपसंहरति। तस्मादिति। दर्शनादिसकलसांसारिकव्यवहाराभावोपलक्षितं तत्त्वं भूमेत्यर्थः। अथ यत्रेत्यादिनोक्तं व्याकरोति। अथेति। परिच्छिन्नस्याविद्याकालभावित्वं दृष्टान्तेन विशदयति। यथेति। तत एव परिच्छिन्नत्वादिति यावत्। कथं तदमृतमिति भूम्नि तच्छब्दप्रयोगस्तत्राह। तच्छब्द इति। भूम्नः सुखत्ववचनात्तस्याश्रयं पृच्छति। स तर्हीति। व्यवहारदृष्ट्या प्रश्नो वस्तुदृष्ट्या वेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह। इत्युक्तवन्तमिति। द्वितीयमनूद्य निराकरोति। यदीति। पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य परिहरति। यदीत्यादिना। भूम्नः स्वतोऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितत्वाभावोऽत्रेत्युच्यते

उ॰ पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदꣳ सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु

भा॰ तथा विदुषः किन्त्वात्मविज्ञाननिमित्तमेवोभयं भवतीत्यर्थः। मिथुनं द्वन्द्वजनितं सुखं तदपि द्वन्द्वनिरपेक्षं यस्य विदुषस्तथानन्दः शब्दादिनिमित्तः। आनन्दोऽविदुषां न तथाऽस्य विदुषः किन्तर्ह्यात्मनिमित्तमेव सर्व्वं सर्व्वदा सर्व्वप्रकारेण च। देहजीवितभोगादिनिमित्तबाह्यवस्तुनिरपेक्ष इत्यर्थः। स एवंलक्षणो विद्वान् जीवन्नेव स्वाराज्येऽभिषिक्तः। पतितेऽपि देहे स्वराडेव भवति। यत एवम्भवति तत एव तस्य सर्व्वेषु लोकेषु कामचारो भवति। प्राणादिषु पूर्व्वभूमिषु तत्रास्येति तावन्मात्रपरिच्छिन्नकामचारित्वमुक्तमन्यराजत्वं चार्थप्राप्तं सातिशयत्वाद्यथा प्राप्तस्वाराज्यकामचारत्वानुवादेन तन्निवृत्तिरिदानीमुच्यते स स्वराडित्यादिना। अथ पुनर्येऽन्यथा उत उक्तदर्शनादन्यथा वैपरीत्येन यथोक्तमेव वा सम्यङ्

आ॰ त्वाच। देहेति। जीवन्मुक्तिमुक्त्वा विदेहमुक्तिं दर्शयति। स इति। स्वाराज्यं निमित्तीकृत्य फलान्तरमाह। यत एवमिति। स्वाराज्यसर्व्वलोककामचारयोस्तात्पर्य्यमाह। प्राणादिष्विति। यावत्प्राणो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवतीत्यादिना परिच्छिन्नं फलमस्य पूर्व्वभूमिषु फलमुक्तमत्र तु परमानन्दप्राप्तौ तद्यावदुच्यते न तु सोपाधिकं रूपमित्यर्थः।

उ॰ मित्यथातोऽहङ्कारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्टादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदꣳ सर्वमिति ॥ १ ॥ अथात आत्मादेश एव आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्टादात्मा

भा॰ निर्देशात्। द्रष्टुर्जीवादन्यो भूमा स्यादित्याशङ्का कस्यचिन्माभूदिति। अथातोऽनन्तरमहङ्कारेणादिश्यत इत्यहङ्कारादेशः। द्रष्टुरनन्यत्वदर्शनार्थं भूमैव निर्दिश्यतेऽहङ्कारेणाहमेवाधस्तादित्यादिना। अहङ्कारेण देहादिसङ्घातोऽप्यादिश्यतेऽविवेकिभिरित्यतस्तदाशङ्का मा भूदिति। अथानन्तरमात्मादेश आत्मनैव केवलेन सत्स्वरूपेण शुद्धेनादिश्यते। आत्मैव सर्वतः सर्वमित्येवमेकमजं सर्वतो व्योमवत्पूर्णमन्यशून्यं पश्यन् स वा एष विद्वान्मननविज्ञानाभ्यामात्मरतिरात्मन्येव रतीरमणं यस्य सोऽयमात्मरतिस्तथात्मक्रीडः। देहमात्रसाधना रतिर्बाह्यसाधना क्रीडा। लोके स्त्रीभिः सखिभिश्च क्रीडतीति दर्शनात्। न

आ॰ ङ्कारेणादिश्यत इत्याशङ्क्य प्रयोजनानुवादपूर्वकमाह। द्रष्टुरिति। अहङ्कारादेशात् पृथगात्मादेशस्य तात्पर्यमाह। अहङ्कारेणेति। उक्तात्मविद्यावतः कृतकृत्यतामाह। आत्मैवेति। एकमिति सजातीयभेदराहित्यस्योक्तिः। अन्यशून्यमिति विजातीयभेदशून्यत्वमुच्यते। रत्यात्मक्रीडयोरवान्तरभेदं दर्शयति। देहमात्रेणेति। क्रीडा बाह्यसाधनेत्यत्र लोकसम्मतिमाह। लोक इति। देहस्य जीविते च भोगत्यागयोश्च निमित्तं बाह्यवस्तु तत्र सर्वत्र निरपेक्षो यदृच्छालाभेऽप्यासङ्गवर्जितो विद्वानि-

उ० पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदꣳ सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु

भा० तथा विदुषः किन्त्वात्मविज्ञाननिमित्तमेवोभयं भवतीत्यर्थः। मिथुनं द्वन्द्वजनितं सुखं तदपि द्वन्द्वनिरपेक्षं यस्य विदुषस्तथानन्दः शब्दादिनिमित्तः। आनन्दोऽविदुषां न तथाऽस्य विदुषः किन्तर्ह्यात्मनिमित्तमेव सर्वं सर्वदा सर्वप्रकारेण च। देहजीवितभोगादिनिमित्तबाह्यवस्तुनिरपेक्ष इत्यर्थः। स एवंलक्षणो विद्वान् जीवन्नेव स्वाराज्येऽभिषिक्तः। पतितेऽपि देहे स्वराडेव भवति। यत एवम्भवति तत एव तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति। प्राणादिषु पूर्वभूमिषु तत्रास्येति तावन्मात्रपरिच्छिन्नकामचारित्वमुक्तमन्यराजत्वं चार्थप्राप्तं सातिशयत्वाद्यथा प्राप्तस्वाराज्यकामचारत्वानुवादेन तत्सिद्धिर्निर्दिश्यते स स्वराडित्यादिना। अथ पुनर्येऽन्यथाऽत उक्तदर्शनादन्यथा वैपरीत्येन यथोक्तमेव वा सम्यङ्

व्या० त्याह। देहेति। जीवन्मुक्तिमुक्त्वा विदेहमुक्तिं दर्शयति। स इति। स्वाराज्यं निमित्तीकृत्य फलान्तरमाह। यत एवमिति। स्वाराज्यसर्वलोककामचारयोस्तात्पर्यमाह। प्राणादिष्विति। यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवतीत्यादिना परिच्छिन्नं परतन्त्रञ्च पूर्वभूमिषु फलमुक्तमत्र तु परमानन्दप्राप्तौ तद्भावविनिष्पद्यते न तु सोपाधिकं रूपमित्यर्थः।

उ॰ लोकेषु कामचारो भवति । अथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषाँ सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशा-

---

भा॰ विदुस्तेऽन्यराजानो भवन्ति । अन्यः परो राजा स्वामी येषां तेऽन्यराजानस्ते । किञ्च क्षय्यलोकाः क्षयो लोक येषां ते क्षय्यलोकाः । भेददर्शनस्याल्पविषयत्वादल्पञ्च तन्मर्त्यमित्यवोचाम । तस्माद्ये द्वैतदर्शिनस्ते क्षय्यलोकाः स्वदर्शनानुरूप्येणैव भवन्त्यत एव तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्येत्यादि स्वाराज्यं प्राप्तस्य प्रकृतस्य विदुष इत्यर्थः । प्राक्सदात्मविज्ञानात्स्वात्मनोऽन्यस्मात्सतः प्राणादेर्नामान्तस्योत्पत्तिप्रलयावभूतां सदात्मविज्ञाने तु सतीदानीं स्वात्मत एव संवृत्तौ तथा सर्वोऽप्यन्यो व्यवहार आत्मत एव विदुषः । किञ्च तदेतस्मिन्नर्थे

था॰ फलप्रदर्शनद्वारेण स्तुत्वा विद्यामविदन्निन्दाद्वारापि तां स्तौति । अथेत्यादिना । ते क्षय्यलोका भवन्तीति सम्बन्धः ॥ भेददर्शिनां विनाशिफलत्वे हेतुमाह । भेददर्शनस्येति ॥ परिच्छिन्नस्य विनाशित्वे वचनं तस्मादिति परामृशति ॥ २५ ॥

उक्तविद्यास्तुत्यर्थमेव विदुषः स्रष्टृत्वमाह । तस्येति ॥ तथा विदुषः स्रष्टृत्वव्यवहारवदित्यर्थः । क्रीडादिरन्यो व्यवहारो न केवलं ब्राह्मणोक्तमिदं विद्याफलं किन्तु मन्त्रोक्तञ्चेत्याह ।

उ॰ ऽऽत्मत स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मत सङ्कल्प आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मन्त्रा आत्मत कर्म्माण्यात्मत एवेद९ सर्वमिति॥ १॥ तदेष श्लोको

भा॰ एष श्लोको मन्त्रोऽपि भवति। न पश्य पश्यतीति। पश्यो यथोक्तदर्शी विद्वानित्यर्थं। मृत्यु मरणं। रोग ज्वरादि। दु खता दु खभावश्चापि न पश्यति। सर्व्वं ह सर्व्वमेव स पश्य पश्यत्यात्मानमेव सर्व्वं तत सर्व्वमाप्नोति सर्व्वश सर्व्वप्रकारैरिति। किञ्च स विद्वान् प्राक्सृष्टिप्रभेदादेकधैव भवत्येकधैव च सन् त्रिधादिभेदैरनन्तभेदप्रकारो भवति सृष्टिकाले। पुन सहारकाले मूलमेव स्व पारमार्थिकमेकधाभाव प्रतिपद्यते। स्वतन्त्र एवेति विद्या फलेन प्ररोचयन् स्तौति। अथेदानी यथोक्ताया विद्याया सम्यगवभासकारण मुखावभासकारणस्येवादर्शस्य विशु-

आ॰ किञ्चेति। सच्छब्दार्थः सामग्र्या निर्दिश्यते। स च विद्याफलरूप॥ न पश्य इति मन्त्रमादाय व्याचष्टे। पश्यतीत्यादिना॥ सर्व्वं माप्नोतीति पूर्णतापरिच्छेदभ्रमव्यावर्त्तनेन विवक्षितम् न तु क्रिमिकीटकादिभावोऽपुरुषार्थत्वप्रसङ्गादिति द्रष्टव्य॥ विद्यास्तुति पौष्कल्यार्थं सगुणविद्याफलमपि निर्गुणब्रह्मविदाप्नोतीत्याह। किञ्चेति॥ त्रिधा तेजोबन्नरूपेण। शब्दस्पर्शादिरादिशब्दार्थं। विद्या तत्फल तदपेक्षितां स्तुतिमभिधायाहारशुद्ध्यादिविधाने

उ॰ न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताꣳ सर्वꣳ ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः शतञ्च दश चैकश्च सहस्राणि च विꣳशतिराहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः

भा॰ द्धिकारणं साधनमुपदिश्यते आहारशुद्धौ। आह्रियत इत्याहारः शब्दादिविषयज्ञानं। भोक्तुर्भोगायाह्रियते तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धिराहारशुद्धीरागद्वेषमोहदोषैरसंसृष्टविषयविज्ञानमित्यर्थः। तस्यामाहारशुद्धौ सत्यां तद्वतोऽन्तःकरणस्य सत्वस्य शुद्धिर्नैर्मल्यं भवति। सत्वशुद्धौ च सत्यां यथावगते भूमात्मनि ध्रुवाऽविच्छिन्ना स्मृतिरविस्मरणं भवति। तस्याञ्च लब्धायां स्मृतिलम्भे सति सर्वेषामविद्याकृतानर्थपाशरूपाणामनेकजन्मान्तरानुभवभावनाकठिनीकृतानां हृदयाश्रयाणां ग्रन्थीनां विप्रमोक्षविशेषेण मोक्षणं विनाशो भवतीति। यत एतदुत्तरोत्तरं यथोक्तमाहारशुद्धिमूलं तस्मात्सा कार्येत्यर्थः। सर्वं शास्त्रार्थमशेषत उक्त्वाऽऽख्या-

---

था॰ त्पर्यमाह। आर्येति। रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्नित्यादिस्मृतिमाश्रित्याहारशब्दं व्याकरोति। आह्रियत इतीति। कथं तस्याह्रियमाणत्वं तत्राह। भोक्तुरिति। कीदृशी तस्य शुद्धिरित्याशङ्क्याह। रागेति। आहारशुद्धिफलमाह। तस्यामिति। अन्तःकरणशुद्धिफलं कथयति। सत्त्वेति। स्मृतिलाभफलं दर्शयति। तस्याञ्चेति। भवतीत्याहारशुद्धिरपेक्षि

उ॰ सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारस्तꣳ स्कन्द इत्याचक्षते तꣳ स्कन्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥ २६ ॥ इति सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

भा॰ थिकामुपसंहरति श्रुतिः। तस्मै मृदितकषायाय वार्क्षारादिरिव कषायो रागद्वेषादिदोषः सत्त्वस्य रञ्जनारूपत्वात्स ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपक्षारेण क्षालितो मृदितो विनाशितो यस्य नारदस्य तस्मै योग्याय मृदितकषायाय तमसोऽविद्यालक्षणात्पारं परमार्थतत्त्वं दर्शयति दर्शितवानित्यर्थः। कोऽसौ भगवानुत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिं वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानित्येवंधर्मा सनत्कुमारः। तमेव सनत्कुमारं देवं स्कन्द इत्याचक्षते कथयन्ति तद्विदः। द्विवचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

आ॰ तेति शेषः। प्रकृतवाक्यतात्पर्यमुपसंहरति। यत इति। तस्मै मृदितकषायायेत्यादिवाक्यमवतार्य व्याचष्टे। सर्वमिति। आगतिं गतिमागमव्ययौ। तस्य च वैशिष्ट्यान्तरमाह। तमेवेति। ॥ २६ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायां सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

उ० ॥ हरिः ॐ ॥ अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश-

---

भा० ॐ परमात्मने नमः ॥ यद्यपि दिग्देशकालादिभेदशून्यं ब्रह्म सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्व्वमिति षष्ठसप्तमयोरधिगतं तथापीह मन्दबुद्धीनां दिग्देशादिभेदवद्वस्त्वित्येवं भाविता बुद्धिर्न शक्यते सहसा परमार्थविषयीकर्त्तुमित्यनधिगम्य च ब्रह्म न पुरुषार्थसिद्धिरिति तदधिगमाय हृदयपुण्डरीकदेश उपदेष्टव्यः । यद्यपि सत्सम्यक्प्रत्ययैकविषयं निर्गुणञ्चात्मतत्त्वं तथापि मन्दबुद्धीनां गुणवत्त्वस्येष्टत्वात्सत्यकामादिगुणवत्त्वञ्च वक्तव्यं । तथा यद्यपि ब्रह्मविदां स्त्र्यादिविषयेभ्यः स्वयमुपरमो भवति तथाप्यनेकजन्मविषयसेवाभ्यासजनिता विषयविषया तृष्णा न सहसा निवर्त्तयितुं शक्यत इति ब्रह्मचर्य्यादिसाधनविशेषो विधातव्यः । तथा यद्यप्यात्मैकत्वविदां

व्या० पूर्व्वस्मिन्नध्यायद्वये निर्व्विशेषमात्मतत्त्वमनवच्छिन्नं सदाद्यद्वैतागमार्थोदितं तथा चोपनिषदारम्भोपदिष्टार्थं किमवशिष्यते यदर्थमध्यायान्तरमित्याशङ्क्याह । यद्यपीति ॥ कर्त्तुमिति तदधिगमाय विशिष्टोपदेश उपदेष्टव्य इति सम्बन्धः । मन्दबुद्धीनां तर्हि परमार्थवस्तुनो ब्रह्मणोऽधिगतिरपेक्षितेत्यर्थः ॥ न केवलं मन्दाधिकारिणां ब्रह्माधिगमशेषत्वेन हृदयदेश उपदेशस्थानं कर्त्तव्यः किन्तु पूर्व्वेणानुक्तगुणाद्यर्थान्तरोपदेशस्य कार्य्यं इत्याह । यद्यपीति ॥ अनभिप्रेतमर्थान्तरमुपदेष्टव्यमन्वाचष्टे । तथेति ॥ मन्दधियां ब्रह्मधीशेषत्वेन देशविशेषवद्गुणविशेषवच्च ब्रह्मचर्य्यादिसाधनविशेषो विधातव्य इति सम्बन्ध । शब्दोक्तब्रह्मज्ञानवतां

उ० स्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥ १ ॥ तञ्चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः

भा० गन्तृगमनगन्तव्याभावादविद्यादिशेषस्थितिनिमित्तक्षये गगन इव विद्युदुद्भूत इव वायुर्दग्धेन्धन इवाग्निः स्वात्मन्येव निवृत्तिस्तथापि गन्तृगमनादिवासितबुद्धीनां हृदयदेशगुणविशिष्टब्रह्मोपासकानां मूर्धन्यया नाड्या गतिर्वक्तव्येत्यष्टमः प्रपाठक आरभ्यते । दिग्देशगुणगतिफलभेदशून्यं हि परमार्थसत् अद्वयं ब्रह्म मन्दबुद्धीनामसदिव प्रतिभाति । सन्मार्गस्थास्तावद्भवन्तु ततः शनैः परमार्थसदपि ग्राहयिष्यामीति मन्यते श्रुतिः । अथानन्तरं यदिदं वक्ष्यमाणं दहरमल्पं पुण्डरीकं पुण्डरीकसदृशं वेश्म इव वेश्म द्वारपालादिमत्त्वात् । अस्मिन् ब्रह्मपुरे

टी० विधिं विनापि विषये वैमुख्यसम्भवात्किं विधिनेत्याशङ्क्याह । यद्यपि ब्रह्मविदामिति । तथा साधनविशेषो वक्तव्योऽवशिष्यते तथोपासकानां गतिश्च वक्तव्येत्यवशिष्टमर्थान्तरमाह । तथेति । एकत्वदर्शिनां गन्त्रादिसर्वभेदप्रत्ययाभावादविद्यादिशेषस्य देहस्थितिनिमित्तस्य क्षये सति स्वात्मन्येव निवृत्तिसम्भवात्कुतो गतिर्वक्तव्येत्याशङ्क्याह । यद्यप्यात्मैकत्वविदामिति । अविद्यादिशेषस्थितिनिमित्तक्षये स्वात्मन्येव निवृत्तिरित्युत्तरेण सम्बन्धः । स्वात्मनिर्वाणेऽपि स्वतस्सत्प्रयासेन स्वाभाविकसत्स्वरूपावस्थानमित्यत्र दृष्टान्तमाह । गगन इवेति । अनेकोदाहरणोपादानं बुद्धिसौकर्यार्थं । उक्तमेवाध्यायतात्पर्यं संक्षिप्य दर्शयति । दिग्देशेति । दिशा देशेन गुणैर्गत्या फलभेदेन च शून्यं तदनवच्छिन्नमिति यावत् । तत्र दिगाद्यनवच्छिन्नत्वे हेतुमाह । अद्वय-

उ॰ किमत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासि-

भा॰ ब्रह्मणः परस्य पुरं । राज्ञोऽनेकप्रकृतिमद्यथा पुरं तथेदमनेकेन्द्रियमनोबुद्धिभिः स्वाम्यर्थकारिभिर्युक्तमिति ब्रह्मपुरं । पुरे च वेश्म राज्ञो यथा तथा तस्मिन् ब्रह्मपुरे शरीरे दहरं वेश्म ब्रह्मण उपलब्ध्यधिष्ठानमित्यर्थः । यथा हि विष्णोः शालग्रामः । अस्मिन् हि स्वविकारशुङ्गे देहे नामरूपव्याकरणाय प्रविष्टं सदाख्यं ब्रह्म जीवेनात्मनेत्युक्तं । तस्मादस्मिन् हृदयपुण्डरीके वेश्मनि उपसंहृतकरणैर्बाह्यविषयविरक्तैर्विशेषतो ब्रह्मचर्यसत्यसाधनाभ्यां युक्तैर्वक्ष्यमाणगुणवद्ध्यायमानैर्ब्रह्मोपलभ्यत इति प्रकरणार्थः । दहरोऽल्पतरोऽस्मिन्दहरे वेश्मनि वेश्मनोऽल्पत्वात्तदन्तर्वर्त्तिनोऽल्पतरत्वं वेश्मनः । अन्तराकाश आकाशाख्यं ब्रह्म । आकाशो वै नामेति हि वक्ष्यति ।

व्या॰ किमिति । तर्हि तेषां भ्रमापोहार्थं परमार्थसदद्वयं ब्रह्म प्रागुपदिष्टं किमित्यन्यथोपदिश्यते तत्राह । सन्मार्गस्था इति । अध्यायतात्पर्यं सङ्क्षेपविस्ताराभ्यां दर्शयित्वा श्रुत्यक्षराणि व्याचष्टे । अथेत्यादिना । उत्तमबुद्धीन्प्रति निर्विशेषब्रह्मोपदेशानन्तरं मन्दबुद्धीन्प्रति सविशेषमुपदिश्यते ब्रह्मेत्यर्थः । तत्र तावदुपास्त्यायतनं निर्दिशति । यदिदमिति । हृदयपुण्डरीकस्य वेश्मसादृश्ये हेतुमाह । द्वारपालादीति । तस्य ह वा एतस्य पञ्च देवसुषय इत्यादिश्रुतेरस्य हेतोः सिद्धिः । तस्याश्रयं दर्शयति । अस्मिन्निति । शरीरस्य ब्रह्मपुरत्वं दृष्टान्तेन साधयति । राज्ञ इति । तथोक्तवेश्मदृष्टान्तेन स्पष्टयति । पुरे चेति । कथं पुनः सर्वगतस्य निरवयवस्य ब्रह्मणो यथोक्तवेश्मनि स्थितिमित्याशङ्क्याह । सदाख्य इति । ननु संसारिणो ब्रह्मातिरिक्तस्य स्वकर्मोपार्जितेन

उ० तव्यमिति ॥ २ ॥ स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावा-

---

भा० आकाश इवाशरीरत्वात्सूक्ष्मत्वसर्वगतत्वसामान्याच्च तस्मिन्नाकाशाख्ये यदन्तर्मध्ये तदन्वेष्टव्यं। तद्वाव तदेव च विशेषेण जिज्ञासितव्यं। गुर्व्वाश्रयश्रवणाद्युपायैरन्विष्य च साक्षात्करणीयमित्यर्थः । तञ्चेदेवमुक्तवन्तमाचार्यं यदि ब्रूयुरन्तेवासिनश्चोदयेयुः कथं यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे परिच्छिन्ने ऽन्तर्दहरं पुण्डरीकं वेश्म ततोऽप्यन्तराऽल्पतर एवाकाशः । पुण्डरीक एव वेश्मनि तावत्किं स्यात् किमतोऽल्पतरे खे यद्भवेदित्याहुः ।दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किन्तदत्र विद्यते। न किञ्चन विद्यत इत्यभिप्रायः।यदि नाम बदरमात्रं किमपि विद्यते किं तस्यान्वेषणेन विजिज्ञासनेन वा फलं विजिज्ञासितुः स्यात्। अतो यत्तत्रान्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं वा न तेन

आ० शरीरेण स्वामित्वसम्बन्धो न ब्रह्मणस्तदसम्बन्धित्वात्तथ तत्रोपलब्धिरस्त्याह । अस्मिन् हीति । ब्रह्मणो जीवात्मना सृष्टे कार्ये शरीरत्ववेशे हृदयपुण्डरीकस्य ब्रह्मोपलब्ध्यधिष्ठानत्वं पूर्व्वोक्तमविरुद्धमित्याह । तस्मादिति । अन्तराकाशस्याप्यल्पतरत्वे हेतुमाह । वेश्मेति । आकाशशब्दस्य भूताकाशविषयत्वं व्यावर्त्तयति । आकाशाख्यमिति । कथं वाक्यशेषेऽप्याकाशशब्दो ब्रह्मणि वर्त्तते तत्राह । आकाश इवेति । तस्मिन्यदन्तस्तदाश्रयेण तत्रान्वेष्टव्यं तस्मिन्वा खे महिम्नि यदन्तस्तदाकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं तस्मिन्वा हृदयपुण्डरीकावच्छिन्ने नभसि यदन्तराकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यमिति योजना । दहरोऽस्मिन्नित्यादिवाक्यस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोद्यमुत्थापयति । तञ्चेदिति । तदेव चोद्यमाकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति ।

उ० पृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति

भा० प्रयोजनमित्युक्तवतः स आचार्यो ब्रूयादिति श्रुतेर्वचनम्। तत्र यद्ब्रूथ पुण्डरीकान्तः खस्याल्पत्वात्ततः सूक्ष्ममल्पतरं स्यादिति। तदसत्। न हि खं पुण्डरीकवेश्मगतं पुण्डरीकादल्पतरं मत्वाऽवोच दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति। किं तर्हि पुण्डरीकमल्पं तदनुविधायि तत्स्थमन्तःकरणं पुण्डरीकाकाशपरिच्छिन्नं तस्मिन्विशुद्धे संहृतकरणानां योगिनां स्वच्छ इवोदके प्रतिबिम्बरूपमादर्श इव च शुद्धे स्वच्छं विज्ञानज्योतिःस्वरूपावभासं तावन्मात्रं ब्रह्मोपलभ्यत इति। दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यवोचाम अन्तःकरणोपाधिनिमित्तम्। स्वतस्तु यावान्वै प्रसिद्धः परिमाणतोऽयमाकाशो भौतिकस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशो यस्मि-

---

व्या० कथमित्यादिना॥ भवतु परिच्छिन्ने शरीरे पुण्डरीकाकारस्य हृदयस्याल्पत्वं तदन्तर्वर्तिनस्त्वाकाशस्य ततोऽल्पतरत्वं तथापि प्रष्टव्यं किं स्यादित्याशङ्क्याह। पुण्डरीक एवेति॥ किंशब्दस्य प्रश्नविषयत्वं व्यावर्तयति। न किंचेति॥ हृदयपुण्डरीकान्तर्वर्तिनमाकाशमुपेत्याद्यं दूषयति। यदि नामेति॥ फलानुपलम्भोऽत्र शब्दार्थः। तन्नेत्यन्तर्वर्त्याकाशोक्तिः। शिष्याचार्यव्यतिरिक्तस्याप्रस्तुतत्वात्कस्येदं नियोगवचनमित्याशङ्क्याह। इति श्रुतेरिति॥ किमाचार्यो ब्रूयादित्यपेक्षायां वक्ष्यमाणोऽर्थं शिष्याणां मम समाधानमादौ प्रार्थयत इत्याह। प्रत्युतेति॥ श्रोतव्यमेव दर्शयितुं शिष्यैरुक्तमनुवदति। तच्चेति॥ किमाकाशस्य स्वाभाविकं दहरत्वमुपेत्य चोद्यते किंवा यदुपाधिनिमित्तमिति विकल्प्याद्यं दूषयति। तदसदिति॥ ततश्च

उ॰ यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति ॥ ३ ॥ तं चेद्ब्रूयुरस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं

भा॰ अन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चावोचाम। नाप्याकाशतुल्यपरिमाणत्वमभिप्रेत्य तावानित्युच्यते। किं तर्हि ब्रह्मणोऽनुरूपस्य दृष्टान्तान्तरस्याभावात्कथं पुनर्नाकाशसममेव ब्रह्मेत्यवगम्यते। येनावृतं खं च दिवं महीं च। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः। तस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश इत्यादिश्रुतिभ्यः। किञ्चोभेऽस्मिन्द्यावापृथिवी ब्रह्माकाशे बुद्ध्युपाधिविशिष्टेऽन्तरेव समाहिते सम्यगाहिते स्थिते। यथा वा अरा नाभावित्युक्तं हि। तथोभावग्निश्च वायुश्चेत्यादि समानं। यच्चास्यात्मन आत्मीयत्वेन देहवतोऽस्ति विद्यत इह लोके। तथा यच्चात्मीयत्वेन न विद्यते। नष्टं भविष्यच्च नास्तीत्युच्यते। न त्वत्यन्तमेवासत्।

आ॰ तस्य स्वाभाविकं दहरत्वमाश्रित्य चोद्यं निरवकाशमिति शेषः ॥ कथं तर्हि दहरत्वोक्तिराकाशस्येत्याशङ्क्याह। किन्त्वितीति ॥ तस्मिन्विशुद्धे सावकाशे ब्रह्म यथोक्तविशेषणं योगिना विषयेभ्यो विमुखीकृतान्तःकरणेनोपलभ्यत इति सम्बन्धः ॥ अन्तःकरणस्य शुद्धत्वे दृष्टान्तमाह। स्वच्छ इवेति ॥ ब्रह्मण्यन्तःस्थितमुपलभ्यमानत्वे प्रतिबिम्बरूपमिवेत्युदाहरणं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं ॥ उदाहरणान्तरं ब्रह्मणो नैसर्गिकमागन्तुकं च व्यवधानं नास्तीत्युपलब्धिसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि। स्वच्छमिति ॥ वाह्यमेव दहरत्वमादाय चोद्यते चेदनौपाधिकं महत्त्वमुपेत्य समाधिः सम्भवतीति विकल्पान्तरं निरस्यति। सतस्त्विति ॥ यस्मिन्नन्वेष्टव्यमाश्रयेण सच्चेति शेषः। यावान्वावानिति वचनादाकाशेन तुल्यपरिमाणत्वं ब्रह्मणोऽभिप्रेतं तथा च ज्यायो नाकाशादित्यादि विरुद्धमि-

उ० सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदैनज्जरा वाप्नोति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशिष्यत इति ॥४॥

भा० तस्य हृदयाकाशे समाधानानुपपत्तेः । तञ्चेदेवमुक्तवन्तं ब्रूयुः पुनरन्तेवासिनोऽस्मिंश्चेद्यथोक्ते चेदिद ब्रह्मपुरोपलक्षितान्तराकाश इत्यर्थः । इद सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः । कथमाचार्येणानुक्ताः कामा अन्तेवासिभिरुच्यन्ते । नैष दोषो यच्चास्येहास्ति यच्च नास्तीति । उक्ता एव ह्याचार्येण कामाः । अपि च सर्वशब्देन चोक्ता एव कामाः । यदा यस्मिन् काले एतच्छरीरं ब्रह्मपुराख्यं जरावलिपलितादिलक्षणा वयोहानिर्वा प्राप्नोति शस्त्रादिना वृक्णं प्रध्वंसते विस्रंसते विनश्यति किन्ततोऽन्यदतिशिष्यते । घटाश्रितक्षीरदधिस्नेहादिवद्घटनाशे देहनाशेऽपि देहाश्रयमुत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वनाशान्नश्यती-

व्या० व्याप्तत्वाच्च । नाप्नोतीति । केनाभिप्रायेण तर्हि तावानित्युक्तमत आह । किं तर्हीति । न तस्य प्रतिमास्तीत्याकाशपदादि येन व्याप्तं लोकोऽनुभवति तस्मिन्नन्तरे सर्वमन्तरादि समाहितमित्यर्थः । कार्यकारणयोरतुल्यपरिमाणत्वप्रसिद्धेश्च नाकाशसमता ब्रह्मणोऽस्तीत्याह । तस्मादिति । आधाराधेययोरतुल्यपरिमाणत्वाच्चैवमित्याह । एतस्मिन्निति । इतस्याकाशस्य न स्वाभाविकं दहरत्वमित्याह । किंचेति । कार्यं हि द्यावापृथिव्यादिकारणे समाहितं तच्च हृदये ध्येयमित्यभिप्रेत्य बुद्ध्युपाधिविशिष्टमित्युक्तं । आकाशे द्यावापृथिव्यादेः समाहितत्वे भूमविद्यासंवादं दर्शयति । यथा वेति । न विद्यते सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति सम्बन्धः । नास्तिशब्दस्यात्यन्तासद्विषयत्वं व्यावर्त्तयति । नश्यतीति । आश्रयनाशादाश्रितनाशः स्यादिति न्यायमा-

उ॰ स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्यतीति न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समा-

---

भा॰ त्यभिप्रायः । एवं प्राप्ते नाशे किन्ततोऽन्यद्यथोक्तादतिशिष्यतेऽवतिष्ठते न किञ्चनावतिष्ठत इत्यभिप्रायः । एवमन्तेवासिभिश्चोदितः स आचार्य्यो ब्रूयात् तन्मतिमपनयन् । कथमस्य देहस्य जरयैतद्यथोक्तमन्तराकाशाख्यं ब्रह्म यस्मिन् सर्व्वं समाहितं न जीर्यति देहवन्न क्षीयत इत्यर्थः । न चास्य वधेन शस्त्रादिघातेनैतद्धन्यते यथाकाशं किमु ततोऽपि सूक्ष्मतरमशब्दमस्पर्शं ब्रह्म देहेन्द्रियादिदोषैर्न स्पृश्यत इत्यर्थः । कथं देहेन्द्रियादिदोषैर्न स्पृश्यत इत्येतस्मिन्नवसरे वक्तव्य प्राप्त तत्प्रकृतव्यासङ्गो माभूदिति नोच्यते । इन्द्रविरोचनाख्यायिकायामुपरिष्टाद्वक्ष्यामो युक्तितः । एतत्सत्यमवितथं ब्रह्मपुरं

आ॰ क्षिप्य प्रवृत्ते । सचेदिति । यस्मिन्सर्व्वं समाहितं ततो देहनाशे किमवशिष्यत इति सम्बन्धः । शिष्याणामधिकाराय दोषमाशङ्कते । कथमिति । प्रश्नेन दोषं परिहरति । नैष दोष इति । सर्व्वं तदस्मिन्समाहितमित्यत्रोक्तेन सर्व्वशब्देनेति शेषः । शिष्याणामधिकाराय दोषं परिहृत्य प्रकृतस्योत्तरं विवृणोति । यदेत्यादिना । आकाशस्य म्रियमाणत्वमाशङ्क्याह । घटेति । ततो यथोक्तमाकाशादिति सम्बन्धः । कया पुना रीत्या शून्यविषया शिष्यमतिरपनेयेति प्रश्नपूर्व्वकं विवृणोति । कथमित्यादिना । देहादिविक्रियया ब्रह्मणो न विक्रियास्तीत्येतत्कैमुतिकन्यायेन साधयति । न चेदिति । देहादिषु तादात्म्येन स्थितश्चेद्ब्रह्म दोषैरसंस्पृष्टमित्युक्तमित्याशङ्क्याह । कथमिति । प्रकृतदहरोपासना तत्र व्यासङ्गो विशेष । यदि देहादिदोषैरसंस्पृष्टत्व ब्रह्मणो नोच्यते चेदेतेन कश्चिदुप

उ॰ हिता एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकाम

भा॰ ब्रह्मैव पुरं ब्रह्मपुरं शरीराख्यन्तु ब्रह्मपुरं। ब्रह्मोपलक्षणार्थत्वात्। तत्त्वनृतमेव वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुतेः। तद्विकारेऽनृतेऽपि देहयष्टौ ब्रह्मोपलभ्यत इति ब्रह्मपुरमित्युक्तं व्यावहारिकं। सत्यन्तु ब्रह्मपुरमेतदेव ब्रह्म। सर्व्वव्यवहारास्पदत्वात्। अतोऽस्मिन् पुण्डरीकोपलक्षिते ब्रह्मपुरे सर्व्वे कामा ये बहिर्भवद्भिः प्रार्थ्यन्ते तेऽस्मिन्नेव स्वात्मनि समाहिताः। अतस्तत्प्राप्त्युपायमेवानुष्ठाता बाह्यकामविषयतृष्णा त्यजतेत्यभिप्रायः। एष आत्मा भवतां स्वरूपं। शृणुत तस्य लक्षणं। अपहतपाप्मा। अपहतः पाप्मा धर्म्माधर्म्माख्यो यस्य सोऽयमपहतपाप्मा। तथा विजरो विगतजरो विमृत्युश्च। तदुक्त

आ॰ पद्यन्ते। तर्हि तदविवक्षितमेव स्यादित्याशङ्क्याह। एतदिति। कथं यथोक्तं ब्रह्मणः पुरमवितथं स्यादित्याशङ्क्याह। ब्रह्मैवेति। सत्यशब्दसामानाधिकरण्याद्दुक्तसमासप्रसिद्धिरित्यर्थः। कथं तर्हि शरीरं ब्रह्मपुरमित्युक्तमत आह। शरीराख्यन्त्विति। नास्योत्थादिनोक्तेऽर्थे हेतुमाह। ब्रह्मेति। तदेव स्फुटयितुं शरीरस्य मिथ्यात्वं सप्रमाणं दर्शयति। तत्त्विति। अथ मिथ्याभूतस्य तस्य कथं ब्रह्मपुरत्वमत आह। तद्विकार इति। किञ्च व्यावहारिकं सत्यमिदं शरीरं तद्युक्तं तस्यान्तस्थापि ब्रह्मोपलब्ध्यधिष्ठानस्य ब्रह्मपुरत्वमित्याह। व्यावहारिकमिति। ब्रह्म तु परमार्थसत्यमतस्तदेव सत्यमुक्तं ब्रह्मपुरमित्याह। सत्यन्त्विति। ब्रह्मणः सत्यत्वेऽपि पुरत्वायोगात्कुतो ब्रह्मपुरत्वमित्याशङ्क्याह। सर्व्वव्यवहारेति। दहराकाशस्थानत्वेन विनाशित्वमि

उ॰ सत्यसङ्कल्पो यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति
यथाऽनुशासनं यं यमन्तमभिकामा भवन्ति यं

भा॰ पूर्वमेव न वधेनास्य हन्यते किमर्थं पुनरुच्यते। यद्यपि देहसम्बन्धिभ्यां जरामृत्युभ्यां न सम्बध्यते। अन्यथापि सम्बन्धः स्यादित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं विशोको विगतशोकः। शोको नामेष्टादिवियोगनिमित्तो मानसः सन्तापः। विजिघत्सो विगताशनेच्छः। अपिपासोऽपानेच्छः॥ ननु अपहतपाप्मत्वेन जरादयः शोकान्ताः प्रतिषिद्धा एव भवन्ति। कारणप्रतिषेधात्। धर्माधर्मकार्या हि ते इति। जरादिप्रतिषेधेन वा धर्माधर्मयोः कार्याभावे विद्यमानयोरप्यसत्त्वमलमिति पृथक् प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। सत्यमेवं तथापि धर्मकार्यानन्दव्यतिरेकेण स्वाभाविकानन्दो यथेश्वरे विज्ञानमानन्दमिति श्रुतेः। तथा धर्मा-

आ॰ व्याख्यातं देहस्य परिहृत्योपास्यत्वसिद्ध्यर्थं पातनिकां करोति। ध्यत इति॥ अस्मिन् सर्व्वकामसमाधाने फलितमुपासनमुपदिष्टम्। एतत्तदिति॥ यथोक्ते हृदयाकाशे कीदृगुपासनं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामहङ्ग्रहेणेत्याह। एष इति॥ पुनरुक्तिं प्रश्नं। तदुक्तमिति॥ तां परिहरति। यद्यपीति॥ अन्यथा देहसम्बन्धं विना स्वभावतोऽपीत्यर्थः। निवृत्त्यर्थं पुनरुच्यत इति पूर्व्वेण सम्बन्धः॥ प्रकारान्तरेण पुनरुक्तिं चोदयति। नन्विति॥ शोकस्यान्ताः किञ्चिदवधाय पिपासा येष्वन्ति ते शोकान्तास्तेषां जरादीनामपहतपाप्मत्वेन प्रतिषिद्धत्वे हेतुत्वमाह। कारणेति॥ कथं धर्माधर्मप्रतिषेधे जरादिविकारप्रतिषेधस्तत्राह। धर्मेति॥ इति पृथक् प्रतिषेधोऽनर्थः स्यादिति सम्बन्धः। जरादिप्रतिषेधे धर्म्मस्यार्थवत्त्वमङ्गीकृत्य प्रतिषेधस्य वैयर्थ्यमि-

उ० जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति ॥५॥
तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र

भा० कार्यंजरादिव्यतिरेकेणापि जरादिदुःखरूपं स्वाभाविकं स्यादित्याशङ्क्येत अतो युक्तस्तन्निवृत्तये जरादीनां धर्माधर्माभ्यां पृथक् प्रतिषेधः। जरादिग्रहणं सर्वदुःखोपलक्षणार्थं। पापनिमित्तानां तु दुःखानामानन्त्यात्प्रत्येकं च तत्प्रतिषेधस्याशक्यत्वात्सर्वदुःखप्रतिषेधार्थं युक्तमेवापहतपाप्मत्ववचनं। सत्या अवितथाः कामा यस्य सोऽयं सत्यकामः। वितथा हि संसारिणां कामाः। ईश्वरस्य तद्विपरीतः। तथा कामहेतवः सङ्कल्पा अपि सत्या यस्य स सत्यसङ्कल्पः। सङ्कल्पः कामाश्च शुद्धसत्त्वोपाधिनिमित्ता ईश्वरस्य। चित्रगुवत्। न स्वतो नेति नेतीत्युक्तत्वात्। यथोक्तलक्षण एवात्मा विज्ञेयः। गुरु-

---

आ० तिपक्षान्तरमाह। जरादीति। धर्मादेर्जरादेश्च निषेधादितरनिषेधः सिद्ध्यतीत्यङ्गीकरोति। सत्यमेवमिति। तर्हि किमित्यपहतपाप्मेत्युक्त्वा विजरो विमृत्युरित्याद्युच्यते तत्राह। तथापीति। तथापि दुःखे प्रतिषिद्धे किमिति जरादि प्रतिषिध्यते तत्राह। जरादीति। यत्तु कार्याभावे सतोऽपि धर्माधर्मयोः सत्त्वात्तदभावोऽस्मदादिषु किञ्चित्करत्वादपहतपाप्मेति न पृथक्कथ्यमिति तत्राह। पापनिमित्तानामिति। ईश्वरस्य सत्यकामत्वं साधयति। वितथा हीति। यथेश्वरस्यावितथाः कामास्तथा सङ्कल्पा अपीत्याह। तथेति। अभावरूपाया धर्मास्त्वमहेताविद्यात्मकत्वेन सम्भावितेऽपि कथं भावरूपा धर्मा सम्भवेयुरित्याशङ्क्याह। सङ्कल्पा इति। शुद्धसत्त्वं रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं त्रिगुणाया मायाया अंशभूतं तदेवोपाधिस्तन्निमित्तं येषां ते तथा।

उ॰ पुण्यजितो लोकः क्षीयते तद्य इहात्मानमननु-
विद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु

भा॰ अथ यस्तत्रात्मविद्यया स्वाराज्यकामैर्न चेद्विद्यायते को दोषः स्यादिति। शृणु तत्र दोषं दृष्टान्तेन। यथा ह्येवेह लोके प्रजा अन्वाविशन्ति अनुवर्तन्ते यथानुशासनं। यथेह प्रजा अन्यं स्वामिनं मन्यमानास्तस्य स्वामिनो यथा यथानुशासनं तथा तथान्वाविशन्ति॥ किं यं यमन्तं प्रत्यन्तं जनपदं क्षेत्रभागं चाभिकामा अर्थिन्यो भवन्त्यात्मबुद्ध्यनुरूपं तं तमेव च प्रत्यन्तादिमुपजीवन्तीति। एष दृष्टान्तो स्वातन्त्र्यदोषम्प्रति पुण्यफलोपभोगे। तथाऽन्यो दृष्टान्तस्तत्क्षयम्प्रति तद्यथेहेत्यादिः। तत्तचेह लोके तासामेव स्वाम्यनुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानां सेवादिजितो लोकः पराधीनोपभोगः क्षीयते अन्तवान् भवति। अथेदानीं दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति। एवमेवामुत्राग्निहोत्रादिपुण्यजितो लोकः पराधीनोप-

---

आ॰ अस्वाभाविकानां सङ्कल्पादीनामीश्वरविशेषणत्वे दृष्टान्तमाह। शिष्यगुरुवदिति। यथा शिष्यभावोऽस्वाभाविकः शिष्यगोर्देवदत्तस्य विशेषणं तथा ब्रह्मणोऽपि कामादय इत्यर्थः। किमिति कामादयो ब्रह्मणि स्वाभाविका न भवन्ति। धर्माधर्मयोरेवोपचारादेतच्छ्रुतेस्तयोरव्याप्त्याच्च। न स्वत इति। वाक्यान्तरमवतारयितुं भूमिकां करोति। यथोक्तेति। ज्ञानप्रकार निमित्ताधिकारिप्रवर्तनं सदृष्टान्तपूर्वकं दर्शयति। गुरुश्च इति। प्रश्नपूर्वकं यथा ह्येवेत्यादिवाक्यमाह। न चेदिति। यथाऽऽत्मा परिज्ञानमाप्नोति परमेष्ठमध्यरोत्थमर्थं यथा ह्येवेत्यनेन

उ॰ लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहात्मानमननुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥ १ ॥

भा॰ भोगः क्षीयत एवेति । उक्तो दोष एषामिति विषयं दर्शयति तद्य इत्यादिना । तत्तस्मादिहास्मिन् लोके ज्ञानकर्मणोरधिकृता योग्याः सन्त आत्मानं यथोक्तलक्षणं शास्त्राचार्य्योपदिष्टमननुविद्य यथोपदेशमनु स्वात्मसंवेद्यतामकृत्वा व्रजन्ति देहादपयन्ति । ये च एतांश्च यथोक्तान् सत्यान् सत्यसङ्कल्पकार्य्यांश्च स्वात्मस्थान् कामाननुविद्य व्रजन्ति तेषां सर्व्वेषु लोकेष्वकामचारितास्वतन्त्रता भवति । यथा राजानुगामिनामनुवर्त्तिनीनां प्रजानामित्यर्थः । अथ येऽन्ये इहलोके आत्मानं शास्त्राचार्य्योपदेशमनुविद्य स्वात्मसंवेद्यतामापाद्य व्रजन्ति यथोक्तांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्व्वेषु लोकेषु कामचारिता भवति राज्ञ इव सार्व्वभौमस्येह लोके ॥ १ ॥

आ॰ दृष्टान्तेन दर्शितं वाक्यार्थं कथयति । यथा ह्येवेति । अनन्तरं प्रश्नपूर्व्वकमन्वाचष्टे । किमित्यादिना । उक्तदृष्टान्तेन विवक्षितमर्थमनूद्य दृष्टान्तान्तरस्य तात्पर्य्यमाह । एवमिति । केषामेष दोषो भवतीत्याकाङ्क्षायामाह । उक्त इति । कर्म्मसाध्यस्य पारतन्त्र्यादिधर्म्मत्वस्य ज्ञानहीनकर्म्मसाध्यविषयत्वाद्धोपासकानामेव दोषो भवतीत्युत्तरश्च कामित्यर्थः । अविदुषामेवास्वातन्त्र्यदोषमुक्त्वा विदुषां स्वातन्त्र्यफलं कथयति । अथेत्यादिना ॥ १ ॥

उ॰ स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ १ ॥ अथ यदि मातृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन मातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ २ ॥ अथ यदि भ्रातृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य भ्रातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ३ ॥ अथ यदि स्वसृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य स्वसारः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वसृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ४ ॥ अथ यदि सखिलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य सखायः समुत्तिष्ठन्ति तेन सखिलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ५ ॥

भा॰ कथं सर्व्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युच्यते। य आत्मानं यथोक्तलक्षणं हृदि साक्षात्कृतवान् वक्ष्यमाणब्रह्मचर्य्यादिसाधनसम्पन्नः सन् तत्स्थांश्च सत्यान् कामान् सम्यग्दृष्टः। यदि पितृलोककामः पितरो जनयितारस्त एव सुखहेतुत्वेन भोग्यत्वाल्लोका उच्यन्ते तेषु कामो यस्य तैः पितृभिः सम्बन्धेच्छा यस्य सङ्कल्पमात्रादेव पितरः समुत्तिष्ठन्ति आत्मसम्बन्धितामापद्यन्ते। शुद्धसत्त्वतया सत्यसङ्कल्पत्वादीश्वरस्येव तेन पितृलोकेन भोगेन सम्पन्नः

व्या॰ उक्तमेवार्थं शङ्कापूर्व्वकमुपपादयति । कथमित्यादिना ।

उ० अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गन्धमाल्यलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ६॥ अथ यद्यन्नपानलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्यान्नपाने समुत्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ७ ॥ अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादित्रलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ८ ॥ अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ९ ॥ यं यमन्तमभिकामो भवति यं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते ॥ १० ॥ २ ॥

भा० सम्पत्तिरिष्टप्राप्तिस्तया सम्पन्नो महीयते पूज्यते वर्द्धते वा महिमानमनुभवति । समानमन्यत् । मातरो जनयित्र्यो ज्ञेयाः सुखहेतुभूताः सामर्थ्यात् ॥ न हि दुःखहेतुभूतानां व्याघ्रशूकरादिजन्मनिमित्तानां मातॄणां विशुद्धसत्त्वस्य योगिन इच्छा तत्सम्बन्धो वा युक्तः । यं यमन्तं प्रदेशमभिकामो भवति । यं यं कामं कामयते यथोक्तव्यतिरेकेणापि सोऽस्यार्थः प्राप्तुमिष्टः । कामस्य सङ्कल्पा-

---

आ० सुखहेतुभूता इति कुतो विशेषणमित्याशङ्क्याह । सामर्थ्यादिति ।

उ० त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषाꣳ सत्यानाꣳ सतामनृतमपिधानं यो यो ह्यस्येतः

भा० देव समुत्तिष्ठति तस्य। तेनेच्छाऽविघाततयाऽभिप्रेतार्थप्राप्त्या तत्सम्पन्नो महीयत इत्याद्युक्तार्थम्॥ २॥

यथोक्तात्मध्यानसाधनानुष्ठानं प्रति साधकानामुत्साहजननार्थमनुक्रोशन्नाह। कष्टमिदं खलु वर्त्तते यत्स्वात्मस्थाः प्राप्यमाणा अपि त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषामात्मसंस्थानां स्वाश्रयाणामेव सतामनृतं बाह्यविषयेषु स्त्र्यन्नभोजनादिषु तृष्णा तन्निमित्तत्त्व स्वेच्छाप्रचारत्वं मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वादनृतमित्युच्यते। तन्निमित्तं सत्यानां कामानामप्राप्तिरित्यपिधानमिवापिधानम्। कथमनृतापिधाननिमित्तं तेषामलाभ इत्युच्यते। यो यो हि यस्मादस्य जन्तोः पुत्रो भ्राता वा इष्ट इतोऽस्मा-

आ० तदेव स्फुटयति। महीति। तेन ज्ञानमाहात्म्येनेति यावत्॥ २॥
त इमे सत्या कामा इत्यादेस्तात्पर्यमाह। यथोक्तेति। स्वाह समन्ततः श्रुतिरिति शेषः। तमेवानुक्रोशं दर्शयति। कष्टमिति। यदनृतमपिधानमिवापिधानं तेषामिति सम्बन्धः। किमनृतं तदाह। बाह्येति। कथं तदपिधानमात्मस्थानां कामानामित्याशङ्क्याह। तन्निमित्तमिति। उक्तमर्थमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमवतार्योपपादयति। कथमित्यादिना। तं हृदयाकाशे स्वात्मनि सन्तमपि द्रष्टुमिच्छन्नपि यस्मान्न लभते तस्मात्तदनृतापिधानं निमित्तं कृत्वा तदप्राप्तो भवतीति योजना। इतश्च तेषामलाभे निमित्तमनृतापिधानमेवेत्याह। अथ पुनरिति। यथोक्तेन विधिनेत्युपात्तप्रकारोक्तिः। आत्मस्थानां कामानामनृतापिधानत्वमुक्तं निगमयति। यत्रेति। यस्मादविद्वद्भिरलभ्या

उ० प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते ॥१॥ अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं

भा० लोकात्प्रैति प्रगच्छति म्रियते तमिष्टं पुत्रं भ्रातरं वा हृदयाकाशे विद्यमानमपीह पुनर्दर्शनायेच्छन्नपि न लभते। अथ पुनर्ये चास्य विदुषो जन्तोर्जीवा जीवन्तीह पुत्रा भ्रात्रादयो ये च प्रेता मृता इष्टाः सम्बन्धिनो यच्चान्यदिह लोके वस्त्रान्नपानादि वा वस्त्विच्छन्न लभते तत्सर्वमत्र हृदयाकाशाख्ये ब्रह्मणि गत्वा यथोक्तेन विधिना विन्दते लभते। अत्रास्मिन्हार्दाकाशे हि यस्मादेते यथोक्ताः सत्याः कामा वर्त्तन्तेऽनृतापिधानाः। कथमिव। तदन्यायमित्युच्यते। तत्तत्र यथा हिरण्यमेव पुनर्ग्रहणाय निधातृभिर्निधीयत इति निधिस्तं हिरण्यनिधिं निहितं भूमेरधस्तान्निचितमक्षेत्रज्ञा निधिं शास्त्रे-

आ० विद्वद्भिश्च लभ्याः कामाः सर्वाधारे जगन्मूलकारणे ब्रह्मणि स्वात्मभूते वर्त्तन्ते तस्मात्ते भवन्त्यनृतापिधानाः। सत्यानामपि तेषामनुपलम्भात्। प्रथमनं चोपलम्भादित्यर्थः। यदुक्तं ब्रह्मणि स्वात्मनि कामाः सन्तोऽपि नोपलभ्यन्त इत्यन्यायमिति तत्र दृष्टान्तप्रश्नपूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे। कथमिवेत्यादिना। तत्र स्वायत्तस्याप्यप्राप्तौ दृष्टान्तो निर्दिश्यत इति ज्ञेयम्। दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टेति। एवमेवेति। अलाभप्रकारमभिनयति। एषोऽर्थमिति। तत्र हेतुमाह। अनृतेनेति। यथोक्तेन मिथ्याज्ञानप्रभवितामाद्यनिर्वाच्यामानन्तसेन इच्छाप्रभेदेन तन्निमित्तेनेच्छा प्रचारेणेत्यर्थः। तस्मात्प्रजाना स्वात्मभूतमप्यलाभ इति ज्ञेयः। अन्यादनृतेनाच्छन्नमेव स्फोटयति। अविद्यादीति। प्रकृतमाकोपमुपसंहरति। अत इति। अनुक्रोशद्वारा यथो-

उ॰ तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरे-

भा॰ निधिंक्षेत्रमजानन्तस्ते निधेरुपर्युपरि सञ्चरन्तोऽपि निधिं न विन्देयुः शक्यवेदनमपि। एवमेव इमा अविद्यावत्यः सर्वा इमाः प्रजा यथोक्तं दहराकाशाख्यं ब्रह्मलोकं ब्रह्मैव लोकस्तमहरहः प्रत्यहं गच्छन्त्योऽपि सुषुप्तकाले न विन्दन्ति न लभन्ते एषोऽहं ब्रह्मलोकभावमापन्नोऽद्येति। अनृतेन हि यथोक्तेन हि यस्मात्प्रत्यूढा हृताः स्वात्मस्वरूपात् अविद्यादिदोषैर्बहिरपकृष्टा इत्यर्थः। अतः कष्टमिदं वर्त्तते जन्तूनां यत्स्वायत्तमपि ब्रह्म न लभ्यत इत्यभिप्रायः। स वा एष आत्मापहतपाप्मेति प्रकृतो वैयग्र्येण न स्मारयति। एष विवक्षित

आ॰ ब्रह्मध्यानानुष्ठाने प्रयत्नस्य कर्त्तव्यतोक्ता। सम्प्रति नामाक्षराद्यपि हृदये ब्रह्मसद्भावोपपादनमिति मत्वा वाक्यमुपन्यस्य तद्वाक्यमवतार्य व्याचष्टे। स वा इत्यादिना। कथमात्मा हृद्योक्तो हृदयेऽस्तीति गम्यते तत्राह। तस्येति। यथोक्तमर्थनिर्वचनमाह। अहरहरिति। एवंविदिति विशेषणमस्यार्थमाह सदिति। गच्छतीति। अन्यविदोऽपि सुषुप्तिकाले ब्रह्मप्राप्तिमङ्गीकरोति। वाढमेवेति। तर्हि किमित्येवंविदिति विशेषणमित्याशङ्क्याह। तथापीति। विद्वदविदुषोर्विशेषमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथापीति। स्वं तदस्मिन्नाचार्येण प्रतिबोधितो विद्वान् सदैव भवत्यन्यस्त्वविद्वानस्मीति देहादिष्वेव आत्मत्वं सदैव भवतीति योजना। देहपातेऽप्यविद्वत्कर्मन्देन ब्रह्मप्राप्त्या दृष्टान्तिता। सम्प्रसादस्य विदुषो देहपातान्तरं शुद्धं ब्रह्म तत्प्राप्त्युपायमाहेति-

उ॰ यमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ॥२॥ स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदय-

भा॰ आत्मा हृदि हृदयपुण्डरीके आकाशशब्देनाभिहितः। तस्यैतस्य हृदयस्यैतदेव निरुक्तं निर्वचनं नान्यत्। हृद्ययमात्मा वर्त्तत इति यस्मात्तस्माद्धृदयनामनिर्वचनप्रसिद्ध्यापि स्वहृदये आत्मेत्यवगन्तव्यमित्यभिप्रायः। अहरहर्वै प्रत्यहमेवंवित् हृद्ययमात्मेति जानन् स्वर्गं लोकं हार्दं ब्रह्मेति प्रतिपद्यते। नन्वेवंविदपि सुषुप्तिकाले सता सोम्य तदा सम्पन्न इत्युक्तत्वात्। बाढमेवं तथाप्यस्ति विशेषः। यथा जानन्नजानंश्च सर्वो जन्तुः सद्गच्छेव तथापि तत्त्वमसीति प्रतिबोधितो विद्वान् सदेव नान्योऽस्मीति जानन् सदेव भवति। एवमेव विद्वानविद्वांश्च सुषुप्तौ

या॰ नोपास्यं स्तोतुं सम्प्रसादशब्दार्थं कथयति। सुषुप्तेति॥ सम्यक् प्रसीदतीति सम्प्रसादो विद्वानिति शेषः। स्वाभाविकमेवात्मनः स्वास्थ्यं कथं सुषुप्ते प्रसीदतीति शिष्यते। तत्राह। जाग्रदिति॥ जह्यातीति सुषुप्तः पुरुषः सम्प्रसाद इति विशेषः। व्युत्पत्तिबलेन सम्प्रसादशब्दः सौषुप्तसर्वजीवसाधारणस्तत्कथमेष सम्प्रसाद इति सन्निहितविद्वत्परामर्शस्तत्राह। सम्प्रसादशब्द इति॥ तस्य सौषुप्तसर्वजीवसाधारणत्वेऽपि प्रकृतमवधाहिद्वानेवैष प्रकृत सम्प्रसाद इति व्यपदिश्यते। यथा सन्निहितार्थो यत्नविशेषादेष इतिशब्दवशादुच्यते तथेहापीत्यर्थः। य एष एवंवित्प्रयत्न सम्प्रसादः स विद्वानिति यावत्। विवेकानन्तर्यमथशब्दार्थः॥ समुत्थानशब्दस्य मुख्यार्थत्वं वारयति। वर्त्तिति। देहादुत्थितस्यापि स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिर्भविष्यती-

उ॰ मिति तस्माद्धृदयमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोक-
मेति ॥ ३ ॥ अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरा-
त्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणा-

भा॰ यद्यपि सत्सम्पद्यते तथाप्येवंविदेव स्वर्गं लोकमेतीत्युच्यते। देहपातेऽपि विद्याफलस्यावश्यम्भावित्वादित्येष विशेषः। सुषुप्तकाले स्वेनात्मना सता सम्पन्नः सन् सम्यक् प्रसीदतीति जाग्रत्स्वप्नयोर्विषयेन्द्रियसंयोगजातं कालुष्यं जहातीति।॰ सम्प्रसादशब्दो यद्यपि सर्वजन्तूनां साधारणस्तथाप्येवंवित्स्वर्गं लोकमेतीति प्रकृतत्वादेष सम्प्रसाद इति सन्निहितवत्।यत्नविशेषात्।सोऽयेदं शरीरं हित्वाऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय शरीरात्मभावनां परित्यज्येत्यर्थः न त्वासनादिवत्समुत्थायेति इह युक्तं। स्वेन रूपेणेति विशेषणात्। न ह्यन्यत उत्थाय स्वरूपं सम्पत्तव्यं। स्वरूपमेव हि तन्न भवति। प्रतिपत्तव्यं चेत्स्यात्पर परमात्मलक्षणं विज्ञप्ति-

---

आ॰ त्याशङ्क्याह। न हीति। कुतोऽयं स्वरूपेऽभिनिष्पत्तिप्रयोग स्तत्राह। प्रागिति। एतच्छब्द लक्ष्यप्राज्ञविषयः। अनात्मस्वरूपप्रतिपत्तिभ्रान्तिनिवृत्त्यपेक्षया स्वरूपसम्पत्तिरुपचरितेत्यर्थः॥ किन्तत्स्वरूपमिति तदाह। अशरीरता हीति। यथा मिथ्या रूप्यतादात्म्यनिवृत्तौ स्वाभाविकेनारूप्यात्मना शुक्तिरवतिष्ठते। तथा शरीरतादात्म्यभ्रान्तिनिवृत्तौ तदभावोपलक्षितं स्वच्छस्वरूपमेवावस्थितं भवतीत्यर्थः। एष आत्मेति होवाचेत्यत्रैष शब्दार्थमाह। यत्त्वमिति। कोऽसावुक्तिकर्त्तेत्याकाङ्क्षायामाह। स ब्रूयादिति। न केवलमात्मत्वमेव प्रकृतस्य ज्योतिषः किन्तु रूपान्तरत्वमस्तीत्याह। किञ्चेति। अविनाशित्वे हेतुमाह।

उ० भिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ॥४॥ तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि

भा० स्वभावं ज्योतीरूपं सम्पद्य स्वास्थ्यमुपगम्येति। एतत्स्वेनात्मीयेन रूपेणाभिनिष्पद्यते प्रागेतस्याः स्वरूपसम्पत्तेः। अविद्यया देहमेवापरं रूपमात्मत्वेनोपगत इति तदपेक्षयेदमुच्यते स्वेन रूपेणेति। अशरीरता ह्यात्मनः स्वरूपं यत्स्वं परं ज्योतिःस्वरूपमापद्यते सम्प्रसाद एष आत्मेति होवाच। स ब्रूयादिति यः श्रुत्या नियुक्तोऽन्तेवासिभ्यः। किञ्चैतदमृतमविनाशि। भूमा यो वै सोऽमृतमित्युक्तमत एवाभयं भूम्नो द्वितीयाभावादत एव ब्रह्मेति। तस्य ह वै एतस्य ब्रह्मणो नामाभिधानं। किन्तत्सत्यमिति। तत्सत्यं ह्यवितथं। तत्सत्यं स आत्मेति ह्युक्तं। अथ किमर्थमिदं नाम पुनः पुनरुच्यते तदुपासनविधि-

---

आ० भूमेति। तथापि कथमविनाशित्वं तत्राह। यो वा इति। इतिशब्दो हेत्वर्थः। यस्माद्यथोक्तलक्षणं ब्रह्म तस्मादुपासनार्हमित्यर्थः। उपास्यस्यास्य ब्रह्मणो नाम निर्दिशति। तस्येति। उक्तस्य पुनरुक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य परिहरति। किमर्थमित्यादिना। उपास्यस्तुत्यर्थं नामोक्त्वा तादर्थ्येनैव नामाक्षराणि प्रशंसति। तानीति। तानि कानीत्यपेक्षायामाह। एतानीति। कथं तकार इत्युच्यते। इकारस्यापि तत्र भावादित्याशङ्क्याह। इकार इति। तत्र हेतुमाह। ह्रस्वेनेति। दीर्घमीकारमुद्दिश्य ह्रस्वं पुनरनुवदन्न विवक्षितत्वमेव नामाक्षरेषु तस्य सूचयतीत्यर्थः। त्रयाणामक्षराणामवान्तरभेदं दर्शयति। तेषामिति।

उ० सतीयमिति तद्यत्सत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यं तेनोभे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥ ३ ॥

भा० स्तुत्यर्थं । तानि ह वा एतानि ब्रह्मणो नामाक्षराणि त्रीण्येतानि सतीयमिति सकारस्तकारो यमिति च । ईकारस्तकारे उच्चारणार्थोऽनुबन्धः । ह्रस्वेनैवाक्षरेण पुनः प्रतिनिर्देशात्तेषां । तत्र च यत्सत्सकारस्तदमृतं सद्ब्रह्म अमृतवाचकत्वादमृत एव सकारस्तकारान्तो निर्दिष्टः । अथ यत्तकारस्तन्मर्त्यं । अथ यद्यमक्षरं तेनाक्षरेणामृतमर्त्याख्ये पूर्वे उभे अक्षरे यच्छति यमयति नियमयति वशीकरोति आत्मनेत्यर्थः । यद्यस्मादनेन यमित्यनेनोभे यच्छति । तस्माद्यमादौ संयत इव हि एतेन यमा उच्यते । ब्रह्मनामाक्षरस्यापि इदममृतत्वादिधर्मवत्त्वं महाभाग्यं । किमुत नामवत इत्युपास्यत्वाय स्तूयते ब्रह्म

व्या० निर्द्धारणे षष्ठी । वर्णविभागानर्थक्यमपशब्दार्थं । तकारस्याक्षरसामान्यान्मर्त्यत्वं । कथमक्षरेऽपूर्वेऽयमित्यक्षरेण प्रयोक्ता नियमयतीत्याकाङ्क्षायां नियमनस्वाभाव्येनेत्याह । आत्मनेति । यमित्यक्षरस्य नियमनस्वाभाव्यमेव साधयति । यद्यस्मादिति । तस्य तत्स्वभावत्वे अनुभवमनुसङ्कलयति । संयत इवेति । यमो यमित्यक्षरेणेत्यर्थः । तस्य पूर्वाभ्यामुपरिष्टाद्भावित्वं सन्नियामकत्वहेतुरिति मत्वाह । एतेनेति । अक्षरेऽपूर्वे अक्षरे इति शेषः । ब्रह्मणः सत्यमिति नाम तस्य यन्निर्वचनं कृतं तस्य प्रयोजनमाह । ब्रह्मेति । एवंवाक्यस्थमेवंवित्पदं व्याकरोति । एवमिति ।

उ॰ अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय नैतꣳ सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतꣳ

भा॰ नामनिर्वचनेनैवं नामवतो वेत्ता एवंवित्। अहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेतीत्युक्तार्थं॥ ३ ॥

अथ य आत्मेति। उक्तलक्षणो यः सम्प्रसादस्तस्य स्वरूपं वक्ष्यमाणैरुक्तैरनुक्तैश्च गुणैः पुनःस्तूयते। ब्रह्मचर्य्यसाधनसम्बन्धार्थं। य एष यथोक्तलक्षण आत्मा स सेतुरिव सेतुः। विधृतिर्विधरणः। अनेन हि सर्वं जगद्वर्णाश्रमादिक्रियाकारकफलादिभेदनियमैः कर्त्तुरनुरूपं विदधता विधृतं। अध्रियमाणं ह्यीश्वरेणेदं विश्वं विनश्येत यतस्तस्मात्स सेतुर्विधृतिः। किमर्थं स सेतुरित्याह। एषां भूरादीनां लोकानां कर्त्तृकर्मफलाश्रयाणामसम्भेदायाऽविदारणायाऽविनाशायेत्येतत्। किंविशिष्टश्चासौ सेतुरित्याह। नैनं सेतुमात्मानमहोरात्रे सर्वस्य जनिमतः परिच्छेदके सति नैतं तरतः। यथाऽन्ये संसा-

---

था॰ वाक्यन्तु न व्याख्येयं प्रागेव व्याख्यातत्वादित्याह। अहरिति ॥ ३ ॥ वाक्यान्तरमादत्ते। अथेति। तस्य तात्पर्य्यमाह। उक्तलक्षण इति। प्रकारान्तरेण स्तुतिप्रारम्भार्थो वाक्यस्थोऽथशब्दः॥ किमिति स्तुतिरित्यपेक्षायां स्तुत्ये ब्रह्मण्याधारे ब्रह्मचर्य्याख्यस्य साधनस्य सम्बन्धविधानार्थमित्याह। ब्रह्मचर्य्येति। यथा मृदादिमयः सेतुर्व्यवस्थाहेतुस्तथेदं क्षेत्रमिति। तथायमपि व्यवस्थाहेतुरित्याह। सेतुरिवेति। सेतुत्वं साधयति। विधृतिरिति॥

उ॰ सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्त्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकस्तस्माद्वा एतꣳ सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्न-

---

भा॰ रिणः कालेनाहोरात्रादिलक्षणेन परिच्छेद्या न तथायं कालपरिच्छेद्य इत्यभिप्रायः । यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽहोभिः परिवर्त्तत इति श्रुत्यन्तरात् । अत एवैनं न जरा तरति न प्राप्नोति । न तथा मृत्युर्न तु शोको न सुकृतं न दुष्कृतं । सुकृतदुष्कृते धर्माधर्मौ । प्राप्तिरत्र तरणशब्देनाभिप्रेता नातिक्रमणं । कारणं ह्यात्मा । न शक्यं हि कारणातिक्रमणं कर्तुं कार्येण । अहोरात्रादि च सर्वं सतः कार्यं । अन्येन ह्यन्यस्य प्राप्तिरतिक्रमणं वा क्रियेत । न तु तेनैव तस्य । न हि घटेन मृत्प्राप्यतेऽतिक्रम्यते वा । यद्यपि पूर्वं च आत्मापहतपाप्मेत्यादिना पाप्मादिप्रतिषेध उक्त एव तथापीहायं विशेषो न तरतीति प्राप्तिविषयत्वं

टी॰ विधारकत्वमुपपादयति । अनेनेति । वर्णाश्रमादीत्यादिशब्दो वयोऽवस्थाविषयः । ब्राह्मणादीत्यादिशब्दस्तु तदवान्तरजातीयविषयः कर्मानुरूपक्रियादिभेदविषयनियमैः सम्यगादि व्यवस्थापयता परमेश्वरेण सर्वं जगद्विधृतमिति सम्बन्धः । अन्वयमुखेनोक्तमेव व्यतिरेकमुखेनाह । अक्रियमाणो हीति । उक्तमेवार्थं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । किमर्थमित्यादिना । नैतमिति प्रतीकग्रहणं यत्तद्व्याचष्टे । सेतुरित्यादिना । तदेव वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना । परमात्मनो न कालपरिच्छेद्यत्वमित्यत्रार्थवादश्रुतिं प्रमाणयति । यस्मादिति । तरतीति तरतेरतिक्रमणार्थत्वमात्मनि सम्भवतीत्यत्र हेतुमाह । कारणं हीति । कार्यस्य कारणातिक्रमणं माभूदहोरात्रादेस्त्वात्मातिक्रमणं किं न स्यादित्याश-

नन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतꣳ सेतुं तीर्त्वा-

---

भा॰ प्रतिषिध्यते । तत्राविशेषेणजराद्यभावमात्रमुक्तं । अहोरात्राद्या उक्ता अनुक्ताश्चान्ये सर्व्वे पाप्मान उच्यन्तेऽतोऽस्मादात्मनः सेतोर्निवर्त्तन्तेऽप्राप्यैवेत्यर्थः । अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक उक्तः । यस्माच्च पापकर्मान्ध्यादिशरीरवतः स्यान्नत्वशरीरस्य तस्माद्वै एतमात्मानं सेतुं तीर्त्वा प्राप्यानन्धो भवति। देहवत्त्वे पूर्व्वमन्धोऽपि सन् । तथा विद्धः सन्देहवत्त्वे देहवियोगे सेतुं प्राप्याविद्धो भवति तथोपतापी रोगाद्युपतापवान् सन्ननुपतापी भवति । किञ्च यस्मादहोरात्रे न स्तः सेतौ तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा प्राप्य नक्तमपि तमोरूपं रात्रिरपि सर्व्वमहरेवाभिनिष्पद्यते । विज्ञप्त्यात्मज्योतिःस्वरूपमहरिवाहः सदै-

---

आ॰ स्याह । अहोरात्रादिति चेति । तदन्तरेतिमात्रमपार्थत्वमङ्गीकृत्यापि निषेधे हेतुमाह । अन्धेनेति । नन्विति वाक्यस्यापहतपाप्मवाक्येन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहरति । यद्यपीति । विशेषणानामानन्त्यात्प्रत्येकं प्रतिषेधवचनासम्भवमभिप्रेत्याह । अहोरात्राद्या इति । पाप्मकार्य्यमात्मानमप्राप्यैव तन्निवृत्तौ हेतुमाह । अपहतेति । यथोक्तसेतुप्राप्तौ फलितमाह । यस्मादिति । स्वाभाविकस्यानर्थत्वमित्याशङ्क्याह । देहवत्त्व इति । विद्धो दुःखादिसम्बन्धी । एतस्यात्मसेतोरस्ति महाभागधेयत्वमित्याह । किञ्चेति । कथं सर्व्वमपि तमोरूपमहरेव विदुषः स्यान्नहि विपर्यामि विपर्ययोऽयं सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह । विज्ञप्तीति । तत्र हेतुमाह । सकृदिति । प्रध्वस्तोऽसौ लोकः स्वप्रकाशचिदेकतानो यतो-

उ॰ पि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥ तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्य्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषाꣳ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥ ४ ॥

भा॰ स्वरूपं विदुषः सम्पद्यत इत्यर्थः । सकृद्विभातः सदा विभातः सदैकरूपः स्वेन रूपेणैव ब्रह्मलोकः । तत्रैव सत्येतं यथोक्तं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्य्येण स्त्रीविषयतृष्णात्यागेन शास्त्राचार्य्योपदेशमनुविन्दन्ति स्वात्मसंवेद्यतामापादयन्ति एतेषामेव ब्रह्मचर्य्यसाधनवतां ब्रह्मविदामेष ब्रह्मलोकः । नान्येषां स्त्रीविषयसम्पर्कजाततृष्णानां ब्रह्मविदामपीत्यर्थः । तेषां सर्व्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युक्तार्थं । तस्मात्परममेतत्साधनं ब्रह्मचर्य्यं ब्रह्मविदामित्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

व्या॰ उपतिष्ठतेऽनन्तरूपत्वाद्विदुषो यथोक्तरूपत्वमविरुद्धमित्यर्थः । विद्यावत्त्वे यथोक्तरीत्या व्यवस्थिते सत्येतत्फलं विद्यावत्त्वेन केषां सिध्यतीत्याशङ्क्याह । तत्रेति । ब्रह्मचर्य्यवतां विद्याद्वारा ब्रह्माख्यो लोकः फलतीत्यर्थः । तेषामेवेत्येवकारद्योतितमर्थमाह । नान्येषामिति । ब्रह्मविदामपीति वाक्यान्तब्रह्मवित्त्वमुच्यते । तेषां ब्रह्मचर्य्यवतां ब्रह्मविदामिति यावत् । ब्रह्मचर्य्यसाधनवतामेव ब्रह्मवित्त्वेन ब्रह्माख्यो लोको भवतीति स्थिते फलितमाह । तस्मादिति । साधनं ब्रह्मविद्यायामिति शेषः । ब्रह्मविदामिति भाविनीं वृत्तिमाश्रित्योक्तम् ॥ ४ ॥

उ॰ अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तद्ब्रह्मचर्य्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तद्ब्रह्मचर्य्येण ह्येवेष्ट्वा-

---

भा॰ य आत्मा स सेत्वादिगुणैरुक्तस्तत्प्राप्तये ज्ञानसहकारिसाधनान्तरं ब्रह्मचर्य्याख्यं विधातव्यमित्याह । यज्ञादिभिः तत् स्तौति कर्त्तव्यार्थं । अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते लोके परमपुरुषार्थसाधनं कथयन्ति शिष्टास्तद्ब्रह्मचर्य्यमेव । यज्ञस्यापि यत्फलं तद्ब्रह्मचर्य्यवाँल्लभतेऽतो यज्ञोऽपि ब्रह्मचर्य्यमेवेति प्रतिपत्तव्यं । कथं ब्रह्मचर्य्यं यज्ञ इत्याह । ब्रह्मचर्य्येणैव हि यस्माद्यो ज्ञाता स तं ब्रह्मलोकं यज्ञस्यापि पारम्पर्य्येण फलभूतं विन्दते लभते ततो यज्ञोऽपि ब्रह्मचर्य्यमेवेति। यो ज्ञातेत्यक्षरानुवृत्तेर्यज्ञो ब्रह्मचर्य्यमेव । अथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तत् । कथं ब्रह्मचर्य्येणैव साधनेन तमीश्वरमिष्ट्वा पूजयित्वा अथ वैषणामात्मविषयां कृत्वा तमात्मानमनुविन्दते । एषणादीष्-

---

आ॰ अथ यथोक्तपरमात्मप्राप्तिसाधने ज्ञाने सहकारिब्रह्मचर्य्यं प्रागेवोक्तं । तथाच कृतं ब्रह्मचर्य्यविधयेनोत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याह । य आत्मेति । प्रमादापेक्षया अन्तरशब्दः । उक्तमपि ब्रह्मचर्य्यं विधातुमनन्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्यर्थः । किमिति तर्हि तस्य स्तुतिरित्याशङ्क्य तथा विधिशेषत्वं दर्शयति । यज्ञादिभिश्चेति । श्रुतिप्रदेशपरं वाक्यमित्युक्तं तदादाय व्याकरोति । अथेत्यादिना । ब्रह्मचर्य्यस्योत्कर्षोक्त्या विधित्सितत्वे तदीयस्तुतिप्रारम्भार्थोऽथशब्दः । यज्ञस्य ब्रह्मचर्य्ये ऽन्तर्भावं साधयति । यज्ञस्यापीति । उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षाद्वारा समर्थयते । कथमित्यादिना ।

उ• त्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥ अथ यत्सत्त्रायणमित्याच-
क्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तद्ब्रह्मचर्य्येण ह्येव सत आत्मन-
स्त्राणं विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्य-

भा• मपि ब्रह्मचर्य्यमेव। अथ यत्सत्त्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मच-
र्य्यमेव तत्तथा। सतः परस्मादात्मन आत्मनस्त्राणं रक्षणं
ब्रह्मचर्य्यसाधनेन विन्दते अतः सत्त्रायणशब्दमपि ब्रह्मच-
र्य्यमेव तत्। अथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तद्ब्रह्म-
चर्य्येणैव साधनेन युक्तः सन्नात्मानं शास्त्राचार्य्याभ्यामनुविद्य
पश्चान्मनुते ध्यायति। अतो मौनशब्दमपि ब्रह्मचर्य्यमेव। अथ
यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तत्। यमात्मानं
ब्रह्मचर्य्येणानुविन्दते स एष हि आत्मा ब्रह्मचर्य्यसाधन-
वतो न नश्यति तस्मादनाशकायनमपि ब्रह्मचर्य्यमेव। अथ
यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तत्। अर एयशब्दयो-
रर्णवयोर्ब्रह्मचर्य्यवतोऽयनादरण्यायनं ब्रह्मचर्य्यं। यो ज्ञाता-
यज्ञः। एषणादिष्टं। सत्त्राणात्सत्त्रायणं। मननान्मौनं।
अनाशनादनाशकायनं। अर एययोर्गमनादरण्यायनं।

उ० मेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवात्मानमनुविद्य मनुते ॥२॥ अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दतेऽथ

भा० इत्यादिभिर्महद्भिः पुरुषार्थसाधनैः स्तुतत्वाद्ब्रह्मचर्यं परमं ज्ञानसहकारिकारणं साधनमित्यतो ब्रह्मविदा यत्नतो रक्षणीयमित्यर्थः। तत्र च हि ब्रह्मलोकेऽरश्च ह वै प्रसिद्धो ण्यश्चार्णवौ समुद्रौ। समुद्रावुपमेव सरसी तृतीयस्यां। भुवमन्तरिक्षं चापेक्ष्य तृतीया द्यौस्तस्यां तृतीयस्यामितोऽस्माल्लोकादारभ्य गण्यमानायां दिवि। तत्रैव चैरं इराऽन्नं तन्मय ऐरो मण्डस्तेन पूर्णमैरं मदीयं तदुपयोगिनां मदकरं हर्षोत्पादकं सरः। तत्रैव चाश्वत्थो वृक्षः सोमोऽमृतं तन्निस्रवोऽमृतस्रवमिति वा। तत्रैव च ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्यसाधनरहितैर्ब्रह्मचर्यसाधनवद्भ्योऽन्यैर्न जीयत इत्यपराजिता नाम पूः पुरी ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य। ब्रह्मणा च प्रभुणा विशेषेण मितं निर्मितं तत्र हिरण्मयं सौवर्णं प्रभुविनिर्मितं मण्डपमिति वाक्यशेषः। तत्र च ब्रह्मलोके ऐतावर्णवा-

---

आ० सत इति। उपवासपरायणत्वमनाशकायनं तत्त्वं ब्रह्मचर्येऽन्तर्भवतीत्याह। यमात्मानमिति। अरण्यायनमरण्यवासस्तत्त्वं ब्रह्मचर्येऽन्तर्भूतमित्याह। अरण्यशब्दयोरिति। विभक्तयोरर्थं संक्षिप्याह। यो ध्यानादित्यादिना। यो ब्रह्मचर्येणात्मनो ध्यानादात्मानं विन्दते स ब्रह्मलोकं लभते। तस्माद्यो ब्रह्मचर्यमिति योजना। आदिशब्देन चास्य परमपुरुषार्थसाधनत्वं गृह्यते। ब्रह्मचर्यस्य स्तुतत्वात्तद्विषयं विधिमुन्नायमत्र दृष्टविद्यासाध्यफलं कथयति। अरश्च हेति। ब्रह्मचर्य-

उ॰ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तदरन्न

भा॰ वरण्याख्यावुक्तौ ब्रह्मचर्य्येण साधनेनानुविन्दन्ति ये तेषामेव यो व्याख्यातो ब्रह्मलोकस्तेषाञ्च ब्रह्मचर्य्यसाधनवतां ब्रह्मविदां सर्व्वेषु लोकेषु कामचारो भवति नान्येषामब्रह्मचर्य्यपराणां बाह्यविषयासक्तबुद्धीनां कदापीत्यर्थः । मन्त्रश्च त्वमिन्द्रस्त्वं यमस्त्वं वरुण इत्यादिभिर्यथा कश्चित् स्तूयते महार्हः । एवमित्यादिभिः शब्दैर्न स्त्रीविषयतृष्णानिवृत्तिमात्रं स्तुत्यं किन्तर्हि ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वात्तदेवेत्यादिभिः स्तूयत इति केचित् । न स्त्र्यादि बाह्यविषयतृष्णापहृतचित्तानां प्रत्यगात्मविवेकविज्ञानानुपपत्तेः । पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्नित्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः । ज्ञान-

टी॰ स्याप्यसाधनत्वान्नवतो स्तुतिर्युक्ता । ब्रह्मचर्य्येण ज्ञानमुपलभ्य तदेव स्तूयत इति मतमुत्थापयति । मन्त्रेति । तस्य मुक्तिसाधनत्वमसिद्धं । दुरनुष्ठेयत्वात् । तद्व्यतिरेकेण ज्ञानासम्भवाच्चेत्युत्तरमाह । नेत्यादिना । विषयापहृतचित्तानां प्रत्यग्विवेकासम्भवे प्रमाणमाह । पराञ्चीति । ध्यायतो विषयानित्याद्या स्मृतिश्च विवक्षिता । ब्रह्मचर्य्यस्योत्तमसाधनत्वे सिद्धे फलितमाह । ज्ञानेति । ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनस्य ब्रह्मचर्य्यस्य यज्ञादिभिः स्तुतत्वात्तेषामपि तत्प्राप्तिसाधनत्वं स्तुत्याऽभिप्रेतमिति गम्यते । यज्ञेति । किन्तु यो पुरुषार्थसाधनत्व प्रस्तुतत्वात् प्रतीत किमर ब्रह्मलोकसाधनत्वमिति विवक्ष्यत्वमह । ब-रोति । सत्रमिति । न द्वितीयो वाक्यभेदप्रसङ्गादित्याह । न त्विति । कथं तर्हि यज्ञादिर्ब्रह्मचर्य्यस्तुतिस्तत्राह । द्विना-र्दति । उभमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यद्वेति । त्वमिन्द्रस्त्व

उ॰ ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि

भा॰ सहकारिकारणं स्त्र्यादिविषयतृष्णानिवृत्तिसाधनं विधातव्यमेवेति युक्तैव तत्स्तुतिः । ननु च यज्ञादिभिः स्तुतं ब्रह्मचर्यमिति यज्ञादीनां पुरुषार्थसाधनत्वं गम्यते । सत्यं गम्यते । न त्विह ब्रह्मलोकं प्रति यज्ञादीनां साधनत्वमभिप्रेत्य यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यं स्तूयते किन्तर्हि तेषां प्रसिद्धपुरुषार्थसाधनत्वमपेक्ष्य यथेन्द्रियादिभी राजा न तु यत्रेन्द्रादीनां व्यापारस्तत्रैव राज्ञ इति तद्वत् । य इमे अर्णवादयो ब्राह्मलौकिकाः सङ्कल्पजाश्च पित्रादयो भोगास्ते किं पार्थिवा आप्याश्च । यथेह लोके दृश्यन्ते तद्वदर्णववृक्षपूःस्वर्णमण्डपानि आहोस्विन्मानसप्रत्ययमात्राणीति । किञ्चातो यदि पार्थिवा आप्याश्च स्थूलाः स्यु-

---

आ॰ विप्रादित्यादिना विप्रादिभी राजा स्तूयते तथापि न तस्येन्द्रादिव्यापारे निरङ्कुशं कर्तृत्वमस्तीति यथेष्यते तथा यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यस्य स्तुतस्यापि नास्ति तुल्यफलत्वमित्यर्थः ॥ ब्रह्मलोकस्यान्यपदार्थान्निर्धार्य तु विचारमवतारयन्नादौ तद्विषयमाह । य इम इति ॥ सर्वेषां पक्षमुत्थाप्य दृष्टान्तेन तदुत्थितमप्याकारमाह । ते किमिति ॥ पक्षान्तरं स्वप्नदृष्टान्तवशाद्दर्शयति ॥ आहोस्विदिति ॥ कस्मिन्पक्षे को लाभः को वा दोषः ॥ दोषदर्शनान्मानसत्वेन सौक्ष्म्ये च पुराणानुग्रहसम्भवात्तेन मानसा एवेत्याह । यदीति ॥ न केवलं तेषां स्थौल्ये सत्युभेऽस्मिन्नित्यादिश्रुत्या पुराणस्मृत्या च विरोधः किन्त्वशोकसन्तापवर्जितमहिमं शीतस्पर्शशून्यं ब्रह्मलोकमुपयन्तीत्याद्यास्तु श्रुतयो ब्रह्मलोकं निरूपयन्त्यस्तत्रत्यानामर्थानां स्थौल्ये विरुद्ध्येरन् । स्थूलानां पदार्थानां तत्र सत्त्वे शीतस्पर्शादेरवर्जनीयत्वादित्याह । अशोकमिति ॥ ब्राह्मलौकि

उ॰ तदैरंमदीयꣳ सरस्तदश्वत्थः सोमसवनस्तदप-

भा॰ देशाकाशे समाधानानुपपत्तिः । पुराणे च मनोमयानि ब्रह्मलोके शरीरादीनीति वाक्यं विरुध्येत । अशोकमहिम-मित्याद्याश्च श्रुतयः । ननु समुद्राः सरितः सरांसि वाप्यः कूपा यज्ञा वेदा मन्त्रादयश्च मूर्तिमन्तो ब्रह्माण-मुपतिष्ठन्त इति मानसत्वे विरुध्येत पुराणस्मृतिः । न मूर्तिमत्त्वे प्रसिद्धरूपाणामेव तत्र गमनानुपपत्तेः । तस्मा-त्प्रसिद्धमूर्त्यतिरेकेण सागरादीनां मूर्त्यन्तरं मानसा-दिभी रूपाकारसंस्थानकत्वं कल्पनीयं । तुल्यायां च कल्पनायां यथा प्रसिद्धा एव मानस्य आकारयोर्मूर्त्यो युक्ताः कल्पयितुं सागरादेरानुरूप्यमस्योप-

---

व्या॰ ऐरंमदादीनां मानसत्वेन पुराणस्मृत्यादिविरोधः शङ्कते । नन्विति । किं स्वरूपमात्रेणैव समुद्रादीनां ब्रह्मलोकगमनं [illegible] किं वा रूपान्तरेणेति विकल्प्याद्यं दूषयति । न मूर्तिमत्त्व इति । [illegible] । [illegible] द्वितीयं [illegible] परिशिष्यमाणमाह । तस्मादिति । [illegible] द्वितीये विकल्पे [illegible] [illegible] [illegible] मानसत्वमेव सागरादीनां [illegible] [illegible] [illegible] कल्पयितुं युक्ता इत्यर्थः । तुल्यायामिति । [illegible] [illegible] सागरादीनां [illegible] । [illegible] इतीति । [illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

उ॰ राजिता पूर्व्वेक्षणः प्रभुविमितᳫं हिरण्मयं॥ ३॥

भा॰ पत्तेः। दृष्टा हि मानस्य एवाकारवत्यः पुरुषाद्या मूर्त्तयः स्वप्ने। ननु ता अनृता एव। त इमे सत्याः कामा इति श्रुतिस्तथा सति विरुद्ध्येत। न। मानसप्रत्ययस्य सत्योपपत्तेः। मानसा हि प्रत्ययाः स्त्रीपुरुषाद्याकाराः स्वप्ने दृश्यन्ते। ननु जाग्रदालम्बनरूपाः स्वप्नदृश्या न तु तत्र स्त्र्यादयः स्वप्ने विद्यन्ते। अत्यल्पमिदमुच्यते। जाग्रद्विषया अपि मानसप्रत्ययाभिनिर्वृत्ता एव सदोषा-भिर्निर्वृत्तत्तेजोबन्नमयत्वाज्जाग्रद्विषयाणां। सङ्कल्पमूला हि लोका इति चोक्तं। समक्लृपतां द्यावापृथिवी इत्यत्र सर्व्व-श्रुतिषु च प्रत्यगात्मन उत्पत्तिः प्रलयश्च तत्रैव स्थितिश्च

आ॰ सन्ति पदार्थास्तदालम्बनकाले स्वप्ने भान्ति न तु संविदात्मकं तेषामिति भ्रमते। नन्विति। जाग्रद्विषस्यापि संविद्विवर्त्त-त्वान्न पृथगस्ति सत्त्वमित्युत्तरमाह। अत्यल्पमिति॥ भूमविद्या-लोचनायामपि जाग्रद्विषयाणां संविद्विवर्त्तत्वं वेदितव्यमित्याह। सङ्कल्पमूला हीति॥ इतश्च जाग्रद्विषयाणां संविद्विवर्त्तत्वमि-त्याह। सर्व्वश्रुतिषु चेति॥ ननु कुलालो घटं चिकीर्षुर्मनसि सङ्कल्पितमाकारं बहिर्निर्मिमीते तत्र सङ्कल्पो बाह्याकारस्य निमित्तं सङ्कल्पस्य पूर्व्वानुभूतसजातीयगोचरः पूर्व्वानुभूतोऽपि पूर्व्वतरसङ्कल्पनिमित्तनैमित्तिकभावः सर्व्वस्य संविद्विवर्त्तत्वे कथमुपपद्यते तत्राह। तस्मादिति॥ यस्मात्ततः सर्व्वस्येत्थं पूर्व्वकल्पीयसदृशगोचरं पूर्व्वकल्पीया ततः पूर्व्वतरेच्छानिमित्ता इति। संविदेवेत्थं स्वाविद्यया विवर्त्तते निरवयवस्य तन्मा-त्रस्य स्वारस्येनेच्छाद्यनुपपत्तेस्तस्मात्सर्व्वस्य संविद्विवर्त्तत्वेऽपि निमित्तनैमित्तिकभावोऽयमनिर्वाच्यो न विरुध्यत इत्यर्थः॥ अथ सच्छब्दवाच्यायाः संविदोऽनिर्व्वाच्यस्पन्दनकाले ये विषया बाह्य-

उ॰ तद्य एवैतावरं च ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्म-

भा॰ यथा वा अरा नाभावित्यादिनोच्यते । तस्मान्मानसानां बाह्यानां च विषयाणामितरेतरकार्यकारणत्वमिष्यत एव बीजाङ्कुरवत् । यद्यपि बाह्या एव मानसाः मानसा एव च बाह्या नानृतत्वं तेषां कदाचिदपि स्वात्मनि भवति । ननु स्वप्ने दृष्टाः प्रतिबुद्धस्यानृता भवन्ति विषयाः । सत्यमेव । जाग्रद्बोधापेक्षन्तु तदनृतत्वं न स्वतः । तथा स्वप्नबोधापेक्षञ्च जाग्रद्दृष्टविषयानृतत्वं न स्वतः । विशेषाकारमात्रन्तु सर्वेषां मिथ्याप्रत्ययनिमित्तमिति । वाचारम्भणं विकारो नामधेयमनृतं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥

था॰ तथा भासमानोऽस्य कदाचिदपि संविदतिरेकेण सत्त्वानङ्गीकारादत्यन्तासत्त्वलक्षणमनृतत्वमापद्येत । तथा च व्यवहारभङ्गप्रसङ्गस्तत्राह । यद्यपीति । तथापि नानृतत्वमित्यध्याहारः । अध्यस्तस्याधिष्ठानमेव ह्यात्मा । तस्मिन्न कदाचिदप्यत्यन्तासत्त्वं तादात्म्येनैव स्फुरणादतो न व्यवहारभङ्गप्रसङ्ग इति भावः । कदाचिदपि नानृतत्वमिति वदता प्रतीतिकालात्कालान्तरेऽपि विषयाणां नासत्त्वमित्युक्तं तच्चानुभवविरोधं भजते । नन्विति । स्वप्नदृष्टानां समीक्षितमेव कालान्तरे मिथ्यात्वमित्यङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि तेषामसत्त्वमेव स्वीकृतमित्याशङ्क्याह । जाग्रदिति । तथापि जाग्रद्बोधेनाविषयीकरणादसत्त्वं स्वप्नदृष्टानामेष्टव्यमित्याशङ्क्याह । तथेति । यदि जाग्रद्बोधेनाविषयीकरणमात्रेणासत्त्वं स्वप्नदृष्टानां पदार्थानामिष्टं तर्हि जाग्रद्विषयाणामपि स्वप्नबोधेनाविषयीकरणादसत्त्वप्रसङ्गः । तन्न कदाचिदपि संविदि विषयाणामत्यन्तासत्त्वमित्यर्थः । कथं तर्हि वाचारम्भणश्रुतिरित्याशङ्क्याह । विशेषेति । त्रयाणां रूपाणां सत्यत्वे विशेषाकारमात्रं मिथ्येत्युक्तमयुक्तं । तेष्वपि विशेषाकारस्य सत्त्वा-

उ॰ चर्य्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषाᳬ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥ ५ ॥

भा॰ तान्यपि आकारविशेषतोऽनृत । स्वत. सन्मात्ररूपतया सत्य । प्राक्सदात्मप्रतिबोधात्स्वविषयेऽपि सर्व्वं सत्यमेव स्वप्नदृग्वा इवेति न कश्चिद्विरोध । तस्मान्मानसा एव आत्मलौकिका अरण्यादय सङ्कल्पजाश्च पित्रादय कामाः । बाह्यविषयभोगवदशुद्धिरहितत्वाच्छुद्धसत्त्वसङ्कल्पजन्या इति निरतिशयसुखाः सत्याश्चेश्वराणा भवन्तीत्यर्थ । सत्सायात्मप्रतिबोधेऽपि रज्ज्वामिव कल्पिता. सर्पादय सदात्मस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्त इति सदात्मना सत्या एव भवन्ति ॥ ५ ॥

आ॰ दित्याशङ्क्याह । तान्यपीति । कथ तर्हि तेषु सत्यपद प्रयुक्तमित्याशङ्क्याह । स्वत इति । तर्हि तत्सत्यमित्येतावत्प्रयोक्तव्यमिति नेत्याह रूपाद्यीत्येव सत्यमित्युक्त तत्राह । प्रागिति । प्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति । प्रथमपर्य्यायद्वितीयपादे दोषाभावादिति यावत् । यद्यैहिकविषयवद्ब्राह्मलौकिका अपि विषया विद्याऽर्थमात्रा सत्यास्तर्हि कस्तत्र विशेषो येनैतत्सर्वत्यागेन तत्कामिनां विद्याविधान तत्राह । बाह्येति । अन्या ब्रह्मलोके विषया इति शेष । प्रकृतायाः फलश्रुतेरित्यध्याहारः । ननु तेषामविद्यादशायामर्थक्रियाकारित्वरूपसत्यत्वसम्भवेऽपि कुतो विद्यावस्थाया सत्यत्वमित्याशङ्क्याह । सत्सत्येति । यथा रज्ज्वां कल्पितसर्पादयो रज्जुतत्त्वबोधे सदात्मतामेवापाद्यन्ते विवेचनात् । तथा सर्व्वेऽपि विषया विद्यावस्थायामन्वयव्यतिरेकाभ्यां परिहारायासम्भावत्वमेव प्राप्नुवन्तीति सत्सत्यत्वम विरुद्धमित्यर्थ ॥ ५ ॥

उ॰ अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष

भा॰ यस्तु हृदयपुण्डरीकगत यथोक्तगुणविशिष्टं ब्रह्म ब्रह्मचर्यादिसाधनसम्पन्नः त्यक्तबाह्यविषयानृततृष्णः सन्नुपास्ते तस्येय मूर्द्धन्यया नाड्या गतिर्वक्तव्येति खण्ड आरभ्यते ॥ अथ या एता वक्ष्यमाणा हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मोपासनस्थानस्य सम्बन्धिन्यो नाड्यो हृदयमांसपिण्डात्सर्व्वतो विनिःसृता आदित्यमण्डलादिव रश्मयस्ता वा एताः पिङ्गलस्य वर्णविशेषविशिष्टस्याणिम्नः सूक्ष्मरसस्य रसेन पूर्णास्तदाकारा एव तिष्ठन्ति वर्त्तन्त इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्व्वत्राध्याहार्य्यं । सौरेण तेजसा पित्ताख्येन पाकाभिनिर्वृत्तेन

आ॰ सगुणविद्याफलस्वरूपमित्थमुपपाद्य तत्प्राप्तये गतिर्वक्तव्येति नाडीखण्डमवतारयति । यस्त्विति ॥ यथोक्ता गुणाः सत्यकामत्वादि । ब्रह्मचर्यादीत्यादिशब्दः शमदमादिसङ्ग्रहार्थः । तस्ये-वादिशब्दार्थं स्पष्टयति । अथेति ॥ अधिकारिणः सफलोपास्तिविधानन्तर्यमथशब्दार्थः । रसेनापूर्णेति शेषः । तदाकारा इति तच्छब्दोऽपि रसविषयः । शुक्लस्येत्यादिषष्ठी पूर्व्ववत् । सुता-वितिशब्दोऽध्याहारद्योतनार्थः । कथं पुनरन्नरसस्य पिङ्गलादिविचित्रो वर्णविशेषः सिद्धवदित्याशङ्क्याह । सौरेणेति ॥ वर्त्तते पित्ताख्यं सौरं तेजः । तेन पाकोऽशितस्य च जायते । तेनाभिनिर्वृत्तेनान्येन रूपेण सम्पर्कात्तदेव पित्ताख्यं सौरन्तेजो भवति पिङ्गलं । तेन सम्पर्काद्रसस्य नाडीनाञ्च जायते पिङ्गलत्वमित्यर्थः । तदेव

उ॰ नील एष पीत एष लोहितः ॥१॥ तद्यथा महा-
पथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुं चैवमेवैता
आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चा-

भा॰ कफेनाल्पेन सम्पर्कात्पिङ्गलं भवति सौरं तेजः पित्ताख्यं ॥
तदेव वातभूयस्त्वान्नीलं भवति । तदेव च कफभूयस्त्वा-
च्छुक्लं । कफेन समतायां पित्तं । शोणितबाहुल्येन
लोहितं । वैद्यकाद्वा वर्णविशेषा अन्वेष्टव्याः। कथं भव-
न्तीति श्रुतिस्त्वाहादित्यसम्बन्धादेव तत्तेजसो नाडी-
ष्वनुगतस्यैते वर्णविशेषा इति । कथममौ वाऽऽदित्यः
पिङ्गलो वर्णत एष आदित्यः शुक्लोऽप्येष नील एष पीत
एष लोहित आदित्य एव । तस्याध्यात्मनाडीभिः कथं
सम्बन्ध इत्यत्र दृष्टान्तमाह । तत्तत्र यथा लोके महान्
विस्तीर्णः पन्था महापथ आततो व्याप्त उभौ ग्रामौ

आ॰ च पित्ताख्यं सौरन्तेजो यथोक्तपाकाभिनिर्वृत्तेन प्रभूतेन वातेन
सम्बन्धात्तद्भूयस्त्वाद्भवति नीलं तेन च सम्पर्कादन्नरसस्य नाडी-
नाञ्च जायते नैल्यमित्याह । तदेवेति ॥ प्रकृतमेव पित्ताख्यं
सौरन्तेजो यथोक्तपाकवशादभिनिर्वृत्तकफस्य स्वसम्बन्धिनो
भूयस्त्वाद्भवति शुक्लं तेन च सम्पर्कादन्नरसस्य नाडीनाञ्च शौक्ल्यं
भवतीत्याह । तदेव चेति ॥ उक्तपाकाभिनिर्वृत्तेन कफेन तद-
भिनिर्वृत्तस्यैव वातस्य समतायां तदेव तेजस्तत्सम्बन्धि पीतं
जायते। तत्सम्बन्धाच्चान्नरसस्य च नाडीनाञ्च पीतत्वं भवतीत्याह ।
कफेनेति ॥ यदा तु यथोक्तपाकाभिनिष्पन्नं शोणितमुल्बणं
भवति तदा तस्य नाडीनाञ्च लोहितत्वं भवतीत्याह । शोणितेति ॥
पक्षान्तरमाह । वैद्यकादिति ॥ अन्वेषणप्रकारमाह । कथ-

उ॰ मुष्मामुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः ॥ २ ॥ तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः

भा॰ गच्छतीमञ्च सन्निहितममुञ्च विप्रकृष्टं दूरस्थमेव । यथा लोके दृष्टान्तो महापथ उभौ ग्रामौ प्रविष्टः । एवमेवैता आदित्या महापथा यथा गच्छन्ति तथोभयत्रादित्यस्य रश्मयः उभौ लोकावमुञ्चादित्यमण्डलमिमञ्च पुरुषं गच्छन्त्युभयत्र प्रविष्टाः । यथा महापथः । कथममुष्मादादित्यमण्डलात्प्रतायन्ते सन्तता भवन्ति । ता अध्यात्ममासु पिङ्गलादिवर्णासु यथोक्तासु नाडीषु सृप्ता गताः प्रविष्टा इत्यर्थः । आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते प्रवृत्ताः सन्तानभूताः सन्तस्तेऽमुष्मिन् रश्मीनामुभयलिङ्गत्वात्ते इत्युच्यन्ते । तत्तत्र एवंसति यत्र यस्मिन् काले एतत्स्वप्नमयो जीवः सुप्तो भवति

आ॰ मिति । नाभेरूर्ध्वं हृदयादधस्तादामाशयमाचक्षते । तद्गतं तेजः सौरं पित्तमित्युच्यते । तथाचरसस्य धातव्यारसहकारित्वादवर्णविशेषे कारणमाश्रयगतं पीतं रक्तञ्च रसरक्तमादित्यादिवर्णभादित्यर्थः । कथं तर्हि पिङ्गलस्येत्याद्या श्रुतिरित्याशङ्क्याह । श्रुतिस्त्विति । उक्तमर्थमाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति । कथमित्यादिना । आदित्यस्य पैङ्गल्यादयो वर्णविशेषाः शास्त्रप्रामाण्यादेव प्रत्येतव्याः । आदित्यस्य तेजसो नाडीष्वनुगतस्य पैङ्गल्यादयो वर्णविशेषा भवन्तीत्युक्तं तदेव प्रश्नद्वारा दृष्टान्तावष्टम्भेन स्पष्टयति । तस्येत्यादिना । उभयत्रादित्यमण्डले पुरुषे चेत्यर्थः । तत्र पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तमनुवदति । यथेति । उभौ ग्रामौ महापथो यथा गच्छति तथोभयत्रादित्यस्य रश्मयः प्रविष्टा

उ० स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवति तन्न कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा सम्पन्नो भवति ॥३॥ अथ यत्रैतदबलिमानं नीतो

भा० स्वापस्य द्विप्रकारत्वाद्विशेषणं समस्त इति । उपसंहृतसर्वकरणवृत्तिरित्येतत् । अतो बाह्यविषयसम्पर्कजनितकालुष्याभावात्सम्यक्प्रसन्नः सम्प्रसन्नो भवति । अत एव स्वप्नविषयाकाराभासं मानसं स्वप्नप्रत्ययं न विजानाति नानुभवतीत्यर्थः । यदैवं सुप्तो भवति आसु सौरतेजःपूर्णासु यथोक्तासु नाडीषु तदा सृप्तः प्रविष्टो नाडीभिर्द्वारभूताभिर्हृदयाकाशं गतो भवतीत्यर्थः । न ह्यन्यत्र सत्सम्पत्तेः स्वप्नादर्शनमस्तीति सामर्थ्यान्नाडीष्विति सप्तमी तृतीयया परिणम्यते । तं तदा सम्पन्नं न कश्चन न कश्चिदपि धर्माधर्मरूपः पाप्मा स्पृशतीति स्वरू-

---

व्या० इत्यर्थः ॥ तमेव प्रवेशं प्रश्नद्वारा प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ कथं नाडीनां पिङ्गलादिवर्णत्वमित्याशङ्क्य सौरेण तेजसेत्यादिवाक्यं स्मारयति । यथोक्तास्विति ॥ अमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता इति सम्बन्धः । कथं स्त्रीलिङ्गेन निर्दिष्टानां रश्मीनां पुंलिङ्गेन निर्देशस्तत्राह । रश्मीनामिति ॥ नाडीस्वरूपमुक्त्वा विज्ञानात्मनः सोपाधिकस्यालयत्वेन ता स्तोतुमादौ स्वापं प्रस्तौति । तत्रेति ॥ तमर्थमेव स्फुटयति । एवं सतीति ॥ नाडीस्वरूपे पूर्वोक्तरीत्या निरूपिते सतीत्यर्थः । एतत्स्वपनमिति क्रियाविशेषणम् । समस्तविशेषणस्यार्थवत्त्वमाह । स्वापस्येति ॥ दर्शनवृत्तिवददर्शनवृत्तिश्चेति द्विप्रकारं स्वापस्येष्टं । तत्र दर्शनवृत्तेः स्वापस्य व्यावर्त्यं समस्त इति विशेषणं । तस्य सम्पिण्डितमर्थमाह ।

उ॰ भवति तमभित आसीना आहुर्जानासि मा जानासि मामिति स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति तावज्जानाति ॥४॥ अथ यत्रैतदस्माच्छ-

---

भा॰ पावस्थितत्वात्तदात्मनः । देहेन्द्रियविशिष्टं हि सुखदुःखकार्यप्रदानेन पाप्मा स्पृशतीति। न तु सत्सम्पन्नं स्वरूपावस्थं कश्चिदपि पाप्मा स्प्रष्टुमुत्सहते । अविषयत्वात् । अन्यो ह्यन्यस्य विषयो भवति न त्वनन्यत्वं केनचित्कुतश्चिदपि सत्सम्पन्नस्य । स्वरूपप्रच्यवनं त्वात्मनो जाग्रत्स्वप्नावस्था प्रति गमनं । बाह्यविषयप्रतिबोधोऽविद्याकामकर्मबीजस्य अब्रह्मविद्याकृतस्यादाहनिमित्तमित्यवोचाम यथ एव तद्विद्यापि प्रत्येतव्यं। यदैव सुप्तः सौरेण तेजसा हि नाड्यन्तर्गतेन सर्वतः सम्पन्नो व्याप्तो भवति । अतो विशेषेण चक्षुरादिनाडीद्वारैर्बाह्यविषयभोगायाऽप्रसृतानि करणान्यस्य

आ॰ उपसंहृतेति । विशेषणान्तरमुत्थाप्य व्याकरोति। यत इति। उपसंहृतसर्वकरणत्वादिति यावत् । अत्र विशेषणद्वयमुपभोग्य स्वप्नमित्यादि व्याचष्टे । यत इति । नाडीषु प्रविष्टो भवतीति यदुक्तं तदयुक्तं । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेत इत्यङ्गीकारादित्याशङ्क्याह । नाडीभिरिति । नाडीष्विति श्रुता सप्तमी । सा च नाडीभिरिति तृतीया व्याख्यायते यस्मादतः । न हीति । तदेवदिति सुषुप्तस्योच्यते । तस्यामवस्थायां कर्माभावे कथं पुनरुत्थानमित्याशङ्क्याह । देहेति । सुखदुःखानुभवाभावात्पाप्मास्पर्शोऽत्र विवक्षितो न तु कर्माभावादित्यर्थः । अविषयत्वं साधयति । अन्यो हीति । सुषुप्ते स्वरूपावस्थस्य कथं प्रच्यवनमित्याशङ्क्याह । स्वरूपेति ।

उ॰ रीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्द्ध्वमाक्रमते स ओमिति वा होद्वामीयते स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं वि-

भा॰ तदा भवन्ति। तस्मादयं करणानां निरोधात्स्वात्मन्येवावस्थितः स्वप्नं न विजानातीति युक्तं ॥ तत्रैवं सत्यथ यत्र यस्मिन् काले बलिमानमबलभावं देहस्य रोगादिनिमित्तं जरादिनिमित्तं वा क्षणोभावमेतन्नयनं नीतः आपितो देवदत्तो मुमूर्षुर्यदा भवतीत्यर्थः। तमभितः सर्व्वतो वेष्टयित्वाऽऽसीना ज्ञातय आहुर्जानासि मां तव पुत्रं। जानासि मां पितरं वेत्यादि। स मुमूर्षुर्यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तोऽनिर्गतो भवति तावत्पुत्रादीन् जानाति। अथ यत्र यदैतत्क्रियाविशेषणमित्यस्माच्छरीरादुत्क्रामति। अथ तदैतैरेव यथोक्ता रश्मिभिरूर्द्ध्वमाक्रमते यथा कर्म्मजितं लोकं।

व्या॰ अविद्याकामकर्म्मणा बीजमनाद्यज्ञानं तस्य ब्रह्मविद्याख्येनाग्निना संपिदाहस्तन्निमित्तं सुषुप्तस्य पुनः स्वरूपप्रच्यवनमिति सम्बन्धस्तदेव व्याचष्टे। जाग्रदिति॥ कीदृक्प्रच्यवनमित्यपेक्षायामाह। बाह्येति॥ एतच्च सति सम्पद्य न विदुरित्यादावुदितमित्याह। हृदयवोचामेति॥ तेजसा ह्येति पाप्मास्पर्श्यैतो हेतुस्तं हेतुं व्याचष्टे। यदेति॥ तदापत्तिकार्य्यमाह। अत इति॥ कार्य्यकरणसंस्पर्शाभावफलं दर्शयति। तस्मादिति॥ नाडीरेवं स्तुत्वा ताभिरूर्द्ध्वगमनं प्रदर्शयितुं मरणकालं प्रपञ्चयति॥ तत्रेति॥ तत्रैवार्थमाह। एवं सतीति॥ नाडीनामुक्तरीत्या प्राणस्थे सतीत्यर्थः। ताभिरूर्द्ध्वगमनप्रदर्शनप्रारम्भार्थोऽथशब्दः। रोगादीत्यादिपदमागन्तुकसर्व्वनिमित्तसंग्रहार्थं

उ॰ दुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषां ॥ ५ ॥

भा॰ प्रेत्य विद्वान् । इतरस्तु विद्वान्दहरोक्तसाधनसम्पन्नः स ओं इत्योङ्कारेणात्मानं ध्यायन् यथापूर्वं वा ह । एवं ऊर्ध्वं वा विद्वांश्चेदितरस्तिर्य्यङ्ङित्यभिप्रायः । मीयते प्रमीयते गच्छतीत्यर्थः । स विद्वानुत्क्रमिष्यन्यावत्क्षिप्येन्मनो यावता कालेन मनसो क्षयः स्यात्तावता कालेनादित्यं गच्छति प्राप्नोति क्षिप्रं गच्छतीत्यर्थो न तु तावतैव कालेनेति विवक्षितं। किमर्थमादित्यं गच्छतीत्युच्यते। एतद्वै खलु प्रसिद्धं ब्रह्मलोकस्य द्वारं य आदित्यस्तेन द्वारभूतेन ब्रह्मलोकं गच्छति विद्वान्। अतो विदुषां प्रपदनं प्रपद्यन्ते ब्रह्मलोकमनेन द्वारेणेति प्रपदनं। निरोधनं निरोधोऽस्मादादित्यादविदुषां भवतीति निरोधः ।

आ॰ अथादीत्यादिवाक्यं तु नैसर्गिकसर्वनिमित्तद्योतनार्थमिति भेदः । उत्क्रमणमिति क्रियाविशेषणं । प्रारब्धकर्म्मावसानार्थोऽथशब्दः । एतदिति क्रियाविशेषणमेतदुत्क्रमणं यथा स्यात्तथेत्यर्थः । यथोक्ताभिर्नाडीषु प्रवृत्ताभिरादित्यमयूखादाततादिभिरिति यावत् । कर्म्मणा जितं वर्षिष्ठं स्वात्मसम्बन्धितामापादितं लोकमनतिक्रम्य तं प्रेत्य विद्वान् केवलकर्म्मवान् गच्छतीत्यर्थः । दहरविद्यावतो गतिं दर्शयति । इतरस्त्विति । यथोक्तसाधनं दहरविज्ञानं तेन सम्पन्नो विशिष्ट इत्यर्थः । स ध्यायन्गच्छतीत्युत्तरत्र सम्बन्धः । यथा पूर्वं स्वप्नावस्थायामिव मरणावस्थायामपीत्यर्थः । वा हेति निपातद्वयस्यावधारणरूपमर्थं कथयति । एवेति । उच्छब्दार्थमाह । ऊर्ध्वमिति । वाशब्देन द्योतितं विकल्पं दर्शयति । विद्वांश्चेदिति । यदि विद्वान् प्रमीयते तदोर्ध्वमेव गच्छति । यदि त्वविद्वान् प्रमीयते तदा तिर्य्यगेव गच्छतीति विभागः ॥

उ० तदेष श्लोकः शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्त्युत्क्रमणे भवन्ति ॥ ६ ॥ ६ ॥

भा० सौरेण तेजसा देहे एव निरुद्धाः सन्तो मूर्द्धन्या नाड्या नोत्क्रामन्त एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

विष्वङ्ङन्या इति श्लोकादेतस्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रो भवति । शतञ्चैका चैकोत्तरशतं नाड्यो हृदयस्य मांसपिण्डभूतस्य सम्बन्धिन्यः प्रधानतो भवन्ति । आसन्त्या-देहे नाडीनां तासामेका मूर्द्धानमभिनिःसृता विनिर्गता तयोर्द्ध्वमायन् गच्छन्नमृतत्वममृतभावमेति विष्वङ्नानागत-यस्तिर्य्यग्विसर्पिण्य ऊर्द्ध्वगाश्चान्या नाड्यो भवन्ति संसार-गमनद्वारभूता न त्वमृतत्वाय किं तर्ह्युत्क्रमणे एवो-त्क्रान्त्यर्थमेव भवन्तीत्यर्थः । द्विरभ्यासः प्रकरणसमा-प्त्यर्थः ॥ ६ ॥

आ० विदुषस्त्यक्तदेहस्यादित्यप्राप्तावन्तरैश्वर्यं दर्शयितुमनन्तरवाक्य-मादत्ते किं स्यादित्यत आह । अत इति । अविदुषामपि तर्हि प्राणानामादित्यं ततो निरुद्धाना पुनर्ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याश-ङ्क्याह । सौरेणेति ॥ ५ ॥

देहे निरुद्धाना मूर्द्धन्यया नाड्या नोत्क्रमणमविदुषामित्यत्र लिङ्गं दर्शयति । विष्वङ्ङिति । यथोक्तार्थे नाडीविभागलक्षण-प्रधानान्त इति विशेषणतात्पर्यमाह । आसन्त्यादिति ॥ प्रकरण नाडीविषयं हृदयविद्याविषयं वा ॥ ६ ॥

उ॰ य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वाꣳश्च लोकानाप्नोति सर्वाꣳश्च कामान्यस्तमात्मानम-

---

भा॰ अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतीरूपं सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्युक्तं। तत्र कोऽसौ सम्प्रसादः कथं वा तस्याधिगम। यथा सोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतीरूप सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। येन लक्षणेनाभिनिष्पद्यते स किंलक्षण आत्मा। सम्प्रसादस्य च देहसम्बन्धीनि रूपाणि ततो यदन्यत्कथं स्वरूपमित्येतेऽर्था वक्तव्या इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते। आख्यायिका तु विद्याग्रहणसम्प्रदानविधिप्रदर्शनार्था विद्यास्तुत्यर्था च। राजसेवितं पानीयमितिवत्॥ य आत्माऽपहतपाप्मा

आ॰ दहरविद्यायामुपास्यस्तुत्यर्थमुक्तमनुवदति। अथेति॥ विवेकानन्तर्यमथशब्दार्थो व्याख्यात। शरीरात्समुत्थान तस्मिन्नहंममाभिमानत्याग। स्वरूप विशिनष्टि। एष इति॥ उक्तिकर्तृत्वमाचार्यस्य दर्शितमनेन॥ प्राणो वा सम्प्रसादो विज्ञानात्मा वेति संशयात्पृच्छति। तत्रेति॥ प्रकृतं वाक्य सप्तम्यर्थः। तस्य च सम्प्रसादस्य परमात्मविषय ज्ञान केनोपायेन भवतीति प्रश्नान्तरमाह। कथ वेति॥ किन्तस्य परमात्माधिगमेनेत्याशङ्क्याह। यथेति॥ तथा तस्याधिगम कथमिति सम्बन्ध। अभिनिष्पद्यमानरूपस्यात्मा सविशेषो निर्विशेषो वेति प्रश्नान्तरं करोति। येनेति॥ आत्मनो हि सच्चिदानन्दैकतानाद्यर्था-

उ॰ नुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥
तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होचुर्हन्त तमा-
त्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वाꣳश्च
लोकानाप्नोति सर्वाꣳश्च कामानितीन्द्रो हैव देवा-

भा॰ विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः । यस्योपासनायोपलब्ध्यर्थं हृदयपुण्डरीकमभिहितं । यस्मिन् कामाः समाहिताः सत्या अनृतापिधाना यदुपासनसहभावि ब्रह्मचर्यं साधनमुक्तं । उपासनफलभूतकामप्रतिपत्तये च मूर्द्धन्या नाड्या गतिरभिहिता । सोऽन्वेष्टव्यः शास्त्राचार्य्योपदेशैर्ज्ञातव्यः स विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यो विजिज्ञासितव्यः स्वसंवेद्यतामापादयितव्यः । किमन्वेषणाद्विजिज्ञासनाच्च स्यादित्युच्यते स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् यस्तमात्मानं यथोक्तेन प्रकारेण शास्त्राचार्य्योपदेशेनान्विष्य

आ॰ तदादि रूपाणि दृश्यमानानि शरीरसम्बन्धप्रयुक्तानि । तथा च ततः शरीरादुपाधेर्व्यतिरिक्तस्य स्वरूपं सत्यं सर्वप्रमाणाऽप्रतिपन्नमस्तीति प्रश्नान्तरमाह । सम्प्रसादस्य चेति ॥ एतेषां प्रश्नानामुत्तरत्वेन श्रुतिमवतारयति । य आत्मेति ॥ प्रजापतेरिन्द्रविरोचनयोश्च संवादरूपा याऽऽख्यायिका दृश्यते सा किमर्थेत्याशङ्क्याह । आख्यायिका त्विति ॥ शिष्यस्य विद्याग्रहणे गुरोश्चास्याः सम्प्रदाने च यो विधिः ब्रह्मचर्यादिप्रकारस्तत्प्रदर्शनार्थेति यावत् । तदा विद्यायाः महत्त्वं लोकवच्च यत्र सम्प्रदाने तद्ग्रहणे च शिष्ये दृश्यते तस्य विधिर्ब्रह्मचर्यादिसम्प्रदर्शनार्थः । आख्यायिकायास्तात्पर्यमाह । विद्येति ॥

उ॰ नामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥ २ ॥ तौ ह द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमू-

---

भा॰ विजानाति स्वसंवेद्यतामापादयति तस्यैतत्सर्वलोककामावाप्तिः। सर्वात्मताफलं भवतीति ह किल प्रजापतिरुवाच। अन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य इति चैष नियमविधिरेव नापूर्वविधिः। एवमन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य इत्यर्थः। दृष्टार्थत्वादन्वेषणविजिज्ञासनयोः। दृष्टार्थत्वञ्च दर्शयिष्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्यनेनासकृत्। पररूपेण च देहादिधर्मैरवगम्यमानस्यात्मनः स्वरूपाधिगमे विपरीताधिगमनिवृत्तिर्दृष्टं फलं। इति नियमार्थतैवास्य विधेर्युक्ता न त्वग्निहोत्रादीनामिवापूर्वविधित्वमिह सम्भवति। तद्धोभय इत्याख्यायिकाप्रयोजनमुक्तं ॥ तद्ध किल प्रजापतेर्वचनमुभये देवासुराः। देवाश्चासुराश्च देवासुरा अनु परम्परागतं स्वकर्णगोचरापन्न-

---

आ॰ प्रजापतिना प्रोक्ता देवैरसुरैश्च प्रार्थिता इन्द्रविरोचनाभ्यां देवासुराधिपतिभ्यामायासेन महता प्रेप्सिता देवराजेन च कथञ्चित्प्राप्ता। तस्मान्महार्हैव विद्येति मत्वा स्तुत्यर्थाऽऽख्यायिकेत्यर्थः। महद्भिरायासितस्य महार्हत्वे दृष्टान्तमाह। राजसेवितमिति। यन्मायोपाधि सविशेषं चैतन्यं तदेव निरुपाधि निर्विशेषमिति। सविशेषनिर्विशेषयोरभेदाभिप्रायेण प्रजापतिवाक्यं व्याकर्त्तुमादत्ते। य आत्मेति। तत्र सोऽन्वेष्टव्य इति वाक्ये सम्बन्धार्थमाह। यस्येति। उपासनमपि किमर्थमित्यपेक्षायामाह। उपलब्ध्यर्थमिति। तस्यैतत्फलमिति सम्बन्धः। कथ

उ॰ पतुस्तौ ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्तावबास्त-
मिति तौ होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो
विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्य-

भा॰ मनुबुबुधिरेऽनुबुद्धवन्तः। ते चैतत्प्रजापतिवचो बुध्वा किम-
कुर्वन्नित्युच्यते। ते होचुरुक्तवन्तोऽन्योन्यं देवाः स्वपरिषद्य-
सुराश्च। हन्त यद्यनुमतिर्भवतां प्रजापतिनोक्तमात्मान-
मन्विच्छामोऽन्वेषणं कुर्मो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च
लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानित्युक्त्वा इन्द्र एव राजैव
स्वयं देवानामितरान्देवांश्च भोगपरिच्छदांश्च सर्वान्
स्थापयित्वा शरीरमात्रेणैव प्रजापतिं प्रत्यभिप्रवव्राज
प्रगतवान्। तथा विरोचनोऽसुराणां विनयेन गुरवोऽभि-
गन्तव्या इत्येतद्दर्शयति। त्रैलोक्यराज्याच्च गुरुतरा
विद्येति। यतो देवासुरराजौ महार्हभोगार्हौ सन्तौ
तौ तथा गुरुमभ्युपगतवन्तौ। तौ ह किलासंविदाना-
वेवान्योन्यं संविदमविकुर्वाणौ विद्याफलं प्रत्यन्योन्यमीर्ष्या

टा॰ निर्गुणविद्यायाः सर्वलोककामावाप्तिः फलमित्याशङ्क्याह।
सर्वात्मतेति। परिच्छेदप्रमयाभावात् सर्वात्मतैवावाप्तिरिति-
त्यर्थः। प्रजापतिवाक्यस्यातीदमात्रविधित्वमुपसंहरति। अन्वेष्टव्य
इति। एवकारस्यार्थं दर्शयति। नापूर्वविधिरिति। शब्दा-
देव विदोदये तदुपायत्वेऽपूर्वविधिरपि वेदनादिविधिवत्
सम्भवतीत्यर्थः। कथमिव नियमविधिरपि स्यादत आह विधिव-
दित्याशङ्क्याह। एवमिति। मिथ्याज्ञानसंस्कारप्राबल्यादना-
त्माभिनिवेशस्य पक्षे प्राप्तौ ज्ञानाय शास्त्राच्चाचार्याच्चात्मावगममेव
कार्यमिति नियम इत्यर्थः। अतश्च नियमविधिरेव नापूर्वविधि

उ॰ कामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वाꣳश्च लोकानाप्नोति सर्वाꣳश्च कामान्

भा॰ दर्शयन्तौ समित्पाणी समिद्भारहस्तौ प्रजापतिसकाशमाजग्मतुरागतवन्तौ। तौ ह गत्वा द्वात्रिंशत वर्षाणि शुश्रूषापरौ भूत्वा ब्रह्मचर्यमूषतुरुषितवन्तौ। अभिप्रायज्ञः प्रजापतिस्तावुवाच किमिच्छन्तौ प्रयोजनमभिप्रेत्येच्छन्तावावास्तमुषितवन्तौ युवामितीत्युक्तौ तौ होचतुः। य आत्मेत्यादि भगवतो वचो वेदयन्ते शिष्टा अतस्तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्तावावास्तमिति। यद्यपि प्राक्प्रजापतेः समीपागमनादन्योन्यमीर्ष्यायुक्तावभूतां तथापि विद्याप्राप्तिप्रयोजनगौरवात्त्यक्तरागद्वेषमोहेर्ष्यादि-

---

आ॰ दित्याह। दृष्टार्थत्वादिति। अन्वेषणविजिज्ञासनाभ्यां साधनमुक्तं। तस्य च विद्याद्वाराऽविद्यानिवृत्तिर्दृष्टमेव फलमन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्धेतुत्वावगमात्तथा च तत्र नापूर्वविधेरवकाशोऽस्तीत्यर्थः। तयोर्दृष्टफलत्वे वाक्यशेषमनुकूलयति। दृष्टार्थत्वश्चेति। कथमसत्यसङ्कल्पत्वेन पश्यामीति वर्त्तमानोपदेशेनान्वेषणादेर्दृष्टफलत्वमाशङ्क्य देहातिरिक्तात्मवादिना वाक्येनात्मानमनुमानाच्च मनुष्यत्वादिधर्मनिवृत्तिप्रसिद्धेर्नैवमित्यभिप्रेत्याह। परकल्पेऽपीति। अन्वेषणादेर्दृष्टफलत्वे फलितमाह। इति नियमार्थतेति। अपूर्वविधित्व तद्विषयत्वमिति यावत्। इष्टे त्वन्वेषणादेरकाशिदर्मिहोत्रादिवदन्वेषणादेरत्यन्ताप्राप्त्यभावस्योक्तत्वादित्यर्थः। इदानीमाख्यायिका व्याख्यातुमाख्यायिका तु विद्याग्रहणसम्प्रदानविधिप्रदर्शनार्थेत्यादिनोक्तं स्मारयति। तद्धेति। अवतारिताख्यायिकाक्षराणि व्याचष्टे। तद्धेत्यादिना। किमितीन्द्रविरोचनौ विद्यार्थिनावपि परिकर परिज्ञात्वा परो

उ॰ यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो वचो वेदयन्ते तमिच्छन्तावावास्तमिति ॥ ३॥ तौ ह

भा॰ दोषावेव भूत्वोषतुर्ब्रह्मचर्यं प्रजापतौ । तेनेदं प्रख्यापितमात्मविद्यागौरवं तावेवं तपस्विनौ शुद्धकल्मषौ योग्यावुपलभ्य प्रजापतिरुवाचाह । य एषोऽक्षिणि पुरुषो निवृत्तचक्षुर्भिर्मृदितकषायैर्दृश्यते योगिभिर्द्रष्टा । एष आत्माऽपहतपाप्मादिगुणो यमवोचं पुराऽहं यद्विज्ञानात्सर्वलोककामावाप्तिरेतदमृतं भूमाख्यं । अत एवाभयमत एव ब्रह्म बृहत्तममित्येतत्प्रजापतिनोक्तं । अक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति वचः श्रुत्वा छायारूपं पुरुषं जगृहतुः गृहीत्वा च दृढीकरणाय प्रजापतिं पृष्टवन्तौ । अथ

आ॰ इमावेव प्रजापतिं प्रगतवन्तौ तत्राह । विनयेनेति । तयोर्वक्तृपगतिवशादेव दर्शितमर्थान्तरं कथयति । त्रैलोक्येति । विद्येति दर्शयतीति पूर्वेण सम्बन्धः । तस्या गुरुतरत्वे हेतुमाह । यत इति । तमिदं मैत्री तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्तावावास्त इति वाक्यार्थेऽप्यवाक्यमिति प्रजापतिवचोऽनुवर्तमानमिति मन्तव्यं । अथ इन्द्रविरोचनयोर्मिथो वैरिणोः कथमेकत्राचरणं चिरकालमासीदित्याशङ्क्याह । यद्यपीति । देवासुरराजयोः स्वभाववैरिणोरपि विद्यार्थित्वेन चिरमेकत्र ब्रह्मचर्यवासेन सूचितमर्थं दर्शयति । तेनेति । शुद्धकल्मषौ प्रक्षालितदोषाविति यावत् । पुरुषो दृश्यत इति सम्बन्धः । अस्मदादिभिस्तत्र द्रष्टा दृष्टो नास्तीत्याशङ्क्याह । निवृत्तेति । इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्ये हेतुमाह । मृदितेति । योगिभिः समाधिनिष्ठैरन्तर्दृष्टिभिरिति यावत् । य आत्मेत्यादिवाक्योक्तमस्यैवात्मत्वं दर्शयति । एष इति । भूमविद्यया वाक्यैकवाक्यत्वं सूचयति । भूमाख्यमिति । इति

उ॰ प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यथ

भा॰ योऽयं ह भगवोऽप्सु परिख्यायते परि समन्ताख्यायते। यश्चायमादर्शे आत्मनः प्रतिबिम्बाकारः परिख्यायते। खड्गादौ च कतम एष एषां भगवद्भिरुक्तः किंवैक एव सर्वेष्विति ॥ एवं पृष्टः प्रजापतिरुवाच। एष उ एव यश्चक्षुषि द्रष्टा मयोक्त इति। एतन्मनसि कृत्वैषु सर्वेषु मध्येषु परिख्यायत इति होवाच ॥ ननु कथं युक्तं शिष्ययोर्विपरीतग्रहणमनुज्ञातुं प्रजापतेर्विगतदोषस्याचार्य्यस्य सतः। सत्यमेवं नानुज्ञातं। तथाप्यात्मन्यध्यारोपितपाण्डित्यमहत्त्वयोर्हृष्टौ इन्द्रविरोचनौ तथैव च प्रार्थितौ लोके। तौ यदि प्रजापतिना मूढौ युवां विपरीतग्राहिणा-

टी॰ प्रश्नो वाक्यसमाप्त्यर्थः। उक्तेऽर्थे वाक्यं पातयति। यश्च योऽयमिति। मन्त्रार्थोऽयमन्त्रः। इतिशब्दः समाप्त्यर्थः। यश्चक्षुरुपलक्षितो द्रष्टा एष एव मयोक्तोऽपहतपाप्मत्वादिधर्म्मवानात्मा युवाभ्यां पुनरन्यथा गृहीतमिति निपातेन सूचयन्नुक्तवान्प्रजापतिरित्याह। एवमिति। प्रजापतिश्चेदेवमुक्तवान् कथं तर्हि तयोर्वैमुख्यं न निरस्तमित्याशङ्क्याह। एतदिति। यथोक्तावबोधरूपं वस्त्विति यावत्। यत्प्रजापतिना मनसि निहितं तत्प्रकटीकर्तुं चोदयति। नन्विति। शिष्टशिष्यमतं विपरीतग्रहणमाचार्य्येणानुज्ञातुमयुक्तमित्यङ्गीकृत्य प्रजापतेरभिप्रायमाह। सत्यमेवमिति। कथं तर्हि तयोर्विपरीतग्रहणमननेतव्यमित्याशङ्क्याह। प्रक्षीबामिति। तावद्विपरीतमिति शेषः। चकारेण क्रियापदमनुकृष्यते। [illegible]

उ॰ योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायते यश्चायमादर्शे कतम एष इत्येष उ एवेषु सर्वेष्वेतेषु परिख्यायत इति होवाच ॥ ४ ॥ ७ ॥

भा॰ विप्लुतौ स्यातां ततस्तयोश्चित्तदुःखं स्यात्तज्जनिताच्च चित्तावसादात्पुनः प्रश्नश्रवणग्रहणावधारणं प्रत्युत्साह-विघातः स्यादतो रक्षणीयौ शिष्याविति मन्यते प्रजापतिः । गृहीतं तावत्तदुदशरावदृष्टान्तेनापनेष्यामीति च । ननु न युक्तमेष उ एवेत्यनृतं वक्तुं । न चानृतमुक्तं । कथमात्मनोऽक्षिपुरुषो मनसि सन्निहिततरः शिष्यगृहीतच्छायात्मनः सर्वेषां ह्याभ्यन्तरः सर्वान्तर इति श्रुतेः । तमेवावोचदेष उ एवेत्यतो नानृतमुक्तं प्रजापतिना । तथा च तयोर्विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थं माह ॥ ४ ॥

था॰ न्यायेन सर्वेषां मृषावादित्वं स्यादिति शङ्कते । नन्विति । प्रजापतेरभिप्रायमेव प्रकटयन्नतिप्रसङ्गं परिहर्तुं तदीयमनृतवादित्व दूषयति । न चेति । तदेवाकाङ्क्षापूर्वकं स्फुटयति । कथमित्यादिना । शिष्याभ्यां गृहीतो योऽयमात्मा तत सकाशादात्मनो ऽक्ष्णैव प्रजापतिनोक्तो योऽक्षण्युपलक्षितो द्रष्टा स मनसि प्रजापतेः सन्निहिततरोऽतः स एव च तेनोक्त इत्यर्थः । तत्र द्रष्टा प्रजापतेर्मनसि सन्निहिततर इत्याह । सर्वेषामिति । प्रजापतेर्मनसि द्रष्टृ सन्निहितत्वेऽपि कथं तस्य न मृषावादित्वमत आह । तमेवेति । इतश्च प्रजापतेर्न मृषावादित्वमित्याह । तथा चेति ॥ ४ ॥

उ॰ उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षाञ्चक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तौ होचतु सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव

भा॰ उदशरावे उदकपूर्णे शरावादावात्मानमवेक्ष्यानन्तरं यत्तत्राऽऽत्मानं पश्यन्तौ न विजानीथस्तन्मे मम प्रब्रूतमाचक्षीयाथामित्युक्तौ तौ ह तथैवोदशरावेऽवेक्षाञ्चक्राते ऽवेक्षणं चक्रतुस्तथा कृतवन्तौ। तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ननु तन्मे प्रब्रूतमित्युक्ताभ्यामुदशरावेऽवेक्षणं कृत्वा प्रजापतये न निवेदितमिदमावाभ्यां न विदितमित्यनिवेदिते चाज्ञानहेतौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति। तत्र कोऽभिप्राय इति। उच्यते। नैव तयोरिदमावयोरविदितमित्याशङ्का बभूवात्मन्यात्मप्रत्ययो निश्चित एवासीत्। येन वक्ष्यति तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुरिति। न ह्यनिश्चितेऽभिप्रेतार्थे प्रशान्तहृदयत्वमुपपद्यते। तेन नोचतुरिदमावाभ्यामविदित-

आ॰ आत्मानमुदशरावेऽवेक्ष्यानन्तरमनात्मानं पश्यन्तौ तावनन्तरं यदात्मनो न विजानीथो युवां तन्मे प्रब्रूतमिति सम्बन्धः। प्रजापतिवचनमुपक्रमानुकूलं न भवतीति शङ्कते। तत्रेति। उपक्रमगतिकस्य सुगमस्य प्रजापतेरभिप्रायमाह। उच्यत इति। तत्र प्रथममिन्द्रविरोचनाभ्यामिदमविदितमिति प्रजापतिं प्रत्यवचने कारणमाह। नैवेति। छायात्मनि वादादौ तद्धेतौ शरीरे चेन्द्रविरोचनयोर्दृढात्मभावधीरिव निश्चिता इत्य-

उ० आलोमभ्य आनखेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥ १ ॥ तौ ह प्रजापतिरुवाच साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षेथामिति तौ ह साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षां-

---

भा० मिति। विपरीतग्राहिणौ च मिथ्यावनुपेक्षणीयाविति स्वयमेव पृच्छति किं पश्यथ इति। विपरीतनिश्चयापनयाय च वक्ष्यति साध्वलङ्कृतावित्येवमादि। तौ होचतुः। यथैवावां हे भगवो लोमनखादिमन्तौ स्वः। एवमेवेद लोमनखादिसहितमावयोः प्रतिरूपमुदशरावे पश्याव इति। तौ ह पुनः प्रजापतिरुवाच। छायात्मनिश्चयापनयाय साध्वलङ्कृतौ यथा स्वगृहे सुवसनौ महार्हवस्त्रपरिधानौ परिष्कृतौ छिन्नलोमनखौ च भूत्वोदशरावे पुनरीक्षेयाथामितीह च नादिदेश यदज्ञातं तस्मै प्रब्रूतमिति। कथं पुनरनेन साध्वलङ्कारादि कृत्वोदशरावावेक्षणेन तयोश्छायात्मग्रहोऽपनीतः स्यात्। साध्वलङ्कारसुवसनादीनामागन्तुकानां छायाकरत्वमुदशरावे यथा

आ० त्यर्थः। तयोरुक्तात्मप्रत्ययस्य निश्चितत्वे गमकमाह। येनेति। प्रव्रजनेऽपि शान्तहृदययोरुक्तयोः सत्यप्रत्ययस्य कथं निश्चितत्वमित्याशङ्क्याह। न हीति। तेन विपरीतग्राहित्वेनेति यावत्। उक्तमगृहीत्वा विपरीतं गृहीतवन्तौ यदि प्रजापतिनोपेक्षणीयौ कुर्वद्भिस्तादित्याशङ्क्य प्राजापत्यमभिप्रायमाह। विपरीतग्राहिणौ चेति। कथमिदं प्रजापतेरभिमतमित्यधिगतमत आह। विपरीतेति। प्राजापत्ये प्रश्ने देवासुरराजयोर्विपरीतग्रहणम-

उ० अञ्जाते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ॥२॥ तौ होचतुर्य्यथैवेदमावां भगवः साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौ भगवः साध्व-

---

भा० शरीरसम्बन्धानामेवमेवं शरीरस्यापि छायाकरत्वं पूर्व्वं बभूवेति गम्यते । शरीरैकदेशानाञ्च लोमनखादीनां नित्यत्वेनाभिप्रेतानामखण्डितानां छायाकरत्वं पूर्व्वमासीत् । छिन्नेषु च नैव लोमनखछाया दृश्यतेऽतो लोमनखादिवच्छरीरस्यागमापायित्वं सिद्धमिति । उदशरावादौ दृश्यमानस्य तन्निमित्तस्य च देहस्यानात्मत्वं सिद्धं । उदशरावादौ छायाकरत्वाद्देहसम्बद्धालङ्कारादिवत् । न केवलमेतावदेतेन यावत्किञ्चिदात्मीयत्वाभिमतं सुखदुःखरागद्वेषमोहादि च । कादाचित्कत्वान्नखलोमादिवदनात्मेति मन्तव्यं । एवमशेषमिथ्याग्रहापनयनिमित्ते साध्वलङ्कारादिदृष्टान्ते प्रजापतिनोक्ते श्रुत्वा तथा ज्ञातवतोरपि छायात्मविपरीतग्रहो नापजगाम यस्मा-

---

चा० नुवदति । तौ हेति । तदपनयनप्रकारं सूचयति । तौ ह पुनरिति । छायायां तद्धेतौ च देहे तयोरात्मनिश्चयो यस्तस्य निरासायेति यावत् । इह चेति मर्य्यादोक्तिः । नाद्दिदेश तत्प्रयोजनाभावादित्यर्थः । उक्तोदाहरणेन छायायां देहे चेन्द्रविरोचनयोरात्मप्रत्ययो नापनीतो भवतीति प्रश्नः । कथमिति । छायादावात्मत्वारूढस्य चागन्तुकत्वादनात्मत्वमत्र विवक्षितमित्युत्तरमाह । साध्वलङ्कारेति । पूर्व्वमुदकादिसम्बन्धावस्थायामिति यावत् । व्यभिचारित्वाच्च छायात्मत्वाद्द्वयोरेवानात्मत्वमित्याह । शरीरैकदेशानामिति । उपपत्तिभ्यां सिद्धमर्थं निगमयति । अत उदशरावा-

उ० लङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृताविरयेष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुः ॥ ३ ॥ तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाच

भा० तस्मात्स्वदोषेणैव केनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानाविन्द्रविरोचनावभूतामिति गम्यते। तौ पूर्ववदेव दृढनिश्चयौ पप्रच्छ किं पश्यथ इति। तौ तथैव प्रतिपन्नौ यथैवेदमिति पूर्ववद्यथा साध्वलङ्कारादिविशिष्टावावां स्व एवमेवेमौ छायात्मानाविति सुतरां विपरीतनिश्चयौ बभूवतुः। यस्यात्मनो लक्षणं य आत्माऽपहतपाप्मेत्युक्त्वा पुनस्तद्विशेषणमन्विष्यमाणयोर्य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति साक्षादात्मनि निर्दिष्टे तद्विपरीतग्रहापनयायोदशरावे साध्वलङ्कारदृष्टान्तोऽप्यभिहित आत्मस्वरूपबोधाद्विपरीतग्रहो नापगतः। अतः स्वदोषेण केनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानसामर्थ्याविति मत्वा यथाभिप्रेतमेवात्मानं मनसि निधाय एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति

आ० दाविति। न केवलं छायात्मत्वाश्रययोरेवानात्मत्वं किन्त्वाच्छादनालङ्कारादीनां तद्धर्मायाश्चात्मीयत्वं प्रत्युक्तमिति प्रसङ्गादतिदिशति। न केवलमिति। आत्मत्वाभिमतसमलङ्कारादीनि शेषः। मोक्षादरात्मीयत्वाभिमतमित्यध्याहार्यं। एवमेवेति दर्शितमेव चेमं दर्शयति। साधारणत्वादिति। यथात्मेत्यनात्मनमनात्मीयत्वोपलक्षणार्थं। तर्हि तयोर्यथाहृदीत्या विपरीतग्रहस्यापगतत्वात्किमुत्तरेण प्रश्नातिवाक्येनेत्याशङ्क्याह। पश्यामिति। तथैवेत्यस्य व्याख्यानं पूर्ववदिति। यथैवेदमिति प्रतीकमादाय तदाचष्टे। यथेति। छाया च इमौ-

उ॰ अनुपलभ्यात्मानमननुविद्य व्रजतो यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वाऽसुरा वा ते पराभविष्यन्तीति स ह शान्तहृदय एव विरोचनोऽसुरान्

भा॰ प्रजापतिः । पूर्ववत् । स तु तदभिप्रेतमात्मानं । य आत्मेत्याद्यात्मलक्षणश्रवणेनापि उपलभ्यानुविद्य चोदशरावाद्युपपत्त्या च व्रजतौ तावत् मद्वचनं सर्वं पुनः पुनः स्मरतः प्रतिबन्धक्षयाच्च स्वयमेवात्मविषये विवेको भविष्यतीति मन्वानः पुनर्ब्रह्मचर्यादेशे च तयोश्चित्तदुःखोत्पत्तिं परिजिहीर्षन् कृतार्थबुद्धितया गच्छन्तावप्युपेक्षितवान्प्रजापतिः । तौ चेन्द्रविरोचनौ शान्तहृदयौ तुष्टहृदयौ कृतार्थबुद्धीव प्रवव्रजतुरित्यर्थः । ननु भ्रम एव भ्रमस्थयोर्जातो विपरीतपक्षो विगतोऽभविष्यत् प्रवव्रजतुर्गतभ्रमौ एव तयोर्गतयोरिन्द्रविरोचनयो रागोद्भोगासक्तयोर्यथोक्तविस्मरणं स्यादित्याशङ्क्यामत्यप्रवचनेन तयोश्चित्तदुःखं परिजिहीर्षुरसौ दूरं गच्छन्ताव-

---

आ॰ छायादर्शने यथैवेति सम्बन्धः । प्रथितवाक्यादुदशरावयाक्यात्सम्बन्धाद्वाक्याच्च छायातद्देहोऽन्यतरस्यैवात्मत्वमभ्यस्तो दिति भ्रमान्निराय एतदाभिमुख्याह । प्रजापतिवाक्यमनूद्य दति । य एषोऽक्षिणीत्यादिना । वाक्यद्वयेनात्मनिर्दिष्ट इति । पूर्ववदिति । एवमर्थेन तयोरभिप्रेतमेवात्मानं छायात्मं देहात्मं च प्रजापतिरनुमोदितवानित्याशयमाह । तम्बिति । तौ च शान्तहृदयावित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । आत्मेत्यादीति । संस्मृतौ तावद्भवतामिति शेषः । संस्मृतयोरपि तयोरात्मविषये यथा विवेको भविष्यतीत्याशयमाह । मद्वचनमिति । उपेक्षायां कारणमाह

उ॰ जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचात्मैवेह महय्य आत्मा परिचर्य आत्मानमेवेह महयन्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमञ्चामु-

भा॰ वीक्ष्य च आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिवचनश्रवणयोः श्रवणगोचरत्वमेष्यतीति मत्वोवाच प्रजापतिमनुपलभ्य यथोक्तलक्षणमात्मानमननुविद्य स्वात्मप्रत्यक्षत्वाच्छ्रुत्वा विपरीतनिश्चयौ च भूत्वेन्द्रविरोचनावेतौ प्रव्रजतो गच्छेयातां। अतो यतरे देवा वाऽसुरा वा किं विशेषितेनैतदुपनिषद आभ्यां या गृहीताऽऽत्मविद्या सेयमुपनिषद्येषां देवानामसुराणां वा त एतदुपनिषद एव विज्ञाना एतन्निश्चया भविष्यन्तीत्यर्थः । ते किं पराभविष्यन्ति श्रेयोमार्गात्पराभूता बहिर्भूता विनष्टा भविष्यन्तीत्यर्थः । स्पष्टं गच्छतोः सुरासुरराजयोर्योऽसुरराजः स ह शान्तहृदय एव सन् विरोचनोऽसुराञ्जगाम । गत्वा च तेभ्यो ऽसुरेभ्यः शरीरात्मबुद्धिर्योपनिषत्तामेतामुपनिषदं प्रो-

आ॰ शान्तरमाह। पुनरिति । किमिति शान्तहृदयत्व तुष्टहृदयत्वेन व्याख्यायते हृदयगत श्रम एव किं न विवक्ष्यते तत्राह। मत्वेति। यदि प्रजापतिस्तावुपेक्षितवान् किमिति तर्हि तौ छान्दोग्ये त्यादिवाक्यमित्याशङ्क्याह । राज्ञोरिति । प्रजापतिरुवाचेति सम्बन्ध । तर्हि किमिति तावाहूय नोक्तवानित्याशङ्क्याह । प्रत्यक्षवचभेनेति । कार्त्स्न्येन सम्बन्धार्थमुक्तमेव पुनरनुवदति । य आत्मेति । किमसावुपिवानित्यपेक्षायामाह । अनुपलभ्येति । यथोक्त . . . श्रुत्वापि गच्छतोरिन्द्रविरोचनयोर्विरोचनगत . . . विशेषमाह । स्पष्टमिति । पिता-

उ॰ चेति ॥४॥ तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्दधानमयजमानमाहुरासुरो बतेत्यसुराणाᳲ ह्येषोपनिषत्प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालङ्कारेणेति सᳲस्कुर्वन्त्येतेन ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥५॥८॥

भा॰ वाचोक्तवान् । देहमात्रमेवात्मा पित्रोक्त इति । तस्मादात्मैव देह इह लोके महय्यः पूजनीयस्तथा परिचर्यः परिचरणीयस्तथात्मानमेवेह लोके देहं महयन् परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमं चामुं च । इहलोकपरलोकयोरेव सर्व्वे लोकाः कामाश्चान्तर्भवन्तीति राज्ञोऽभिप्रायः ॥ तस्मात्तत्सम्प्रदायोऽद्याप्यनुवर्त्तत इतीह लोके ऽददानं दानमकुर्वाणमविभागशीलं । अश्रद्दधानं सत्कार्य्येषु श्रद्धारहितं यथाशक्ति । अयजमानमयजनस्वभावमाहुः । आसुरोऽसुरः खल्वयं यत एवं स्वभावो बतेति खिद्यमाना आहुः शिष्टाः । असुराणां हि यस्मादश्रद्दधानतादिलक्षणैषोपनिषत् । तयोपनिषदा संस्कृताः सन्तः प्रेतस्य शरीरं कुणपं भिक्षया गन्धमाल्यान्नादिलक्षणया

व्या॰ तथोक्तेऽपि किमस्माभिरत्र कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह । तस्मादिति । तथा पूजनीयत्ववदिति यावत् । तथापि प्रार्थिता सर्व्वलोककामावाप्तिरसिद्धेत्याशङ्क्याह । इहलोकेति । विरोचनसम्प्रदायस्यानवच्छिन्नत्वं दर्शयति । तस्मादिति । देहात्मवादस्याद्यत्वादिदिति यावत् । तत्सम्प्रदायश्चैषा विरोचनप्रभृतीनामसुराणां सम्प्रदायो देहात्मत्वोपदेशः । किमित्यात्मत्वादिर

उ० अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलङ्कृते साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतः एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः

भा० वसनेन वस्त्रादिप्रकारेणालङ्कारादिकरणेन ध्वजपताकादिकरणेनेत्येवं संस्कुर्वन्त्येतेन कुणपं संस्कारेणामुं प्रेत्य प्रतिपत्तव्यं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते॥ ८॥

अथ ह किलेन्द्रोऽप्राप्यैव देवान्। दैव्याऽक्रौर्य्यादिसम्पदा युक्तत्वाद्गुरोर्वचनं पुनः पुनः स्मरन्नेव गच्छन्नेतद्वक्ष्यमाणं भयं छायात्मग्रहणनिमित्तं ददर्श दृष्टवान्। उदशरावदृष्टान्तेन प्रजापतिना यदर्थो न्याय उक्तस्तदेकदेशो मघवतः प्रत्यभाद्बुद्धौ। येन छायात्मग्रहणे दोषं ददर्श। कथं। यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्व-

आ० पितृमातृत्रमाऽङ्गरित्यपेक्षायामाह। अवसनायां हीति। प्रकृतोपनिषत्कार्य्यं कथयति। तस्येति। ८।

एवं विरोचनगतं विभ्रमं दर्शयित्वा देवराजगामिनं विवेकमाह। अथेत्यादिना। द्वयोस्तुल्यत्वेऽपि प्राजापत्यवाक्यश्रवणे देवराजस्यैव कथं धीः तदनुसन्धानवत्त्वमित्याशङ्क्याह। दैव्येति। स्मरणप्रकारमाह। स्मरन्नेवेति। प्रजापतिवचनं स्मरतोऽपि कथमिन्द्रस्य छायात्मग्रहणे दोषदर्शनमित्याशङ्क्याह। उदशरावेति। यदर्थो देहादेरनात्मत्वज्ञापनार्थेति यावत्। आदर्शादिप्रत्यभिज्ञानित्वादिर्न्यायः। तदेकदेशोऽत्र व्यभिचारित्वं नानात्वं। न्यायैकदेशदृष्टिफलमाचष्टे। येनेति। दोषदर्शनमेवाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति। कथमित्यादिना। उदाहृते वाक्ये

उ० परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाऽहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥ स समित्पाणिः पुनरेयाय तꣳ ह प्रजापतिरु-

---

भा० स्वलङ्कृते छायात्मापि साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने च सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतः। यथा नखरोमादिदेहावयवापगमे छायात्मापि परिष्कृतो भवति। नखरोमादिरहितो भवति। एवमेवायं छायात्माप्यस्मिञ्छरीरे नखलोमादिभिर्देहावयवत्वस्य तुल्यत्वादन्धे चक्षुषोऽपगमेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः किंचैकनेत्रस्य स्रामत्वेन गतत्वाच्चक्षुर्नासिका वा यस्य सदा स्रवति स स्रामः। परिवृक्णश्छिन्नहस्तश्छिन्नपादो वा। स्रामे परिवृक्णे देहे छायात्मापि तथा भवति। तथाऽस्य देहस्य नाशमन्वेष नश्यति। अतो नाहमत्रास्मिञ्छायात्मदर्शने देहात्मदर्शने वा भोग्यं फलं पश्यामीति। एवं दोषं देहे छाया-

---

आ० विवक्षितमर्थं कथयति। यथेति। परिष्कृतो भवतीत्येतद्व्याचष्टे। नखेति। एवमेव देहस्य नखाद्यपगमे छायात्मनोऽपि तदपगमवदित्यर्थः। शरीरेऽस्मिन्नन्धे सति छायात्माप्यन्धो भवतीति सम्बन्धः। किमिति देहस्यान्धे छायात्मनस्तदिष्टमित्याशङ्क्याह। नखरोमादिभिरिति। तैः सह चक्षुरादीनां तुल्यत्वाद्देहावयवत्वस्य देहे नखाद्यभावे छायायामपि तदभावाभ्युपगमाद्देहे चक्षुराद्यभावेऽपि छायाया तदभावो युक्त इत्यर्थः। स्रामशब्दस्यापुनरुक्तमर्थं कथयति। स्राम किञ्चेति। पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह। स्राम इति। पारतन्त्र्यादनात्मत्वं छायाया दर्शयित्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह। तथेति। विनाशि-

उ० वाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः सार्द्धं विरोचनेन किमिच्छन् पुनरागम इति स होवाच यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलङ्कृते

भा० दोषदर्शने चाध्युवास समित्पाणिर्ब्रह्मचर्यं वस्तुं पुनरेयाय । तं ह प्रजापतिरुवाच । मघवन् यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः प्रगतवानसि विरोचनेन सार्द्धं किमिच्छन् पुनरागम इति । विजानन्नपि पुनः पप्रच्छ इन्द्राभिप्रायाभिव्यक्तये । यद्वेत्थ तेन मोपसीदेति यदुक्तवा च स्वाभिप्रायं प्रकटमकरोत् । यथैव खल्वयमित्याद्येवमेवेति चान्वमोदत्प्रजापतिः । ननु तुल्योऽक्षिपुरुषश्रवणे देहच्छायामिन्द्रोऽग्रहीदात्मेति देहमेव तु विरोचनस्तत्किन्निमित्तं तत्र मन्यते । यथेन्द्रस्योदशरावादिप्रजापतिवचनं स्मरतो देवानप्राप्तस्यैवाचार्य्योक्तबुद्ध्या छायात्मग्रहणं तत्र दोषप्रदर्शनस्याभूत् न तथा विरोचनस्य किन्तर्हि

आ० स्वादियुक्तिदर्शनफलमुपसंहरति । अत इति । दोषं दृष्ट्वा यथोक्तरीत्या किं कृतवानित्यपेक्षायामाह । इत्येवमिति । सर्वज्ञो हि प्रजापतिरिन्द्राभिप्रायं जानन्नेव किमर्थं प्राक्तनवत्पृच्छतीत्याशङ्क्याह । विजानन्नपीति । आचार्य्यस्य प्रागवस्तोऽपि शिष्यं प्रत्यभिप्रायं विशेषेण ज्ञातुं प्रश्नोपपत्तौ दृष्टान्तमाह । यद्वेत्थेति । तथाच प्रजापतिप्रश्नानुरोधेनेति यावत् । इन्द्रविषयः प्रश्नः । शिष्ययोः श्रवणसाम्येऽपि प्रतिपत्तिवैषम्ये निमित्तं पृच्छति । नन्विति । आचार्य्यमतोपन्यासद्वारा परिहरति । तथेति । तत्र प्रतिपत्तिविशेषे दृष्टान्तेन निमित्तविशेषं दर्शयति । यथेति । आचार्य्योक्तबुद्ध्या तात्पर्य्येण प्रजापतिना

उ० साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं

भा० देह एव त्वात्मदर्शनं। नापि तत्र दोषदर्शनं बभूव। तद्देव विद्याग्रहणसामर्थ्ये प्रतिबन्धदोषादल्पत्वबहुत्वापेक्षमिन्द्रविरोचनयोश्छायात्मदेहयोर्ग्रहणं। इन्द्रोऽल्पदोषत्वाद्दृश्यत इति श्रुत्यर्थमेव श्रद्दधानतया जग्राहेतरश्छायात्मनिमित्तं देहं हित्वा श्रुत्यर्थं लक्षणया जग्राह प्रजापतिनोक्तोऽयमिति दोषभूयस्त्वात्। यथा किल नीलानीलयोरादर्शे दृश्यमानयोर्वाससोर्यन्नीलं तन्ममाहमिति छायानिमित्तं वास एवोच्यते न छाया तद्वद्विरो-

---

आ० छायात्मैवोक्त इति भाष्येऽर्थः। विरोचनस्येन्द्रवच्छायात्मग्रहणमाचार्योक्तबुद्ध्या माभूदित्याह। न तथेति। कथं तर्हि तस्यात्मदर्शनमित्याशङ्क्याह। देह एवेति। आचार्येणात्मा देह एवोक्त इति बुद्ध्या तत्रैव विरोचनस्यात्मत्वज्ञानमासीदित्यर्थः। इन्द्रस्य छायात्मग्रहणे देवानप्राप्तस्यैव मार्गमध्ये दोषदर्शनवद्विरोचनस्यासुरानप्राप्तस्याध्वनि देहात्मदर्शने दोषप्रदर्शनस्य न प्रवृत्तमित्याह। नापीति। दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह। तद्देवेति। विद्याग्रहणोपायिकस्य सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धभूतो यो रागादिदोषस्तदल्पत्वापेक्षमिन्द्रस्य छायायामात्मग्रहणमित्युक्तं व्यक्तीकरोति। इन्द्र इति। यदोक्तदोषभूयस्त्वापेक्षं प्रकृतो विरोचनस्याभिप्रायं दृष्टान्तेन दर्शयति। यथेत्यादिना। उक्तमर्थं दृष्टदारुणश्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति। खचितेति। देवान्मनुष्यानसुरांश्च प्रजापतिना दत्तोपदेशसाधारण्येन दत्तं तेषां तदीयश्रवणे तुल्येऽपि तदर्थ-

उ० पश्यामीति ॥२॥ एवमेवैष मघवन्निति होवाचै-
तन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसाऽपराणि
द्वात्रिंशतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिंशतं
वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ ९ ॥

भा० चनाभिप्रायः । स्वचित्तगुणदोषवशादेव हि शब्दार्थाव-
धारणं तुल्येऽपि श्रवणे ख्यापितं । दाम्यत दत्त दयध्व-
मिति दकारमात्रश्रवणाच्छ्रुत्यन्तरे निमित्तान्यपि तदनु-
गुणान्येव सहकारीणि भवन्ति । एवमेवैष मघवन् सम्यक्
त्वयावगतं न छायात्मेत्युवाच प्रजापतिर्यो मयोक्त आत्मा
प्रकृत एतमेवमात्मानन्तु ते भूयः पूर्वं व्याख्यातमप्यनु-
व्याख्यास्यामि । यस्मात्सकृद्व्याख्यातं दोषरहितानामवधा-
रणविषयप्राप्तमपि नागृहीतमतः केनचिद्दोषेण प्रति-

था० विशेषावधारणं स्वचित्तगुणदोषवशादेव स्वबृहदारण्यके ख्यापितं
तथेदानीमित्यर्थः । ननु वा कथं तुल्येऽपि श्रवणेऽर्थविशेषबुद्धिरित्य-
त्राह । दाम्यतेति । यदान्ता हि वयं स्वभावतस्तेन दाम्यतेत्यस्मान्प्रति
पितोक्तवानिति देवानां मतिरासीत् । स्वभावतो लुब्धा
वयं तेन दत्तेत्यस्मान्प्रत्युक्तवानिति मनुष्याणां बुद्धिरासीत् ।
क्रूरा हि वयं स्वभावतस्तेन दयध्वमित्यस्मान्प्रजापतिः सूचित-
वानित्यसुराणां प्रतिपत्तिर्बभूव । तदेव दकारमात्रश्रवणात्प्राप्त-
स्वचित्तानुरोधेन विविधा तेषां मनीषा प्रवृत्ता तथेन्द्रविरो-
चनयोरपि भविष्यतीत्यर्थः । यथेन्द्रविरोचनयोर्बुद्धिदर्शना-
विशेषादर्थप्रतिपत्तेरव्यविशेषः स्यादिति चेत्तत्राह । निमि-
त्तान्यपीति । बुद्धिदर्शनान्यपि स्वचित्तगुणदोषानुसारेणा-
पेक्षान्यतमयोरापादयेत्तु प्रतिपत्तिवैषम्यमविरुद्धमित्यर्थः । इन्द्रा-
भिप्राय बुद्धा प्रजापतिरनुमोदितवानित्युक्तमिदानीमनुमोदि

उ० य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्यपीदं शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो न वैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥ न वधेनास्य हन्यते नास्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि

भा० बहुब्रह्मचर्यसामर्थ्यक्षपणीय वसापराणि द्वात्रिंशत वर्षाणीत्युक्त्वा तथोषितवते क्षपितदोषाय तस्मै होवाच ॥८॥

य आत्माऽपहतपाप्मादिलक्षणो य एषोऽक्षिणीत्यादिना व्याख्यात एष सः। कोऽसौ। यः स्वप्ने महीयमानः स्त्र्यादिभिः पूज्यमानश्चरत्यनेकविधान् स्वप्नभोगाननुभवतीत्यर्थः। एष आत्मेति होवाचेत्यादि समानम्। सहैवमुक्त इन्द्रः शान्तहृदयः प्रवव्राज। स हाप्राप्यैव देवान् पूर्ववदस्मिन्नप्यात्मनि भयं ददर्श। कथं तदिदं शरीरं यद्यप्यन्धं भवति स्वप्नात्मा योऽनन्धः स भवति। यदि

उ॰ पश्यामीति ॥२॥ एवमेवैष मघवन्निति होवाचै-
तन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसाऽपराणि
द्वात्रिंशतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिंशतं
वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ ९ ॥

भा॰ इत्यभिप्रायः । स्वचित्तगुणदोषवशादेव शिष्यस्यार्थाव-
धारणं तुल्येऽपि श्रवणे ख्यापितं । दाम्यत दत्त दयध्व-
मिति दकारमात्रश्रवणाच्छ्रुत्यन्तरे भिन्नान्यपि तद्गु-
णान्येव सहकारीणि भवन्ति । एवमेवैष मघवन् सम्यक्
त्वयावगतं न छायात्मेत्युवाच प्रजापतिर्यो मयोक्त आत्मा
स तु एतमेवात्मानन्तु ते भूयः पूर्वं व्याख्यातमनु-
व्याख्यास्यामि । यस्मादत्राप्यात्मनो दोषरहितस्यावधा-
रणविषयप्राप्तमपि नास्त्येतमतः केनचिद्दोषेण प्रति-

उ॰ य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्यपीदꣳ शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो न वैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥ न वधेनास्य हन्यते नास्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि

भा॰ तद्ग्रहणसामर्थ्यमलमतस्तत्क्षपणीयं वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीत्युक्त्वा तथोषितवते क्षपितदोषाय तस्मै होवाच ॥९॥

य आत्माऽपहतपाप्मादिलक्षणो य एषोऽक्षिणीत्यादिना व्याख्यात एष सः। कोऽसौ। यः स्वप्ने महीमानः स्त्र्यादिभिः पूज्यमानश्चरत्यनेकविधान् स्वप्नभोगाननुभवतीत्यर्थः। एष आत्मेति होवाचेत्यादि समानं। स हैवमुक्त इन्द्रः शान्तहृदयः प्रवव्राज। स हाप्राप्यैव देवान् पूर्ववदस्मिन्नप्यात्मनि भयं ददर्श। कथं तदिदं शरीरं यद्यप्यन्धं भवति स्वप्नात्मा सोऽनन्धः स भवति। यदि

आ॰ स्ववाक्यं व्याकरोति । एवमेवेति ॥ इन्द्राभिप्रायविषय एष शब्दः ॥ अनुव्याख्यास्यामीत्युक्तं श्रुत्वा श्रोतुकाममुपगतमिन्द्रं प्रत्याह । यस्मादिति ॥ पूर्ववच्छायात्मदर्शनवदित्यर्थः ॥ अस्मिन्नप्यात्मनीति स्वप्नदृश्यीत्यर्थः ॥ ९ ॥

छायात्मनः शरीरानुविधायित्ववत् स्वप्नदृशस्तदनुविधायित्वं ॥ तथा च कथं पूर्ववद्दोषदर्शनमित्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना । स्राम्येण चक्षुरादिगतानवरतसलिलस्रवणविषयत्वे-

उ० रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ स समित्पाणिः पुनरेयाय तꣳ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवेषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ ३ ॥ न वधेनास्य हन्यते नाऽस्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादय-

भा० स्राममिदं शरीरमस्रामश्च स भवति नैवैष स्वप्नात्माऽस्य देहस्य दोषेण दुष्यति नाप्यस्य वधेन स हन्यते कायात्मवत्। न चाऽस्य स्राम्येण स्रामः स्वप्नात्मा भवति। यदध्यायादावागममात्रेणोपन्यस्तं नास्य जरयैतज्जीर्यतीत्यादि। तदिह न्यायेनोपपादयितुमुपन्यस्तं। न तावदयं कायात्मवद्देहदोषयुक्तः किन्तु घ्नन्ति त्वेवैनमेवशब्द इवार्थे घ्नन्ति वैनं केचनेति द्रष्टव्यं । न तु घ्नन्त्येवेत्युत्तरेषु सर्व्वेष्विवशब्ददर्शनात्। नाऽस्य वधेन हन्यत इति विशेषणात् घ्नन्तित्वेवेति चेन्नैवं । प्रजापतिं प्रमाणीकुर्व्वतोऽनृतवा-

था० मेति यावत्। देहदोषेणात्मनो न दोषो भवतीति प्रश्नेनोक्तं सविमर्षमिह पुनरुच्यतेऽत आह। यदध्यायादाविति। न्यायो ऽन्वयव्यतिरेकाख्यः एतद्देहाभिमाने हि सत्येव देहधर्म्मैरयं संयुज्यत इव यथा स्वप्ने स्थूलदेहाभिमानाभावान्न तेन संबध्यत-इत्याह। तदिहेति। स्वप्नदृष्टा चेद्देहदोषेण न युज्यते कथं तर्हि तस्मिन्दोषदर्शनमित्याशङ्क्याह। न तावदिति। किमित्येवमादिर्यथाश्रुतो न व्याख्यायते तत्राह। नत्विति। इतिशब्दो

उ॰ व्यीवाऽप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाऽहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैष मघवन्निति होवाचैत-

भा॰ द्विलापादनानुपपत्तेः । एतदमृतमित्येतत्प्रजापतिवचनं कथं मृषा कुर्य्यादिन्द्रस्तं प्रमाणीकुर्व्वन् । ननु छायापुरुषे प्रजापतिनोक्तेऽस्य शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यतीति दोष-मदधात्तथेहापि स्यात् । नैवं । कस्माद्य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति न छायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते मघ-वान् । कथमपहतपाप्मादिलक्षणे पृष्टे यदि छायात्मा प्रजा-पतिनोक्त इति मन्यते तदा कथं प्रजापतिं प्रमाणीकृत्य पुनः श्रवणाय समित्पाणिर्गच्छेत जगाम च । तस्मान्न छायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते । तथा च व्याख्यातं । द्रष्टाक्षिणि दृश्यत इति । तथा विच्छादयन्तीव विद्रावय-न्तीव तथा च पुत्रादिमरणनिमित्तमप्रियवेत्तेव भवति । अपि च स्वयमपि रोदितीव । नन्वप्रियं वेत्तैव कथं वेत्ते-

टी॰ मरत्वमित्यनेन सम्बध्यते । देहस्य वधेन नायं हन्यत इति विप-र्यासात्तत्र बध स्वप्नद्रष्टा नियमतो विवक्षित । कस्मादेव-शब्दो न यथाश्रुत एवेति शङ्कते । नास्येति । किमयं प्रजापतिमात-मनात्मं वा मन्यते । यद्यनात्मं बुध्यतेन तर्हि तं प्रत्युपगतिरिन्द्रस्य विद्याप्रदानार्थं सम्भवतीति मत्वाऽऽह । नैवमिति । विकल्पान्त-रमाह । प्रजापतिमिति । न ततो ऽन्यः स्वप्नद्रष्टा विवक्षि-तमिन्द्रस्येति शेषः । उक्तमेव स्फोरयति । एवदिति । दृष्टान्तेन शङ्कते । नन्विति । दृष्टान्तं विघटयति । नैवमिति । तद्विघ-टनप्रकारं प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयति । कस्मादित्यादिना । एतदेवा-काङ्क्षापूर्व्वकं प्रपञ्चयति । कथमित्यादिना । यथेन्द्रो दृश्यत

उ० न्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसाऽपराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीति स हाऽपराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ४ ॥ १० ॥

भा० वेत्त्युच्यते । न । अस्वप्नताभयत्ववचनानुपपत्तेः । ध्यायतीवेति च श्रुत्यन्तरात् । ननु प्रत्यक्षविरोध इति चेत । न । शरीरात्मत्वप्रत्यक्षवद्भ्रान्तिसम्भवात् । तिष्ठतु तावदप्रियवेत्तृत्वं न वेति नाहमत्र भोग्यं पश्यामि । स्वप्नात्मज्ञानेऽपि इदं फलं नोपलभ्यत इत्यभिप्रायः । एवमेवैष तवाभिप्रायेणेति वाक्यशेषः । आत्मनोऽस्वप्नताभयगुणवत्त्वस्याभिप्रेतत्वात् द्विरुक्तमपि न्यायतो मया यथावन्नावधारयति । तस्मात्पूर्व्ववदस्याद्यापि प्रतिबन्धकारणमस्तीति मन्वानस्त्व-

---

आ० इति श्रुत्यर्थं गृहीत्वा छायात्मानमेव गृहीतवानित्युक्तं कथमिदानीमन्यथोच्यते तत्राह । तथेति । यथेदं वाक्यमद्युपलक्षितद्रष्टृपरं तथा प्रागेव व्याख्यातं न तु स्वप्नद्रष्टरि छायात्मनीव स्पष्टा विनाशदृष्टिरित्यर्थः । यथावदुपगम्य स्वप्नद्रष्टारं घ्नन्तीव तथेति यावत् । इवशब्दमाक्षिपति । नन्विति । वेत्तृत्व विकारश्चेदसत्त्वं न स्यान्मृदादिवद्विनाशित्वप्रसङ्गात्तस्मादिवशब्दो युक्त इत्युत्तरमाह । उच्यत इति । यद्वा वेत्तीति विक्रियाश्रयत्वप्रत्यक्षविरोधादिवशब्दो न युक्त इति शङ्कते । नन्विति । अध्यासादपि प्रत्यक्षोपपत्तेर्न विकारित्वं सिद्ध्यतीति परिहरति । नेत्यादिना । नाहमित्यादि वाक्यमवतारयति । तिष्ठत्विति । न वेत्यप्रियवेत्तैव भवतीत्यर्थः । इष्टं सार्व्वलोककामावाप्तिलक्षणं विधेये प्रयत्नभावे नाध्यासिकमप्यप्रियवेत्तृत्वादिकमस्ति । यत्पुनरेकेऽप्यागतमतत्त्वदभिप्रायेणाप्रियवेत्तैव स्वप्नदृष्टा । न तु मदभिप्रायेणेति विशिनष्टि । तवेति । तत्र हेतुमाह । आत्मन इति । यथाप्रदर्शीत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह ।

उ० तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श नाह खल्वयमेवꣳ सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥ स समित्पाणिः

भा० पणाय वर्षापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्य्यमित्यादिदेश प्रजापतिः । तथोषितवते क्षपितकल्मषायाह ॥१०॥

पूर्व्ववदेतन्त्वेव त इत्याद्युक्त्वा तद्यत्रैतत्सुप्त इत्यादि व्याख्यातं वाक्यं । अक्षिणि यो द्रष्टा स्वप्ने च महीयमानश्चरति स एषः सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स्वाभिप्रेतमेव मघवान् । तत्रापि दोषं ददर्श। कथं नाह नैव सुषुप्तस्थोऽप्यात्मा खल्वयं सम्प्रति सम्यगिदानीमात्मानं जानाति नैव जानाति। कथमयमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि चेति । यथा जाग्रति स्वप्ने वा । अतो विनाशमेवेति

आ० विनाशमपीति । तथा प्रजापतिवाक्यानुसारेणेति यावत् । १० ।

यथापूर्व्वमेतन्त्वेव ते इत्याद्युक्त्वा य एष स्वप्ने महीयमान इत्याद्युक्तं तथैवाप्येतन्त्वेवेत्युक्त्वा तद्यत्रैतदित्याह । त्रिरिष्टाधिकारिणे प्रजापतिरिति शेषः । व्याख्यातस्यैव वाक्यस्यार्थं संक्षिप्य दर्शयति । अक्षिणीति । तथापि सुषुप्तदर्शनेऽपीत्यर्थः । तदेव दोषदर्शनं प्रश्नद्वारा स्फोरयति । कथमित्यादिना ।

उ॰ पुनरेयाय तꣳ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्य-
च्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन्पुनरागम
इति स होवाच नाह खल्वयं भगव एवꣳ
सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवे-
मानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाह-
मत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष
मघवन्निति होवाच एतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्या-

भा॰ नाशमेवेति पूर्ववत्तद्दृष्टार्थं। अपीतोऽतिगतो भवति विनष्ट इव भवतीत्यभिप्रायः। ज्ञाने हि सति ज्ञातुः सद्भावो गम्यते नाऽसति ज्ञाने। न च सुषुप्तस्य ज्ञानं दृश्यतेऽतो विनष्ट इवेत्यभिप्रायः। न तु विनाशमेवात्मनो मन्यते ऽमृताभयवचनस्य प्रामाण्यमिच्छन् पूर्ववदेवमेवेत्युक्ता यो मयोक्तस्त्रिभिः पर्यायैस्तमेवैतं नो एवान्यचैतस्मादात्मनोऽन्यं कञ्चन किन्तर्हि एतमेव व्याख्यास्यामि। स्वल्पस्तु दोषस्तथावशिष्टस्तत्क्षपणाय दशाऽपराण्यन्यानि पञ्चवर्षाणीत्युक्तः स तथा चकार। तस्मै मृदितकषायादिदोषाय स्थानत्रयदोषसम्बन्धरहितमात्मनः स्वरूपमपहतपाप्मलादिलक्षणं मघवते तस्मै होवाच। तान्येकशतं वर्षाणि

व्या॰ स्वात्मानं न जानातीत्युक्तमेवाकाङ्क्षाद्वारेणाभिनयति। भाग्यमिति। तत्र वैधर्म्ये दृष्टान्तमाह। यथेति। सुषुप्तविवेकाभावे दोषमाह। च्यत इति। अपीतोऽस्तीत्येतद्व्याचष्टे नाशयति। पूर्ववदिति। कुतो ज्ञानाभावमात्रेण विनष्टत्वमित्याशङ्क्योक्तमभिप्रायं स्पष्टयति।

उ० ख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्माद्वसाऽपराणि पञ्च वर्षाणीति सहापराणि पञ्च वर्षाण्युवास तान्येकशतꣳ सम्पेदुरेतत्तद्यदाहुरेकशतꣳ ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यमुवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ ११ ॥

मघवन्मर्त्यं वा इदꣳ शरीरमात्तं मृत्युना

भा० समेयुः सम्पन्नानि बभूवुः । यदाहुर्लोके शिष्टा एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यमुवासेति । तदेतद्द्वात्रिंशतमित्यादिना दर्शितमित्याख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुत्योच्यते । एवन्तु किलैतदिन्द्रत्वादपि गुरुतरमिन्द्रेणापि महता यत्नेनैकोत्तरवर्षशतकृतायासेन प्राप्तमात्मज्ञानमतो नातःपरं पुरुषार्थान्तरमस्तीत्यात्मज्ञानं स्तौति ॥ ११ ॥

मघवन्मर्त्यं वै मरणधर्मीदं शरीरं । यन्मन्यसेऽक्ष्याधारादिलक्षणः सम्प्रसादलक्षण आत्मा यथोक्तो विनाशमेवापीतो भवतीति । शृणु तत्र कारणं । यदिदं शरीरं

था० ज्ञाने चेति । एवकारो यथाश्रुत एव किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न त्विति । पूर्ववद्ब्रह्मचर्यादेशाभावे हेतुमाह । अपसृत्येति । आख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुतिरस्य निमर्थमित्थमुपदिशतीत्याशङ्क्याह । एवन्त्विति ॥ ११ ॥

कार्यकारणपरिवेष्टितौ विश्वतैजसावुक्तौ । कारणमात्रवञ्च प्राज्ञो व्याख्यातः । सम्प्रत्यशरीरस्तुरीयमुपदेष्टुं सशरीरतां निन्दति । मघवन्निति । शरीरवदात्मनोऽपि विनाशित्वमवस्थाविशेषे

उ० तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै

भा० वै यत्पश्यसि तदेतन्मर्त्यं विनाशि। तच्चात्तं मृत्युना ग्रस्तं सन्ततमेव। कदाचिदेव म्रियत इति मर्त्यमित्युक्तेन तथा सन्त्रासो भवति यथा ग्रस्तमेव सदा व्याप्तमेव मृत्युनेत्युक्ते इति वैराग्यार्थं विशेष इत्युच्यते। आत्तं मृत्युनेति। कथं नाम देहाभिमानतो विरक्तः सन्निवर्त्तेत इति। शरीरमित्यत्र सदेहेन्द्रियमनोभिरुच्यते। तच्छरीरमस्य सम्प्रसादस्य त्रिस्थानतया गम्यमानस्यात्मनो मरणादिदेहेन्द्रियमनोधर्मवर्जितस्येत्येतत्। अमृतस्येत्यनेनैवाशरीरत्वे सिद्धे पुनरशरीरस्येति वचनं वाय्वादिवत्सावयवत्वमूर्त्तिमत्त्वे मा भूतामित्यात्मनो भोगाधिष्ठानं। आत्मनो वा सत ईक्षितुस्तेजोऽबन्नादिक्रमेणोत्पन्नमधिष्ठानं। जीवरूपेण प्रविश्य सदेवाधितिष्ठत्यस्मिन्निति वाधिष्ठानं। यस्येदमीदृशं नित्यमेव मृत्युग्रस्तं धर्माधर्मजनितत्वात्प्रियाप्रियवदधिष्ठानं तदधिष्ठितस्तद्वान् सशरीरो भवति।

था० दर्शितमित्याशङ्क्याह। यस्मन्यस इति॥ सशरीरो विशेषविज्ञानवान् भवत्यशरीरस्य तु विशेषविज्ञानाभावाद्विनाशभ्रमो न पुनरसौ वस्तुतो विनश्यति स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति सम्प्रसादस्याविनाशित्ववचनादित्यभिप्रेत्य कारणमेव स्पष्टयन्नक्षराणि व्याचष्टे। यदिदमित्यादिना॥ ननु मर्त्यमित्येतावतैव मृत्युव्याप्तत्वे शरीरस्य सिद्धे किमित्यात्तं मृत्युनेति पुनरुच्यते तत्राह। कदाचिदेवेति॥ वैराग्यार्थं विशेषवचनमित्युक्तं यत्तदेव वैराग्यं किमर्थमित्याशङ्क्याह। कथमिति॥ निवर्त्तने विशेषवचनं फलवदिति शेषः॥ तदस्येत्यत्र सप्तम्यर्थमाह।

उ॰ सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरी-

भा॰ अशरीरस्वभावस्यात्मनस्तदेवाऽहं शरीरं शरीरमेव चाह-
१२ मित्यविवेकादात्मभावः सशरीरत्वमत एव सशरीरः सन्नात्तो ग्रस्तः प्रियाप्रियाभ्यां। प्रसिद्धमेतत्तस्य च न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोर्वाह्यविषयसंयोगवियोगयोर्निमित्तयोर्वाह्यविषयसंयोगवियोगौ ममेति मन्यमानस्यापहतिर्विनाश उच्छेदः सन्ततिरूपयोर्नास्तीति। तं पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेन निवर्त्तितः विवेकज्ञानमशरीरं सन्तं प्रियाऽप्रिये न स्पृशतः। स्पृशिः प्रत्येकं सम्बध्यत इति। प्रियं न स्पृशत्यप्रियं न स्पृशतीति वाक्यद्वयं भवति। न म्लेच्छाद्यधार्मिकैः सह सम्भाषेतेति यद्वत्। धर्माधर्मकार्ये हि ते प्रियाप्रिये यतोऽशरीरता तु स्वरूपमिति। तत्र धर्माधर्मयोरसम्भवात्तत्कार्याभावो दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशतः। ननु यदि प्रियम-

टी॰ शरीरमित्यन्तेति। मघवन्नित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं। विनाशितया जायत्वप्रसुप्तिप्राणत्रयसम्बन्धित्वेनेति यावत्। यस्मात् यद्विलं-वर्जितस्यासमशरीरस्य स्वाभाविकस्याद्वयस्यादिलक्षणस्य आत्मनोऽधिष्ठानमित्यत्र भोगेऽभ्यर्पितपूर्वं सत् भोगायतनं शरीरमिति विशे यथार्थमुक्त्वा तस्यैवार्थान्तरमाह। आत्मनो वेति। अधिष्ठानं भव-यितुकस्यापरस्येऽधिकरणमिति यावत्। अधिष्ठानशब्दस्यार्था-न्तरमाह। जीवरूपेणेति। उत्तरवाक्यस्य तात्पर्यमाह व्याचष्टे। यस्येति। इदं सकलादिविशेषवदिदं। तदेवोर्ध्वं शरीरमधिष्ठितमनेनेति कृत्वा तदधिष्ठितस्यात्मा पुनः इदं। तस्यैव सम्बन्धितमर्थमाह। तदामिति। उभेऽपि विशेषं

उ॰ रस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं

भा॰ अशरीरं न स्पृशतीति यन्मघवतोक्तं सुषुप्तस्थो विनाश-
मेवापीतो भवतीति तदेवेहाप्यापन्नं। नैष दोषो धर्म्मा-
धर्म्मकार्य्ययोः शरीरसम्बन्धिनोः प्रियाप्रिययोः प्रतिषेधस्य
विवक्षितत्वात्। अशरीरं न प्रियाप्रिये स्पृशत इत्यादि-
श्रुतिः। आगमापायिनोर्हि स्पर्शशब्दो दृष्टो यथा शीत-
स्पर्श उष्णस्पर्श इति। न त्वग्नेरुष्णप्रकाशयोः स्वभावभूत-
योरग्निना स्पर्श इति भवति। तथाग्नेः सवितुर्वोष्णप्रका-
शवत्स्वरूपभूतस्यानन्दस्य प्रियस्यापि नेह प्रतिषेधो विज्ञा-
नमानन्दमानन्दो ब्रह्मेति श्रुतिभ्यः। इहापि भूमैव
सुखमित्युक्तत्वात्। ननु भूम्नः प्रियस्यैकत्वेऽसंवेद्यत्वात्।
स्वरूपेणैव वा नित्यसंवेद्यत्वान्निर्विशेषत्वेति नेन्द्रस्य तदिष्टं।
नाह खल्वयं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो
एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति। नाहमत्र

व्या॰ पातयति। सशरीर इति। अशरीरस्य कथं सशरीरत्वमित्या-
शङ्क्याह। अशरीरेति। अविवेकतः सशरीरो भवतीति पूर्व्वेण
सम्बन्धः। यतः सशरीरोऽतएव प्रियाऽप्रियाभ्यामात्तो वै पुरुष
इति योजना। वैशब्दार्थमाह। प्रसिद्धमिति। एतच्छब्दार्थ-
मेवोत्तरवाक्यव्याख्यानेन स्फोरयति। सशरीरस्येति। ते
ममेति मन्यमानस्य सतः स्वस्य तयोः सन्ततिरूपयोरपहति-
र्नास्तीति सम्बन्धः। प्रियाप्रिययोः स्वारस्येन विनाशोऽस्ति क्षणि-
कत्वादित्याशङ्क्य सन्ततिरूपयोरित्युक्तं। इतिशब्दो वाक्यसमा-
प्त्यर्थः। अथास्य देहसम्बन्धद्वारा संसारित्वमुक्त्वा तस्यैव विद्या-
वतो देहनिवृत्तिद्वारेण मुक्तिं दर्शयति। तं पुनरिति। मुक्ते

उ० वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ १ ॥

भा० भोग्यं पश्यामीत्युक्तत्वात् । तद्धीन्द्रस्येष्टं यद्भूतानि चात्मानं च जानाति । न चाप्रियं किञ्चिद्वेत्ति । स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् येन ज्ञानेन । सत्यमेतदिष्टमिन्द्रस्येमानि भूतानि मत्तोऽन्यानि लोकाः कामाश्च सर्वे मत्तोऽन्येऽहमेषां स्वामीति । न त्वेतदिन्द्रस्य हितं । हितं चेन्द्रस्य प्रजापतिना वक्तव्यं । योऽसावशरीरात्मतया सर्वभूतलोककामात्मत्वोपगमेन या प्राप्तिस्तद्धितमिन्द्राय वक्तव्यमिति प्रजापतिनाऽभिप्रेतं । न तु राज्ञो राज्यामिवदन्यत्वेन । तच्चैवं प्राप्ति फलं केन विज्ञानोपायादात्मैकत्वे इमानि भूतान्ययमहमस्मीति । मन्त्रविमन्त्रो श्लोकैर्वा

आ० पुंसि प्रियाप्रिययोर्मिलितयोरस्पर्शोऽप्येकैकस्य स्पर्शः स्यादित्याशङ्क्याह । स्पृशतिरिति । प्रत्येकसम्बन्धमभिनयति । प्रियमिति । समस्ततया युतस्याभिकस्य प्रवेशं क्रियासम्बन्धो इत्याशमाह । नेति । प्रियाप्रिययोर्भुक्तात्मन्यसम्बन्धे चासनिवापूर्व्वं कैमुतिकन्यायेन दर्शयति । धर्माधर्माविति । तयोरशरीरात्मन्यसम्भवमुक्ते । प्रियत्वाभावं मुक्ता मोक्षस्यापुमर्थत्वं प्रकृते । नन्विति । इच्छामीति मुक्तेः प्रकृते । स्वाभाविकप्रियाप्रियप्रतिषेधदेशेऽप्यपुमर्थत्वं मुक्तेरित्याशङ्क्याह । नैष दोष इति । प्रतिषेधमेवाभिनयति । अशरीरमिति । कादाचित्कयोरेव प्रियाप्रिययोरेव निषेध इत्यत्र नियामकमाह । अनात्मसाधनेति । कादाचित्कत्वे स्वरूपस्य स्याद्भावाद्भेदात्मनोऽन्यत्वादिताह । नन्विति । व्याकृति सति कादाचित्कमेव प्रियमिति तन्मात्रप्रतिषेधात्स्वरूपप्रमुपमर्दनमित्याशङ्क्याह । स्वविमुक्तिरिति । धर्मविषयानेपक्षत्वादपि स्वरूपभासाकति न प्रतिषेधोऽस्तीत्याह । इच्छामीति । तथापि विषयविषयीभावेन भेदाभावात्तदवस्थमपुरुषार्थत्व-

भा॰ यानैर्वा स यदि पितृलोककामः स एकधा भवतीत्यादि-श्रुत्यैश्रुतयोऽनुपपन्नाः । न सर्वात्मनः सर्वफलसम्बन्धोपपत्तेरविरोधात्। मृद् इव सर्वघटकरककुण्डाद्यात्मिः । ननु सर्वात्मत्वे दुःखसम्बन्धोऽपि स्यादिति चेन्न । दुःखस्यापत्यात्वेयगमादविरोधः । आत्मन्यविद्याकल्पनानिमित्तानि दुःखानि रज्ज्वामिव सर्पादिकल्पनानिमित्तानि । सा चाविद्या शरीरात्मैकत्वस्वरूपदर्शनेन दुःखनिमित्तोच्छिन्नेति दुःखसम्बन्धाशङ्का न सम्भवति । शुद्धसत्त्वसङ्कल्पनिमित्तानान्तु कामानामीश्वरदेहसम्बन्धः सर्वभूतेषु मानसानां पर एव सर्वसत्त्वोपाधिद्वारेण भोक्तेति सर्वाविद्याकृतसंव्यवहाराणां पर एवात्मास्पदं नान्योऽस्तीति

था॰ मिति श्रूयते । नन्विति ॥ भेदो न पुमर्थस्तयोगी केवलव्यतिरेक्यभावात्सुखसाक्षात्कारस्तु पुरुषार्थः ॥ स चाभेदेऽपि भिद्यत इत्याशङ्क्याह । स्वरूपेणेति ॥ आत्मनि विशेषज्ञानराहित्यमिन्द्रस्य नेष्टमित्यत्र हेतुमाह । नाहेति ॥ किन्तर्हि इन्द्रस्येष्टमित्याशङ्क्याह । तद्धीति ॥ येन ज्ञानेनाप्नोति तदिष्टमिन्द्रस्येति पूर्वेण सम्बन्धः । किमिदं विशेषविज्ञानमिन्द्रस्येष्टमित्युच्यते किंवा हितमिति विवक्ष्यते तत्राद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं दूषयति । न त्विति ॥ द्वितीयाद्वै भयं भवतीत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ तथाभीष्टमेवेन्द्राय प्रजापतिनोपदेष्टव्यमित्याशङ्क्याह । हितश्चेति ॥ किन्तर्हि तस्य हितमिति चेत्तदाह । व्योमवदिति ॥ वक्तव्यमिति सम्बन्धः ॥ हितमेव न त्वनिष्टमिति स्थिते फलितमाह । तन्नेति ॥ सर्वेषां भूतानां लोकानां कामानाञ्चात्मा सच्चिदानन्दमात्रं । तद्रूपत्वं चेन्मुक्तस्येष्यते कथं तर्हि तस्यैश्वर्यश्रुतयो निर्वहन्तीति चोदयति । नन्विति ॥ सगुणविद्यावतो यदैश्वर्यं तन्निर्गुणविद्यास्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यते । ब्रह्मीभूतस्य मुक्तस्य सगुणविद्याया अपि

भा० वेदान्तसिद्धान्तः । य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति छायापुरुष एव प्रजापतिनोक्तः सम्प्रसुप्तयोश्चान्य एव । न परोऽपहतपाप्मत्वादिलक्षणो विरोधादिति केचिन्मन्यन्ते । छायाद्यात्मनात्मोपदेशे प्रयोजनमाचष्टे । आदावेवोच्यमाने किल दुर्विज्ञेयत्वात्परस्यात्मनोऽत्यन्तबाह्यविषयात्मकत्वेन मोऽत्यन्तसूक्ष्मवस्तुश्रवणे व्यामोहो मा भूदिति । यथा किल द्वितीयायां सूक्ष्मं चन्द्रं दिदर्शयिषुरेवं कश्चित्प्रत्यक्षमादौ दर्शयति । पश्यामुमेव चन्द्र इति । ततोऽन्यत्र गिरिमूर्द्धानं चन्द्रसमीपस्थमेव चन्द्र इति । ततोऽसौ चन्द्रं पश्यति । एवमेतद्य एषोऽक्षिणीत्याद्युक्तं प्रजापतिना त्रिभिः पर्यायैर्न पर इति । चतुर्थे तु पर्याये देहात्समुत्थायाऽशरीरतामापन्नो ज्योति-

---

व्या० प्रत्यग्भूतत्वात्प्रकाशस्य तत्रोपचरितुं युक्तत्वादिति परिहरति । नेत्यादिना । सर्वात्मत्वे निन्दापि प्राप्नोतीति शङ्कते । नन्विति । दुःखस्य दुःखाभावप्रत्यगात्मा विद्वानपि दुःखी भविष्यतीति समाधत्ते । न दुःखेनेति । तर्हि दुःखिनामात्मा मुक्त इति दुःखी स्यादित्यत आह । व्याप्नोमीति । न तावदात्मनः स्वभावतो दुःखित्वं किन्त्वाविद्यकं । सा च मुक्तस्य दग्धत्वादप्रसक्तिरित्यर्थः । तर्हि विद्यया दग्धायामविद्यायां तदध्यारोपितमैश्वर्यमपि ईश्वरस्य सगुणविद्याफलभूतं तद्दग्धमेवेति कथं सत्यसङ्कल्पत्वमिह तदुपदेशसिद्धिरित्याशङ्क्याह । शुद्धेति । शुद्धसत्त्व रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं तस्मान्मायैकदेशाज्जाताः सङ्कल्पा निमित्तानि येषां कामानामैश्वर्यभेदानां ते तथोक्तास्तेषां सर्वेषु भूतेषु विषयेषु मनोमात्रेणेश्वराभिधानरूपेण सिद्धानामीश्वरात्वेन स्वभावेनाभिसम्बन्धो मायावस्थायां सिद्ध इत्यर्थः । ननु जीवानामेवाविद्यातत्कार्यसम्बन्धो नेश्वरस्येति चेन्नेत्याह । पर एवेति । चतुर्ष्वपि

भा॰ स्वरूपं । यस्मिन्नुत्तमपुरुषे स्त्र्यादिभिर्जक्षन् क्रीडन्रममाणो भवति स उत्तमपुरुषः पर उक्त इति चाङ्गः । सत्यं रमणीया तावदियं व्याख्या श्रोतुं। न त्वर्थोऽस्य ग्रन्थस्यैवं सम्भवति । कथमक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्युपन्यस्य मिथ्यार्थां छायात्मनि श्रुतौ तद्विपरीतग्रहणं मत्वा तदपनयायोदशरावोपन्यासः । किं पश्यथ इति च प्रश्नः । साध्वलङ्कारोपदेशस्यानर्थकः स्यात् । यदि छायात्मैव प्रजापतिनाऽक्षिणि दृश्यत इत्युपदिष्टः। किञ्च यदि वा तेन स्वयमुपदिष्टग्रहणस्यापनयनकारणं वक्तव्यं स्यात् । स्वप्नसुषुप्तात्मग्रहणयोरपि तदपनयनकारणं च स्वयं ब्रूयात् । न चोक्तं तेन मन्यामहे । नाक्षिणि छायात्मा प्रजापतिनोपदिष्टः । किन्त्वन्यदक्षिणि द्रष्टा चेद्दृश्यत इति उपदिष्टः

आ॰ पर्य्यायेषु स्वमर्थानुवादेन तस्य तदर्थत्वं विधेयमिति स्वाभिप्रायेण प्रजापतिवाक्यं व्याख्यातं ॥ सम्प्रति स्वयूथ्यमतमुत्थापयति । य एष इति ॥ प्रथमपर्य्यायस्य छायात्मवद्द्वितीयपर्य्यायस्योऽपि विज्ञानात्मविषयत्वमित्याह । स्वप्नेति ॥ अन्य एव परस्मादुक्त इति सम्बन्धः ॥ चतुर्थपर्य्यायवत्पर्य्यायत्रयेऽपि परमात्मैव वक्ष्यामीत्युच्यते । तत्राह । न पर इति ॥ अपहतपाप्मत्वादेरवस्थावत्त्वस्य च मिथो विरोधो हेत्वर्थः । नन्वन्तिमे पर्य्याये परस्योपदेशोऽर युज्यते । तज्ज्ञानस्य मुक्तिफलत्वात्किमिति पूर्व्वेषु पर्य्यायेषु छायादयो निर्दिश्यन्ते तत्फलाभावादत आह । छायाद्यात्मनाचेति ॥ तत्र प्रथमं छायात्मनोपदेशस्य प्रयोजनमाह । आदावेवेति ॥ परस्यातिसूक्ष्मत्वेन दुर्व्विज्ञेयत्वात्तस्मिन्नेवादावुच्यमाने सति तस्यापि सूक्ष्मस्य अवबोधेऽपि श्रोतुरनात्मनिष्ठस्य किल व्यामोहः स्यात्स माभूदिति पृथक्छायात्मोपदेशः कृत इति सम्बन्धः ॥ स्वप्नसुषुप्तयोर्विज्ञानात्मोपदेशस्य प्रयोजनं दर्शयमुक्त-

भा॰ स्यात्तत इदं युक्तं। एतत्त्वेव न ह्ययुक्तं स्वप्नेऽपि द्रष्टुरेवोपदेशः। स्वप्ने न द्रष्टोपदिष्ट इति चेन्नापि रोदितीवाप्रियवेत्तेवेत्युपदेशात्। न च द्रष्टुरन्यः कश्चित्स्वप्ने महिमानश्चरति। अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति श्रुत्यन्तरे सिद्धत्वात्। यद्यपि स्वप्ने सधीर्भवति तथापि न धीः स्वप्नभोगोपलब्धिं प्रति करणत्वं भजते। किन्तर्हि पटचित्रवज्ज्ञानवासनाश्रया दृश्यैव धीर्भवतीति। न द्रष्टुः स्वयंज्योतिष्ट्वबाधः स्यात्। किञ्चान्यत्। जाग्रत्स्वप्नयोर्भूतानि चात्मानं च जानातीमानि भूतान्ययमहमस्मीति माभैः सत्या प्रतिषेधो युक्तः स्यान्नाह खल्वयमित्यादि। तथा चेतनस्यैवाविद्यानिमित्तयोः सशरीरत्वे सति

आ॰ अर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथेत्यादिना॥ इतिशब्दस्तिङा सम्बध्यते॥ पर्य्यायान्तरस्य तात्पर्य्यमाह। चतुर्थे त्विति॥ सदृश धर्म्मकादिश्चात्मपरभूता ज्योतिःस्वरूपमशरीरत्वं प्राप्तेः यद्यपि चतुर्थे पर्य्याये कथ्यते तथापि कथमसौ परमात्मा स्यादित्याशङ्क्याह। यत्किञ्चिदिति॥ स सम्प्रसादो यो विद्वान् कर्तृत्वेन विवक्षित किमिदं व्याख्यानं शब्दानुसारि किंवाऽर्थानुसारीति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति। सत्यमिति॥ द्वितीयं दूषयति। न त्विति॥ असम्भवमेवाकाङ्क्षाद्वारा स्पष्टयति। कथमित्यादिना॥ यद्याद्ये पर्य्याये छायात्मोपदिश्यते तर्ह्रीन्द्रविरोचनयोः सम्यग्दर्शित्वादिपरीतग्रहापोहार्थं प्रजापतेरायासो वृथा स्यात्। तेन नेदं व्याख्यानमर्थानुसारीत्यर्थः। इतश्च नाद्ये पर्य्याये छायात्मोपदेशोऽस्तीत्याह। किञ्चेति॥ प्रजापतिनोपदिष्टस्यापि छायात्मनो ग्रहणं न स्यादित्याशङ्क्य हेत्वन्तरं स्पष्टयति। यदीति॥ तेन छायात्मापनयनार्थावचनेनेति यावत्। तेन प्रजापतिनेत्येकस्तच्छब्दो योज्यः। इतश्च प्रथमे पर्य्याये दृष्टु

भा० प्रियाप्रिययोरपहतिर्नास्तीत्युक्त्वा तस्यैवाशरीरस्य सतो ऽविद्यायां सत्यां सशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रतिषेधो युक्तोऽशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति । एकश्चात्मा स्वप्नबुद्धान्तयोर्महामत्स्यवदसङ्गः सञ्चरतीति श्रुत्यन्तरे सिद्धं । यथोक्तं सम्प्रसादः शरीरात्समुत्थाय यस्मिन् स्त्र्यादिभी रममाणो भवति सोऽन्यः सम्प्रसादादधिकरण-निर्दिष्ट उत्तमः पुरुष इति । तदप्यसत् । चतुर्थेऽपि पर्याये एतन्त्वेव त इति वचनात् । यदि ततोऽन्योऽभिप्रेतः स्यात्पूर्ववदेतन्त्वेव त इति न ब्रूयान्मृषा प्रजापतिः । किञ्चान्यस्तेजोबन्नादीनां स्रष्टुः सतः स्वविकारदेहे शुङ्गे प्रवेशं दर्शयित्वा प्रविष्टाय पुनस्तत्त्वमसीत्युपदेशो न्यथा

आ० देवोपदेशो न छायापुरुषस्येत्याह । किञ्चान्यदिति ॥ एतच्छ-ब्देन सन्निहितावक्षिणा छायात्मानमनूद्य स्वप्ने तदुप-देशः प्रजापतेर्मृषावादित्वं प्रसज्येत । तथा च प्रथमेऽपि पर्याये तथैवोपदिष्ट इत्यर्थः ॥ स्वप्नावस्थाविशिष्टस्य स्थाना-न्तरे बाध्यत्वान्न तत्र तदुपदेशोऽस्तीति शङ्कते । स्वप्न इति ॥ अनुभवानुसारेणोत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ किञ्च प्रकाश-कारणानामुपरमे यः प्रकाशः स नैसर्गिक इति न्यायेन प्रतीचः स्वयं ज्योतिष्ट्वं बृहदारण्यके स्वप्नावस्थामाश्रित्योक्तं ततश्च तत्र तदुपदेशः सिद्ध इत्याह । न चेति ॥ सूर्यादी-नामुपरमे यः प्रकाशो दृश्यमानः स नैसर्गिक इत्ययुक्तं । स्वप्ने ऽप्यन्तःकरणस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याह । यद्यपीति ॥ करणत्वा-भावे हेतुं पृच्छति । किन्तर्हीति ॥ नीलपीतादिजाग्रद्वासना-भिर्विवर्त्तमानाः साक्षिणो वेद्यतामापद्यन्ते । तथाच पटे चित्रवदिति चित्रवासनामयचेतसः साक्षिगम्यत्वान्न स्वप्नोपलब्धौ करणं भवतीति संदृष्टः स्वयं ज्योतिष्ट्वं न्यायसिद्धमित्याह ।

भा० प्रसज्येत। तस्मिंस्त्वं स्यादिभी रत्ना भविष्यसीति युक्त उप-
देशोऽभविष्यद्यदि सम्प्रसादादन्य उत्तमः पुरुषो भवेत्।
तथा भूम्नस्तदमेवेत्यादिश्चात्मैवेदं सर्व्वमिति नोपसमह-
रिष्यद्यदि भूमा जीवादन्योऽभविष्यत्। नान्योऽतोऽस्ति
द्रष्टेत्यादिश्रुत्यन्तराच्च। सर्व्वश्रुतिषु च परस्मिन्नात्मशब्द-
प्रयोगो नाभविष्यत्प्रत्यगात्मा चेत्सर्व्वजन्तूनां पर आत्मा
न भवेत्। तस्मादेक एवात्मा प्रकरणे सिद्धः। न चात्मनः
संसारित्व। अविद्याध्यस्तत्वादात्मनि समारस्य। न हि रज्जु-
शुक्तिकागगनादिषु सर्पेरजतमलादीनि मिथ्याज्ञानाध्य-

व्या० यदेति॥ प्रासङ्गिकं हित्वा द्रष्टैवोपदिष्ट॥ स्वप्नावस्थायामि-
त्यत्र हेत्वन्तरमाह। किञ्चेति॥ यथाच जाग्रदवस्थायामिव
स्वप्नेऽपि द्रष्टैवोपदिष्ट इति शेष॥ इतश्च द्रष्टुरेवोपदेश
सम्प्रसादायामित्याह। प्रशान्ताविति॥ न केवलमुत्तमपुरुषो
निषेधो निषेध्यप्राप्तिसापेक्षत्वादवस्थाद्वये द्रष्टृत्वपदेशमाकाङ्क्षति
किन्तु सुषुप्तेयमतो निषिद्धोऽपि निषेध्यमाकाङ्क्षमवस्थाद्वये
द्रष्टृत्वपदेशमाकाङ्क्षतीत्याह। तथा चेति॥ निषेधस्य प्राप्तिसापे
क्षत्वात्प्रकृतस्यैव द्रष्टुरविद्यानिदाने सशरीरत्वे तन्निमित्तयोः
स्यात्स्वयमतयोर्न प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति न ह वै सशरीर-
स्येत्यादिनोक्तसशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रियाप्रिययोस्तस्यैवापक्षायया-
तीतस्य सत्या विद्यायामशरीरमित्यादिना प्रतिषेधो युक्त इति
योजना॥ स्वप्ने द्रष्टृत्वपदेशे हेत्वन्तरमाह। एतस्येति॥ चतुर्थपर्या-
यस्य सौषुप्तादर्थान्तरविषयत्वमुक्तमनुभाष्य दूषयति। यथोक्तमि-
त्यादिना॥ तदेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति। यदीति। अधिक-
रणाधेयभावेन भेद सत्यो नास्तीत्यत्र हेत्वन्तरमाह। किञ्चान्य-
दिति॥ जीवपरयोर्भेदस्य षष्ठप्रपाठकविरोधवत् सप्तमप्रपाठ
कविरोधोऽपि स्यादित्याह। तथेति॥ बृहदारण्यकश्रुत्यालोच-
नायामपि जीवेश्वरभेदो न सम्भवतीत्याह। नान्य इति॥ इतश्च

भा॰ स्थानि तेषां भवन्तीति । एतेन सशरीरस्य प्रियाप्रिययो-रपहतिर्नास्तीति व्याख्यातं । यच्च स्थितमप्रियवेत्तैवेति ना प्रियावेत्तैवेति सिद्धं । एवञ्च सति सर्व्वपर्य्यायेऽप्येतदमृत-मभयमेतद्ब्रह्मेति प्रजापतेर्वचनं । यदि वा प्रजापति॰ च्छद्मरूपायाः श्रुतेर्वचनं सत्यमेव भवेत् । न च तत्कु-तर्कबुद्ध्या स्वाकर्त्तुं युक्तं । ततो गुरुतरस्य प्रमाणान्तर-स्यानुपपत्तेः । ननु प्रत्यक्षं दुःखाद्यप्रियवेत्तृत्वमव्यभिचा-र्य्यनुभूयत इति चेन्न । जरादिरहितो जीर्णोऽहं जातोऽह-मायुष्मान् गौरः कृशो मृत इत्यादिप्रत्यक्षानुभववत्त-

---

व्या॰ जीवपरयोर्भेदो नास्तीत्याह । सर्व्वश्रुतिष्विति ॥ यौक्तमर्थमुप-संहरति । तस्मादिति ॥ आत्मैक्ये परस्यैव संसारित्वं सर्व्वदेहेषु स्यादिति चेन्नेत्याह ॥ न चेति ॥ आरोपितसंसारित्वं वस्तुतो नास्त्यस्तीत्येतदृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति ॥ मिथ्या च तद्-ज्ञानञ्चेति मिथ्याज्ञानं । तेनाध्यस्तान्यविद्यमानान्येव विद्यमानव-त्प्रतीतिमात्राणीति यावत् । न ह वै सशरीरस्येत्यादि वदता वास्तवत्वं प्रियाप्रियसम्बन्धस्य विवक्षितमिति शङ्कामुक्तन्यायाति-देशेन निरस्यति । एतेनेति ॥ आत्मनि संसारस्य प्रसक्तिर्नेति यावत् । यावदध्यास्तभावित्वं प्रियाप्रिययोरपहत्यभावो न वास्त-वत्वं शरीरसम्बन्धस्यैव प्रियाप्रियमूलस्य दुर्निरूपत्वादित्यर्थः ॥ स्वप्नदशा खल्वप्रियवेत्तैव भवति न त्वप्रियवेत्तैवेति यत्पूर्व्वंच स्थितं तत्सिद्धं लाभान्तरमाह । एवञ्चेति ॥ प्रजापतेर्व्वचनं सत्यं भवेदिति सम्बन्धः । अपौरुषेय्यां श्रुतौ कुतः प्रजापतेर्वचनं सावकाशमित्याशङ्क्याह । यदि वेति ॥ सुखादयः साश्रयाः गुण-त्वाद्रूपादिवदित्यनुमानात्तदाश्रयः परिशेषादात्मा भविष्यतीति वैशेषिकादितर्कविरोधादसत्यं श्रुतेर्वचनमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ सुखादीनामुपाधिधर्म्मत्वेन सिद्धसाध्यत्वान्नास्ति श्रौतवचसो बाधकमित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षमिति शङ्कते । नन्विति ॥ तस्याभासत्वाम

भा० दुपपत्तेः । सर्वमप्येतत्सत्यमिति चेदस्यैवैतदेव दुरवगमं येन देवराजोऽप्युदशरावादिदर्शिता विनाशयुक्तिरपि मुमोहैवाच विनाशमेवापीतो भवतीति । तथा विरोचनो महाप्राज्ञः प्राजापत्योऽपि देहमात्रात्मदर्शनो बभूव । तथेन्द्रस्यात्मविनाशभयसागरे एव वैनाशिका न्यमज्जन् । तथा साङ्ख्या द्रष्टारं देहादिव्यतिरिक्तमवगम्यापि त्यक्तागमप्रमाणत्वात् मृत्युविषय एवान्यत्वदर्शने तस्थुः । तथाऽन्ये काणादादिदर्शनाः कषायरक्तमिव क्षारादिभिर्वस्त्रं नवभिरात्मगुणैर्युक्तमात्मद्रव्यं विशोधयितुं प्रवृत्ताः । तथाऽन्ये कर्मिणो बाह्यविषयापहृतचेतसो वेदप्रमाणा अपि परमार्थसत्यमात्मैकत्वं विनाशमिवेन्द्रवन्मन्यमाना घटीयन्त्रवदारोहावरोहप्रकारैरनिशं बभ्रमन्ति । किमन्ये क्षुद्रजन्तवो विवेकहीनाः स्वभावत एव बहिर्विषयापहृतचेतसः । तस्मादिदं त्यक्तसर्वबाह्यैषणैरनन्यश-

---

आ० बाधकत्वमिति परिहरति । नेत्यादिना ॥ दृष्टान्तोऽपि सम्मति यन्नो न भवतीति शङ्कते । सत्यमिति ॥ तदादे सत्यवचनं स्वकीयमेवमस्यैवेत्यङ्गीकरोति । अस्यैवेति ॥ अङ्गीकारे हेतुमाह । दुरवगममिति ॥ अधिकारिणः प्रमितिजनको वेद इति न्यायात्तादृशानामनधिकारिणां दुर्ज्ञानमात्मतत्त्वं । अतोऽस्यैव जरादिसत्त्वमवधर्मं । न तावता वस्तुविरोध इत्यर्थः । दुरवगमत्वे लिङ्गमाह । येनेति ॥ अन्येनात्मतत्त्वोक्तिः ॥ तस्य दुर्ज्ञानत्वे निदर्शनान्तरमाह । तथेति । वैनाशिकभ्रान्तिरप्यात्मनो दुर्ज्ञानत्वं गमयतीत्याह । तथेन्द्रस्येति ॥ साङ्ख्यभ्रान्तिरपि दुर्ज्ञानत्वमात्मनो ज्ञापयतीत्याह तथा साङ्ख्या इति ॥ तार्किकभ्रान्तिरपि तस्य दुर्बोधत्वे गमकमाह । तथान्य इति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावना नवात्मगुणा

उ० अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत् स्तनयित्नुरशरीराण्येतानि तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं

भा० रणैः परमहंसपरिव्राजकैरत्याश्रमिभिर्वेदान्तज्ञानपरैरेव वेदनीयं पूज्यतमैः। प्राजापत्यश्चेमं सम्प्रदायमनुस्मरद्भिरुपनिबद्धं प्रकरणचतुष्टयेन। तथाऽनुशासन्यश्चापि त एव नान्य इति। तत्राशरीरस्य सम्प्रसादस्याविद्यया शरीरेणाविशेषतां सशरीरतामेव सम्प्राप्तस्य शरीरात्समुत्थाय स्वेन रूपेण यथाऽभिनिष्पत्तिस्तथा वक्तव्येति दृष्टान्त उच्यते। अशरीरो वायुरविद्यमानं शिरःपाण्यादिमच्छरीरमस्येत्यशरीरः। किञ्चाभ्रं विद्युत्स्तनयित्नुरित्येतानि चाशरीराणि। ततश्चैवं सति वर्षादिप्रयोजनावसाने यथा। अमुष्मादिति भूमिष्ठा श्रुतिर्द्युलोकसम्बन्धिनमाकाशदेशं व्यपदिशति। एतानि यथोक्तान्याकाशसमान-

---

आ० मीमांसकभ्रान्तिः॥ तस्य दुर्बोधत्वे गमकमित्याह। तथान्य इति॥ यदा परीक्षकाणामपीदृशी भ्रान्तिरात्मनो दुरवगमत्वं गमयति तदा विचारविधुराणां लौकिकानां भ्रान्तिस्तत्र प्रमाणयितव्येत्याह। किमन्य इति॥ अन्ये च सम्भ्रमन्तीति किं वक्तव्यमिति सम्बन्धः॥ यदि लौकिकानां परीक्षकाणां चेदमात्मतत्त्वं दुर्ज्ञानं प्रतिभायते केषां तर्हि इदं सुज्ञानमित्याशङ्क्याह। तस्मादिति॥ एषणाखिवात्मतत्त्वेऽपि तेषामौदासीन्यं वारयति। अनन्यशरणैरिति॥ तेषां कुटीचरादिभावं व्यावर्तयति। परमहंसेति॥ कर्मनिष्ठानामाश्रमानतीत्य नैष्कर्म्यप्राधान्येन वर्तमानत्वं दर्शयति। अत्याश्रमिभिरिति॥ अनन्यशरणैरित्युक्तं व्यनक्ति। वेदान्तेति॥ पूज्यतमैरिति नित्यानुवादस्तेषामात्मवेदनोपायं प्राधानमुपदिशति। प्राजापत्येति॥ स्थान-

उ॰ ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥२॥
एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं

भा॰ रूपतामापन्नानि स्वेन वाय्वादिरूपेणागृह्यमाणानि आकाशाख्यतां गतानि । यथा सम्प्रसादोऽविद्यावस्थायां शरीरात्मभावमेवापन्नस्तानि च तथा भूतानि अमुष्माद्युलोकसम्बन्धिन आकाशदेशात्समुत्तिष्ठन्ति वर्षणादिप्रयोजनाभिनिर्वृत्तये । कथं शिशिरापाये सावित्रं परं ज्योतिः प्रकृष्टं ग्रैष्मकमुपसम्पद्य सावित्रमभितापं प्राप्येत्यर्थः । आदित्याभितापेन पृथग्भावमापादिताः सन्तः स्वेन स्वेन रूपेण पुरोवातादिना वायुरूपेण स्तिमितभावं हित्वा अभ्रमपि पर्वतहस्त्यादिरूपेण । विद्युदपि स्वेन ज्योतिर्लतादिचपलरूपेण । स्तनयित्नुरपि स्वेन गर्जिताशनिरूपेणेत्येवं प्रावृडागमे स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते । यथाऽयं

आ॰ अयं तुरीयखण्ड इत्येतद्विषयं प्रकरणचतुष्टयं । यथोक्ताधिकारिणमेवात्मवेदनमित्यत्र निष्कान्तरमाह । तथेति । अशरीरमित्यादिवाक्यव्याख्यानोपसंहारार्थमितिपदं अशरीरस्य सतो मुक्तिरशरीरत्वेऽपि स्थिते किमर्थमशरीरो वायुरित्यादिवाक्यमित्याशङ्क्याह । तस्येत्यादिना । कथं वायोरशरीरत्वं तदाह । अविद्यमानमिति । एवं सति वाय्वादीनामशरीरत्वे सतीति यावत् । आकाशस्य सर्वत्रैकरूपत्वादमुष्मादिति कुतो व्यपदेशसिद्धिरित्याशङ्क्याह । अमुष्मादितीति । यथोक्तान्यशरीराणि वाय्वादीनि तेषामाकाशत्वापत्तौ दृष्टान्तमाह । यथेति । तथा वाय्वादीनि स्वेन रूपेणागृह्यमाणत्वदशायामाकाशात्मतां गतानीति सम्बन्धः । तानि च वाय्वादीनि तथाभूतान्याकाशात्मतां प्राप्तानीत्येवं । वर्षादिफलनिष्पत्त्यर्थं वाय्वादीनामाकाशदेशात्

उ॰ ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पूरुषः स तत्र पर्य्येति जक्षत्क्रीडन्रममाणः

भा॰ दृष्टान्तो वाय्वादीनामाकाशादिसाम्यगमनवदविद्यया संसारावस्थायां सशरीरसाम्यमापन्नोऽहममुष्य पुत्रो जातो जीर्णो मरिष्य इत्येवम्प्रकारं। प्रजापतिनेव मघवान् यथोक्तेन क्रमेण नासि त्वं देहेन्द्रियादिधर्म्मा तत्त्वमसीति प्रतिबोधितः सन् स एष सम्प्रसादो जीवोऽस्माच्छरीरात् आकाशादिव वाय्वादयः समुत्थाय देहादिविलक्षणमात्मनो रूपमवगम्य देहात्मभावनां हित्वेत्येतत्स्वेन रूपेण सदात्मनैवाभिनिष्पद्यत इति व्याख्यातं पुरस्तात्। स येन स्वेन रूपेण सम्प्रसादोऽभिनिष्पद्यते प्राक् प्रतिबोधात् तद्भ्रान्तिनिमित्तात्सर्पो भवति यथा रज्जुः। पश्चात्कृतप्रकाशाद्रज्ज्वात्मना स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। अत एवञ्च स उ-

---

आ॰ समुत्थानमुक्तमाकाशादाविव स्फुटयति। कथमित्यादिना॥ स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्त इति सम्बन्धः। तत्र वायोरभ्रस्य विद्युत्स्तनयित्न्वोश्च स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिप्रकारं विवृणोति। पुरोवातादीति॥ किमिवभावं हित्वा वायुरिति शेषः॥ दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह। यथेति॥ वाय्वादीनामित्यत्रानुपस्कारतयेत्यध्याहर्त्तव्यं। अभ्रादिशब्देनाभ्रविद्युत्स्तनयित्नवो गृह्यन्ते। आकाशादित्यादिपदमभ्रादिकारकसङ्ग्रहार्थं॥ शरीरसाम्यमेव विशिनष्टि। अहमिति॥ प्रतिबोधने दृष्टान्तमाह। प्रजापतिनेति॥ यथोक्तेन क्रमेण पर्य्यायचतुष्टयोपदिष्टप्रकारेणेति यावत्। मघवान्प्रतिबोधित इति सम्बन्धः। दार्ष्टान्तिके प्रतिबोधनप्रकारं दर्शयति। नासीति॥ शरीरादित्युपसमुत्थाने दृष्टान्तमाह। आकाशादिवेति॥ समुत्थानं विभ-

उ० स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनꣳ स्मर-

भा० त्तमपूरुषः। उत्तमश्चासौ पूरुषश्चेत्युत्तमपूरुषः स एवोत्तमपूरुषः। अक्षिस्वप्नपुरुषौ व्यक्ताव्यक्तश्च सुषुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नोऽशरीरश्च स्वेन रूपेणेति। एषामेव स्वेन रूपेणावस्थितः क्षराक्षरौ ,व्याकृताऽव्याकृतावपेक्ष्योत्तमपूरुषकृतनिर्वचनो ह्ययं गीतासु स सम्प्रसादः स्वेन रूपेण तत्र स्वात्मनि स्वस्थतया सर्व्वात्मभूतः पर्य्येति क्वचिदिन्द्राद्यात्मना जक्षद्धसन् भक्षयन् वा भक्ष्याणुच्चावचानीप्सितान् क्वचिन्मनोमात्रैः सङ्कल्पादेव समुत्थितैर्ब्रह्मलौकिकैर्वा क्रीडन् स्त्र्यादिभी रममाणश्च मनसैव नोपजनं स्मरन् स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपगमेन जायत इत्युपजनमात्मभावेन वात्मसामीप्येन जायत इत्युपजनमिदं शरीरं तन्न स्मरन्। तत्स्मरणे हि दुःखमेव स्यात्। दुःखा-

टा० त्मते। देहादीति॥ पूर्ववत्ति परिहरति। इति व्याख्यातमिति॥ उक्तदृष्टान्तं सम्बन्ध्य व्याचष्टे। स येनेति। स उत्तमः पुरुष इति सम्बन्धः। सम्प्रसादस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। प्राणित्यादिना॥ उक्तदृष्टान्तानुसारेणाविद्यादशायां शरीरात्मत्वमापन्नो जीवो विद्यया प्रकाशितस्वस्वरूपतत्त्वः स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नो भवतीति दार्ष्टान्तिकमाह। स उत्तमेति॥ पुरुषस्योत्तमत्वविशेषणं पुरुषान्तरव्यवच्छेदार्थमित्यभिप्रेत्य पुरुषभेदं दर्शयति। चक्षीति॥ इति चत्वारः पुरुषा इति शेषः। तत्र पूर्व्वेषां त्रयाणां व्यवच्छेदं तुरीयस्य तूत्तमपुरुषत्वमित्याह। क्षराक्षराविति॥ तयोरुत्तमपुरुषे भगवत्सम्मतिं सङ्गिरते। द्वाविति॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।

भा० त्मकत्वात्तस्य । नन्वनुभूतं चेन्न स्मरेदसर्व्वज्ञत्वमुक्तं स्यात् । नैष दोषो येन मिथ्याज्ञानादिना जनितं तच्च मिथ्याज्ञानादि विद्ययोच्छेदितमतस्तन्नानुभूतमेवेति न तदस्मरणे सर्व्वज्ञत्वहानिः । न ह्युन्मत्तेन ग्रहगृहीतेन वा यदनुभूतं तदुन्मादाद्यपगमेऽपि स्मर्त्तव्यं स्यात्तथेहापि संसारिभिरविद्यादोषवद्भिर्यदनुभूयते तत्सर्व्वात्मानमशरीरं न स्पृशति । अविद्यादिनिमित्ताभावात् । ये त्वच्छिन्नदोषैर्म्मर्दितकषायैर्म्मानसाः सत्याः कामा अनृतापिधाना अनुभूयन्ते विद्याभिव्यक्तत्वात् त एवमुक्तेन सर्व्वात्मभूतेन सम्बध्यन्त इत्यात्मज्ञानस्तुतये निर्दिश्यन्तेऽतः साध्वेतद्विशिनष्टि । य एते ब्रह्मलोक इति । यत्र क्वचन भवन्तोऽपि ब्रह्मण्येव हि ते लोके भवन्तीति सर्व्वात्मत्वाद्ब्रह्मण उच्यन्ते । ननु कथमेकः सन्नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानातीति

आ० यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः । यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति हि स भगवानूचिवान् । स तत्रेत्यादि व्याचष्टे । स सम्प्रसाद इति । क्वचिदिति स्वर्गलोकोक्तिः । क्वचिन्मनोमात्रैर्वियत्र क्वचिदिति ब्रह्मलोको गृह्यते । नेमञ्जनमिति प्रतीकं गृहीत्वा व्याकरोति । स्त्रीपुरुषयोरिति । तत्र स्मरन्पश्यतीति सम्बन्धः । यथोक्तदेहस्मृतौ कानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । तत्स्मरणे होति । विदुषो मुक्तस्यानुभूतदेहास्मरणे दूषणमापद्यते । नन्विति । असर्व्वज्ञत्वदोषं निराकरोति । नैष दोष इति । अनुभूतार्थस्मृतौ हि सर्व्वज्ञ इति । न च शरी-

उ० एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥

भा० स भूमा कामांश्च स्त्र्यलौकिकान् पश्यन्रमत इति च विरुद्धं। यथैको यस्मिन्नेव क्षणे पश्यति स तस्मिन्नेव क्षणे न पश्यति चेति। नैष दोषः। श्रुत्यन्तरे परिहृतत्वाद्द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपात्पश्यन्नेव भवति। द्रष्टुरन्यत्वेन कामानामभावाच्च पश्यति चेति। यदपि सुषुप्ते तदुक्तं। मुक्तस्यापि सर्वैकत्वात्समानो द्वितीयाभावः। केन कं पश्येदिति चोक्तमेव। अशरीरस्वरूपोऽपहतपाप्मादिलक्षणः सन् कथमेष पुरुषोऽक्षिणि दृश्यत इत्युक्तः प्रजापतिना। तत्र यथाऽयमक्षिणि साक्षाद्दृश्यते तद्वक्तव्यमितीदमारभ्यते। तत्र को हेतुरक्षिणि दर्शन इत्याह सदृष्टान्तः। यथाप्रयोग्यः प्रयोग्यपरो वा सम्बन्धः। प्रयुज्यत इति प्रयोग्योऽश्वो बलीवर्दो वा। यथा लोके आचरत्यनेनेत्याचरणो रथोऽनो

आ० दाढानुभूतं तस्याविद्याकामकर्ममूलस्याशरीरमात्रतामस्य च सकार्यस्य ज्ञानोदयमात्रेण नष्टत्वात्तामपि शरीरादेरनुभवविषयत्वं सर्वथानुपपत्तेरित्यर्थः। शरीरादिपूर्वं सम्बन्धाभावेनाविपर्यीतत्वमपि सद्भाव्यानुभूतमेवेति विदुषामपि सार्वत्रिकमिति चेन्नेत्याह। न चेति। मुक्ते पुरुषे शरीरादयो न सम्बध्यन्ते चेत्कथं तर्हि तत्र कामाः सम्बध्येरन्नित्याशङ्क्याह। येनेति। किमिति सर्वैरेते कामा नानुभूयेरन्नित्याशङ्क्याह। अन्तर्धाना इति। एतच्च विदुषामेव तदभिव्यक्तिरित्याह। विद्येति। किमिति निर्गुणविद्याप्रकरणे विदुषि सकलकामसम्बन्धवचनं तत्राह। एतानिति। आत्मविद्यास्तवार्थं विदुषि कामसम्बन्धवचनं भवतीत्यात् कामाप्तिफलवचनं विद्याप्रशंसार्थमपि युक्तमित्याह। यत इति। इन्द्रियादिषु भवता

उ॰ अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः

भा॰ वा तस्मिन्नाचरणे युक्तस्तदाकर्षणाय। एवमस्मिञ्छरीरे
रथस्थानीये प्राणः पञ्चवृत्तिः इन्द्रियमनोबुद्धिसंयुक्तः
प्रज्ञात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसंमूर्च्छितात्मा युक्तः स्वक-
र्मफलोपभोगनिमित्तं नियुक्तः। कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्तो
भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीती-
श्वरेण राज्ञा इव सर्वाधिकारी. दर्शनश्रवणचेष्टाव्या-
पारेऽधिकृतः। तस्यैव तु मात्रैकदेशश्चक्षुरिन्द्रियं रूपोप-
लब्धिद्वारभूतं। अथ यत्र कृष्णतारोपलक्षितमाकाशं
देहच्छिद्रमनुविषण्णमनुषक्तमनुगतं तत्र स प्रकृतोऽशरीर
आत्मा चक्षुषि भवतीति चाक्षुषश्चक्षुषि भव इति चाक्षु-
षस्तस्य दर्शनाय रूपोपलब्धये चक्षुः करणं यस्य तत्।
देहादिभिः संहतत्वात्परस्य द्रष्टुरर्थे सोऽत्र चक्षुषि दर्श-

आ॰ कामानां कुतो प्रकाशोकभावित्वमित्याशङ्क्याह। यत्रेति।
मनसैतान् कामानित्यादिवाक्यं श्रुत्यर्थमपि प्रधानवाक्यविरुद्ध-
त्वादप्रमाण्यमिति शङ्कते। नन्विति। वाक्ययोर्मिथो विरोधे दृष्टा-
न्तमाह। यथेति। यद्वैतन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति। ततोऽन्यद्विभक्तं यत्प-
श्येदिति बृहदारण्यकश्रुतिमाश्रित्य विरोधं धुनोति। नैष दोष
इति। तत्र यथोक्तं वाक्यं सुषुप्तमधिकृत्य प्रवृत्तं कथं मुक्तवि-
षये तथोदाहृतमत आह। सुषुप्तीति। सुषुप्तस्य मोक्षदृष्टान्त-
त्वात्तद्गतस्य च दार्ष्टान्तिकेऽनुगमाद्युक्तं सुषुप्ते सत्त्वमन्ते॰
मुक्ते सिद्धतीत्यर्थः। किंच मुक्तमेवाधिकृत्य यत्र त्वस्य सर्वमात्मै-
वाभूदित्यादि तथैवोक्तमित्याह। केनेति। यथार्थवादस्या-
नित्यवाक्यस्य च मिथो विरोधं प्रवृत्ते। अशरीरेति। इष्टत

उ॰ पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याह-

भा॰ नेन लिङ्गेन दृश्यते परोऽशरीरोऽसंहतः ॥ अपि च दृश्यत इति प्रजापतिनोक्तं सर्वेन्द्रियद्वारोपलक्षणार्थं । सर्वविषयोपलब्धा हि स एवेति। स्फुटोपलब्धिहेतुत्वाच्चक्षुषीति विशेषवचनं सर्वश्रुतिषु । अहमदर्शमिति तत्सत्यं भवतीति च श्रुतेः। अथापि योऽस्मिन्देहे वेद कथमिदं सुगन्धि दुर्गन्धि वा जिघ्राणीति अस्य गन्धं विजानीयामिति स आत्मा। तस्य गन्धाय गन्धविज्ञानाय घ्राणं। अथ यो वेदेदं वचनमभिव्याहराणीति वदिष्यामीति स आत्माऽभिव्याहरणक्रियासिद्धये करणं वागिन्द्रियं। अथ यो वेदेदं शृणवानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रं।

आ॰ इत्यस्य पदस्य चाक्षुषदर्शने रूपत्वादशरीरस्य तद्योग्यता-दशरीरात्मोऽस्तीत्यत इति श्रुतिर्विरुद्धेत्यर्थं । आत्मनोऽस्त-त्वादिमत्वविषयानेकश्रुतिलिङ्गविरोधाद्युक्त इत्येतस्याः श्रुते-र्नाममात्रविषयत्वान्नविरोधोऽस्तीत्यभिप्रेत्यान्तरं वाक्यमुत्था-पयति । तत्रेति । चाक्षुषदर्शनाविषयत्वे सति चक्षुषो दर्शने को हेतुरित्यपेक्षायां लिङ्गहेतुकं तद्दर्शनं सम्भवतीति मत्वा दृष्टान्तमाह श्रुतिः । स दृष्टान्तो यथा भवति तथोपपा-दयति । तत्रेति । तमेव दृष्टान्तमनूद्य व्याचष्टे । यथेत्यादिना । चक्षुरादिकरणविषयं यथाकाशमाह । यथेत्येति । एव-मिन्धनेन द्वितीयो दृष्टान्तः शरीरस्य रथस्थानीयत्वं शरीरं रथमेव स्थिति श्रुत्यन्तरानुसारात् । तस्मिञ्छरीरे इन्द्रियैव प्रा-णसंबन्धोपभोगनिमित्तं प्राणो रथत्वेन नियुक्त इति सम्बन्धः । भाष्यार्थं व्याचष्टे । यत्रैतदिति । बुद्धिस्तु सारथि

उ० राणीति स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ यो वेदेदꣳ शृणवानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रं ॥ ४ ॥ अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा

भा० अथ यो वेदेदं मन्वानीति मननव्यापारमिन्द्रियाप्रयुक्तं केवलं मन्वानीति वेद स आत्मा। यो वेद स आत्मेत्येवं सर्वत्र प्रयोगाद्वेदनमस्य स्वरूपमित्यवगम्यते। यथा यः पुरस्तात्प्रकाशयति स आदित्यो यो दक्षिणतो यः पश्चाद्य उत्तरतो य ऊर्ध्वं प्रकाशयति स आदित्य इत्युक्ते प्रकाशस्वरूपः स इति गम्यते। दर्शनादिक्रियानिर्वर्त्यर्थानि तु चक्षुरादिकरणानि। इदं स्वास्यात्मनः सामर्थ्यादवगम्यते। आत्मनः सत्तामात्र एव ज्ञानकर्तृत्वं न तु व्यापृततया।

आ० यद्वि मनःप्रग्रहमेव च ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुरितिश्रुत्यन्तरमालम्ब्याह । इन्द्रियेति ॥ आत्मानं रथिनं विद्धीतिश्रुतेः प्राणस्य रथित्वमित्याशङ्क्य तस्य तदुपाधिर्यस्तदभेदाद्भोक्तारमेवमित्याह । प्रज्ञात्मेति ॥ तस्याध्यात्मसमानदयविशिष्टत्वेन स्फुरितं स्वरूपं दर्शयति । विज्ञानेति ॥ ईश्वरस्य यथोक्तमायोपाधिकस्य भोक्तृत्वादिसंसारित्वमित्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । कस्मिन्निति ॥ प्रतिष्ठास्यामीति ईक्षित्वा स प्राणमसृजतेत्यादिश्रुतिरिति शेषः ॥ तत्राह यथा राजा सर्वाधिकारित्वेन सेनाध्यक्षः सन्धिविग्रहादौ नियुज्यते तथेश्वरेण सर्वचेष्टास्वराधिष्ठितः स्वकार्यदर्शनादिव्यापारनिमित्तं नियुक्तो भवतीत्याह । राजेति ॥ प्राणः स्वविलक्षणेन चेतनेन नियुज्यते प्रयोज्यत्वाद्रथादिवदित्यनुमानाद्देहसंहतत्वाद्व्यासादिसिद्धोऽसंहतचेतनः सिद्ध्यतीति समुदायार्थः । चक्षुरादिचेष्टा चेतननिमित्ता चेष्टात्वाद्रथादिचेष्टावदिति ॥ अनुमानान्तरं सूचयति । सर्वैवेति ॥ महतगाम्यविषयस्वाच्छन्दः । मात्रैर्मेत्यस्य व्याख्यानमेकदेश इति

उ॰ मनोऽस्य दैवं चक्षुः स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते ॥५॥ य

भा॰ यथा सवितुः सत्तामात्र एव प्रकाशनकर्तृत्वं न तु व्यापृततयेति तद्वत् । मनोऽस्यात्मनो दैवममाकृतमितरैरिन्द्रियैरसाधारणं । चक्षुश्चष्टे पश्यत्यनेनेति चक्षुः । वर्त्तमानकालविषयाणि चेन्द्रियाण्यतोऽदैवानि तानि । मनस्तु त्रिकालविषयोपलब्धिकरणं स्मृतिसंशयाद्य सूक्ष्मव्यवहितादि सर्व्वोपलब्धिकरणञ्चेति दैवञ्चक्षुरुच्यते । स वै मुक्तः स्वरूपापन्नोऽविद्याकृतदेहेन्द्रियमनोविमुक्तः सर्व्वात्मभावमापन्नः सन्नेव व्योमवद्विशुद्धः सर्व्वेश्वरो मनउपाधिः सन् एतेनैश्वरेण मनसैतान् कामान् सवितृप्रकाशवन्नित्यप्रततेन

उ॰ एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषाꣳ सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च कामाः स सर्वाꣳश्च लोकानाप्नोति सर्वाꣳश्च

भा॰ दर्शनेन पश्यन् रमते। कान् कामानिति विशिनष्टि। य एते ब्रह्मणि लोके हिरण्यनिधिवद्बाह्यविषयासङ्गानृतेनापिहिताः सङ्कल्पमात्रलभ्यास्तानित्यर्थः। यस्मादेष इन्द्राय प्रजापतिनोक्त आत्मा। ततः श्रुत्वा तमात्मानमद्यत्वेऽपि देवा उपासते। तदुपासनाच्च तेषां सर्वे च लोका आत्ताः प्राप्ताः सर्वे च कामाः। यदर्थं इन्द्र एकशतं वर्षाणि प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तत्फलं प्राप्तं देवैरित्यभिप्रायः॥ तद्युक्तं देवानां महाभाग्यत्वान्न त्विदानीं मनुष्याणामत्यल्प-

---

आ॰ वाक्योपदिश्यते तत्राह। स्फुटेति। चक्षुषः स्फुटोपलब्धौ हेतुत्वे श्रुतिं सम्पादयति। अहमिति। यथादर्शमिति चक्षुषः प्रत्ययस्तदस्तु सत्यं स्फुटोपलम्भादिति द्वयोर्विवदमानयोर्दृष्ट-मित्यर्थः। य एषोऽक्षिण्यत्र सर्वेन्द्रियद्वारोपलब्ध्या विवक्षित इत्युक्तं व्यक्तीकरोति। अथापीति। चक्षुषि स्फुटोपलम्भेऽपीति यावत्। योऽस्मिन्देहे येन केनापीन्द्रियेण। यं कंचिद्विषयं वेद स आत्मेति सम्बन्धः। उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति। कथमित्यादिना। जिघ्राणीति यो वेदेत्युक्तमेव सङ्क्षिपति। घ्रायेति। इन्द्रियैर्घ्राणादिभिरसंस्पृष्टं तत्तद्द्वारेणानिष्पन्न-मिति यावत्। केवलं मनोमात्रजनितमित्येतन्मन्वानि सम्पादया-नीत्यर्थः। यो वेदेत्यत्र प्रत्ययार्थभूतं कर्तृत्वं सापेक्षत्वान्मिथ्या-भवत्वर्थं रूपन्तु संविन्मात्रमनपेक्षतया सत्यमात्मस्वरूपमि-त्याह। यो वेदेति। आत्मा संवेदनस्वभावस्तेनतत्संसर्गादेव विषयसिद्धिसम्भवाच्चक्षुरादिवैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह। दर्शना-दीति। अन्तःकरणवृत्तिर्दर्शनादिक्रिया। सा आत्मनः संवि-

उ॰ कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य जानातीति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥१२॥

भा॰ जीवितत्वान्मन्दतरप्रज्ञत्वाच्च सम्भवतीति प्राप्ते इदमुच्यते। स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानिदानीन्तनो ऽपि। कोऽसाविन्द्रादिवद्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह सामान्येन किल प्रजापतिरुवाच। अतः सर्वेषामात्मज्ञानं तत्फलप्राप्तिश्च तुल्यैव भवतीत्यर्थः। द्विर्वचनं समाप्त्यर्थं॥ १२ ॥

आ॰ देहस्थस्यासङ्गस्योदासीनस्य विषयसंबन्धहेतुत्वमित्यर्थवन्ति चक्षुरादीनि भवन्ति सार्थकानीत्यर्थः। तेषामुक्तरीत्या सार्थकत्वे प्रमाणमाह। इदमेवेति। करणानामुक्तं सार्थकत्वं प्रकटयन् सविभागस्यासङ्गत्वादेव सतो विषयसम्बन्धानुपपत्त्या तत्सम्बन्धभ्रान्तिकारणमाह करणशक्तिविशेषापेक्षया निर्धारितमित्यर्थः। आत्मनः सविभागत्वाभावे कथं कर्तृव्यपदेश इत्याशङ्क्याह। आत्मन इति। स एषोऽक्षिणीत्यादि वाक्यं प्रपञ्चितं सम्प्रति स मनेत्यादि वाक्यं प्रपञ्चयितुमिन्द्रियान्तरेभ्यो मनसो वैलक्षण्यं दर्शयति। मनोऽस्येति। तस्य चक्षुष्ट्वेऽपि कुतो दैवत्वमित्याशङ्क्याह। वर्तमानेति। व्यवधानदूरत्वादिदोषरहितस्य सर्वेश्वरो युज्यते। यस्मिन्निमित्ते मनसि तत्त्वमात्मा सर्वेश्वरः तदुपाधिरस्येति तथोक्तः। ईश्वरस्य तदभिव्यक्तेर्मेवैतदविद्यादिप्रतिबन्धकस्याभावान्मनसा नित्यं प्रततं दर्शनं नित्याभिव्यक्तस्वरूप चैतन्यं तेन पश्यतीति योजना। तं वा एतमित्यादि व्याचष्टे। यस्मादिति। पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह। यदर्थं आप्नोतीति। सर्वांश्चेत्यादिवाक्यमाश्रयान्तरेणेत्याप्य व्याचष्टे। मघवन्नित्यादिना। तयोक्तं यथा तच्छब्दार्थः। यद्यमेनिर्दिष्टेयस्मात्पूर्वप्रकारविषयं उपसंहरति विद्याफलत्वे उपसंहृत्यर्थं प्रसङ्गादुक्तं समस्तप्रपाठकपरिसमाप्त्यर्थं॥ १२ ॥

उ० श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्ये अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहो मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीत्यभिसम्भवामीति॥१॥१३॥

भा० श्यामाच्छबलं प्रपद्य इत्यादिमन्त्राम्नायः पावनो जप्यार्थश्च ध्यानार्थो वा। श्यामो गम्भीरो वर्णः श्याम इव श्यामो हार्दं ब्रह्म। अत्यन्तदुरवगाह्यत्वात्तद्धार्दं ब्रह्म ज्ञात्वा ध्यानेन तस्माच्छ्यामाच्छबलमिव शबलोऽरण्याद्यनेककामामिश्रत्वाद्ब्रह्मलोकस्य शाबल्यं तं ब्रह्मलोकं शबलं प्रपद्ये मनसा। शरीरपाताद्वोर्ध्वं गच्छेय। यस्मादहं शबलाद्ब्रह्मलोकान्नामरूपव्याकरणाच्छ्यामं प्रपद्ये हार्दं ब्रह्मभावं प्रपन्नोऽस्मीत्यभिप्रायः। अतस्तमेव प्रकृतिस्वरूपमात्मानं शबलं प्रपद्य इत्यर्थः। कथं शबलं ब्रह्मलोकं प्रपद्य इत्युच्यते। अश्व इव स्वानि लोमानि विधूय कम्पनेन श्रमं पांस्वादि च रोमतोऽपनीय यथा निर्मलो भवत्येवं हार्दब्रह्मज्ञानेन विधूय पापं धर्माधर्माख्यं चन्द्र इव च मुखाद्राहुग्रस्तस्तस्माद्राहोर्मुखात्प्रमुच्य भास्वरो भवति यथैवं धूत्वा प्रहाय

आ० उक्ताया दहरविद्यायाः शेषभूतं जपविधानार्थमारभते। श्यामादिति। अत्यन्तदुरवगाह्यत्वाज्ज्ञानहीनानामिति शेषः। कथं जीवतो ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याशङ्क्याह। मनसेति। न तर्हि मुख्या तत्प्राप्तिरित्याशङ्क्याह। शरीरेति। विपरीतपाठं हेतुत्वेनेति व्याचष्टे। यस्मादिति। हेतुं प्रतिज्ञया योज्यते। अत इति। दृष्टान्ताकाङ्क्षापूर्वकमवतार्य व्याचष्टे। कथमित्यादिना।

उ॰ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतꣳस आत्मा प्रजापतेः सभां

भा॰ शरीरं सर्व्वानर्थाश्रयमिहैव ध्यानेन धुत्वा कृतात्मा कृतकृत्यः सन्नकृतं नित्यं ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीति। द्विर्वचनं मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थं॥ १३ ॥

आकाशो वै इत्यादि ब्रह्मणो लक्षणनिर्द्देशार्थं । आकाशो वै नाम श्रुतिषु प्रसिद्ध आत्मा । आकाश इवाशरीरत्वात्सूक्ष्मत्वाच्च स आकाशो नाम । नामरूपयोः स्वात्मस्थयोर्जगद्बीजभूतयोः सलिलस्येव फेनस्थानीययोर्निर्व्वहिता निर्व्वोढा व्याकर्त्ता। ते नामरूपे यदन्तरा यस्य ब्रह्मणोऽन्तरा मध्ये वर्त्तेते तयोर्वा नामरूपयोरन्तरा मध्ये यन्नामरूपाभ्यामस्पृष्टं। यदि तद्ब्रह्म नामरूपविलक्षणं नामरूपाभ्यामस्पृष्टं तथापि तयोर्निर्व्वोढैवंलक्षणं ब्रह्मेत्यर्थः । इदमेव मैत्रेयीब्राह्मणोक्तं विज्ञानघनानुगमात्सर्व्वंच चित्स्वरूपमेवेति गम्यते एकवाक्यतया

आ॰ शरीरस्य त्याज्यत्वे हेतुमाह । सर्व्वानर्थेति । इतिशब्दो ध्यानसमाप्त्यर्थः । १३ ।

स्वरोऽस्मिन्नाकाश इति लक्षणनिर्देशस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति । आकाशो वै इति । सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति । आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानित्याद्या श्रुतयः । आकाशशब्देनात्मनः श्रुतिषु प्रसिद्धत्वे हेतुमाह । आकाश इवेति । ते यदन्तरेत्यत्र ते इति पदं प्रथमाद्विवचनान्तं गृहीत्वा व्याख्याय द्वितीयाद्विवचनान्तं पदं समाश्रित्य व्याचष्टे । तयोर्व्वेति । यदन्तरेति समस्तं पदं पूर्व्वं

उ० वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि स हाहं

भा० ऽऽत्मा। कथं तदवगम्यत इत्याह स आत्मा। आत्मा हि नाम सर्वजन्तूनां प्रत्यक्चेतनः स्वसंवेद्यः प्रसिद्धस्तेनैव स्वरूपेणोन्नीयाशरीरो व्योमवत्सर्वगत आत्मा ब्रह्मेत्यवगन्तव्यम्। तथात्मा ब्रह्मामृतममरणधर्मा। अत ऊर्ध्वं मन्त्रः। प्रजापतिश्चतुर्मुखस्तस्य सभां वेश्म प्रभुविमितं वेश्म प्रपद्ये गच्छेयम्। किञ्च यशोऽहं यशो नामात्माहं भवामि ब्राह्मणानाम्। ब्राह्मणा एव हि विशेषतस्तमुपासते। अतस्तेषां यशो भवामि। तथा राज्ञां विशां च। तेऽप्यधिकृता एवेति तेषामप्यात्मा भवामि। तद्यशोऽहमनुप्रापत्सि प्राप्स्यामि प्राप्तुमिच्छामि। स हाहं यशसामात्मना देहेन्द्रियमनोबुद्धिलक्षणानां यशसामात्मा। किमर्थमहमेवं प्रपद्य इत्युच्यते। श्वेतं वर्णतः पक्वबदरसमं रोहितं तथाऽदत्कं दन्त-

---

आ० व्याख्यातमधुना तु श्रुत्यैव व्याकृतं तदेव व्याकरणं संक्षिपति। नामरूपाभ्यामिति। अस्पृष्टत्वे कथं तन्निर्वाहकमित्याशङ्क्याह। नामरूपाभ्यामस्पृष्टमिति। मायावशादिति शेषः। आत्मत्वेऽपि कथं करतलामलकवद्ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वमत आह। आत्मा हीति। तेन स्वसंवेदनत्वेनेति यावत्। कुतो देहद्वयोपहितस्यात्मनः स्वसंवेद्यत्वं तत्राह। अशरीर इति। परिच्छिन्नस्याशरीरत्वमयुक्तमित्याशङ्क्याह। व्योमवदिति। प्रत्यैव प्रत्यक्षभूतमिति कथमवगतमित्याशङ्क्याह। आत्मेति। अनात्मत्वे घटवदनात्मत्वप्रसङ्गात्प्रत्यग्भूतमस्य ब्रह्मत्वमित्यर्थः। उपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासकस्य प्रार्थनामन्त्रमुत्थाप्य व्याकरोति। अत ऊर्ध्वमिति। प्रथमतो आद्याय

उ॰ यशसां यशः श्वेतमदत्कमदत्कꣳ श्वेतं लिन्दु-
माभिगां लिन्दुमाभिगां ॥ १ ॥ १४ ॥

तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्म-
नवे मनुः प्रजाभ्य आचार्य्यकुलाद्वेदमधीत्य

भा॰ एवंहितमप्यदत्कं भचयित्रु तेजोबलवीर्यविज्ञानधर्माणामप-
हन्तृ विनाशयितृ चैतत्। तत्स्त्रीविनां स्त्रीव्यञ्जनं यदेव
लक्षणं श्वेतं लिन्दु पिच्छलं तं माभिगां माभिगच्छेयं।
द्विर्वचनमत्यन्तानर्थहेतुत्वप्रदर्शनार्थं ॥ १४ ॥

तद्धैतदात्मज्ञानं सोपकरणमोमित्येतदक्षरमित्याद्यैः
सहोपासनैस्तद्वाचकेन ग्रन्थेनाष्टाध्यायलक्षणेन सह ब्रह्मा
हिरण्यगर्भः परमेश्वरो वा तद्द्वारेण प्रजापतये कश्यपायो-
वाच। असावपि मनवे स्वपुत्राय। मनुः प्रजाभ्यः। इत्येवं श्रु-
त्यर्थसम्प्रदायपरम्परयाऽऽगतमुपनिषद्विज्ञानमद्यापि विद्-
त्स्ववगम्यते। यथेह षष्ठाद्यध्यायत्रये प्रकाशितात्मविद्या
सफलाऽवगम्यते तथा कर्माणि न कथनार्थं इति प्राप्ते तदा-
नर्थक्यप्राप्तिपरिजिहीर्षयेदं कर्मणो विद्वद्भिरनुष्ठीयमानस्य

व्या॰ यदर्थे हेतुमाह। ब्राह्मण एवेति। विशेषं निर्दिशति। स्त्रीव्यञ्जन-
मिति। योनिप्रभृति प्रजननेन्द्रियमित्यर्थः। कथं तद्दूषयितृ
भवेत्तदाह। तत्स्त्रीविनामिति। तदाभिगमनं नाम गर्भवाप-
स्तस्यातिशयेनानर्थहेतुत्वं ज्ञापयितुं द्विर्वचनमित्यर्थः॥१४॥

उक्तविज्ञानस्योपेक्षितत्वप्रसङ्गे श्रुदस्यमनादिपारम्पर्यागतत्वं
दर्शयति। तद्धैतदिति। सोपकरणमुपकरणैः शमादिभिः
सहितमिति यावत्। तद्द्वारेण हिरण्यगर्भद्वारेणेत्यर्थः। विद्या-

उ॰ यथा विधानं गुरोः कर्म्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्म्मिका-

---

भा॰ विशिष्टफलवत्त्वेनार्थवत्त्वमुच्यते । आचार्य्यकुलाद्वेदमधीत्य सहार्थतोऽध्ययनं कृत्वा यथा विधानं यथा स्मृतिभिर्नियमैर्युक्तः सन्नित्यर्थः । सर्व्वस्यापि विधेः स्मृत्युक्तस्योपकुर्व्वाणकं प्रति कर्त्तव्यत्वे गुरुशुश्रूषायाः प्राधान्यप्रदर्शनार्थमाह । गुरोः कर्म्म यत्कर्त्तव्यं तत्कृत्वा कर्म्मशून्यो योऽतिशिष्टः कालस्तेन कालेन वेदमधीत्येत्यर्थः । एवं हि नियमवताधीतो वेदः कर्म्मज्ञानफलप्राप्तये भवति नान्यथेत्यभिप्रायः । अभिसमावृत्य धर्म्मजिज्ञासां समापयित्वा गुरुकुलान्निवृत्य न्यायतो दारानाहृत्य कुटुम्बे स्थित्वा गार्हस्थ्ये विहिते कर्म्मणि तिष्ठन्नित्यर्थः । तत्रापि गार्हस्थ्यविहितानां कर्म्मणां स्वाध्यायस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थमुच्यते । शुचौ विविक्ते अमेध्यादिरहिते देशे यथावदासीनः स्वाध्यायमधीयानो नित्यनैमित्तिकं कर्म्माधिकञ्च यथा शक्तितः ऋगाद्यभ्यासञ्च कुर्व्वन् धार्म्मिकान् पुत्रान्

आ॰ प्रकरणं समाप्याविद्वदनुष्ठितस्य कर्म्मणः साफल्यमविद्वत्सन्तोषार्थं कथयति । यथेत्यादिना । स्मृतीति प्रकृतोपनिषदुक्तिः । प्राङ्मुखत्वपवित्रपाणित्वादयो नियमाः । भिक्षाशनस्नानाचमनादिर्विधिः । किमित्येष नियमोऽध्ययने कथ्यते तत्राह । एवं हीति । तत्रापीति सप्तम्या यथोक्तोऽधिकारी गृहीतः । एतत्सर्व्वं स्वयं कुर्व्वन् ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यत इति सम्बन्धः । एवं वर्णयितव्यस्य व्याख्यानमेव यथोक्तेन प्रकारेण कुर्व्वन्निति ।

उ॰ न्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्याहिꣳसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च

भा॰ शिष्यांश्च धर्मयुक्तान् विदधद्धार्म्मिकत्वेन स्थापयन्नात्मनि स्वहृदये हार्द्दे ब्रह्मणि सर्व्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्योपसंहृत्य सर्व्वेन्द्रियग्रहणात्कर्म्माणि च संन्यस्याहिंसन् हिंसां परपीडामकुर्व्वन् सर्व्वभूतानि स्थावरजङ्गमानि भूतान्यपीडयन्नित्यर्थः ॥ भिक्षानिमित्तमटनादिनापि परपीडा स्यादित्यत आह । अन्यत्र तीर्थेभ्यः । तीर्थं नाम शास्त्रानुज्ञाविषयस्ततोऽन्यत्रेत्यर्थः । सर्व्वाश्रमिणां चैतत्समानं । तीर्थेभ्योऽन्यत्राहिंसैवेत्याचार्य्या वर्णयन्ति । कुटुम्ब एवैतत्सर्व्वं कुर्व्वन् स खल्वधिकृतो यावदायुषं यावज्जीवमेवं यथोक्तेन प्रकारेणैवं वर्त्तयन् ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते देहान्ते । न च पुनरावर्त्तते । शरीरग्रहणाय पुनरावृत्तेः प्राप्तायाः प्रतिषेधात् । अर्च्चिरादिना मार्गेण कार्य्यब्रह्मलोकमभिसम्पद्य यावद्ब्रह्मलोकस्थितिस्तावत्तत्रैव तिष्ठति प्राक्ततो नावर्त्तत

टी॰ आवृत्तिप्रतिषेधाम्नायो वारयति । पुनरावृत्तेरिति । चन्द्रलोकादिव ब्रह्मलोकादपि प्राप्ता पुनरावृत्तिस्तस्या न चेत्यादिप्रतिषेधाम्नायप्रवृत्तेरित्यर्थः । अपुनरावृत्तिवाक्यमन्यथा व्याकरोति । अर्चिरादिनेति । प्राक्तत इति ब्रह्मप्रलयात्पूर्वं ब्रह्मलोकात्ततो [illegible]दित्यर्थः । विमदादिजन्मनाशं जातमथ[illegible]मतो यतः । सदस्ति नामरूपादिविदन्ति [illegible] निर्मंथ । १ । नमस्कृत्य नामसन्दोहसन्दोहभानवे । गुरवे परपक्षाद्[illegible]

उ० पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥ १ ॥ १५ ॥ इति अष्टमः प्रपाठकः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषत्सम्पूर्णा ॥ ॐ तत्सत् ॥

भा० इत्यर्थः । द्विरभ्यास उपनिषद्विद्यापरिसमाप्त्यर्थः ॥ १५ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भाष्यं समाप्तं ॥ ॐ तत्सत् ॥

व्या० घटीयसे ॥ २ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीभगवदानन्दज्ञानगिरिकृतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीका समाप्ता ॥ ॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥ ॥ ॐ तत्सत् ॥

छान्दोग्योपनिषत्सूचीपत्र ॥

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः।

अथ चतुर्थोऽध्यायः।

अथ पञ्चमोऽध्याय ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

समाप्ता सूची ॥
